

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA
KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA.

A JELENKORI
FRANCZIAORSZÁG
ALAKULÁSA.

ÍRTA
TAINÉ HIPPOLIT ADOLF.

ELSŐ KÖTET.

BUDAPEST

1881.

A JELENKORI
FRANCZIAORSZÁG ALAKULÁSA.

ÍRTA

TAINE HIPPOLIT ADOLF.

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

A JELENKORI
FRANCZIAORSZÁG
ALAKULÁSA.

ÍRTA

TAINE HIPPOLIT ADOLF.

FORDÍTOTTA

Dr TOLDY LÁSZLÓ.

ELSŐ KÖTET.

A RÉGI URALOM.

BUDAPEST, 1881.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

109988

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

A Magyar Tudományos Akadémia föladata lévén a tudományok önálló művelése és emelése mellett azoknak terjesztésére is hatni, 1872. január 22-én tartott összes ülésében egy bizottságot alakított oly célból, hogy az részint a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékeinek lefordíttatása, részint a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek készíttetése által a tudományos műveltség terjesztése érdekében működjék.

A Magyar Tudományos Akadémia ezen könyvkiadó bizottsága föladatának megfelelni kívánván, mindenekelőtt azon hiányokra fordította figyelmét, melyek az egyes tudományszakok körében leginkább érezhetők. Sietett ennélfogva elismert tekintélyű hazai szakférfiakat tudományos kézikönyvek szerkesztésével megbízni; egyúttal gondoskodott arról, hogy a külföldi tudományos irodalmak számos jelesebb művei hazai nyelvünkön mielőbb közrebocsáttassanak.

Ekkép a bizottság eszközlésére, részint a Magyar Tudományos Akadémia, részint egyes vál-

lalkozó könyvkiadók kiadásában, tudományos eredeti műveknek és fordításoknak sorozata fog megjelenni; hivatva a külföld tudományos munkásságának eredményeit a magyar közönségre nézve megközelíthetőkkelé tenni.

Megjegyzendő azonban, hogy a bizottság midőn az eredeti munkák szerzői és a fordítók megválasztása által — az utóbbiaktól, hol szükségesnek vélte, mutatóványt is kívánva — már eleve is gondoskodni igyekezett a munkálat sikere felől, utólagos bírálatát nem terjeszthette ki a beadott munkák soronkénti kijavításáig, s így a szerzőkről vagy fordítókról minden felelősséget a részletekben magára nem vesz.

Budapesten, 1873. február havában.

A M. T. Akadémia könyvkiadó bizottsága.

A M. TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA.

Harmadik cyklus, 1881—83.

Első sorozat. Történelem.

Goldziher Ignác: *Az iszlám.* (Eredeti.) Egy kötet.

Ranke Leopold: *Die röm. Päpste, ihre Kirche und ihr Staat im XVI. und XVII. Jahrhundert.* (A római pápák, egyházuk és államuk a XVI. és XVII. században.) Fordítja **Lehr Albert.** Három kötet.

Symonds: *Renaissance in Italy.* (A renaissance Olaszországban.) Fordítja **Pulszky Károly.** Három kötet.

Thierry Amédée: *Tableau de l'Empire romain depuis la fondation de Rome jusqu'à la fin du gouvernement impérial en Occident.* (A római birodalom története Róma alapításától a nyugot-római császárság végéig.) Fordítja **Csiky Kálmán.** Egy kötet

Második sorozat. Irodalom.

Alexander Bernát: *Kant.* (Eredeti.) Két kötet.

Beöthy Zsolt: *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban.* (A Kisfaludy-Társaság pályázatán jutalmat nyert munka.) Egy kötet.

Gyulai Pál: *Petőfi életrajza.* (Eredeti.) Egy kötet.

Szász Károly: *A világirodalom épőszai.* (Eredeti.) Két kötet.

Taine H. A.: *Az angol irodalom története.* Fordítja **Csiky György.** Négy kötet

Harmadik sorozat. Fog- és államtudomány.

Laveleye Emile: *Les formes du gouvernement dans les sociétés modernes.* (A kormányzás formái a modern társadalomban.) Fordítja **Tóth Lőrincz.** Egy kötet.

Mayr Georg: *Die Gesetzmässigkeiten im Gesellschaftsleben.* (Törvényszerűség a társadalmi életben.) Fordítja **Kőrösi József.** Egy kötet.

Taine H. A.: *Les origines de la France contemporaine.* (A jelenkori Franciaország alakulása.) Fordítja **dr. Toldy László.** Két kötet.

Cliffe Leslie, Bagehot, Giffen munkáiból: *Angol közgazdasági és pénzügyi tanulmányok* Fordítják **György Endre** és **Földes Bélá.** Egy kötet.

Az új, művelt államok alkotmányainak ismertetése. (Eredeti.) Egy kötet.

A könyvkiadó vállalat első sorozatából évenként *nyolczvan* ív, a másodikkból *hatvan* ív, a harmadikkból szintén *hatvan* ív, angol díszkötésben fog 20—30 ives kötetekben megjelenni.

Az első sorozat egy évfolyamának ára *négy*, a második és harmadiké *három-három* forint. Ezen kívül az angol vászonkötésért kötetenként 40 krajczár számíttatik

Egy-egy évfolyam aláírási ára vagy előre bérmentve küldendő, vagy minden évfolyam első kötetének átvételekor postai utánvétellel fizetendő.

Az aláírás egy sorozatra is elfogadtatik, de három évre kötelező

A jelen, harmadik cyklus pártolói az előbbi két cyklusban megjelent minden munkát egyenként az eredeti előfizetési áron (kötetenként 1 frt 90 kron) szerezhetik meg; ezek a következők:

Történelmi sorozat:

Macanlay: *Anglia története* II. Jakab trónralépte óta. Angolból fordította **Csengery Antal** és **Zichy Antal.** Második átnézett kiadás. Hat kötetben. (Teljes) Díszkötésben.

- Carlyle T.** *A francia forradalom.* Angolból fordította Baráth Ferencz. Három kötetben. (Teljes.) Diszkötésben.
- Curtius E.** *A görögök története.* Németből fordították többen. Hat kötetben. (Teljes.) Diszkötésben.
- Hunfalvy P.** *Magyarország ethnografiája.* Egy köt. (Teljes.) Diszkötésben.

Irodalmi sorozat:

- Göthe** *lyrai költeményei.* Fordította Szász Károly. Két kötet egybekötve. (Teljes.) Elfogyott.
- Nisard D.** *Tanulmányok a renaissance és a reformáció korából.* Fordította Vajda János. Egy kötet. (Teljes.) Elfogyott.
- Müller M.** *Ujabb felolvasásai a nyelvtudományról.* Németből fordította dr. Simonyi Zsigmond. Egy kötet. (Teljes.) Diszkötésben.
- Boissier:** *Cicero és barátjai.* Francziából fordította dr. Csiky Kálmán. Egy kötet. Diszkötésben. (Teljes.)
- Lewes:** *A philosophia Története Thalestől Comteig.* Angolból fordította dr. Bánóczy József. Három kötetben. Diszkötésben. (Teljes.)
- Nisard:** *A francia irodalom története.* Francziából ford. Szász Károly. Négy kötetben. Diszkötésben. (Teljes.)
- Arany János** *prózai dolgozatai.* Egy kötet. Diszkötésben. (Teljes.)

Fog- és államtudományi sorozat:

- Bluntschli J. C.** *Az általános államjog és a politika története a tizenhatodik század óta a jelenkorig.* Németből fordította dr. Acsády Ignác. Két kötetben. (Teljes.) Elfogyott. A II. kötet külön még kapható.
- Gneist R.** *A jogi állam.* Németből fordította dr. Takács Lajos. Egy kötet. Diszkötésben. (Teljes.)
- Maine Sumner H.** *A jog őskora, összeköttetése a társadalom alakulásának történetével s viszonya az ujkori eszmékhez.* Angolból fordította dr. Pulszky Ágoston. Egy kötet. Diszkötésben. (Teljes.)
- Todd:** *Az angol parlamenti kormányrendszer fejlődése és állása.* Angolból fordította dr. Dapsy László. Három kötetben. Diszkötésben. (Teljes.)
- Carrara:** *A büntetőjog tudományos programja.* Olaszból fordította Beksic Gusztáv. Két kötetben. Diszkötésben. (Teljes.)
- Pauler Tivadar:** *Adalékok a magyar jogtudomány történetéhez.* Egy kötet. Diszkötésben. (Teljes.)
- Leroy-Beaulieu:** *Pénzügytan.* Francziából fordította dr. Láng Lajos. Négy kötetben. Diszkötésben. (Teljes.)

A pártoló tagok kedvezményi áron megszerezhetik:

- Bánóczy J.** *Révai Miklós élete és munkái.* Jutalmazott pályamű. Egy kötet. Diszkötésben. (Teljes.) 1 frt 80 kr.
- Pauler Gy.** *Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése. 1664—1671.* Két kötetben. Diszkötésben. (Teljes.) 3 frt 50 kr.
- Kállay B.** *A szerbek története.* I-ső kötet. Diszkötésben. 2 frt 40 kr.
- Lewes G. H.** *Goethe élete.* Fordította Szász Károly. Két kötetben. Diszkötésben. 3 frt 80 kr.

Az Akadémia, midőn jelen vállalatára a hazai közönség figyelmét ismét felhívja, teljes bizalommal reméli, hogy az a nemzeti művelődés érdekében, méltánylás és pártolással fog találkozni.

ELŐSZÓ.

1849-ben huszonegy éves és így választó valék ; de igen nagy zavarban voltam ; ugyanis tizenöt vagy húsz képviselőre kellett szavaznom, sőt, francia szokás szerint, nem csupán egyének, de elméletek közt is választanom. Felszólítottak, hogy legyek királypárti vagy köztársasági, democrata vagy conservatív, socialista vagy bonapartista, s én mindez nem valék, sőt tulajdonképen semmi és nem egyszer irigyeltem sokakat, kik azon szerencsés helyzetben voltak, hogy meggyőződésöknél fogva tartoztak valamely párthoz. Miután meghallgattam a különböző tanokat, be kelle vallanom, miszerint ismereteim még igen hiányosak e téren. Mások előtt fontos érvek reám nézve nem léteztek ; nem tudtam megbarátkozni azon gondolattal, hogy a politikában az ember vonzalmak által vezéreltesse magát. Mindenre igent mondó embereim oly módon állították össze az alkotmányt, mint a hogy a legszebb, legújabb vagy legegyszerűbb terv szerint házat szokás építeni ; több ily minta képezte a tanulmányozás tárgyát, a marquis palotája, a polgár háza, a munkás laka, a katonák kaszárnyája, a communista közös lakása, s még a kóborlók tanyája is. Mindenik így szólt a maga mintájá-

ról: »Ime ez az ember valódi lakása, az értelmes ember csak ilyenben lakhatik.« Nézetem szerint ez okoskodás igen gyenge, mert az egyéni ízlést nem ismerhetem el tekintélynek. Az én hitem az, hogy a házat nem az építész, sem a ház kedvéért, hanem a benne lakó tulajdonosért kell építeni. — Megkérdezni a tulajdonos véleményét: azaz a francia nép elé terjeszteni jövőendő lakásának tervét, gúnynak vagy csalásnak tünt fel előttem, mert hasonló esetekben a kérdés mindig magában foglalja a választ is; és még ha a válasz valóban szabad volt volna is, Franciaország ép oly kevésbé volt azon helyzetben, hogy azt megadja, mint én magam; tíz millió tudatlan még nem tesz egy tudóst. Szorosan véve a felszólított nép megmondhatja ugyan, mely kormányforma tetszik neki, de nem azt, melyre van szüksége; ezt csak tapasztalásból tudhatja; idő kell neki, hogy megmondhassa, vajjon politikai épülete kényelmes, biztos-e, képes-e ellentállani a zivatarnak, alkalmazkodhatik-e erkölcsiéhez, foglalkozásaihoz, jelleméhez, sajátságaihoz, hevesiségéhez. S a tapasztalás azt bizonyítja, hogy mi sohasem voltunk megelégedve a mienkkel; alkotmányunk épületét nyolczvan év alatt tizenháromszor romboltuk le, hogy újra felépítsük, de hasztalan, mert még ekkoráig nem találtuk meg azt, mely nekünk a legalkalmasabb. Ha más népek e tekintetben szerencsésebbek, ha a külföldön több ily biztos politikai épület létezik, s azok hosszú ideig fennállanak, ennek oka, hogy sajátságos módon jöttek létre, valamely régi, tömör alap, valamely régi, központot képező, több ízben megjavított építmény körül, mely azonban mindig megtartatott, lassanként megnagyobbíttatott, kiséretek és felépítmények által alkalmassá tétetett a lakók

szükségleteire. Egyikök sem épült fel egyszerre, új minta és egyedül az ész szabályai szerint. Azt talán el kell ismernünk, hogy más mód nincs is ily tartós épületek létrehozására, s hogy új, alkalmas és maradandó alkotmánynak rögtöni megteremtése oly vállalat, mely az emberi szellem erejét felülhaladja.

Azon végeredményre jutottam tehát, hogy, ha valaha sikerül felfedeznünk azon alkotmányformát, melyre szükségünk van, az nem a szokásos módon fog történni. S valóban, a fő dolog az, hogy ha ilyen létezik, *felfedezzük*, nem pedig szavazás alá bocsássuk. E tekintetben vonzalmunk hiábavaló lesz, a természet és a történelem választott számunkra, s a mi dolgunk alkalmazkodni hozzájuk, mert bizonyos, hogy azok nem alkalmazkodnak mi hozzánk. Azon társadalmi és politikai alakzatnak megválasztása, melyet valamely nép elfogad és melyben megmarad, nincs saját kényére bízva; jelleme és multja határozza meg. Szükséges, hogy legapróbb részleteiben is azon élő viszonyok szerint alakuljon, melyekhez alkalmaztatik, máskülönben megdől és szétfoszlik. S épen azért, ha elérjük azt, hogy a magunk számára alkalmazhat meg találjuk, az csak úgy történhetik, ha tanulmányozni fogjuk önmagunkat, s minél alaposabban fogjuk magunkat ismerni, annál biztosabban választhatjuk meg azt, mely nekünk a legcélszerűbb. Kerülnünk kell tehát a mindennapi eljárást, s mielőtt az alkotmány formáját meghatározzuk, a nemzetet úgy kell elképzelnünk, a milyen az valóban. Bizonyos, hogy az első eljárás sokkal hosszabb és nehezebb mint a második. Mennyi idő és tanulmány, mennyi egymás által kölcsönösen helyreigazított észlelet, a gondolatok és tettek minden mezején

a jelenben és multban véghezvitt mennyi kutatás, mily sokszerű, százados munka kívántatik ahhoz, hogy egy nagy népről, mely már is átélte egy nép életét, s azért még mindig él, határozott és tökéletes képet alkothassunk! Pedig ez az egyetlen mód arra nézve, hogy ne alkosunk helytelent, miután rosszul okoskodtunk, s én hiszem hogy legalább magamra nézve, ha egyszer elhatároznám magamat egy politikai vélemény keresésére, az csak úgy történhetnék, ha előbb Franciaországot tanulmányoztam.

S mi a mai Franciaország? Hogy e kérdésre megfelelhessünk, tudnunk kell, miképen alakult ez a Franciaország, vagy, még helyesebben, figyelemmel kell kísérnünk fejlődésének folyamát. A mult század vége felé, a vedlő gubóhoz hasonlóan átalakuláson megy keresztül. Régi szervezete felbomlik, maga semmisíti meg legbecsebb intézményeit és halálosnak látszó vonaglásba esik. Azután, sokszoros ingadozások és kínos tetszhalál után ismét magához jő. De szervezete már nem a régi: bizonyos csendes benső munkálkodás után, a réginek helyét egy új lény foglalja el. 1808-ban nagy körvonalai már mind meg vannak állapítva és határozva: a megyék, kerületek, járások, községek; ezóta semmi változás sem történt a felosztásban és külalakban; a concordátum, a törvénykönyv, a törvényszékek, egyetem, az Institut, a megyefőnökök, az államtanácsosok, az adók és adószedők, a számszék, az egyforma és központosított közigazgatás: tehát főbb közegei, ugyanazok maradtak; a nemesség és polgárság, a munkások és földművesek, szóval minden osztály megtartotta azóta ama helyzetét, érdekeit, érdekeit és hagyományait, melyeknek birtokában látjuk őket ma is. Az új intézmény tehát szilárd és tökéletes egy-

szersmind; következésképen annak alkotása, hajlamai és képességei már előre is meghatározzák a kört, melyben eszméi és működése mozognak. A többi nemzetek körülötte, valamennyien azon munkálkodnak, hogy a hűbéri államból modern államot képezzenek, csak hogy az egyik gyorsan, a másik lassan, mindannyi nagyobb kímélettel, s némelyik jobb sikerrel; a felvirágzás általános és majdnem egyidejű. De ez új alakban épen úgy mint a régi-ben, a gyengébb mindig zsákmánya az erősebbnek. Jaj annak, kit lassú kifejlése, a békőiből rögtön felszabadult és felfegyverkezett szomszédnak szolgáltat kezeibe! Jaj annak is, kinek erőszakos és rohamos átalakulása a belső egyensúlyt megzavará, s kit vezető közegeinek túlzásai, legfontosabb szerveinek káros változásai, az életerőnek lassú elfogyása oktanlan tettekre, gyengeségre, tehetetlenségre kárhoztatnak az arányosabb, egészségesebb szomszédok közepette! Azon szervezetben, melyet Franciaország a jelen század elején magának alkotott, jelenkori történetének minden vonásai meg valának, a politikai forradalmak, társadalmi rögeszmék, az osztályok meghasonlása, az egyház szerepe, a nemesség, polgárság és a nép magatartása, a bölcsészet, irodalom és művészet fejlődése, iránya, vagy eltévelyedése. Ha tehát meg akarjuk érteni jelenlegi helyzetünket, sohasem szabad szem elől tévesztünk azon borzasztó és termékeny válságot, mely által a régi uralom a forradalmat, s ez az új uralmat hozta létre.

Iparkodni fogok e három korszakot: a régi uralmat, a forradalmat, és az új uralmat híven és pontosan leírni. Ki merem mondani, hogy nincs egyéb célom, s hiszem meg lesz engedve nekem mint történetírónak,

hogy a természettudóshoz hasonlóan cselekedjem ; oly szem-
 mel tekintem tárgyamot, mint a rovar átváltozásait. S kü-
 lönbén a dolog magában is oly érdekes, hogy megérdemli,
 miszerint önmagáért is megfigyeljük, s nem kell erőlköd-
 nünk, hogy hátsó gondolatok elől meneküljünk. Mentek
 levén minden részrehajlástól, kíváncsiságunk tudományos
 színezetű, és figyelmünk egészen azon belső erők felé
 fordul, melyek a meglepő munkát végzik. Ez erők az
 egyes csoportok helyzete, szenvedélyei, eszméi és akarata,
 s nem csupán megkülönböztetni, hanem legpontosabb hatá-
 raikat kimérni is képesek vagyunk. Szemeinkkel látjuk azo-
 kat, és nincs szükségünk találgatásokra, kétes jóslatokra,
 határozatlan vonatkoztatásokra. Ritka szerencsénk magá-
 val hozza, hogy látjuk az embereket, külsejüket és belse-
 jüket egyaránt. A régi uralom emberei egészen közel
 állanak még hozzánk, szemeinkkel láthatjuk őket. Mind-
 egyikünknek volt alkalmi ifjúságában amaz eltűnt világ
 néhány fenmaradt alakjával találkozni. Palotáik közül még
 nem egy létezik, a lakosztályok és a bennök levő bútorok még
 érintetlenek. Képeik segédelmével követhetjük őket házi
 életökbe, látjuk öltözeteiket, szokásaikat, mozdulataikat.
 Irodalmok, bölcsészettek, tudományuk, hírlapjaik és leve-
 lezéseik segédelmével képesek vagyunk elmondani mit
 gondoltak és beszélgettek. Az emlékiratok egész serege,
 melyek harmincz év óta a köz és magánlevéltárak homá-
 lyából kikerültek, elvezetnek egyik nagyúri teremből a
 másikba, mintha csak járatosak voltunk volna azokba.
 Azon képet, melyet e társadalom önmagáról alkotott, az
 idegen utazók levelei és naplói önálló rajzaikkal ellen-
 őrzik és kiegészítik. E társadalom pedig mindent elmon-
 dott magáról, kivéve a mit köztudomásúnak és minden-

napinak tartott a kortársakra nézve, s mit mesterségesnek, unalmasnak vagy kicsinyesnek, a mi a vidéket, a polgárságot, a földmivest, munkást, a közigazgatást és életmódot illeti. Pótolni akartam tehát e hézagokat, s a művelt és tudományos francziákon kívül megismerni magát Franciaországot is. Maury úr szívessége és Boutaric úr becses útmutatásai mellett alkalmam volt kiaknázni kézirati okmányok egész seregét, a tartományi felügyelők, adófőnökök, a királyi jogok bérlői, a hatóságok, minden néven nevezendő és mindenféle fokozatú hivatalnokok és magán emberek levelezéseit a régi uralom utolsó harmincz esztendejéből; a királyi háztartásról szóló különféle jelentéseket és emlékiratokat, a köz rendek jegyzőkönyveit és okmányait százhetvenhat kötetben; az 1789 és 90-iki katonai parancsnokok levelezéseit, az egyházi bizottság száz kötegetben található leveleket, emlékiratokat és részleges statisztikai adatokat, a megyei közigazgatási közegek és helyhatóságoknak a miniszterekkel 1790—1799-ig folytatott levelezéseit kilenczvennégy kötegetben, az államtanácsosoknak 1801 vége felé nyert küldetésökről tett jelentéseit, a megyefőnököknek a consularatus, császárság s a restauratio alatt 1823-ig terjedő levelezéseiket és tanulságos, mindeddig ismeretlen adatok oly halmazát, hogy nem habozom azt állítani, miszerint a forradalom története még meg sem íratott. Csak ezen okmányok nyújthatnak élő képet a köznemesség, lelkészek, a vidéki szerzetesek és szerzetesnők, ügyvédek, a városok előljárói és polgárai, vidéki és falusi ügyvédek, a munkások és művészek, tisztek és közlegénység felől. Csupán ezek tüntetik fel részletesen és közelről az emberek állapotát, a lelkészilakok, kolostorok, városi tanácsházak belsejét, a munkás

diját, a föld termését, a földműves adóját, az adószedő feladatát, a nagyúr vagy főpap kiadásait, az udvar költségvetését, életmódját és szokásait. Ezek kalauzolása mellett pontos számadatokkal szolgálhatunk; megtudjuk mondani, hogy óráról órára mit tettek eleink, leírhatjuk valamely nagy ebéd étlapját, s lerajzolhatjuk a díszöltönyt, melyet viseltek. Birtokában vagyunk még azon papírmintáknak, melyek után Marie-Antoinette királyné ruhái készültek, s melyek kelet szerint vannak rendezve, másrészt képet alkothatunk a földműves viseletéről is, elmondhatjuk minő kenyeret evett, megnevezhetjük a lisztet, melyből az készült, s a legpontosabban meghatározhatjuk, mennyibe került neki a kenyér fontja. Ily források segédelmével majdnem kortársaivá leszünk azoknak, kiknek történetét megírjuk, s nem egyszer történt meg velem, hogy midőn a levéltárakban olvasgattam e régi, elsárgult iratokat, kísértetbe jöttem hangosan megszólítani amaz ősokeket.

1875 augusztus.

A JELENKORI FRANCZIAORSZÁG ALAKULÁSA.

A RÉGI URALOM.

A RÉGI URALOM.

ELSŐ KÖNYV.

A TÁRSADALOM ALKOTÁSA.

I. FEJEZET.

A szabadalmak eredete. — I. A papság szolgálatai és jutalma. —
II. A nemesség szolgálatai és jutalma. — III. A király szolgálatai
és jutalma.

1789-ben a társadalom három osztálya, az egyháziak, nemesek és a király foglalták el az államban az első helyeket, azoknak valamennyi előnyeivel, tekintélyével, javaival, tisztségeivel, vagy legalább is előjogaival, mentességeivel, kiváltságaival, kegydijaival és egyebekkel. Hogy régóta ők voltak birtokosai ez első helyeknek, annak oka az, hogy hosszú időn át meg is érdemelték azt, mert valóban, óriási erőfeszítéssel, százados munkában ők építették fel egymás után a modern társadalom három fő alapkövét.

I.

A három egymás felett nyugvó réteg közül a legrégibb, s egyszersmind a legmélyebben fekvő, a papság munkája volt. Több mint tizenkét századon keresztül dolgozott rajta, mint építész és munkás egyaránt, kezdetben egyedül, s később is mondhatni, egymaga. — Eleinte, az első négy század alatt, kifejleszté a vallást és az egyházat; fontoljuk meg e két szó jelentőségét, hogy képesek legyünk annak egész súlyát mérlegelni. Egyrészt, a hódításokra épült zord és mint az ércz, hideg világ közepette, mely már alakulása által arra volt kárhóztatva, hogy lerontsa alattvalóiban a cselekvés bátorságát és az életkedvet, hirdeté »az üdv igéit«, megigérte »az Isten országát«, prédikálta a mennyei atyával szemben való gyengéd lemondást, türelemre, szelídségre, alázatosságra, önmegtagadásra, szeretetre lelkesített, megnyitá az egyetlen még fenmaradt kijárást, melyen keresztül a római rabszolgaketrecekben elzárt emberiség üdítő levegőt kaphatott, s a nap sugarait élvezheté; ez a vallás volt. Másrészt: a lassanként elnéptelenedő birodalomban, mely feloszlásnak indult, s végzete a barbárok zsákmányává tévé, élő társadalmat alkotott, melyet fegyelem és törvények igazgattak, mely egy cél és egy tan köré sereglett, s melyet előjáróinak odaadása, híveinek engedelmessége tartott fenn, s mely egyedül volt képes megállani a barbárok özönével szemben, kik az összedülő birodalom résein bezúdulnak; íme az egyház. S a papság nem szünt meg e két intézmény felépítése után tovább folytatni munkáját, s a barbárok betörésétől kezdve több mint öt századon át megmenti az emberiség míveltségéből azt, a mi még megmenthető. Eléje

megy a barbároknak, vagy megnyeri őket mihelyt bejöttek; s ez óriási szolgálat vala, melynek megítélésére egy tény is elég. Nagy-Britanniában, mely épen úgy latinosított mint Gallia, de melynek hódítói másfélszázadon keresztül pogányok maradtak, a művészetek, ipar, társadalom s a nyelv mind elpusztítottak; az egész népből, mely vagy leöletett vagy futásban keresett menekülést, nem maradt egyéb, mint egy rabszolgahad; nyomait még ma is keressük; igavonó barmok sorsára kárhoztatva, eltűnnek a történelem színpadáról. S ilyen lett volna Európa sorsa is, ha a papság hamarosan meg nem szelidíti ama vadállatokat, melyek birtokolták.

A megtért germán, az aranyos fővegű püspök, az »állati bőrökbe öltözött, sovány« sápadt, »a színbűnél tarkább és foltosabb« barát előtt* félelmében remeg, mintha bűvész előtt állana. Csendes órákban, a vadászat és dorbézolás után, a titokzatos és nagyszerű túlvilág sejtelve, az ismeretlen igazságszolgáltatás homályos érzete, az onceskély lelkiismeret, mely már a Rajnán túli erdőségekben lakoztában is megvolt benne, hirtelen jövő félelemben s fenyegető álmolátásokban felébred benne. Midőn valamely szentélyt készül megrabolni, azt kérdi magától, nem fog-e annak küszöbén elszédülve, félrecsavart nyakkal lerogyni.** Saját aggodalmaitól legyőzve, felhagy gonosz szándékával, megkíméli a pap oltalma alatt álló földet,

* Lásd: Montalembert. *Les Moines d'Occident*. I. 277. Sz. Lupicin Chilperic burgund király előtt. II. 416. Sz. Kari-leff Childebert király előtt. V. ö. még Toursi Gergely műveit és a Bollandisták gyűjteményét.

** E legenda igen gyakori; még a tizenkettedik századon túl is előfordul.

falut és várost. Ha az állatias düh és a kezdetben felülkerekedett vágy gyilkolásra vagy lopásra készítet, később, megcsendesülvén, a szerencsétlenség vagy betegség napjaiban, ágyasának vagy feleségének tanácsára, megbánja a mit tett, kétszeresen, tízszeresen, sőt százszorosan téríti meg az okozott kárt és pazar bőkezűséggel osztja az ajándékokat és mentességeket.* És így a papság minden téren megőrzi és kiterjeszti a menedékhelyeket a legyőzöttek és elnyomottak számára. — Másrészt a gyűléseken a hosszúhajú hadvezérek, az állati bőrökbe öltözött királyok közepette, a főveges püspök és nyírott fejű papjai foglalnak helyet; csak ők értenek a toll forгатásához és a tanácskozás vezetéséhez. Mint irnokok, tanácsosok, hit-tudósok, résztvesznek a rendeletek kibocsátásában, a kormányzásban, közbenjárásuk által némi rendet iparkodnak hozni az óriási rendetlenségbe, a törvényeket észszerűb-bekké és emberségesebbekké tenni, a jámborságot, tan-ügyet, igazságszolgáltatást, tulajdont, főkép pedig a házasságot fentartani és ahol kell, jogaikba visszahelyezni. Bizonyos, hogy az ő hatalmoknak köszönheti létét az állami rendészet, már a milyen akkoriban lehetett, hiányos, tökéletlen, de mely mégis elegendő volt arra, hogy Európát ne engedje barbár fejletlenség áldozatává lenni. S ha tapasztaljuk, hogy a tizenkettedik század végéig a pap-ság hatalma nyomasztóan nehezedik a fejedelmekre, ez leginkább azért történt, hogy bennök és közöttök megzabolázza az állati vágyakat, a test és vér lázongásait, s azon ellenállhatlan vadság visszatértét, mely a társadalom

* Pl. Chilperic Fredegond tanácsára, valamennyi gyermeke halála után.

romlását vonta volna maga után. — E közben templomaiban és kolostoraiban megőrizte az emberiség régi vívmányait, a latin nyelvet, a keresztény irodalmat és hittudományt, a pogány irodalom és tudomány egy részét, az istenitiszteletnek szolgáló építészetet, szobrászatot, festészetet, szóval a művészetek és ipar minden ágait, s az emberi foglalkozások legbecsesebbjeit, melyek kenyeret, ruházatot és lakást nyújtanak, főkép pedig a legértékesebb emberi vívmányt, mely a kóborló, rabló és tunya barbárok szellemével leginkább ellentétben állott, a munka megszokását és szeretetét. A római kincstár zsarolásai, a bagaudok lázadásai, a germánok betörései, a rablók portyázásai által megnéptelenített vidékeken, a benedekrendű szerzetes tüskék és bokrok között ágakból font magának kunyhót; * az egykor művelt területek melyek körülötte elnyúlnak, már csak elhagyott cserjések. Társaival feltöri a földet és épít; a félvad állatokat megszelidíti, majorságot, malmot, kovácműhelyt és sütőkemenczét, a lábbeli és ruha készítésére műhelyeket épít. A rend szabályai szerint mindennap két órát olvasással tölt, hét órát pedig folytonos kézimunkával, nem eszik és iszik többet, mint a mennyire okvetlen szüksége van. Az értelem által szabályozott, önkéntes munkájával, melyben lelkiismerete és a jövőre való tekintet vezérli, többet hoz létre, mint a világi egyén. Józan, szabályszerű, gazdaságos életmódja mellett kevesebbrel éri be, mint amaz. Ezért, a hol a világi egyén

* Lásd: Montalembert *id. munk.* II. k. 8-ik kv. és különösen Alfred Maury. *Les forêts de la France dans l'antiquité et au moyen âge* című munkáját. A *spinae* és *vepres* szók számtalanszor fordulnak elő a szentek életében.

kimerül, * ő fentartja magát, sőt gyarapszik. Felszedi a nyomorultakat, táplálja, foglalkoztatja, s megházasítja őket; a szentélyek körül koldusok, szökevény parasztok és kóborlók keresnek oltalmat. Tanyáikból lassanként falu, majd mezőváros lesz, mert az ember, mihelyt aratásra számíthat, szívesen műveli a földet, s ha gyermekeit eltarthatja, családtyává lesz. Így keletkeznek új központok a földművelés és ipar számára, melyek azután a népesedésre nézve is új központokká lesznek.**

De nem csupán anyagi, hanem szellemi tápot is nyújtottak a szerzetesek a népnek; mert a testi táplálékkal az élet kedvét is beléjük kelle csepegtetni, vagy legalább azon megadást, melynél fogva elviseljék az életet; a hiányzó boldogság helyett megható, költői ábrándozást kelle nyújtani. A tizenharmadik század közepéig egyedül a papság adhatá ezt. A szentek megszámlálhatlan legendái, a székesegyházak és azok építési modora, szobrai és azok arczkifejezése, az istenitiszteleti szertartások és azok akkoriban még átérezhető jelentősége által »az Isten országát« mintegy megérzéskítették, s a valódi világnak mintegy végébe, az eszményi világot állíták oda, mely hasonlított a nagyszerű arany kéjlakhoz, mely műveletlen, posványos telekre van építve.*** Ez

* Ugyanezt látjuk mai nap is a trappisták algíri gyarmatában.

** Lásd: Guérard. *Polyptique d'Irminon*; hol a saint-germain des prés-i apátság jóléte a nyolczadik század vége felé leiratik. Guérard statisztikai adatai szerint a palaiseau-i parasztok Nagy Károly idejében, körülbelől épen oly jólétben éltek, mint jelenleg.

*** A Bollandisták gyűjteményében a hatodik századtól a tizedikig terjedő időből huszonötezer szent élete van összehalmozva. — Az utolsó, valóban sugalmazottak, az assisi sz. Ferencz és társairól szölok a tizennegyedik század elejéről. Ugyanazon élénk

édes és isteni világban keres oltalmat a megszorodott, szelidség és gyengédség után vágyódó lélek. Az üldözők itt, azon pillanatban, midőn lesujtani akarnak, láthatatlan csapás által leterítettnek; a vadállatok tanulékonyakká lesznek; az erdők szarvasai reggelenként eljönnek, s a szentek ekéi elé fogják magukat; a mező és rét mint egy új paradicsom, számukra virágzik; nem halnak meg előbb, mintsem ők maguk akarnak. Ez idő alatt vigasztalják az embereket; kimondhatatlan édességgel csergedeznek ajkaikról a jóság, áhítat és megbocsátás igéi; ég felé emelt szemeik látják az Istent, és minden erőlködés nélkül, mintegy álomban a világosságban felemelkednek és jobbjára ülnek. Valóban isteni legenda ez, megbecsülhetlen értékű a durva erőszak általános uralmában, midőn, hogy az élet elviselhető legyen, egy másikat kelle elképzelni, s ezt a lélek szemei elé épen oly láthatólag kelle varázsolni, mint a hogy amaz a testi szemek előtt állott. Több mint tizenkét századon keresztül a papság ezzel táplálta az embereket, s ezek jutalmának nagyságából következtethetünk hálájok nagyságára. A pápák kétszáz éven át Európának dictátorai valának. Ők hozták létre a keresztes háborúkat, trónjaikról elűzték a királyokat, osztogatták az államokat. A püspökök és papok emitt önálló fejedelmek, amott a dynastiák valószínű megalapítói és pártfogói lőnek. A papság kezében

érzület folytatást talál a tizenötödik század végeig Beato Angelico és Memling János festményében. — A párizsi Saint-Chapelle, az assisi felső templom, Dante paradicsoma s a *Fioretti* híú képet nyujtanak e látmányokról. A modern irodalmi termékek között Heine Henrik a *Wallfahrt nach Kevlaar*-ban, és Tourgeneff *Élő ereklyéi*-ben a középkori hívő lelkek állapotát tökéletesen rajzolják.

volt a földbirtok harmada, a jövedelmek fele, Európa tőkéinek kétharmada. Ne gondoljuk hogy az emberek ok nélkül hálások és hogy elegendő indok nélkül ajándékoz-
nak valamit; sokkal önzőbbek és irigyebbek, hogysem így tennének. Bárminő legyen az intézmény, egyházi vagy világi, bárminő a papság, buddhista vagy keresztény, a kortársak, kik negyven nemzedéken át tanui működésének, helyesen ítélnék felőle; akarataikat és javaikat csak a tett szolgálatok mértéke szerint engedik át nekik, s odaadás nagysága, mértéke az általok nyújtott jótettek nagyságának.

II.

A szekercze és kard hatalma ellen eddig csupán a meggyőződés és türelem nyújtott segílyt. Azon osztályok, melyek a régi imperium példájára megkísértették tömör sorokban szembeszállani a szünteleni becsapásokkal, nem voltak képesek megállani az ingadozó talajon; Nagy Károly után összedől újra minden. A fontanet-i csata után nincs már rendes hadakozás; félszázadon keresztül négy-ötszáz emberből álló rablócsapatok büntetlenül száguldoznak végig az országon, öldökölve, gyujtogatva és pusztítva. — De, ugyanekkor, a visszahatás következtében az állam felbomlása a katonai nemzedék létrejöttét idézi elő. Minden egyes főnök szilárdul megveti lábait azon birtokban, melyet elfoglal vagy erőszakkal birtokol; már nem kölcsön és használatra, hanem tulajdonúl, örököül bírja. Ez az ő hűbértoka, erőssége, grófsága, már nem többé a királyé, s ő kész megküzdeni, hogy azt megvédje. Ekkor az a jótevő és szabadító, ki meg tud

verekedni, s a többieket megvédeni képes, s valóban ilyen az új, alakulásban levő osztály jellege. A kor nyelve szerint a nemes, katona (miles), ő teszi le a modern társadalom második alapkövét.

Eredetével a tizedik században még nem igen törődnek. Gyakran egy-egy carolingi gróf, a király valamely kegydíjasa, az utolsó szabad földek merész birtokosa. Emitt egy harcziás püspök, bátor pap, másutt egy megtért pogány, egy megtelepült rabló, egy szerencsés kalandor, egy zord vadász, ki sokáig a vadászat zsákmányából és vad gyümölcsökből élt.* Erős Róbert ősei ismeretlenek, és beszéltek azt is, hogy a Capetek egy párizsi mészárosból származtak. Ez időben nemes csak az,^x ki bátor egyszersmind; az erős és fegyverforgatásban gyakorlott, ki csapatának élén, a helyett hogy megfutamodnék vagy sarczot fizetne, keblével védelmezi övét, s kardjával oltalmazza meg a darab földet. Hogy ezt véghezvigye, nincs szüksége ősökre, csak bátorságra, az ő maga; az emberek boldogak a nyújtott védelemért és eszükbe sem jut ezíme után tudakozódni. — Végre, annyi lefolyt század után, minden kerületnek meg vannak a maga fegyverei; már nem kell félniük, hogy az idegen prédáivá lesznek; egy század elég arra, hogy ezen Európa, melyet a kétvitorlás hajók zsákmányoltak, kétszázezer fegyverest küldjön Ázsiára, s ezentúl északon és délen, s a muzulmanokkal és pogányokkal szemben már nem ő a legyőzött, hanem a győző. Egy második eszményi alak keletkezik,** a szent alakja után a hősé, s az ezzel együtt

* Pl. Tertull a Plantageneták ősatyja, Rollon, Normandia hercege, Hugo, saint-martin de tours-i és saint-denis-i apát.

** A tizedik századi énekekben, melyek a hősi énekek alapját megveték.

járó új érzés, mely épen oly erős mint a régi, az embereket szilárd társadalomba csoportosítja. — Ez az állandó lovas sereg; a lovagság az atyáról fiúra száll. Mindenki ilyennek születik és címét, helyét, zsoldját földbirtokban örökli, azon biztosítékkal, hogy főnöke sohasem fogja elhagyni, s azon kötelezettséggel, hogy szükség esetén meghaljon érte. Az állandó háborúskodás ez idejében csak egyféle uralom hasznavehető, s ez, az ellenséggel szemben álló haderő; ilyen a hűbéri uralom; ez egy vonásból is megítélhető a veszély, melylyel szembeszáll, s a szolgálat, melyre lekötötte magát. »Ez időben, mondja a spanyol krónika, a királyok, grófok, nemesek s a lovagok valamennyien, hogy bármely órában készen legyenek, lovaikat ugyanazon helyen tarták, a hol nejeikkel aludtak.« Az algróf, ki az őrtoronyból védi a völgy bejáratát vagy a folyó gázlóit, a határgróf, ki magára hagyatva az elpusztított határt őrzi, kezében fegyverrel aluszsza álmát, mint az amerikai a Far-West őrházaiban a vad siouxok között. Háza csupán tanya és menhely; nagy termének padolatát szalma és avar borítja; itt hajtja nyugalomra fejét lovagjai társaságában, s ha van kilátása némi nyugalomra, leoldja egyik sarkantyúját; a szűk lőréseken alig hat be a nap sugára, de fő dolog, hogy a nyilvessző se találjon utat hozzájuk. Minden vágy és érzés a szolgálat érdekeinek van alávetve; az európai határvonalakon oly pontok is vannak, hol a tizennégy éves gyermek is köteles fegyvert fogni, hol az özvegy hatvan éves koráig kényszerül új házasságra lépni. Valamennyi intézmény hangosan kiáltja: férfiak, állatok a sorba, kipótolni a hiányokat, foglaljátok el az őrhelyeket! — E bátraknak köszönhető a földmi-

ves * biztossága ; már nem öli le az ellenség, már nem hajtja el fogságba családostól, nyájastól, járommal nyakán. Van hátorsága a földet megművelni, bevetni, remélni az aratásban ; s ha veszély fenyegeti, tudja, hogy a vár alján, a czölöpökkel bekerített és védett helyeken oltalmat talál a maga, gabonája és barmai számára. A szükség lassanként, mintegy hallgatag szerződést hoz létre a vár katonai főnöke s a nyílt földek régi gyarmatosai közt, mely utóbb tisztelben tartott szokássá válik. Dolgoznak az ő számára is, felszántják földeit, fuvaroznak neki, fizetnek adót a föld, a ház, a marhaállományért, az öröklés és adásvevés alkalmával, mert neki is el kell látnia csapatát. De ha ők e kötelmeknek már eleget tettek, a főnök hibát követne el, ha akár kevélységből, akár bírvágyból többet venne el tőlök. — A kóborlók és nyomorultak sorsa, kik az általános rendetlenségben és pusztulásban oltalma alatt keresnek menedéket, sokkal mostohább : a föld az övé, mert nála nélkül lakhatatlan volna ; s ha abból egy-egy részt átenged nekik, de ha csak ott tanyázni engedi is őket, ha munkát vagy vetőmagot ad nekik, az ezért teljesítendő szolgálmányokat ő szabja meg. Az ő szolgálói és jobbágysai lesznek ; bárhová menjenek, joga van őket visszaterelni, s atyáról fiúra az ő született cselédei, kiket arra használhat, a mire akarja, kényére bízott adófizetői és hűbéresei, kik mit sem hagyhatnak örökségül gyermekeikre, csak azt, hogy ha velök együtt éltek, halálok után folytathatják a szolgálatot. »Meg nem öletni, télen meleg bundával bírni, volt a tizedik században sok emberre nézve a legnagyobb boldogság« mondja Stendhal ; hozzá tehetjük, hogy a nőre nézve ezen kívül még az, ha nem volt kitéve annak, hogy

* Villanus.

csapatonként erőszakot kövessenek el rajta; s ha az emberek állapotát ez időben kissé jobban szemügyre vesszük, megértjük, hogy szívesen fogadták el a súlyos jobbágyi viszonyt, még a *jus primae noctis*-t is; mert a mi máskülönben naponként fenyegette volna őket, még rosszabb volt volna.* Bizonyítja ezt, hogy mihelyt valahol ily hűbéri birtokon biztos, bekerített helyet készítettek, oda sereglettek az emberek; így pl. Normandiában, mihelyt Rollon zsinórral kimérte és szétosztotta a földeket, s felakasztatta a tolvajokat, a szomszéd tartományok lakosai ide siettek letelepedni; a biztosság csekély mértéke is elég volt valamely vidék benépesítésére.

Lehetett tehát élni, vagy jobban mondva, újra kezdtek élni az emberek a fegyveres vaskéz uralma alatt, mely keményen bánik ugyan, de oltalmat is nyújt. Az úr mint fennhatósággal bíró és mint tulajdonos megtartja magának a földeket, folyókat, erdőket, a vadászat jogát; s ez nem nagy baj, mert hisz a vidék félig pusztta, s az úr idejének nagy részét a nagyobb, kártékony vadak pusztításával tölti. Egyedül neki levén joga a kezdeményezésre, egyedül ő az, ki malmot, sütőkemenczét, borsajtót állíthat, révet berendezhet, hidat, utat építtethet, töltésekkel láthatja el a vizeket, felnevelheti vagy megszerezheti a tenyésztésre szükséges bikákat, s hogy magának mindezekért kárpótlást szerezzen, ezek használatát megparancsolja és adót vet rá. Ha értelmes ember és jó bérúr, ha földjeinek jobb hasznát akarja venni,

* Lásd: a *Les voyages de Caillaud* című munkát, hol leíratik miként fogják a basa fegyveresei Nubiában és Abyssiniában a rabszolgákat; körülbelül ilyen látványok valának napirenden Európában 800—900-ig.

vagy maga meglazítja, vagy lassanként meglazulni engedi a békókat, melyekben parasztjai és szolgái rosszul dolgoznak, mert nagyon szorongattatnak. A szokás, szükség, az önkénytes vagy kényszerült alkalmazkodás megtermék gyümölcseiket; s végül az urak, a parasztok, szolgák és polgárok, alkalmazkodva állapotukhoz, közös érdek által fűzetnek egymáshoz és társulatot, valóságos testületet képeznek. Az uradalom, a grófság, a herczegség *hazájok* lesz, melyet vak ösztönnel szeretnek, s melyért feláldozzák magukat. A jobbágyság össze is olvad urával, annak családjával; s ezért büszke is reá és számon tartja valamennyi hőstettét; midőn lovasaival végig száguldozik az utczákon, tetszését zajosan nyilvánítja; és vonzalomból örvend az uraság által kifejtett pompának.* Ha özvegygé lesz és nincsenek gyermekei, alattvalói küldötteseket menesztenek hozzá, s kéri, nősülne meg újra, nehogy a tartománybitorlók harczeit vagy a szomszédok vágyainak zsákmányává legyen. — Így születék újra ezredév után az emberi társadalmat fentartó érzelmek leghatalmasabbja és legélénkebbje. Ez annál becsesebb, mert gyarapodhatik: hogy a kis, hűbéri viszonyok közt élő haza a nagy nemzeti hazává váljék; már most elég, hogy az összes uradalmak egy úr alatt egyesüljenek, s hogy a király, a nemesség feje, a nemesség művén felépítse Franciaország harmadik fentartó rétegét.

* A középkori történetírók munkáiban gyakran találkozunk példáival az alattvalók uraik iránt kitüntetett buzgóságának; Froissart *Gaston Phoebus* foix-i gróf és *Guy* flandriai grófról beszél ilyeneket; *Raymond de Béziers* és *Raymond de Toulouse*-ról a toulouse-i krónika. A szorosabb haza iránti élénk érzelmek minden tartományi gyűlésen nyilatkozik, mire Normandia, Bretagne, Franche-Comté, stb. tüntetnek fel példákat.

III.

A király e réteget lassanként, egyik követ a másikra tevén, építette fel; az elsőt Capet Hugo; előtte a királyi tisztség nem adott a királynak semmiféle tartományt, még Leont sem; ő volt az, ki a cím mellé birtokot is hódított magának. A szerzés munkája nyolcz századon keresztül tart házasság, foglalás, ügyesség és öröklés által; s még XV. Lajos alatt is növekszik Franciaország Lotharingiával és Corsicával. Mondhatni semmiből a királyok oly tömör birodalmat alkottak, mely huszonhat millió embernek ad lakást, s Európa leghatalmasabb állama lesz. — Ezen egész idő alatt a király volt a közvédelem feje, az ország megszabadítója idegen támadások, a tizennegyedik században a pápa, a tizenötödikben az angolok, a tizenhatodikban a spanyolok ellenében. A tizenkettedik századtól kezdve ő volt az igazság legfőbb őre az országban, folyton fegyverben és útban volt, lerontá a rabló lovagok várait, megszünteté a hatalmasok kihágásait, és oltalmazá az elnyomottakat, * megszünteté az egyesek közötti háborúskodásokat, s a békét és rendet visszaállítá; óriás munka volt ez, mely Vastag Lajos korától Sz. Lajosig, Szép Fülöptől VII. Károly és XI. Lajosig, IV. Henriktől XIII. és XIV. Lajosig folytattatik megszakítás nélkül a tizenhetedik század közepéig, bajvívások elleni tilalmak és a tartományokban megtartatni szokott rendkívüli törvényszéki bírások által. ** Az ez idő alatt, a király

* Lásd: Suger. *Vie de Louis VI.*

** Lásd: Fléchier. *Les Grands jours d'Auvergne*; Cheruel-féle kiad. XV. Lajos alatt (1756) fogatott el az utolsó rabló lovag báró Plumartin, Poitouban, s elítéltetvén, lefejeztetett.

rendeletei által létrehozott vagy pártfogása által kifejtett hasznos intézmények mind, az utak, kikötők, csatornák, menhelyek, egyetemek, akadémiák, az ájtatossági, menedéki, nevelési, tudományi, ipari és kereskedelmi intézmények az ő jellegét mutatják, s őt hirdetik mint közjótevőt. Ily szolgálatok méltányos jutalmat igényelnek: s a nép megengedi, hogy a király házassága Franciaországgal atyáról fiúra szálljon; az ország csak ő érte, ő viszont csak az országért működik, s a múlt valamennyi emlékei, a jelen valamennyi érdekei szentesítik az egyesülést. Az egyház Reimsben szentesíti azt mintegy nyolczadik szentség által, melyet legendák és csodák öveznek; a király az Úr felkentje.* A nemesek, a katonai hűség régi ösztönénél fogva testőrségének tartják magukat, vele vannak még augusztus 10-ikén is,** és készek magukat a trón lépcsőin megöletni; ő született vezérok. 1789-ig a nép benne tiszteli az igazságtalanság megtorlóját, a jog őrét, a gyengék pártfogóját, a nagy alamizsnást, mindnyájok oltalmát. Midőn XVI. Lajos a trónra lépett, »a királyt éltető örömkialtások hajnali hat órától napnyugta utánig sem csendesültek le.«*** S midőn a trónörökös született, egész Franciaország oly örömben úszott, mint maga a család, »az emberek megálltak az utcákon, az ismeretlenek is beszédbe ereszkedtek egy-

* Még XV. Lajos alatt az udvarhoz küldettek a meggyógyult golyvásokkal felvett jegyzőkönyvek.

** Vonatkozik az 1792-ik év azon napjára, melyen XVI. Lajos a Tuillériák ostromoltatása alkalmával a nemzetgyűlésben keresett oltalmat. — *Ford. jegyzete.*

*** Lásd: *Mémoires de Mme Campan.* I. 89. II. 215.

mással, s az ismerősök megölelték egymást örömben. «* Ösztönszerű hagyományos érzelem és emlékezetet meghaladó tisztelet által mindannyian érzik, hogy Franciaország egy, az ő és őseinek kezei által épített hajó, hogy e czímnél fogva a hajó az övé, s hogy tulajdonjoga van hozzá, mint bármely utazónak a maga málhájához, és hogy egyedüli kötelessége, hogy a nagyszerű járművet tapasztalt és éber kézzel vezesse a tengeren, hol a nemzet egész vagyona az ő zászlaja alatt evez a tenger hullámain. — Ez eszmének hatalma által befolyásoltatva, mindent megengedtek neki; a régi tekintélyek akarva nem akarva romlásnak indultak, árnyék, emlék lett belőlök. A nemesek az ő szolgálói és udvaroncjai. A concordátum megkötése óta ő nevezi ki az egyházi méltóságokat is. Százhetvenhét éven át nem hivatnak össze a közrendek, s a fenmaradt tartományi rendeknek nincs egyéb dolguk, mint az adót kivetni; a parlament, ha ellentmondani merészel, szétkergettetik. Tanácsa, felügyelői, meghatalmazottai által még a legcsekélyebb helyi jelentőségű dolgokban is ő intézkedik. Jövedelme 477 millió.** A papság jövedelmeinek felét ő osztogatja; s végre

* 1785-ben egy Franciaországot meglátogató angol dicsekedék, minő politikai szabadság uralkodik az ő hazájában. De a francziák szemére vetvén, hogy ők I. Károlyt lefejezték, »azzal dicsekszenek, hogy ők királyaikhoz mindig sérthetetlen ragaszkodással, és oly hűséggel és tisztelettel viseltettek, melyet a király semmiféle túlzásai vagy kegyetlenségei nem voltak képesek megingatni.« (*A Comparative View of the French and of the English nation*, by John Andrews. 257-ik lap.)

** Lásd: *Mémoires d'Augeard, secrétaire des commandemens de la reine et ancien fermier général*.

ő az egyedüli úr, s ezt ki is jelenti. * Megmarad tehát egykori vetélytársai számára a javak, az adótól való mentesség, az, hogy tehetik a mi önszeretetöknek tetszik, a helyi igazságszolgáltatás és tekintély némi maradékai; cserében azonban az ő kedvezéseit és kegyelmeit élvezik. — A mondottakban röviden jellemeztük a szabadalmazottak: a papság, nemesség és királyok történetét; emlékünkebe kell ezt visszaidéznünk, hogy megérthessük helyzetüket a bukás pillanatában; ők hozták létre Franciaországot, ők élvezik is. Lássuk már most közelebb-ről, mivé lettek a tizenhatszadik század vége felé, mit tartottak meg régi előnyeikből, minő szolgálatokat tesznek még, s minőket nem.

* XV. Lajos válasza a párizsi parlamentnek 1766 márczius 3-án tartott ülésében: »Egyedül az én személyemben van a souverain hatalom . . . A törvényhozó hatalom függetlenül és osztatlanul az enyém. Az egész állami rend az én személyem kifolyása; én vagyok annak fő öre. Népem velem együtt képez egy egészet a nemzetnek, melyet elszakasztani merészelnék az uralkodó személyétől jogai és érdekei, szükségképen az enyéimmel ugyanazonosak, és csupán az én kezeimbe vannak letéve.«

II. FEJEZET.

A szabadalmak. — I. A szabadalmazottak száma. — II. Javaik, tökéik és jövedelmök. — III. Mentességeik. — IV. Hübéri jogaik. — Ennek előnyei az ős hatalom maradványai. — V. Helyi és általános szolgálatok okadatolják ezt.

I.

71 A szabadalmazottak száma mintegy 270,000; a nemesek közül 140,000, a papság közül 130,000.* Ez 25—30,000 nemesi családot tesz. 23,000 szerzetes 2500 kolostorban; 37,000 nőszerzetes 1500 zárdában, 60,000 plébános és segédlelkész majd ugyanannyi templom és kápolna mellett. Ha e számról pontosabb fogalmat akarunk alkotni, úgy képzeljük el, hogy minden négyszög mértföldre és minden ezer lakosra jut egy-egy nemesi család a maga nemesi lakával, minden helységre egy templom és plébános, és minden hat-hét mértföldre egy-egy férfi vagy női kolostor. Ezek Franciaország régi fejei és megalapítói; s e czímnél fogva még sok jószággal és jogokkal bírnak.

* Lásd a kötet végén levő 1-ső jegyzetet.

II.

Hogy megértjük, mik ezek még most is, emlékezünk arra, mik valának. Bármily nagyok még mindig előnyeik, ezek nem egyebek, mint még nagyobb előnyök maradékai. Egyik-másik püspök vagy pap, gróf vagy herczeg, kiknek utódai Versaillesbe jönnek hódolatukat bemutatni, egykor a Carolingekkel és az első Capetekkel valának egyrangúak. Egy Monthléry I. Fülöpöt tartá korlátok között. * A saint-germain-de-prés-i apát négyszázharmincezer hektar földet bírt, majdnem egy egész megye terjedelmét. Nem lehetünk meglepetve, hogy hatalmasak, s kivált hogy gazdagok maradtak, mert semmi sem állandóbb, mint a társadalom valamely megszilárdult alakzata. A királyi jogar annyi csapásai, s a társadalmi műveltség óriási változásai daczára, a régi hűbéri szervezet fenn van és él. Leginkább a javak elosztásában tapasztaljuk ezt. ** A föld egy ötödrésze a koronáé és a községeké, egy a polgárságé, egy a földműveseké, egy a nemességé és egy a papságé. Ha tehát a köz földeket leszámítjuk, azon eredményre jutunk, hogy a szabadalmazottak az országnak felét bírják. S e nagy rész egyszersmind a gazdagabb is; mert majd valamennyi nagy és szép épület,

* Lásd: Suger. *Vie de Louis VI.* 8-ik fejezet. — I. Fülöp csak úgy volt képes a Monthléry-kastély urává lenni, hogy a hűbérúr leányát fiának adta nőül. Utódához így szólt: »Fiam, jól őrizd meg e tornyot, melynek faggatásai megöszítettek, s melynek családságai és árulásai soha sem hagytak békében és nyugalomban.«

** Lásd: Léonce de Lavergne. *Les Assemblées provinciales.* 19-ik l. — V. ö. e tartományi gyűlések jegyzőkönyveit, különösen a huszadról szóló fejezetekkel.

palota, kastély, kolostor, székesegyház, s majdnem az összes értékes bútornak, edénynek, műtárgynak és remeknek, melyek századok alatt felhalmozódtak, ezen találhatók. Abból is ítélhetünk, miképen becsülte meg maga a papság javait. Javai tökében négy milliárdot érnek*; ezek 80—100 milliót jövedelmeznek, a mihez hozzájárul a tized, évenként 123 millióval, összesen mintegy 200 millió, mely összeg kétannyinak vehető, ha mai értékét akarjuk kiszámítani, s ezekhez járulnak a mellékes jövedelmek és a hívek szeretet-adományai.** Hogy még helyesebb fogal-

* Lásd: *Rapport de Treilhard au nom du comité ecclésiastique*. (A Moniteur 1789-iki dec. 19-iki számában.) Egyedül Párizs városában, az eladásra kitűzött szerzetesházak százötven millióra valának becsülve. Később (az 1791-iki febr. 13-iki ülésen) Amelot az eladott, s eladandó javak értékét — nem számítva az erdőket — háromezerhétsszáz millióra becsülte. Bouillé a papság jövedelmét száznyolczvan millióra becsüli. (*Mémoires*. 44-ik l.)

** Chasset jelentése a tizedekről, 1790 ápril. A 123 millióból 23 a behajtás költségeire esik, de midőn a magán-ember jövedelme felszámíttatik, nem jó tekintetbe az, a mit tisztjeinek és pénztárnokainak fizet. — Talleyrand (1789 okt. 10.) a földbirtok jövedelmét 70 millióra, s értékét 2100 millióra teszi; de tüzetesebb vizsgálat után mind a tőke, mind a jövedelem sokkal nagyobbának tűnik ki, mint első pillanatra. (Treilhard és Chasset jelentései.) Különben Talleyrand, midőn a becslést megtevő, kihagyta a számításból a házakat és az azokhoz tartozó bekerített helyeket, valamint az irtás alól kivett erdőségek egy negyedét. 1789 előtt az említetteken kívül még a papság földesúri jogait is ide kell számítanunk. Végre Young Arthur szerint a földadó, melyet Franciaországban a tulajdonos szedett, nem $2\frac{1}{2}\%$ volt mint ma, hanem $3\frac{3}{4}\%$. — Hogy mindez összegeket kétszeresen kell venni, ha azokat a mai értékben akarjuk kifejezni, azt számtalan érv bizonyítja, többi közt a napszám, mely akkoriban tizenkilenc *sou* volt. (Arthur Young.)

mat szerezhessünk ez óriási kincsről, lássunk néhány példát. A 399 prémontrei szerzetes, jövedelmét egy milliónál többre becsüli, s tőkéit 45 millióra. A toulouse-i dömések tartományi főnöke, 236 rendtagjának »tisztja jövedelmét 200,000 livre-en felül vallja be, nem számítva a kolostorokat, ültetvényeket, s a gyarmatokban birtokolt földeket, négereket és egyéb tárgyakat, melyek több millióra becsültetnek.« A 298 cluny-i benczés 1.800,000 livre jövedelemmel bír. A saint-mauriak, 1672-en, templomaik és házaikban levő ingóságaikat 24 millióra, s tisztja jövedelmöket 8 millióra becsülik, »nem számítva azt, mi az apátok és perjelek részére esik.« Dom Rocourt, clairvaux-i apát 300—400,000 livre jövedelemmel bír; Rohan, strassburgi bíbornok-érsek több mint 1 millióval.* Franche-Comtéban, Elsass- és Roussillonban a papság a földek felét bírja; Hainaut- és Artoisban három negyedét; Cambrésisben 1700 holdból 1400 az övé.** Majdnem egész Velay a puy-i püspök, a chaise-dieu-i apát, a brioude-i nemesi káptalan és a Pognac-család tulajdona. A saint-claude-i kanonokok Jurában 12,000 szolga és örökös jobbágy felett rendelkeznek.*** — Az első rend gazdagságából fogalmat alkothatunk a másodikéról is. Miután a nemesekhez szá-

* Lásd: *Archives nationales*, papiers du comité ecclésiastique, 10, 11, 13. és 25-ik csomag. — Beugnot. *Mémoires*. I. 49, 79. — Delbos. *L'Église de France*. I. 399. — Duc de Lévis. *Souvenirs et portraits*. 156-ik l.

** Lásd: Léonce de Lavergne. *Économie rurale en France*. 24-ik l. Périn. *La jeunesse de Robespierre* (doléances des cahiers de l'Artois). 317-ik l.

*** Lásd: Boiteau. *État de la France en 1789*. 47-ik l. — Voltaire. *Politique et législation*, supplique des serfs de Saint-Claude.

míttatnak az újonnan megneemesítettek, s miután két évszázad óta a hivatalnokok, egy század óta a pénzemberek is megszerezték vagy megvásárolták a nemességet, világos, hogy ezek birtokosai a legnagyobb javadalmaknak, a régieknek és újaknak, melyeket nagy örökség által nyertek, vagy az udvar kegyéből vagy pedig üzleteik által; midőn valamely osztály már elérte a magaslatot, mindazok közül toboroz magának tagokat, kik emelkednek és felfelé törek-szenek. Itt is óriási vagyonnal találkozunk. Ki van számítva, hogy a királyi ház hercegeinek évi járadéka, az artois-i és provence-i grófoké, az orleansi és penthièvre-i hercegeké, a földbirtok hetedrészét képezik.* A királyi vérből származó hercegek együtt 24—25 millió jövedelem-mel bírnak; az orleansi herceg egymaga 11.500,000 livre jövedelemmel rendelkezik.** — Ezek még a hűbéri

* Lásd: Necker. *De l'administration des finances*. II 272.

** Lásd: De Bouillé *Mémoires*. 41-ik l. — Jól meg kell jegyeznünk, hogy mindezen számokat legalább kétszeresen kell vennünk, ha azok mai értékét ismerni akarjuk. 1766-ban 10,000 livre jövedelem, 20,000-nek felelt meg 1825-ben. (Mme de Genlis. *Mémoires*. IX. fej.) — Young Arthur meglátogatva egy seine-et-marne-i kastély tulajdonosát, írja: »Kérdést tettem Guerchy asszonyhoz; beszélgetésünkben kivettem, hogy egy ily kastélyban való lakás, hat férfi, öt nöcseléd, nyolcz ló tartása, egy kertnek fentartása, stb. nyílt asztal tartása, társaság fogadása, ha sohasem mennek Párizsba, körülbelől 1000 louis d'or jövedelmet kíván, Angliában 200) kellene.« Franciaországban ez összeg ma 24,000 frank helyett 50,000 sőt több is volna. Young Arthur hozzá teszi: »Vannak itt nemesek, kik 6—8000 livre jövedelemből élnek, két cseléddel, két szolgálóval, s három lóval s egy könnyű kocsival rendelkeznek.« Ma 20—25,000 frankra volna szükségök, hogy ily életmódot folytassanak. — Különösen a vidéken, leginkább a vasutak következtében, az élet sokkal drágább lett. »Rouerge-i barátim szerint, mondja

uralom nyomai; hasonlókra akadunk ma Angliában, Ausztriában, Porosz- és Oroszországban; valóban, e tulajdon jóval túlélte azon intézményeket, melyeknek kifolyása volt. A hatalom hozta létre; s ettől elválasztatva is, megmaradt azok kezeiben, kik egykor a hatalom birtokosai valának. A király a püspökben, apátban és grófban tiszteletben tartá a birtokost, a legyőzött vetélytársat, és a fennálló birtokosban számtalan vonás mutat még ma is a hatalom legyőzött vagy elgyengült birtokosára.

III.

Ilyen viszonyok a teljes vagy részleges adómentesség következményei. Az adószedők nem bántják a szabadalmazottakat, mert a király jól érzi, hogy az ő birtoka is ugyanoly eredetű mint a hűbéri; ha a királyság szabadsalom, a nagyúr állapota is az; s a király csak első, legtöbb szabadsalommal bíró valamennyiök között. XIV. Lajos, a legönkényesebb uralkodó, ki legelbizakodottabb volt előjogaira, sokáig habozott és küzdött magával, míg a végszükség kényszeríté, hogy a tizedadót mindenkire kötelezőnek kimondja. * Szerződéses, előzetes esetek,

ugyanő, Milhauban családommal együtt 100 louis d'oron a legnagyobb bőségben élhetnék; vannak ott nemes családok, melyek 50, sőt 25 louis d'orból élnek. « Ma már az árak Milhauban is háromszorosak, sőt négyszeresek. — Párizsban azon házért, melyért 1789-ben 6000 frank bért fizettek, ma 16,000-et fizetnek.

* Lásd: *Rapports de l'agence du clergé de 1780 à 1785*. Boncerf munkájában a hűbéri jogok eltörlését követelte, ez alkalom-

emlékezetet felülhaladó szokás, a régi jog emléke, még visszatartják a pénzügyminisztert a fellépéstől. Minél inkább hasonlít a birtokos a régi független főurakhoz, annál nagyobb terjedelműek mentességei. — Majd egy újabb keletű szerződés, idegen származása, vagy királyi vérből való eredete védi meg. »Elsassban a külföldi fejedelmi birtokosok, a máltai vitézek és templáriusok minden személyi és dologi adó alól fel vannak mentve.« »Lotharingiában a remiremonti káptalan azon szabadalommal bír, hogy valamennyi állami adó kivetésénél ő maga hajtja végre a becslést.« * Majd ismét a tartományi rendek pártfogolták a nemességet, vagy az, hogy a birtok nemesi birtoknak jelentetett ki; Languedocban és Bretagneban egyedül a parasztbirtokok fizetnek adót. — Méltósága mindenütt megóvjá a nemest, kastélyát s az ehhez tartozókat, s adó csupán bérlőinek személyében terheli. Sőt elég, ha akár ő maga, akár gazdatisztje kezeli a birtokot, hogy az ő személyes mentessége a földbirtokra is átvitessek; mihelyt, akár maga, akár megbízottja veszi kezébe a gazdaság vezetését, négy ekét és háromszáz holdat, melyek másnak kezében kétezer frank adót fizetnének, kiválaszt; s ezen felül »az erdőket, réteket, szőlőket, tavakat, a kastélyhoz tartozó bekerített földeket, bármily

mal Séguier kanczellár 1775-ben ezt mondá: »Királyaink maguk kijelentik, hogy ők azon szerencsés tehetetlenségben vannak, miszerint nem támadhatják meg a tulajdonjogot.«

* Lásd: Léonce de Lavergne. *Les assemblées provinciales*. 296-ik l. Rapport de M. Schwendt sur l'Alsace en 1787. — Warroquier. *État de la France en 1879*. I. 541-ik l. — Necker. *De l'administration des finances*. I. 19. és 102-ik l. — Turgot. (*Collection des économistes*.) Réponse aux observations du garde des sceaux sur la suppression des corvées. I. 559-ik l.

kiterjedésűek legyenek.« Ennek következtében Limogesben és másutt, hol a rétek és szőlők adják a fő termést, arra törekszik hogy uradalmának jelentékeny részét ő maga kezelhesse, vagy gazdatiszt által kezeltethesse; így azt az adószedőktől megszabadítván.* Sőt, Elsassban határozott megállapodás folytán semmi személyadót nem fizet. S így négyszázötven évi támadás után is, a kincstár első nyeresége, a személyes adó, a legnyomasztóbb valamennyi közt, a hűbéri birtokot majdnem érintetlenül hagyá.** — Egy század óta két újabb eszköz, a fejadó és huszadok hatásosabbaknak látszanak, de nem sokkal több eredményt mutatnak fel. — A papság azonban egy diplomaticus mesterfogás által kikerülte és enyhítette ezek nyomasztó voltát. Mint testületnek, mely gyűlésezik, alkalma volt a királylyal alkudozásba lépni, magát megváltani, kikerülni, hogy mások által vettessék ki reá az adó, s elismertetni azt, hogy az általa fizetett adók nem kirótt megadóztatások, hanem »önkéntes adományok«; a papok ennek fejében számtalan engedményt kapnak, az említett adományt is leszállítják, néha meg sem adják, s a legrosszabb esetben minden öt évre 16 millióra állapítják meg, tehát évenként valamivel többre 3 milliónál; 1788-ra csupán 1.800,000 livret fizetnek, 1789-re egészen

* Lásd: De Tocqueville. *L'ancien régime et la révolution* 406-ik l »Montbazon lakosai reá bírták Rohan herczeg gazdatisztjeit az adófizetésre. A herczeg megszünteté e visszaélést és keresztülvitte, hogy 5344 livreben állapíttassék meg a fizetendő összeg.«

** Lásd: Necker. *De l'administration des finances*. A személyes adó 91 milliót, a huszadok 76.500,000-et, a fejadó 41.500,000-et tettek ki.

megtagadják.* Sőt, miután kölcsönt vesznek fel, hogy ezt lefizessék, s a beszedett tized, melyet birtokaikról kapnak, nem elég a tőke törlesztésére és adósságaiknak kamataira, oly ügyességgel élnek, hogy ezen felül a királytól kieszközlik, miszerint kincstárából évenként 2.500,000 livret kapjanak, s így a helyett hogy ők fizetnének, még kapnak; 1787-ben ily módon 1.500,000 livre birtokába jutnak. A nemesek, nem bírván keresztülvinni, hogy képviselőik legyen és így nyíltan működhessenek, magán úton tették ezt, a minisztereket, a főfelügyelőket, ezek megbizottjait, a királyi jogok bérlőit, s mindennemű, tekintélyben álló férfiakat használtak fel; ezek nemesi jellegük iránt tekintetekkel, kíméléssel, figyelemmel viseltetnek. A nemesi jelleg következtében, ők, alárendeltjeik és ezek cselédsége felmentetnek a katonai kötelezettség, a katonák elszállásolása, a közmunkák alól. A fejadó a személyadó szerint levén megállapítva, miután ez csekély, amaz is kevés. Sőt, mindenik még az így kivetett hányad ellen is felszólal. »Az ön érző szíve, írja az egyik a tartományi felügyelőnek, nem fogja megengedni, hogy egy atya az én állásomban, épen úgy rovassek meg mint egy közön-

* Lásd : Raudot. *La France avant la Révolution*. 51-ik l. — De Bouillé. *Mémoires*. 44-ik l. — Necker. *De l'administration des finances*. II. 181-ik l. Itt az úgynevezett franczia papságról van szó, 116 megyében. Az úgynevezett külföldi papság a XIV. Lajos óta elfoglalt tartományokban levő három püspökségé volt; ennek külön kormányzata volt és körülbelül úgy fizetett mint a nemeség. — A tized, melyet a franczia papság birtokain szedett, 10.500,000 livret tett ki.

séges származású.« * Másrészt, miután az adófizetésre kötelezettek, a fejadót gyakran valóságos tartózkodási helyöktől, földjeiktől igen távol fizetik és a nélkül hogybárki ismerné ingó jövedelmeiket, ha akarják, csak annyit fizetnek, a mennyit nekik tetszik. Ha az illető nemes, senki sem kutatja a dolgok valódi állapotát; »az előkelő rangú emberek iránt rendkívüli figyelemmel viseltetnek«; »a vidéken, mondja Turgot, a szabadalmazottak fejadója lassanként rendkívül csekélyre olvadt le, míg az adófizetésre kötelezettek fejadója majdnem egyenlő a személyes adóval.« Végre »az adószedők is azt hívék, hogy a nemesek iránt kimélettel tartoznak viseltetni«, még ha valóban adósok is és »ennek következménye az, mondja Necker, hogy fej- és huszad-adóikból igen régi és nagyon jelentékeny tartozások maradnak fenn.« Így, nem tudva a kincstár támadásait kezdetben kikerülni, kitértek előle, vagy annyira enyhítették, hogy azok majdnem hatástalannok maradtak. Champagneban, »mintegy 1.500,000 livret kitevő fejadó után, csupán 14,000 livret fizetnek«, tehát »2 sou-t és 2 fillért oly tárgyért, melyért az adófizető egy livre után 12 sou-t fizet.« Calonne szerint »ha az engedményeket és szabadalmakat megszüntették volna, a huszadok kétannyit jövedelmeztek volna.« Látjuk, hogy a leggazdagabbak legügyesebben tudták magokat védelmezni. »A felügyelőkkel megegyezem magam, mondá Orleans herczeg; körülbelül annyit fizetek, a mennyi nekem tetszik«, s kiszámítá, hogy ha a tartományi közegek

* Lásd: De Tocqueville, *u. o.* 104, 381, és 407-ik l. — Necker, *u. o.* I. 102-ik l. — Boiteau, *u. o.* 362-ik l. De Bouillé, *u. o.* 26, 41. és köv. l. — Turgot, *u. o.* — V. ö. e munka V. könyvének II. fejezetét az adókról.

szigorúan róják ki reá az adót, az által 300,000 livret veszít évenként. Be van bizonyítva, hogy a királyi vérből származó hercegek, a nekik járó két huszadért 188,000 livret fizetnek 2.400,000 helyett. — Ezen uralom alatt, az adó alóli mentesség tulajdonképen az egykori hatalom vagy legalább az egykori függetlenség végső maradványa. A szabadalmazott kikerüli vagy nem fogadja el a reá kivetett adót, nem csupán azért, mert ez kifosztja, de azért is, mert gyengíti, mert a jobbágyság jele, vagyis az egykori szolgaságé, és nem csupán büszkeségből, de érdekből is ellentáll a kincstár követeléseinek.*

IV.

Lássuk a dolgokat közelebbről. A püspököknek, apátnak, káptalannak, az apátnőnek, tehát mindeniknek megvan a maga uradalma, épen úgy mint a világi birtokosnak, mert egykor a kolostorok s az egyház épen oly kis államokat képeztek, mint a grófság vagy herczegség. — A hűbéri uralom, mely a Rajna túlsó oldalán érintetlen maradt, míg Franciaországban majdnem egészen felbomlott, mindeütt ugyanazon terv szerint alakult. Bizonyos, védettebb és kevesbbé megtámadott helyeken, megtartá régi külalakját. A lahorsi püspök, ki egyszersmind a városnak grófja, azon joggal bír, hogy midőn ünnepélyes istentiszteletet végez, »az oltárra téteti sisakját, vértjét, keztyűit és kardját.« A besançoni herczeg-érseknek hat fő-

* Lásd mind e részleteket a *La France ecclésiastique* 1788-iki folyamában.

tisztje van, kik hűbéreseik hódolatát kötelesek neki bemutatni, s jelen kell lenniök beigtatásán és halálakor a temetési ünnepélyeken. Mendeben * a püspök, Gévaudan független ura a tizenegyedik század óta, maga választja meg »a tanácsnokokat, a rendes és fellebbezési bírákat, a tartományi biztosokat és ügyvédeket«, minden hivatalt »a helyhatóságokat és bíróságokat«, és felkérve hogy venne részt a tartomány három rendének gyűlésén »azt feleli, hogy méltósága, birtokai és rangja megyéjének valamennyi hívei fölé helyezi, jelenlétében nem elnökölhet más; független ura levén az összes földeknek, és különösen a bárói uradalmaknak nem engedheti hogy alattvalói és jobbágysai eléje lépjenek«, szóval hogy ő a király, vagy nem kevesebb a királynál a maga tartományában. Remiremontban a kanonoknők nemesi káptalanának kezében vannak »az alsó közép és felső fokú törvényszékek, ötvenkét uraság, birtokon«, hetvenöt plébániában a plébánost ez jelöli ki, tiz kanonokságra ez nevez ki, a városokban a helyhatósági tiszteket kinevezi, s ezeken kívül három első fokú és fellebbezési törvényszéket, s mindenütt az erdőbíróságokat. A káptalanokat nem számítva, harminczkét püspök világi úr is egyszersmind, ura részben vagy egészben a püspöki városoknak, néha a körülötte levő kerületnek, néha, mint a saint-claude-i püspök, az egész tartománynak. A hűbéri uralom itt megőriztetett. — Másutt újra tataroztatott, különösen a jószágnak a testvérek közötti felosztásánál. Ez uradalmakban, melyek tizenket mai megyénél több helyet foglalnak el, a királyi vérből származó her-

* Lásd a közrendek jegyzőkönyveit és kézirati okmányait 1789-ből. *Archives nationales* LXXXVIII, köt. 23, 85, 121, 122, 152. és az 1789-iki jan. 12-iki jegyzőkönyvet.

czegek nevezik ki a bírósági hivatalnokokat és javadalmak birtokosait. A király helyettesei levén, ők birtokosai a hasznos és tiszteleti jogoknak. Majdnem élethossziglan helyettes királyok; mert nem csupán azt kapják, a mit a király mint úr kapna, de egy részét annak is, a mi őt mint uralkodót illetné.* Az orleansi ház pl. italmérési adót szed, továbbá az arany és ezüst munkák, a vas-, aczél-gyártmányok, kártya, papír és lisztre kivetett adókat; szóval a közvetett adók legnyomasztóbbjainak egész tömegét. Nincs semmi meglepő abban, ha, oly közel állván a független főúri állapothoz, hasonlóan az uralkodókhoz, tanácsosokkal, kancellárral, megállapított adóssággal, udvartartással,** udvari szertartásokkal bírnak és ha a hűbéri alkotmány kezeikben újra felölti azon fényűző és kimért díszet, melyet a király kezéből vett át.

Nézzük most a kisebb rangú egyéneket, a közép méltóságú urat, négyszög mérföldnyi birtokán, ezer lakosnak közepette, kik egykor az ő földművesei, szolgálai voltak, s most a kolostor, káptalan vagy püspök közelében, kinek jogai az övéibe ütköznek. Bármit tettek is arra, hogy hatalmából kifoszszák, még mindig elég magasan áll. Ő, mint a tartományi felügyelők mondják, még mindig

* Lásd: Necker. *De l'administration des finances*. II. 271. 272. »Az Orleans-ház, mondja ő, bírja a fogyasztási adót.« Ez adónemet 51 millióra teszi az egész ország területén.

** Lásd: Beugnot. *Mémoires*. I. 77. Figyelemre méltó a Penthievre hercegnél uralkodó szertartás. I. III. feje. Orleans herceg egy káptalant szervez és kanonoknőket nevez ki. Ugyancsak Orleans hercegnél a kancellári állás 100,000 livrenél többet jövedelmez évenként. (*Gustave III. et la cour de France*, par Geffroy. I. 400.)

»az első lakos«; herczeg, kit lassanként megfosztottak nyilvános működéseitől és tiszteleti s hasznos jogainak korlátai közé szorítának, de ki azért még mindig herczeg marad. * — A templomban megvan a maga ülése, joga van a szentélyben eltemettetni; a szőnyegeken címere látható; megtisztelik a füstöléssel, »a szentelt víznek odanyújtásával.« Gyakran, alapítva a templomot, ő annak kegyura, megválasztja a lelkészt, jogot igényel magának őt bofolyásozni, faluhelyen tetszése szerint előbb vagy későbbre határozza meg a rendes plébánosi mise óráját. Ha címe van, ő az igazságszolgáltatás feje, s vannak egész tartományok, pl. Maine és Anjou, hol nincs hűbérúr ki ne volna egyszersmind bíró. Ez esetben ő nevezi ki a bírót, a törvényszéki irnokot, s a törvény és igazságszolgáltatás egyéb közégeit, az ügyészeket, jegyzőket, urasági rendőröket és törvényszolgákat, kik az ő nevében fogalmazzák az okmányokat, vagy első fokúlag ítélnék polgári és bűnügyekben. Sőt az erdőbíró is ő nevezi ki, az erdőkben előforduló vétségek megítélésére, és beszedi a bírságokat, melyeket az kiszab. A különböző vétkesek számára vannak börtönei, néha bitófái. Hogy az igazságszolgáltatás terén tett költségei megtérüljenek, ő kapja a birtokain halálra vagy jószágvesztésre ítéltnek

* Lásd: De Tocqueville, *u. o.* 40-ik l. — Renauldon, *avocat au baillage d'Issoudun. Traité historique et pratique des droits seigneuriaux*, 1765. 8, 10, 81-ik ll. s másutt. *Cahier d'un magistrat du Châtelet sur les justices seigneuriales*, 1789. — Duvergier. *Collection des lois. Décrets du 15—28 mars 1790 sur l'abolition du régime féodal*, Merlin et Douai, rapporteur. I. köt. 114; *Décrets du 19—23 juillet 1790 (I. 293.)*; *Décrets du 13—20 avril 1791 (I. 295).*

javait; ő örökli a birtokain született és meghalt fattyúgyermeknek jószágát ha végrendelet és törvényes gyermekek nélkül hal el; ő örököl a benszült után is, ha törvényes származású és végrendelet, s ismert örökösök nem maradnak utána; magának foglalja le az ingóságokat, akár élőket akár életteleneket, melyek eltévelyedtek, vagy melyeknek tulajdonosai ismeretlenek; a talált kincs harmadát vagy felét ő tartja meg, s a tengerparton a hajótörés után a partra hányt tárgyakat; végre, a mi még leggyümölcsözőbb e nyomor korában, tulajdonosa lesz az elhagyott és tíz év óta nem művelt földeknek. — Egyéb előnyök még világosabban bizonyítják, hogy egykor ő kormányozta a kerületet. Ily bizonyítékok a gondoskodási és oltalmi díjak, melyeket általában oltalmáért fizetnek Auvergneben, Flandriában, Hainautban, Artoisban, Picardiában, Elsass és Lotharingiában; valamint az őrségnek járó díjak a katonai védelemért; adót szed a bor, sör és egyéb italok kicsinyben és nagyban való mérése után; kap füstpénzt, pénzben vagy gabonában, melyet uralkodó szokás szerint minden tűzhely, ház vagy család után szed; Dauphineben és Provenceban a birtokain keresztül hajtott birkanyájak után a legelőbért szedi; a földesúrnak fizetendő eladási illetéket, mely majd mindenütt általános és abból áll, hogy minden eladott, vagy kilencz évnél hosszabb időre bérbe adott föld árának egy hatodát, vagy ötödét sőt néha negyedét előre felveszi; a jobbágybirtoknak más kézbe jutása alkalmával fizettetni szokott illetéket, mely egy évi jövedelemnek felelt meg, s melyet az oldal-, néha az egyenes örökösöktől is szokott kapni; végre, egy ritkább jogot, de mely még nyomasztóbb, t. i. a tetszés szerint kivethető illeték jogát, mely kétszeres

adónak mondható, vagyis egy év jövedelmét, mely a földesúr és az adófizető halálakor egyaránt fizetendő. Valóságos adók ezek, telek és ingóságok után járók, személyes, útlevelek kiadása utáni, forgalmi adók, a tulajdonos változása és öröklés esetében fizetett adók, melyek egykor oly köz szolgálati feltételek mellett engedélyeztettek, a milyenekkel az úr mai nap már nincs terhelve.

Egyéb jövedelmek is régi adónemek, de a földesúr megteszi értük a szolgálatot, melylyel össze vannak kötve. Igaz, a király számtalan vámot törölt el, 1724-ben ezerkétszázat, s folytonosan törölnek el másokat; de azért még mindig sokféle marad az urak hasznára, a hidak, utak, révek, a folyókon fel- és lefelé menő járművek, a hidak, utak és révek, s a hajóvontatási utak fentartásának kötelezettségével, s néhány igen jövedelmező; némelyik kilenczvenezer livret hoz be.* Hasonlóképen, a vásárterek fentartásának s a mértékek és súlyok ingyenes használatra való átengedésének kötelezettségével, adót szed a vásárra hozott élelmiszerek vagy egyéb árucikkek után; Augoulêmeben ez az eladott gabonának negyvennyolczad része, Saint-Malo mellett Combourgban ugyanannyi az eladott marha után darabonként, másutt

* Lásd: *Archives nationales* G. 300 (1787). »Boullongne úr. Montereau, ura minden ökör, tehén, borjú vagy sertés után 2 fillért kap; birka után 1-et; teherhordó állat után 2-öt; 4 kerekű szekér után 1 sou-t és 8 fillért; 2 kerekű után 5 fillért, s a 3, 4, 5 fogatú kocszi után 10 fillért; továbbá minden a folyón felfelé menő hajó vagy csolnak után 10 fillért; ugyanannyit a hajót vontató lovak párja után; s 1 fillért a felfelé vont üres hordó után.« Hasonló adókat szedni Varennesben Chatelet herczegnek, Varennes urának, van joga.

ugyanennyi a borok, élelmiszerek és halak után.* Egykoron ő építvén a kovácsműhelyt, borsajtókat, malmokat, mészárszéket, kötelezte a lakosokat azok használatára, s a vele versenyző hasonló építményeket lerontatja.** Világos, hogy mindezek még oly egyedurások és kényszerek, melyek azon időkre vezetendők vissza, midőn még ő bírta a közhatalmat.

Nem csupán a közhatalmat bírta, de bírta egyszersmind a földet s a rajta élő embereket. Mint az emberek tulajdonosa, bizonyos tekintetben s több tartományban még most is az. »A tulajdonképeni Champagneban, Séno-naisben, Marcheban, Bourbonnaisben, Nivernaisben, Burgundban s Franche-Comtéban kevés vagy semmi oly birtok nincs, hol a régi szolgaságnak nyomai nem volnának... Számtalan jobbágy van még itt, kik vagy saját, vagy nemzöik hálájából azok.«*** Itt az emberek részint szüle-

* Lásd: *Archives nationales*. K. 1453. nro. 1448: Lettre du 12 juin 1789 de M. de Meulan; ezen gabonaadó akkoriban Artois grófé volt. — Chateaubriand. *Mémoires*. I. 73.

** Lásd: Renauldon, *u. o.* 249, 258. »Ritka az olyan urasági város, melynek ne volna nyilvános mészárszéke. A mészárosnak az uraság határozott engedélyével kell bírnia.« — Az örlési adó körülbelől $\frac{1}{16}$ volt. Több tartományban, mint Anjou, Berry, Maine és Bretagneban volt nyilvános vászonsimító és kéregörlő malom.

*** Lásd: Renauldon, *u. o.* 181, 200, 203. Megjegyzendő, hogy 1765-ben ír. XVI. Lajos 1778-ban szüntette meg a jobbágyságot az uradalmakban, több úr, különösen Franche-Comtéban követte példáját. — Beugnot. *Mémoires*. I. 142. — Voltaire. *Mémoire au roi sur les serfs du Jura*. — *Mémoires de Bailly*. II. 214. A nemzetgyűlés 1789. aug. 7-iki jegyzőkönyve szerint. E jegyzőkönyvre és Clerget onani plébánosnak könyvére hivatkozom, mely ott említve van. Clerget azt mondja, hogy még most is (1789-ben) 1.500.000 alattvalója van itt a királynak, kik szolgaságban sínylenek, de

tésöknél, részint a föld viszonyainál fogva szolgák. Jobbágyok ők így is úgy is, a mint mondják 1.500,000-en nyakukon viselik még a bűbéri bilincs egy darabját; s ez nem is meglepő, mert hiszen a Rajna másik oldalán is viselik azt még a parasztok. Uraik egykor egész vagyonuk és munkájoknak tulajdonosai lévén, az úr még mindig követelhet tőlök évenként tíz—tizenkét napi robot-munkát, s bizonyos meghatározott évi földadót. Champagneban, Chaumont közelében a Choiseul bárói uradalomban, »a lakosok kötelezve valának a földeket szántani, bevetni, learatni az uraság terhére, s a termést a magtárakba szállítani; minden talpalatnyi föld, minden ház, minden egyes darab marha után fizetni kellett bizonyos összeget; a gyermekek csak az esetben követhetik szüleiket a jobbágyi föld használatában, ha vele laknak; ha atyjok halálakor távol vannak, a földesúr örököl helyettök.« És a kor nyelvében ezt nevezték »szép jogokkal bíró« földnek. — Máshol az úr örököl az oldalági rokonok, fivérek, vagy unokatestvérek után, ha a megholttal, halála idején nem éltek birtokközösségben; de e birtokközösség is csupán a földesúr engedelmével érvényes. Jurában és Nivernaisben a megszökött jobbágyokat úzóbe veheti, és

bizonyítékot nem hoz fel e szám megerősítésére. Mindamellet bizonyos, hogy a jobbágyok száma még igen nagy. *Archives nationales* II. 723. *Mémoires sur les mainmortables de la Franche-Comté en 1788.* II. 200. *Mémoires par M. Amelot sur la Bourgogne en 1785.* »A charollesi kerület lakói a jelenkor embereihez hasonlítanak; a holt kéz hűbéri jogainak alávetve sem testileg sem szellemileg nem fejlődhetnek. Az ezen viszonyok alól való megváltásért, mire a király maga mentelő példával, az urak oly túlzott díjt követelnek, hogy a szerencsétlenek azt nem érhetik el, s nem is fogják elérni.«

ha meghalnak, nemcsak azon ingóságaikra van joga, miket nála hagytak, de másutt szerzett vagyonukra is. Sainte-Claudeban megszerzi ezen jogot mindazokkal szemben, kik egy évig s egy napig laktak az uradalmának területén levő bármelyik házban. — A mi a földbirtokosnak jogát illeti, ezen még világosabban meglátszik, hogy egykor egészen az övé volt az. Az igazságszolgáltatás tekintetéből alája rendelt területen a köztelkek az ő magán telkeivé lesznek; az utak, utcák és közterek szintén ide tartoznak; joga van ezeken fákat ültetni, s az itt található fákat magának megtartani. Több tartományban, a mezei bíráskodás jogánál fogva, megfizetteti a lakosok által azon engedélyt, hogy marháikat aratás után a tarlón, vagy ugaron és uratlan földeken legeltetik. A nem hajózható vizek az övéi, és a rajtok levő apró szigetek és áradványföldek, s a bennök élő halak is. Bíráskodásának egész területén övé a vadászat joga, sőt volt eset, hogy a jobbágy köteles volt fallal övezett kertjét megnyitni a földesúr előtt, hogy az a vadászatban ne legyen gátolva.

Még egy vonást hozunk fel e viszonyok jellemzésére. Az ily nagyúr, az emberek és a földnek tulajdonosa egykor majorságában élt és művelte a földet, egyéb alája vetett majorságok tulajdonosainak közepette, s ezen cím alatt, a föld kiaknázásának előnyeit bírta, s ezekből többeket megtartott magának. Ilyen az igen elterjedt, kiárólagos bormérési jog, mely abból áll, hogy egyedül ő adhasson el bort a szüretet követő harmincz—negyven napon. Ilyen volt Touraine-ben a legeltetés joga, hogy t. i. lovait, teheneit, ökreit, alattvalóinak rétjeire küldhette legelni. Ilyen azon egyed-

árusági jog is, hogy galambokat tarthat, melyek ezrével repülnek mindenfelé szerteszét a földekre, s eszik a gabnát, és senkinek sem szabad azokat megölni. — Egy másik, hasonló jognál fogva, adókat szed mindazon birtokok után, melyeket egykor örökösen bérbe adott; ezek föld-, bor-, kéve- s egyéb adók neve alatt pénzben, vagy termékekben fizettetnek neki; mindez adók épen oly sokfélék, mint a helyzetek, véletlenek és szerződések, melyek szerint azok fizettettek. Bourbonnaisben övé az aratás egy negyede. Berryben száz kéve közül tizenkettő. Az adós, vagy bérlő néha valamely község: a nemzetgyűlés egyik követe ezerkétszáz hordó bort kapott háromezer külön kis jószág után. * Máshol »megtarthatja az eladott jószágokat mind, a vevő kielégítésének kötelezettségével. de előre levonva a maga javára a földesúrnak fizetendő adókat.« — Meg kell végül jegyeznünk, hogy mindezen, a birtokjoggal járó előnyök a földesúr számára, mind a termékekre, mind a talaj árára szóló szabadalmazott hittelezői jogot szereznek, a jobbágyok számára pedig elévülhetetlen, oszthatlan, megválthatlan adósságot. — Íme a hűbéri jogok. Hogy azokat egy pillantással áttekinthessük, képzeljük mindig magunk elé a tizedik században élő független hatalmú grófot, püspököt, vagy apátot, ki tulajdonosa a földnek, melyen lakik. Az alak, melylyel az emberi társadalom akkor bírt, a folyton fenyegető veszély igényeihez alkalmazottan keletkezett, a helyi védelem tekintetéből; minden érdeknek az életfentartási ösztön alá rendeléséből, s azon körülményből, hogy a föl-

* Lásd: Boiteau, *u. o.* 25-ik l. (1790 ápril.) — Beugnot. *Mémoires.* I. 142.

det megoltalmazták az által, hogy bátor vezér alatt, bátor emberek seregét a föld tulajdon- és élvezési joga fejében ahhoz lekötik. A veszély megszűnt, az alak is szétfoszlott. Az urak megengedék a takarékos és kitartó pórnak, hogy pénzbeli kárpótlás fejében az épület egyik követ a másik után kiszedhessék. Kényszerülve valának elviselni azt is, hogy a köztelkeket a király magának tulajdonítsa. Marad tehát a kezdetleges alapkö, a tulajdonnak régi szervezete, a társadalom szétbomlott alapzatának fentartására leigázott, vagy kizsarolt föld, szóval oly szabadalmak és szolgálatok sorozata, melyek oka és tárgya eltűnt.*

V.

De ez nem elég arra, hogy az ily viszonyok, t. i. a szabadalmak és azok fenmaradása ártalmasak, de sőt haszon nélküliek legyenek. S valóban, azon helyhez kötött vezető, ki már nem tölti be régi feladatát, cserében újnak felelhet meg. A háború okából származván, midőn az élet még háborús volt, szolgálhat békében, midőn a kormányzat békés, és nagy haszna van azon nemzetnek, melynek kebelében ez átalakulás létrejő; mert megtartván vezetőit, megkíméltetik azon bizonytalan kimenetelű és megrázkódtató mozgalmtól, mely azzal járna, ha új vezetőket kellene szereznie. Nincs nehezebb, mint a kormányt megalapítani, értem a maradandót; mert ez nehánynak uralkodásából, s valamennyinek engedelmességéből áll; pedig ez a természettel ellenkezik. »Valóban csodának nevezhető, hogy egy ember, szobájába zár-

* Lásd a 2-ik jegyzetet e kötet végén.

közva, hozzá még néha gyenge, vén ember, rendelkezik húsz-harmincz millió ember életével és vagyonával, kiknek nagy része őt sohasem látta; hogy megparancsolja nekik, miszerint jövedelmök tized- vagy ötöd részét neki fizessék, s ők ezt megteszik; hogy megparancsolja, miszerint elmenjenek s öljenek, vagy magukat ölessék meg, s ők ezt teljesítik; s hogy mindez így történjék tíz, húsz éven át, minden megpróbáltatás, kudarcz, nyomor, pusztítás daczára, mint Franciaországban XIV. Lajos, Angliában Pitt, Poroszországban II. Frigyes alatt és pedig belső lázadások és zavarok nélkül; s hogy a nép független maradhasson, szükséges, hogy ezek megtevésére mindenkor kész legyen. Sem a hűség, sem az összetartás nem az okoskodó észnek gyümölcsei, mert ez sokkal gyengébb és ingadozóbb, hogysesm ily általános és erős hatást legyen képes gyakorolni. Az emberi nyáj önmagára hagyatva, s hirtelen visszatérve a természeti állapotba, ingadozik, összeütközik, míg végre a pusztaság erőszak kerekedik felül, mint a barbarok korában, míg az általános zaj és kiáltások közepette egy katonai kényúr ragadja magához a hatalmat, s ez rendesen a bakó szerepét viszi. A történelem tanítja, hogy jobb tovább építeni, mint új épületet kezdeni. — Ezért, különösen ha a többség míveletlen, czélszerű hogy a vezetők öröklési szokásból előre ki legyenek jelölve, és erre legyenek nevelés által előkészítve. Ez esetben nincs szükség azokat keresni, hogy megtaláljuk. Ott vannak minden kerületben, láthatók, előre is el vannak fogadva; nevök, czímök, vagyonuk és életmódjuk ismeretes, tekintélyüket szívesen elfogadják. E tekintélyt többnyire megérdemlik; ennek gyakorlására születvén és neveltetvén,

a családi hagyományokban, példákban és büszkeségben hatalmas erőt találnak, mely bennök a közszellemet táplálja; van kilátás, hogy felfogják ama kötelességeket is, melyek előjogaikkal együtt járnak. A hűbéri uralom ily megújulást hoz létre. A régi vezető még elismertetheti kiválóságát szolgálatai által, s a nélkül, hogy szabadalmazott legyen, népszerű maradhat. Egykor a kerület kapitánya és folytonos védője, jótevő, s uradalmában székelő birtokosa, minden hasznos vállalat kész előmozdítója, a szegények kötelességszerű pártfogója, a kerület díjazatlan kormányzója és bírója lesz, díj nélküli képviselője a királynál, azaz vezető és védnök marad, mint egykor volt, új védnöki rendszer szerint, melyet az új körülmények hoztak létre. Otthon hivatalnok; a központban képviselő, ez a két fő működés, és ha végig tekintünk Franciaországon, látjuk, hogy teljesíti vagy az egyiket, vagy a másikat, vagy mind a kettőt.

II. FEJEZET.

A szabadalmazottak köteles helyi szolgálatai. — I. Német- és angolországi példák. — A szabadalmazottak Franciaországban nem teljesítik ezen szolgálatokat. — II. Birtokaikon székelő urak — A jó hűbéri szellem maradványai. — Nem kemények jobbágyaik iránt, de már nem bírják a helyi kormányzatot. — Elszigeteltségek. — Jólétök csekélysége vagy közepszerűsége. — Kiadásai. — Nincsenek azon helyzetben, hogy elengedhessék a népre terhes jövedelmeiket. — Miképen gondolkoznak rólok a parasztok. — III. Birtokaikon nem székelő urak. — Jóságaik és jogaik nagy kiterjedése. — Nagyobb előnyökkel bírván, nagyobb szolgálatokat is kötelesek teljesíteni. — Távollétök okai. — Távollétök következményei. — A tartományokban uralkodó közönyösség. — Földjeik állapota. — Nem gyakorolnak jótékonyságot — Jobbágyaik nyomora. — Bérloik zsarolásai. — Adósságaik nagysága. — Igazságszolgáltatásuk állapota — Vadászati jogaik következményei. — A parasztság érzelmei irányukban.

I.

Tekintsük mindenekelőtt a helyi kormányzatot. Franciaország közvetlen szomszédságában vannak oly vidékek, melyekben a hűbéri alárendeltség, bár súlyosabb mint ott, elviselhetőbbnek tűnik fel, mert a mérleg másik serpenyőjében a jó tettek ellensúlyozzák a terheket. Beugnot még 1809-ben Münsterben ily állapotokat talál;

a városban herczeg-püspök lakik, számos kolostor és nagyúri palota van, a nélkülözhetetlen czikkek számára néhány kereskedő, kevés számú polgárság, s köröskörül mindenütt jobbágyi vagy szolgai állapotban élő parasztok. Az úr minden termékeiknek egy részét kapja, az élelmiszerekből és marhákból hasonlóképen övé egy rész, és midőn meghalnak, vagyonuk egy részét öröklí; ha eltávoznak, vagyonuk az övé lesz. Cselédjei oly kemény bánásmódban részesülnek mint a muzsikok Oroszországban, s minden háznál van egy kánpad megfenyítésökre, »a keményebb büntetések jogának érvényben maradásával«; ezek valószínűleg a botozás és egyebek. De »az elítéltnék sohasem jutott eszébe a tiltakozás vagy fellebbezés.« Mert, ha az úr, mint családátya bünteti is őket, meg is védi őket »mint családátya, hozzájok siet, ha valamely szerencsétlenséget kell orvosolni és gondozza őket betegségökben«, vénségökben menedéket ád nekik; gondoskodik özvegyeikről és örvend, ha sok gyermekök van; vonzalmai ugyanazok mint alattvalóié; ezek sem nyomorban sem nyugtalanságban nem élnek; tudják, hogy végszükségeikben vagy előre nem látott bajaikban mindig számíthatnak segélyére.* A porosz tartományokban és Nagy Frigyes törvénykönyve szerint a még súlyosabb szolgaságot az urak megfelelő kötelezettségei enyhítik. Az úr engedelme nélkül a paraszt földjét el nem adhatja, kölcsönnel nem terhelheti, nem művelheti más képen, nem változtathatja meg foglalkozását, nem nőülhet. Ha elhagyják az uradalmat, üzőbe veheti őket és

* Lásd: Beugnot. *Mémoires*. I. 292. — Te Tocqueville. *L'ancien régime et la révolution*. 34, 60.

erővel visszahozhatja. Joga van magán életök felett ügyelni, s ha iszákosak vagy tunyák, megfenyítheti őket. Serdülő korban több éven át váróban kötelesek szolgálni; ha földművesek, robottal tartoznak neki, némely helyeken hetenként három napig. De a szokás és törvény értelmében kötelessége »örködni neveltetésök felett, szükségükben segíteni őket, s a mennyire lehet gondoskodni, hogy legyen miből élniök.« Bírja tehát a kormányzás terheit, de előnyeit is, és a reájok nehezedő vaskéz meggörnyeszi ugyan őket, de fenn is tartja, s nem tapasztaljuk, hogy fellázadnának. — Angliában a felsőbb osztály más módon ugyanily eredményeket mutat fel. A föld itt is fizeti még az egyházi tizedet és pedig a teljes tizedet, mely sokkal több mint Franciaországban; * a lovag,** a nemesember*** még nagyobb részt bír a földekből mint francia szomszédja, és kerületében, tényleg nagyobb tekintélyt gyakorol. De jobbágysai, bérben lakói, bérlői, már nem szolgálai, nem is alattvalói, hanem szabadok. Ha kormányoz, ezt befolyásból, nem hatalomból teszi. Mint tulajdonos és kegyúr iránt előzékenységgel viseltetnek; mint a grófság főkormányzója és bírása,**** a honvédelmi testület tisztje, kormányzó, békebíró,† szemmelláthatólag hasznos szolgálatokat tesz. Főkép pedig megjegyzendő,

* Lásd: Arthur Young. *Voyages en France*. II. 456. Franciaországban mondja ő, e cím alatt $\frac{1}{11}$ — $\frac{1}{32}$ -edrészt fizettetik. »De nem ismernek semmi olyat, mint az Angliában elkövetett rettentességek, hol valóban a tizedrészt szedik be.«

** Squire.

*** Nobleman.

**** Lord-lieutenant.

† Justice.

hogy nemzedékről nemzedékre birtokán lakik, ő maga is a kerület szülöttje, öröklött és folytonos érintkezésben áll a közönséggel, ügyei és mulatozásai, vadászatai és a szegényekkel való érintkezései, az asztalához meghítt bérlői, szomszédai által, kikkel a bizottságokban és az egyházi gyülekezetekben találkozik. Íme hogyan tartják fenn magukat a régi rendszerek: szükséges, de elég is, hogy a katonai keretet a polgári váltsa fel és az egykori hűbérúr új működési kört találjon.

II.

Ha történetünkben kissé visszafelé lapozunk, itt-ott hasonló nemesekkel találkozunk.* Ilyen volt Saint-Simon, az írónak atyja, valódi nagyúr blaye-i urodalmában, kit maga a király is tiszteletben tartott. Ilyen, Mirabeaunak nagyatyja, Provenceban, mirabeau-i kastélyában, a legbüszkébb, legönkényesebb nagyúr, kivel bánni a legnehezebb volt; »megköveteli, hogy a tiszteket, kiket ezredébe fogad, a király és a miniszterek is kegyesen fogadják«, a kormány felügyelőit csupán látszólag tűri el, de emellett hősies, nagylelkű, bőkezű, a neki felajánlott nyugdíjhat kapitány között osztja fel, kik ő alatta sebesültek

* Lásd: Saint-Simon. *Mémoires*. Chéruef-féle kiadás. I. köt. — Lucas de Montigny. *Mémoires de Mirabeau*. I. kötet 53—182. — Le Maréchal Marmont. *Mémoires*. 2. köt. — Chateaubriand. *Mémoires*. I. 17. — De Montlosier. *Mémoires*. 2. köt. — Mme de la Rochejacquelein. *Souvenirs*. Az idézett munkákban a régi nemességről erőteljes részleteket találunk. — Balzac két regényében (*Beatrice*-ban Guénic báró és a *Cabinet des antiques*-ben d'Esgrignon marquis) híven és erővel rajzolja őket.

meg, közbenjár a szegény, hegységbeli panaszosok érdekében, elúzi földjeiről a vándorló bírákat, kik faggatásaikkal bántják az embereket, »természetes védnöke az embereknek« még a miniszterek és a király ellenében is. A dohányörök motozást tartván plébánosának házában, lóháton üzőbe veszi őket s annyira szorongatja, hogy ezek alig képesek nagy fáradsággal menekülni és a Durance vizét keresztülgázolni, s ezenfelül »írásban követeli, hogy valamennyi vámhivatalnok visszahivassék és azzal fenyegetődzik, hogy ellenkező esetben mind vagy a Rhôneba vagy a tengerbe fojtatja; meg is történtek a visszahívások, s a vámigazgató személyesen jött elégtételt adni neki.« Látva, hogy kerületében a föld terméketlen, s lakói tunyák, összehajtja őket, férfiakat, asszonyokat, gyermekeket, s a legrosszabb időben is, ő maga huszonhét sebének daczára, nyakát egy darab ezüstlemezrel támogatva, élökre áll, munkára kényszeríti őket, fizet nekik, feltöreti velök a földet, s azt száz évre bérbe adja nekik, óriási falakkal véteti körül s egy sziklahegyelajfákkal ültettet be. »Semmiféle ürügy alatt sem vont hatta ki magát egyik is a munka alól, kivéve ha beteg volt, s ez esetben segélyt nyújtott az illetőnek; vagy saját földjein dolgoztatá őket, miben atyja sohasem hagyta magát megrövidíttetni és senki sem is merészelte volna ezt tenni.« Ilyenek a régi törzs utolsó hajtásai. nyersek, kemények, de képesek oltalmat nyújtani. Találni még néhányat távoli kerületekben, Bretagneban, Auvergneben; ők a kerület valódi parancsnokai, s biztos vagyok, hogy ha kell, parasztjaik tiszteletből és félelemből egyaránt bárhová követik őket. A szív és test ereje tekintélyt vív ki magának, melyet igazol is, és az éltető nedv túlságos

bősége, mely erőszakoskodásokban kezd nyilatkozni, később jótetteket hoz létre. — Az atyai kormányzat kevésbé függetlenül és szigorúan, meg van másutt is, és ha nem is gyökerezik a törvényben, a szokásokban van meg létjoga. Bretagneban, Tréguierhez és Lannionhoz közel, mondja Mirabeau egyik tisztviselője, »a tengerparti őrség egész vezérkara kiváló és régi ivadékú férfiakból áll. Sohasem láttam, hogy csak egy is heveskedett volna valamelyik parasztkatonával szemben, s ugyanakkor láttam, hogy ezek fiúi tisztelettel viseltetnek tisztjeik iránt. . . . Ez a földi paradicsom az erkölcsök, egyszerűség, a valódi patriarkális nagyság számára: a parasztok visellete uraikkal szemben a gyengéd fiúéhoz hasonlít atyja irányában, az urak pedig parasztjaikhoz nem durván és nyersen, hanem jóindulatúlag mosolyogva beszélnek; az urak és szolgálók között viszonyos szeretetet látunk.«* — Még inkább tapasztalható ez délen, a kizárólag földművelő és úttalan Bocageban, hol a nők lóháton, vagy ökrök által vont szekereken utaznak, hol az uraknak nincsenek bérlőik, de huszonöt—harmincz kis bérlőjök, kikkel a birtok jövedelmét nagyobbítják; a nagyok elsőbbsége, nem bántja a kisebbeket. Jól élnek ők együtt, mert születésüktől halálokig együtt élnek, családiasan, ugyanazon érdekekkel, ugyanazon foglalkozások- és szórakozásokkal: így a katonák is tisztjeikkel a táborban, a sátor alatt, alárendeltek ugyan de bajtársak, s a szívélyes viszony nincs ártalmára a tiszteletnek. »Az úr gyakran meglátogatja őket majorságukban, beszélget velök ügyeik-

* Lásd: *Lettre de bailli de Mirabeau*, 1760. Publiée par M. de Loménie a *Correspondant* 49-ik köt. 132-ik l.

ről, marháik gondozásáról, részt vesz bajaikban és szerencsétlenségeikben, melyek őt is érik. Elmegy gyermekeik lakadalmára, s együtt iszik a vendégekkel. Vasárnap a kastély udvarán tánczolnak, s az úri nők is részt vesznek e mulatozásban.« * Midőn a földesúr farkasra vagy vaddisznóra akar vadászni, a lelkész ezt a szószékről előre kihirdeti; s a parasztok örömtelten jönnek el puskáikkal a találkozás helyére, hol urok már várja őket, kitűzi mindeniknek helyét, s pontosan megfigyelik a nekik adott utasítást: íme a katonák és vezetőjük, kik már egészen be vannak gyakorolva. Nem sok idő telik bele, s ők önszántokból fogják megválasztani a nemzetőrség parancsnokává, a község előljárójává, a felkelés vezérévé, és 1792-ben a plébánia lövészei épen úgy mennek a »kékek« — t. i. a köztársaságiak — ellen, mint ma a farkasok ellen. — Ilyenek a jó hűbéri szellem végső maradványai, hasonlóak a vízbe süllyedt szárazföld elszórt kimagasló csúcsaihoz. XIV. Lajos előtt egész Franciaországban így volt ez. »Az egykori falusi nemesség, mondja Mirabeau marquis, sokáig ült a boros kancsók mellett, ócska karszékeken és rongyos nyugágyakon aludt, lóra ült, korán reggel ment vadászni, Sz. Hubert napján összegyülekezett és csupán a Sz. Márton napját követő nyolczadban oszlott szét . . . E nemesség vig és igénytelen módon élt, saját akaratából, nem sok költségébe került az államnak, s helyben lakása és trágyadombjainak gondozása által több hasznot hajtott neki, mint azt mi vagyunk képesek tenni ma, ízlésünk, válogatásunk,

* Lásd: Mme de Larochejacquelein, *u. o.* I. 84. »Marigny úr bírva némi ismeretekkel az állatgyógyászat terén, a kerület parasztjai hozzá jöttek segélyért midőn barmaik betegek voltak.«

nyavalyáink által . . . Tudjuk mennyire állandó, majdnem megrögzött volt ama szokás, hogy a lakosok folytonosan ajándékokat adtak uraiknak. Én láttam a magam idejében, hogy e szokás mindenfelé megszűnt és pedig helyesen . . . Az urak ma már mire sem jók nekik; és igen természetes, hogy elfeledjék őket, mint a hogy amazok is megfeledkeznek alattvalóikról . . . Senki sem ismervén többé az urat földjein, mindenki fosztogatja őket, s ez jól van így.« * A vonzalom, az összetartás, kivéve néhány elzárkózott helyet, mindenütt eltűnt; a pásztor elvált a nyájától, s a népnek pásztorai úgy tekintetnek már, mint elősdiek a nép testén.

Kövessük a főurakat legelőbb is a tartományokba. Csupán a kis nemességet látjuk itt, s a közép nemesség egy részét; a többi Párizsban van.** Ugyane felosztást látjuk az egyházban is; a világi birtokos apátok, a püspökök és érsekek ritkán székelnek tulajdonképeni állomásukon; a főesperesek és kanonokok is a nagy városokban élnek; csupán a perjelek és plébánosok vannak falun; általában az egyházi és világi főbbek távol vannak; s a székelésre kötelezetteket másodrangú, vagy alantabb álló közegek helyettesítik. — Hogyan élnek ezek a parasztokkal szemben? Egy bizonyos, az, hogy a legtöbb esetben sem nem zordak, sem nem közönyösek irányukban. Rangban különváltak ugyan, de a távolság által nem; sőt éppen a szomszédság az egyedüli összekötő kapocs az emberek közt. Hiába olvastam, de nem tapasztal-

* Lásd: Marquis de Mirabeau. *Traité de la population*. 57-ik l.

** Lásd: De Tocqueville, *u. o.* 180-ik l. Ezt bizonyítják a fejadó-jegyzékek, mert ez adó a tényleges lakás helyén fizettetik.

tam, hogy oly falusi zsarnokok volnának, mint a miknek őket a forradalom szájhősei hirdetik. A polgárokkal szemben büszkék, de nem a falusiakkal. »Bejárhatjuk vidéken ez urak által lakott földeket. mondja egy azon korbéli ügyvéd; száz között talán egyet vagy kettőt találunk, ki zsarnokoskodik alattvalói felett; a többiek mind türelmesen viselik az alájok rendeltekkal a nyomort Elvárják az adóst, elengedik tartozásaik egy részét, s minden módon megkönnyíteni iparkodnak neki a fizetést. A bérlőknek, gazdatiszteknek, ügynököknek néha igen szigorú követeléseit mérsékelik és enyhítik.«* Egy angol nő, ki Provençében megfigyelte őket a forradalom vége felé, mondja, hogy Aixban megvetik ugyan őket, de birtokaikon nagy szeretetben részesülnek. »Még az előkelő polgárok között is emelt fővel, büszkén járnak, megvetőleg, de a parasztokat udvariasan és rendkívül nyájasan köszöntik.« Egyikök az uradalmában élő asszonyoknak, gyermekeknek és elaggottaknak gyapjút és kendert osztogat, hogy a kedvezőtlen időjárásban szöjjenek és fonjanak, s az év végén, a két legjobban készített vászondarabért 100—100 livre jutalmat ad. Igen gyakran megtörténik, hogy a paraszt, ha földet szerez magának, a vételáron, önkényt engedi azt át nekik. — Párizs körül, Romainville közelében, az 1788-iki borzasztó vihar pusztításai után szinte pazarolják az alamizsnát; »egy gazdag ember a sajátjából rögtön negyvenezer fran-

* Lásd: Renauldon, *u. o.* Préface. 5-ik l. — Anne Plumtre. *A narrative of three years' residence in France from 1802 to 1805.* II. 357. — Baronne d'Oberkirk. *Mémoires.* II. 389. — *De l'état religieux par les abbés de Bonnefoi et Bernard.* 1784. 295-ik l. — Mme Vigée-Lebrun. *Souvenirs.* 171-ik l.

kot oszt ki az őt környező szegényeknek«; télen, Elsassban, Párizsban, mindenki iparkodik segíyezni a nyomorultakat; »valamennyi ismert család háza előtt óriási máglya ég, hová a szegények éjjel-nappal eljárnak melegedni.« — A szeretet dolgában, a helyben lakó szerzetesek, tanui lévén a köz nyomornak, híven követik intézményök szellemét. A dauphin születése alkalmával a montmorilloni Ágoston-rendűek saját filléreikből fizették meg tizenkilencz szegény család adóját, és váltották meg robotmunkájokat. 1781-ben Provençében a saint-maximini dömések táplálták egész kerületöket, melyben a vihar tönkre tette a földeket és olajfa-erdőket. »A párizsi karthausiak hetenként 1800 font kenyeret osztanak ki a szegények között. 1784-ben az alamizsna valamennyi kolostorban megszorítottatott: bérlőik a vidék szegény lakosai között segélyt osztanak, s hogy e rendkívüli szükségleteknek eleget tehessenek, több kolostor a szokásosnál szigorúbb büjtöket tart.« — Midőn 1789 végén arról van szó, hogy a szerzetesek eltöröltessenek, számos írott folyamodvány készül érdekökben, helyhatósági tisztviselők, előkelő emberek, számtalan lakos, kézművesek, parasztok, ékesszólóan kelnek védelmőkre. Cateau-Cambresis hét-száz családja folyamodványt készít, hogy megtarthassák. »a saint-andréi apátság tiszteletreméltó apátjait és szerzeteseit, kik az ő közös atyáik és jótevőik, kik őket táplálták, midőn a jég elverte mindenöket.«* Saint-Savin lakói a Pyrenaeusokban »könnyekkel bizonyítják rémületek fájdalmát« azon hír hallatára, hogy a köztök levő

* Lásd: *Archives nationales*. D. XIX. 14, 15, 25-ik csomag. Öt kötet csupán ily kérvényeket tartalmaz.

benedekrendű apátságot, mely e szegény országban a szeretet egyetlen intézménye, el akarják törölni. Sierkben, Thionville közelében »a karthauzi zárda, mint az előkelő polgárok mondják, minden tekintetben az Úr szentélye; több mint 1200—1500 emberre nézve, kik a hét minden napján ide jönnek, ez a fő segélyforrás. Az idén a szerzetesek saját gabonájukat oszták ki közöttök 10 livrerrel olcsóbban, mint a piaczi árak.« Domiévrebén Lotharingiában a szerzetes kanonokok hetenként kétszer hatvan szegénynek adnak eledelt; fenn kell őket tartani, mondja a kérvény, »a szegény nép iránti irgalomból és részvétből, melynek nyomora minden képzeletet felülmúl; a hol nincsenek rendes zárdák és kanonokok, a szegénység a nyomor miatt segélyért kiáltoz.«* Burgundban, Semur közelében, Moutiers-Saint-Jeanban, a saintmauri benzésektől él az egész falu, s ez idén éhség alkalmával ők táplálták a lakosokat. Barroisban Morley mellett a d'auvey-i ciszterczita apátság »a körülfekvő összes falvak számára, mindig a szeretet intézménye volt. Poitouban Airvaultban, a helyhatósági tisztviselők, a nemzetőrség vezére, számtalan »benszülött és lakos« kérelmezik, hogy a sz.-ágostoni szerzetes kanonokok fentartassanak. »Az ő létezésük, mondja a kérvény okvetlenül szükséges mind városunk, mind a vidék számára,

* Lásd : *Archives nationales*. D. XIX. 11-ik csomó. Saintignon József, domiévrei apát, a Szent Üdvözítőről nevezett szerzeteskanonokok főnökének, és helyben lakó előljárójának igen szép levele. 23,000 livre jövedelme van, melyből 6066-ot a kormány fizet szolgálataiért jutalmúl. Miután személyes kiadása csak 5000 livre, »azon helyzetben volt, hogy tizenegy év lefolyása alatt 250,000 livrenél többet osztogatott ki a szegények között.«

és kipótolhatlan veszteséget szenvednének, ha eltöröltetnének.« Soissons helyhatósága és tanácsa azt írja, hogy a Saint-Jean-des-Vignes rendház »mindig buzgón részt vesz a köz terhekben. Szükség idején befogadja a menhely nélküli polgárokat, és az élet fentartására szükségeseket megadja nekik. Egyedül ez viselte a terhet, midőn a nemzetgyűlésre képviselők választatván, a tartományi kormányzáság összegyűlt. Jelenleg is az Armagnac ezred egyik csapatát szállásolja el. Ez a rendház az, mely mindenütt jelen van, a hol áldozatot kell hozni.« — Húsz helyen kijelentik, hogy a szerzetesek »a szegények atyái.« Auxerre egyházmegyében, 1789 nyarán a rignyi bernát-rendűek »a szomszéd falvak lakóinak javára mindenüket ide adták, a mijök csak volt: kenyeret, gabonát, pénzt és egyéb segélyt, mindent kiosztottak ezerkétszáz ember között, kik hat hétnél hosszabb időn, naponként eljöttek a kolostor kapujához . . . Kölcsonőkkel, a bérlőktől előre felvett bérletpénzekkel, a rendház szállítóinál nyitott hitellel, szóval minden módon iparkodtak a nép nyomorán enyhíteni.« — Mellőzők számtalan egyéb, szintén sokat mondó vonást; látjuk, hogy a hol az egyházi, vagy világi urak helyben tartózkodnak, nem mondhatók önzőknek. Az ember részvétellel kíséri a bajt, melynek tanúja; ez élénk hatás csak a távollevőkre veszíti el erejét; midőn a szem lát, a szív is megindul. A nyájasság vonzalmat szül; lehetetlen érzéketlennek maradni azon szegény ember aggodalmai előtt, kinek húsz éven át naponként kívántunk jó napot, midőn vele találkozánk, kinek életét ismerjük, ki a képzelet előtt nem elvont egység, statisztikai szám, hanem kínlódó lélek és szenvedő test. — Annál inkább nem, mert Rousseau és az

economisták munkáinak megjelenése óta, az emberiesség fuvallata naponként erősebben, áthatóbban, általánosabban elterjedvén, meglágyítá a szíveket. Ezentúl gondolkunk a szegényekre, és becsületnek tartjuk azt. Elég, ha a köz rendek iratesomóit előveszszük, hogy lássuk, miszerint a Párizsból kiáradó emberszerető szellem elhatott a kastélyokba és a vidéki apátságokba.* Meg vagyok győződve, hogy kivéve a visszavonuló falusi nemeseket, kik csak vadászattal és ivással töltik idejüket, s kik a testi mozgás szükségének engednek és elparasztosodásukban úgyszólván állati módon élnek, a helyben lakó urak legnagyobb része gondolkozásmódban vagy tényleg hasonlítanak azon nemesekhez, kiket akkoriban Marmontel erkölcsi elbeszéléseiben szerepeltet, mert már a divat is ily irányt adott nekik, és Franciaországban az emberek mindig követik a divatot. Jellemökben nincs semmi a hűbériség korából; ezek »érző« emberek, szelídek, igen udvariasak, eléggé tanultak, szeretik a nagy szólamokat, könnyen, élénken, önmaguktól megindulnak, mint Ferrières marquis, a szeretetreméltó okoskodó, egykori lovas tiszt, Saumur követe a nemzetgyűlésen, s egy a theismusról írt munkának, egy erkölcsi regénynek jóindulatú és csekély jelentőségű emlékiratoknak szerzője; nyoma sincs meg bennök a régi zord és kényúri hajlamoknak. Szeretnének enyhíteni a nép baján, s amennyire tehetik, meg is kímélik őt.**

* Az egyházi és világi urak viseletéről és érzelmeiről lásd: Léonce de Lavergne. *Les assamblées provinciales* című munkáját. 1 köt. — Legrand. *L'intendence du Hainaut*. 1 köt. — Hippeau. *Le gouvernement de Normandie*. 9 köt.

** »A legtevékenyebb érzelm tölté be a kedélyeket; s a gazdag emberek leginkább attól féltek, hogy érzéketleneknek tartatnak.« Lacretelle. V. 2-ik l.

Ártanak ugyan, de rossz szándék nélkül: mert a rossz helyzetöknek, nem jellemöknek kifolyása. Helyzetük is valóban olyan, hogy meghagyja nekik jogaikat, de nem az egykori szolgálatokat, eltiltja őket a köz tisztségektől, a hasznos befolyástól, a tényleges kegyuraságtól, melyekkel okadatolhatnák előnyeiket, s a parasztságot magukhoz kapcsolhatnák.

De e téren a központi kormányzóság kiszorítá őket helyökből. Már régóta tehetetlenek a felügyelőkkal* szemben, s nincs hatalmuk, hogy községöket megvédelmez-hessék. Húsz nemes ember sem gyülekezhetik össze és nem határozhat a király határozott engedélye nélkül.** Ha a franche-comtéi nemesek évenként egyszer össze-gyűlenek misehallgatásra és közös ebédre, ezt is csak türelemből nézték el, s még ez ártatlan társaságnak sem volt szabad a felügyelő otlité nélkül egybegyűlnie. — Az úr, elválasztatván a vele egyenrangúaktól, elválasztatik az alatta levőktől is. A falu kormányzása nem illeti őt, még felügyelő joga sincs: kivetni az adót és meghatározni az újonczok számát, kijavíttatni a templomokat, a község gyülekezetét összehívni s ott elnökölni, megcsináltatni az utakat, a szeretet intézményeit létrehozni, mindez a tartományi felügyelő dolga, vagy azon községi tisztviselőké, kiket ő nevez ki és utasít.*** Az úr, kivéve annyira megnyirbált igazságszolgáltatási jogát, a köz dolgokban

* Intendant.

** Lásd: Floquet. *Histoire du Parlement de Normandie*. VI. 696. 1772-ben huszonöt nemesember börtönbe került vagy száműzetett, mert egy óvást írtak alá az udvar rendeletei ellen.

*** Lásd: De Tocqueville, *u. o.* 119, 39, 56, 75, 184-ik l. Szerző e tárgyról bámulatos erővel és mélységgel ír.

nem vesz részt.* Ha esetleg hivatalos czímen akarna a község érdekében közbenjárni, valamit követelni, a hivatalok igen gyorsan elhallgattatnák. XIV. Lajos óta minden meghajlott a hivatalnokok előtt; az egész törvényhozás és a közigazgatás egész szervezete a helyben lakó urak ellen irányult, hogy megfosztassanak határozatos működésektől és pusztán czímökre szoríttassanak. A működés és a cím ezen különválasztása következtében annál büszkébbek lőnek az urak, minél kevesebb hasznot hajtottak. Önszeretetök, megfosztatva a zárt körű működéstől, csekélységekben keres kárpótlást; ezentúl kitűnni vágnak, nem befolyjni, s a kormányzás helyett kezdeményezni iparkodnak.** Valóban, a helyi kormányzat, a tollrágók által megkínzott goromba és neveletlen emberek kezeiben köznapivá lett, s ebbe avatkozni piszkos dolognak tarták. »Megsértetnék büszkeségök, ha azt kívánnák tőlök, hogy részt vegyenek benne. Az illetékeket kivetni, a robotot szabályozni, szolgai munkának tartják.« — Tartózkodnak tehát a részvételtől, elszigetelten élnek váraikban, s a munkát, melyből kizárták őket, s mely méltatlan reájok, másra bízják. Nem csak hogy parasztjaikat nem óvhatják meg, de saját magukat sem

* Lásd: De Tocqueville, *u. o.* 376. A haute-guyennei tartományi gyűlés panaszai. »Naponként jönnek panaszok, hogy a vidéken nincs rend. Hogyan is lehetne? *A nemesember nem avatkozik semmibe*, néhány derék és jótevő úr kivételével, kik felhasználva a jobbágyaik felett bírt tekintélyöket, nélkülözhetővé teszik a törvény beavatkozását.«

** A közrendek iratai 1789-ből. A nemesek által beadott számtalan kérvény mind a férfiak mind a nők számára valamely megismertető jelvényt, pl. keresztet, vagy szalagot kér, hogy meg lehessen őket másoktól különböztetni.

tudják megvédeni, mentességeiket megtartani, a nekik járó adókat behajtani, cselédjeik számára a katonaság alól való mentességet kieszközölni, személyöket, lakásukat, embereiket, vadászati és halászati jogukat megóvni azon általános bitorlástól, mely a »felügyelő úr« és annak helyetteseire bizza a jószágokat és jogokat. — S mind ezt annál kevésbé, mert gyakran szegények. Bouillé állítja, hogy a régi családok mind, két-háromszáznak kivételével, tönkre mentek.* Rouergueben sokan élnek ötven, sőt huszonöt louis d'or évi jövedelemből. Limogesben, mondja a század elején egy felügyelő, több ezer között nincs tizenöt ember, kinek húszezer livre jövedelme volna. Berryben, 1754 felé, a nemesség »háromnegyed része az éhhalállal küzd.« Franche-Comtéban a fent említett társaság tréfás benyomást tesz a szemlélőre; »a mise után mindenik visszatér házába, egyik gyalog, másik Rosinantéján.« Bretagneban számtalan nemes hasonló volt a templom egeréhez és a legalsóbbrendű foglalkozásokban él a bérjóságokon.« Egy de la Morandais nevű úr gazdasíztnek ment. Az ily családoknak mindössze egy majorságuk van, »melyen csak a galambdúc mutatja a nemesi birtokot; paraszt módra élnek és fekete kenyeret esznek.« Egy másik özvegy nemes ember »ivásban tölti el napjait, szolgálóival rendetlenségben él és háza legértékesebb ok-

* Lásd: De Bouillé. *Mémoires*. 50-ik l. — De Tocqueville, *u. o.* 118. 119. — De Loménie. *Les Mirabeau*. 132-ik l. (Lettre du bailli de Mirabeau. 1760.) — De Chateaubriand. *Mémoires*. I. 14, 15, 29, 76, 80, 125. — Lucas de Montigny. *Mémoires de Mirabeau*. I. 160. — Comptes rendus de la société du Berry: *Bourges en 1753 et 1754*. d'après un journal à la main (aux archives nationales), érit par un des parlementaires exilés. 273-ik l.

irataival fedi be a vajás köcsögöket.« »Valamennyi Chateaubriand, mondja az írónak atyja, részeges és nyúlkergető volt.« Ő maga nyomorúságosan, szomorúan és szegényesen éldegél, öt szolgája, egy vadászkutya és két vén ló társaságában »oly kastélyban, mely száz úrnak és kíséretének adhatott volna helyet.« Itt-ott, az emlékiratokban, feltűnik egy-egy régi, sajátságos alak, pl. Burgundban »a vadászó nemesek, kik bőrharisnyájokkal, patkolt czipőben, hónuk alatt régi rozsdás karddal járkálnak, s majd meghalnak éhen, de nem akarnak dolgozni« ; * másutt olvassuk : »a veres parókájú és veres arczú Pérignan úr, veres ruhában, földjein száraz kövekkel építet, s a helység kovácsának társaságában leiszsza magát« ; Fleury bíbornok rokona lévén, az első Fleury herczeg lett belőle. — E hanyatlást minden, a törvény, szokások és főképp az elsőszülöttségi jog siettetí. Ez utóbbi azért alapíttatván meg, hogy a hatalom és kegyuraság meg ne oszoljanak, a nemesek romlását idézi elő, mióta a hatalom és kegyúri jog anyaga elveszett. »Bretagneban, mondja Chateaubriand, az elsőszülött nemesek kapták az atyai birtok kétharmadát, s a többi testvér együtt a harmadik harmadban osztozott meg.« ** »Ennek következtében az ifjabb testvérek utóbb született gyermekei csakhamar oly állapotba jutottak, hogy egy galamb, nyúl, récze vagy vadászkutya képezte az osztzkodás tárgyát. Ősapámnak egész vagyona nem jövedelmezett többet ötezer livrenél, ennek kétharmadát, háromezerháromszázharminczhárom livret az elsőszülött

* Lásd: Rétif de la Bretonne. *La vie de mon père*. I. 146.

** E szabály hasonló a többi tartományi jogokban is, különösen a párizsiban. (Lásd: Renauldon, *u. o.* 134.)

vitte el, s a fenmaradt ezerhatszázhatvanhét livre a többi három testvére lett, mely összegre az elsőszülött még kölcsönt is vett fel.« — S ezen lassanként felemész-
tődő és megsemmisülő vagyont sem üzlet, sem ügyesség vagy gondos kezelés által nem tudják, vagy nem akarják helyrepótolni; ez méltatlan dolog volna reájok nézve. »A galambdúc, nyúlketrecz vagy békátó hatalmas előkelő tulajdonosai«, annál inkább ragaszkodnak nevökhöz, minél inkább pusztul vagyonuk, — számítsuk még ehhez a téli tartózkodást a városban, a színi előadásokat, a társadalom által megkövetelt külfény és szükségletek költségeit, a kormányzónál és tartományi felügyelőnél teendő látogatásokat; valóban németnek vagy angolnak kellene lennie az embernek, hogy a szomorú, esős napokat kastélyában vagy majorságában töltsé, egyedül, falusiak társaságában, — kitéve azon eshetőségnek, hogy épen oly szegletessé és hétköznapivá legyen mint azok.* És így eladósodnak, elpusztúlnak, földjeiket, egyik darabot a másik után, eladogatják; sokan mindent eladnak, kivéve kis kastélyukat, úri jogaikat, az adásvevésnél reájok eső illétékeket, a vadászati és igazságszolgáltatási jogot azon területen, melyen egykor ők valának az urak.** Miután

* Lásd: Mme d'Oberkirk. *Mémoires*. I, 395.

** Lásd: De Bouillé. *Mémoires*. 50-ik l. Szerinte, valamennyi régi nemesi család »legfeljebb három-négy száznak kivételével, elpusztult. A nemesi nagybirtokok legnagyobb része pénzemberek, üzérek és ezek utódainak kezébe került. A hűbéri birtokok nagyobbbrészt városi polgárok kezeiben voltak.« — Léonce de Lavergne. *Économie rurale en France*. 26-ik l. »A legtöbbben szegényesen élösködtek apró hűbéri jószágaikon, melyek gyakran nem jövedelmeztek többet 2—3000 livrenél.« Az 1825-ben végrehajtott

ezen jogaikból éltek, szükségök volt rá, hogy azokat gyakorolják, még ha a jog gyakorlása súlyos is, az adós pedig szegény. Hogyan adhatják meg neki a gabonában és borban való illetéket, midőn ez reájok nézve az egész év termése? Hogyan lehetne elvenni tőlök az ötödöt s ennek ötödét, miután ez összeg az egyedüli pénz, melyet kapnak? Hogyan lehetne kívánni, hogy szükségleteik levén, ne legyenek követelők? — Íme tehát, a parasztokkal szemben, egyszerű hitelezők; ezzel élt vissza a hűbéri uralom, miután a monarchia által átalakítottatott. Látjuk, miképen szűnik a rokonszenv az úri kastélyok birtokosai iránt, miképen növekszik a gyűlölet. Az úr, el levén távolítva a köz ügyektől, felmentve az adófizetéstől, elszigetelt, alattvalói között idegen lesz; tekintélye megsemmisülvén, de szabadalmi megmaradván, magára marad. Ha ezen helyzetéből kilép, a köz nyomort nagyobbítja. A kincstár által kizsarolt földről a termékek egy részét kapja, bizonyos mennyiségű gabonát és bizonyos számú korsó bort. Galambjai és a vadak megeszik a termést. Mindenki az ő malmában kénytelen őrletni, s neki adni egy tizenhatodrészt. A hatszáz livreen eladott föld után százat kapott. A fivér öröksége csak úgy száll a másikra, hogy egy év jövedelmét elébb levonják. A jövedelmek számos egyéb neme, melyek egykor közhasznúak valának, már csak egyes emberek táplálására állnak fenn. — A paraszt, akkor is olyan, mint a milyennek mai nap látjuk, nyereség után vágyódik, el van határozva és meg-

felosztás alkalmával, sokan 1000 franknál kevesebbet kaptak. A mentességek legnagyobb része nem múlja felül az 50,000 frankot. — »A trónt, mondá Mirabeau, csupán tönkrement nemesek környezik.«

szokta, hogy mindenben takarékoskodjék, csak hogy egy-egy tallért félre tehessen, végre haraggal tekint fel azon toronyra, melyben a levéltár, az adókönyv, az utált okmányok őriztetnek, melyek által egy más fajtájú ember, az összeség kárára, mindannyiok hitelezője, ki semmiért fizettetik, részt vesz valamennyinek földjében és annak termékeiben. Ha megjő az alkalom, mely üszköt vet minden ezen gyűlölködésekbe, lángok martaléka lesz az adókönyv, azzal együtt a vártorony, s azzal a vár maga.

III.

Még szomorúbb látvány tárul elénk, ha azon földekről, melyeken a földesúr tartózkodik, azokra tekintünk, a hol a tulajdonos nem lakik. A régi vagy újabb keletű nemesek, az egyháziak és világiak, ez utóbbiak szabadalmazottak a szabadalmazottak közt, és az aristocratiában más aristocratiát képeznek. Majd minden hatalmas és hitellel bíró család, bárminő legyen eredete s bármely keletű, ide tartozik.* Szokásos vagy gyakori tartózkodásaik által a központban, szövetségeik és viszonyos látogatásaik által, erkölcseik és fényzésök, a befolyás által,

* Lásd: De Bouillé. *Mémoires*. 50-ik l. — Chérin. *Abrégé chronologique des édits* (1788). »A szabadalmazottak óriási seregének alig egy huszadrésze képes bebizonyítani régi nemességének eredetét.« — A nemesség 4070 pénzügyi, közigazgatási, bírói hivatalt osztogatott. — Turgot. *Collection des Économistes*. II. 276. »Azon könnyüségénél fogva, melylyel pénz útján meg lehet szerezni a nemességet, nincs gazdag ember, ki rögtön ne kapna nemességet.« — D'Argenson. *Mémoires*. III. 402.

melyet gyakorolnak, s az ellenségeskedések által, melyeket szítanak, különálló csoportot képeznek, s ez bírja a legnagyobb földbirtokokat, az első hatalmakat, a legkiterjedtebb és legteljesebb igazságszolgáltatást. Az udvari nemesség és a főpapság, mindenik vagy ezer tagból áll, és csekély számuk csak még inkább kitünteti előnyeik óriási voltát. Láttuk, hogy a vérbeli herczegek osztály-része a területnek mintegy hetedét foglalá el; Necker* két millióra becsüli azon földek jövedelmét, melyekkel a király két fivére rendelkezett. Bouillon és Aiguillon herczegek, s mások uradalmi egész mérföldeket foglalnak el, s nagyságuk és egy tagban való kiterjedésök által emlékeztetnek Sutherland és Bedford herczegeknek mai nap Angliában bírt jószágaira. Orleans herczeg, mielőtt hozzá hasonlóan gazdag nejét elvette, csupán fából és csatornájából majd egy millió jövedelmet szerzett magának évenként. Egy ilyenféle uradalom, Clermontois, Condé herczeg birtoka, negyvenezer lakossal bír, kiterjedése egy német herczegségével vetélkedik; »sőt valamennyi adó és a katonák tartására szükséges pénz, mely Clermontoisban fizettetik, ő magasságának javára megy, s a király innen épenéggel semmit sem kap.«** — A tekintély és vagyon, természetesen együtt jár, s minél többet

* Lásd: Necker. *De l'administration des finances*. II. 271. — Legrand. *L'intendance du Hainaut*. 104, 118, 152, 412.

** Sőt még az 1784-iki megváltás után is, a herczeg megtartja magának »az összes személyes adókat, valamint a lakosokra kivetett segélyösszegeket«, kivéve az utak fentartására kiszabott 6000 frankot. *Archives nationales*. G. 192. *Mémoires du 14 avril 1781 sur la situation du Clermontois*. — *Procès-verbaux de l'ass. prov. des Trois-Évêchés* (1787). 380-ik l.

jövedelmez a föld, tulajdonosa annál inkább hasonlít az uralkodóhoz. A cambrayi érsek, Cambray hercege, Cambrésis grófja, hetvenötezer ember által lakott területen főhatalommal bír valamennyi jobbágy felett; Cambray városi tanácsosainak felét, Cateauban pedig az egész helyhatósági testületet ő választja; két nagy apátságra ő nevez ki, ő elnököl a tartományi gyűlésen, s az ezt követő állandó bizottságban, szóval, a felügyelő alatt, s mellette, kiváló állást foglal el, sőt oly befolyást gyakorol, mely körülbelől hasonlít ahhoz, milyent mai nap az új német birodalomba bekebelezett nagyherceg, földjein gyakorol. Nem messze tőle, Hainautban, a saint-amandi apát, a prépostság földjeinek hétnyolczadát bírja, s az utolsó nyolczadról az urasági járandóságot, a robotmunkát és a tizedet szedi, sőt ő nevezi ki a prépostot és az előljárókat, úgy, hogy mint a panaszok mondják: »az egész államot ő alakítja, vagy még inkább: ő maga az állam.«* — Nem érném végét, ha mind e nagy birtokokat előszámolni akarnám. Vegyük csak a főpapokét és pedig csupán egy, a pénz szempontjából. Az *Almanach royal* és a *La France ecclésiastique* 1788-iki folyamában közölve van a főpapok jövedelme, saját bevallásuk szerint; de a valódi jövedelem a püspökségeknél felével több, az apátságoknál kétszer vagy háromszorta annyi, sőt ezen valóságos jövedelemnek is kétszeresét kell vennünk, ha azt a mai pénzértékben akarjuk kifejezni.** Az említett évkönyvek szerint a százharminczegy érsekség és püspökség évi jövedelme

* Saint-Amand város maga, mai nap vagy 10,210 lakossal bír.

** Lásd a 3-ik jegyzetet e kötet végén.

5.600,000 livre, az apátoké 1.200,000 livre, átlag fejenként 50,000 livre, valóságban 100,000; már a kortársak szerint is, kik valóságos szemtanui valának e dolgoknak és tudták az igazat, »a püspök 100,000 livre évi jövedelemmel bíró nagyúr« volt.* Nehány fontos főpapi állás nagyszerű javadalmakkal bírt. Sens 70, Verdun 74, Tours 82, Beauvais, Toulouse és Bayeux 90, Rouen 100, Auch, Metz, Albi 120, Bartoune 160, Párizs és Cambray 200 ezer livre jövedelemmel bírt a hivatalos kimutatás szerint, s a tényleges bevétel valószínűleg felénnyivel több volt. Mások, kevésbé jövedelmezők, de aránylag még kedvezőbbek valának. Tekintsünk azon kis vidéki városokra, melyekben mai nap alig található egy parányi al-főnökség, pl. Conserans, Mirepoix, Lavaur, Rieux, Lombez, Saint Papoul, Comminges, Luçon, Sarlat, Mende, Fréjus, Lescar, Belley, Saint-Malo, Tréguier, Embrun, Saint-Claude, melyekhez alig tartozott kétszáz, száz, sőt ötven plébánia, s ezen kis terjedelmű egyházi megyék kormányzásáért a püspök 25—70,000 livret kapott évenként a hivatalos adatok szerint, de valóságban 37—105,000 livret, a mai pénzérték szerint pedig 74—210,000 livret. Az apátságok közül harminczhárom olyat számítottam, melyek 25—120,000 livre jövedelmet hoztak az apátnak, huszonhetet, melyek az apátnőknek 20—100,000 livret jövedelmeztek; ha az évkönyvek e számaikat fontolóra vesszük, kétszeresen sőt azon felül kell azokat számítanunk, hogy a valóságos jövedelemről fogalmunk legyen, négyszeresen sőt azon felül, hogy a mai értéknek meg-

* Lásd: De Ferrières. *Mémoires*. II. 57. »Mindannyinak volt 100, némelyiknek 200, 300, sőt 800 ezer livre jövedelme.«

feleljen. Világos, hogy ily jövedelemmel, ily hűbéri jogokkal a közrendészet, igazságszolgáltatás és közigazgatás terén, az egyházi vagy világi nagyúr, úgyszólván fejedelem volt a maga kerületében, hogy sokkal inkább hasonlít a régi fejedelmekhez, mintsem hogy joga legyen úgy élnie mint a közönséges magán embernek, hogy nagy előnyeivel a nyilvános jelleg együtt jár, hogy nagy czime és óriási jövedelmei aránylag ugyanily szolgálatokra kötelezik, s hogy, még a felügyelők uralma daczára is, alattvalóinak, adófizetőinek közbenjárással, segélylyel, védelemmel és jótéteményekkel tartozik.

Ezért kellene székhelyén tartózkodnia, de legtöbbször távol van. Százötven esztendő óta egy mindenható vonzerő a nagyokat a fővárosba csalogatja, s ott visszatartja és e mozgalom ellentállhatatlan, mert két legnagyobb és legáltalánosabb erőnek kifolyása, melyek az emberre hatni képesek; az egyik a társadalmi helyzet, a másik a nemzeti jellem. Büntetlenül nem lehet elválni a fa gyökereit. Az aristocrátia, kormányzásra alapítva, elválik a földtől, ha már nem kormányoz, és megszűnt kormányozni, a mióta, növekvő és folytonos beavatkozások által majdnem az egész közrendészet, a helyi vagy általános kormányzat minden tárgyai, az adóügyekben, választásokban, az útépitésekben, közmunkákban és a szeretet intézményeiben való kezdeményezés, közreműködés és ellenőrzés majd egészen átment a felügyelő és helyetteseinek kezeibe, a királyi tanács főellenőrének legfőbb igazgatása alatt.*

* Lásd: De Tocqueville, *u. o.* 2-ik könyv. 2-ik fej. és 182-ik l. — *Lettre du bailli de Mirabeau*. 1770 aug. 23. »E hűbéri rend csak szigorú volt és barbárnak nevezték, mert Francziaország, mely bírt az erőnek bűneivel, már csak a gyengeség hibáival bír

Hivatalnokok, »a toll emberei és a jogászok«, az állandó foglalkozás nélküli kalandorok végzik a munkát; nincs mód ezt tőlök elvitatni. Még a királyi küldetéssel bíró egyének is, a tartományok kormányzói, legyenek ház-örökösök és vérbeli hercegek, mint a Condé Burgundban, megsemmisülni kénytelenek a felügyelő előtt; nincs valóságos tevékenységi körük; nyilvános feladatuk nem más, mint diszszel fellépni és látogatásokat fogadni. Hiszen a többi úgyis rosszul teljesítenék, mert a közigazgatás gépezetét, a maga ezernyi durva, csikorgó piszkos kerekeivel, amint azokat Richelieu és XIV. Lajos létrehozták, csupán tetszés szerint elbocsátható, kicsinyes aggályoktól ment munkások forgathatják, kik készek az állam érdekében mindent megtenni; ily egyénnel lehetetlen nekik együtt működni. E miatt visszavonulnak, s nekik engedik át a munkát. Megrövidítve, munka nélkül, mit tegyenek már most uradalmaikban, a hol már nem uralkodnak, de unatkoznak? A városba vonulnak és leginkább az udvart keresik fel. — Különben is, pálya csak ily úton nyílik előttük: hogy czélt érjenek, kénytelenek udvaronczokká lenni. A király akarja ezt, s ha kegyeit

és mert a nyáj, melyet egykor a farkasok faltak fel, most a tetvek zsákmánya . . . Három-négy rúgás vagy botütés nem árt annyit a szegény ember családjának, mint hat papirtekercs, melyek felemésztik.« — »A nemességből, mondá már Saint-Simon, más nép lett, melynek nincs egyéb választása, mint halálos és romboló tétlenségben elrohadni, mi által mások terhe és megvetésének tárgya lesz, vagy a biztosok, államtitkárok és felügyelői titkárok bántalmazásai következtében háborúba menni s ott magát megöletni.« Íme a hűbéri szellemek feljajdulásai. — A következő részletek mind Sain-Simon, Dangeau, Luynes, d'Argenson, s az udvar más történetíróinak munkáiból vették.

megnyerni ohajtják, termeiben kell megjelenniök; ha ezt nem teszik, legelső kérelmükre ily feleletet kapnak: »Ki ez? Ez embert nem látom.« A király szemeiben a távollétnek nincs mentsége, még ha ennek oka a megtérés, a bűnbánat gyakorlása volna is. mert ez esetben az illető Istent eléje tette a királynak és ez is elpártolásnak tekintetik. A miniszterek leveleket írnak a felügyelőknek, melyekben azt kérdezik, hogy a tartományaikban levő nemesek »szeretnek-e otthon maradni«, s »vonakodnak-e a király iránti hódolatukat bemutatni?« Képzeljük el e vonzerő nagyságát; a helytartóság, parancsnokság, püspökség, javadalmak, udvari tisztségek, a várbeli hivatalok, nyugdíjak, hitel, mindennemű és fokozatú kedvezmények az illetők és övéik számára, mindaz, amit egy húszhuszonöt millió lakossal bíró állam a nagyravágyásnak, hiúságnak és érdeknek kívánatos felajánlhat, ott mintegy gyűjtő medenczében feltalálható. Oda siet mindenki, ott merit. — S ez annál inkább van így, mert a hely igen kellemes, alkalmas az óhajok felébresztésére, pártfoglásra, s a francia jellem társadalmi sajátságaihoz való alkalmazkodásra. Az udvar egy folytonosan nyílt nagy terem, a hol »az alattvalók szabadon és könnyen közeledhetnek a fejedelemehez«, a hol vele együtt élnek, »kellemes és tisztos társaságban, daczára a hatalom és rang majdnem végtelen távolságának«, a hol a fejedelem dicsőségét helyezi abba hogy tökéletes háziúr legyen.* Tény,

* Lásd: *Oeuvres de Louis XIV.*; ezek saját szavai. — Mme Vigée-Lebrun. *Souvenirs*. I. 71. »Láttam a királynét (Marie-Antoinettet), midőn leányát, ki akkor hat éves volt, egy kis parasztleánynyal együtt ebédeltette, kinek ő viselte gondját, s azt akarta, hogy a kicsikét először szolgálják, leányának pedig így szólt: »neked kell a háziasszonyi tisztet viselned.«

hogy nem volt soha oly jól berendezett salon, sem olyan, mely alkalmasabb lett volna a vendégeket mindennemű szórakozások által vonzani a szépség, a dísz méltósága és kellemei, a társaság válogatottsága, az ott feltáruló látványosságok érdekessége által. Csupán Versaillesben lehet az embernek magát mutogatni, fellépni, előre haladni, mulatni, társalogni vagy csevegni, mert itt van központja az újdonságoknak, a tevékenységnek, az ügyeknek; a királyság kiváló egyéneinek, a csín és ízlés terén hangadóknak. »Sire, mondá Vardes XIV. Lajosnak, ha az ember távol van Felségedtől, nemcsak szerencsétlen, de nevetséges is.« A vidéken csupán a szegény és elparasztosodott nemesség marad; hogy ott élhessen valaki, elmaradottnak, életúntnak, vagy száműzöttnek kell lennie. A kegyvesztés legrosszabb neme, ha a király valamely urat jószágára küld; és a bukás megalázó voltaához járul az unalom tűrhetetlen nyomasztósága. A legkellemesebb vidéken levő legszebb kastély is borzasztó »pusztaság«; nem látni ott senkit, csak a kisvárosok tréfás alakjait és parasztokat.* »Egyedül a száműzetés, mondja Young Arthur, kényszeríti a francia nemeseket, azt tenni, mit az angolok előszeretetből tesznek, a jószágaikon való tartózkodást, hogy azokat szépítsék.« Saint-Simon, s az udvar többi történetírói számtalanszor mondják, midőn valamely ünnepélyről beszélnek, »egész Franciaország jelen volt«; s valóban, aki csak számot tesz Franciaor-

* Lásd: Molière. *A misantrop*; e darabban ilyen »pusztaság«-ról van szó hová Celimene vonakodik Alcesttel eltemetkezni. Lásd egyszersmind Tartuffeiben Dorinenek egy kis városról szóló rajzát. — Arthur Young. *Voyages en France*. I. 78.

szágban, ott van, s ezen megismerik egymást. Párizs és az udvar az egész előkelő világnak kötelességszerű tartózkodási helye. Ily körülmények között az egyik eltávozó a másikat vonja maga után; minél elhagyatottabb a vidék, annál inkább hagyják oda. »Nincs az országban, mondja Mirabeau marquis, egyetlen jelentékenyebb jószág, melynek tulajdonosa ne laknék Párizsban, s következőképpen ne hanyagolná el házait és kastélyait.«* A világi nagyurak a fővárosban palotával, Versaillesben megszálló lakásokkal, húsz mérföldnyi területben pedig kéjlakokkal bírnak; s ha néha-néha elmennek jószágaikra, ezt csak a vadászat kedvéért teszik. Az ezerötszáz apát és perjel a távolban élvezi javadalmát. A kétezerhétszáz főesperes és kanonok a városban látogatja meg egymást és ott étkezik. Nehány apostoli szellemű férfit kivéve, a százharminczegy püspök a lehető legrövidebb időt tölti székhelyén; majdnem mindannyian nemesek; világfiak lévén, vajjon mit csinálnának távol a világtól, valamely vidéki városba eltemetkezve? Lehet-e képzelnünk oly egyént, ki egykor feltűnő, udvarló pap volt, most pedig százezer livre jövedelemmel bíró püspök, hogy az önként visszavonuljon egész évre Mendeban, Condomban, Commingesben egy kis házikóba? A központ előkelő, változatos, irodalmi élete, s a vidék egyhangú, tevékenység nélküli positiv élete közt óriási lett a távolság. Ezért a nagyúr, ki előbb az elsőben élt, nem választhatja, a másodikat; távol marad, legalább szíve.

Szomorú látványt nyújt azon ország, melynek szervezetében a szív már nem hajtja a vért az erekbe. Young

* Lásd: Mirabeau. *Traité de la population*. 108-ik l. (1756.)

Arthúr, ki 1787—1789-ig beutazta Franciaországot, elremül azon tapasztaláson, hogy a főváros élénksége mellett a vidék majdnem kihaltnak mondható. Párizs és Versailles között a jövő-menő kocsik kettős sora, öt mérföldnyi hosszúságban, reggeltől estig szakadatlanul közlekedik.* A többi utakon annál nagyobb az ellentét. »Párizsból az Orleans felé vezető úton kijöve, tíz mérföldön nem találkoztunk gyorskocsival, csupán futár- és kevés számú postakocsi jött elénk, de tizedrész annyi sem, amennyit London környékén egy órán át láthattunk volna.« A Narbonne közelében elvonuló nagy úton »harminczhat órán keresztül csak egy könnyű kocsival, féltuczat kisorszékérral, s néhány anyókával találkoztam, kik szamarokat vezették.« Máshol, St.-Girons mellett, mint feljegyzi, kétszázötven mérföldön összesen »két könnyű kocsival, s három oly nyomorult alkotmánynyal találkozott, melyek a régi angol, egy lovas postakocsikhoz hasonlítottak, de egyetlen nemesemberrel sem.« Ez egész vidéken a korcsmák átkozottúl rosszak : lehetetlen bennök kocsit kapni, míg ellenben Angliában, az elrejtett városkákban is, hol 1500—2000 ember lakik, kényelmes vendégfogadót s a közlekedés minden eszközét megtaláljuk : ez világos bizonyítéka annak, hogy Franciaországban a forgalom semmi.« Polgárisodás és jólét csupán a nagy városokban van. »Nantesben nagyszerű színház van, kétakkora mint a Drury-Lane és ötszörte pompásabb. Jó Isten, kiálték fel magamban, ily látványhoz vezetnek el a rossz gunyhók, a sivatagok és puszták, melyeken háromszáz mér-

* E részletet oly öreg emberektől tudom, kik annak 1789 előtt szemtanúi valának.

földnyi utat tevék! — A nyomorból egy ugrással a pazar fény közepette van az ember. A falusi jószágok elhagytak, s ha valamely nemesember lakik ott, meghúzza magát egy szomorú kis kamrában, hogy pénzét megtakaríthassa, s azután a fővárosban elpazarolhassa.« »Egy-egy szekér indult ki hetenként a főbb vidéki városokból Párizs felé, mondja Montlosier, s ez sem volt mindig tele«, ennyi volt az egész forgalom. Egyetlen hírlap volt, a *Gazette de France*, mely hetenként kétszer jelent meg: s ez volt a szellemi forgalom.« * Nehány párizsi hatósági tisztviselő, kik 1753 és 1754-ben Bourgesben tartózkodtak, a következőképen nyilatkoznak róla: »E városban nem talál az ember senkit, kivel kedve szerint elbeszélgethetne, bárminő észszerű dologról; a nemesek háromnegyedrésze majd éhen hal, de azért elbizakodik eredetében, s a jog- és pénzügyi tudománytól irtózik, s különösnek találja, hogy egy adószedő leánya, ki a párizsi parlament egyik tanácsosának neje lőn, elég vakmerő, szellemmel bírni és társaságot fogadni; a polgárság a legvastagabb tudatlanságban van, mely egyetlen támasza az életúntság azon nemének, mely a lakosok legnagyobb részének szellemét elfoglalja; az asszonyok vakbuzgók és követelők, szenvedélyesen szeretik a játékot és kalandokat« ;** ezen szűkkörű és henye világban, ahol Tibaudier tanácsos, Harpin az adószedő, a Sotenvilles vicomteok és Escarbagnas grófnék játszszaák a szerepet, Larochefoucauld érsek és bíbornok, a király fő alamizsnása ki négy nagy apátsággal s ötszázezer livre jövedelemmel rendelkezik, világfi,

* Lásd: M. de Montlosier. *Mémoires*. I. 161.

** Lásd: *Comptes rendus de la société du Berry* »Bourges en 1753 et 1754« 273-ik l.

legtöbbszörre távol van székhelyétől, és ha el is látogat oda, nem foglalkozik egyébvel, mint kertjeinek és palotájának szépítésével; valóban nem hasonlítható máshoz, mint a kalitban levő arany fácskához lúdketreczben.* Természetes, hogy ily körülmények között szó sem lehet politikai eszmékről. »Nem is képzelhető, mondja kézirati forrásunk, hogy valaki közönyösebb lehessen a közügyek iránt.« Később is, a legfontosabb események közepette, melyek a legérzékenyebb helyeken érintik őket, ugyanezen közönyt nyel találkoznak. Château-Thierry-ben, 1789 július 4-én, nem találunk egyetlen kávéházat sem, a hol egy hírlapot kapnánk;** Dijonban csak egy van; Moulinsben, augusztus 7-én »a város legelső kávéházában, hol legalább húsz asztal áll a vendégek rendelkezésére, csak oly könnyen kaphattam volna egy elefántot, mint egy hírlapot.« Strassburg és Besançon között egyetlen egy sincs; Besançonban csupán a *Gazette de France* található, melyért okos ember egy fillért sem adna, s a *Courrier militaire*, mely már tizennégy napos; a tiszteséges emberek két-három hét előtt történt dolgokról beszélnek, és társalgásuk mutatja, miszerint nem tudják,

* Lásd: *U. o.* 271-ik l. A bíbornok egy napon megmutatá vendégeinek épen befejezett palotáját, s a folyósó végében egy bizonyos helyre vezeté, mely angol minta szerint készült; ez ekkoriban még újság volt. Boutin de la Coulomnière úrnak, a főadószedő fiának nagyon tetszett az ismeretlen gépezet, és annak szélepeit nyitogatva Canillac abbéhoz fordult, »ez minden esetre igen csodálatos, mondá; de min még inkább csodálkozom, az, hogy ő eminenciája, ki felette áll az emberi gyarlóságoknak, ezt használni méltóztatik « Nevezetes mondás, de jellemzően mutatja azon rangot és állást, melylyel egy főpap a vidéken bír.

** Lásd: Arthur Young. II. 230 és kv.

mi történik ma.« Clermont-ban »ötször ebédeltem s vacsoráltam a vendégek asztalánál, huszonöt-harmincz ügynök, kereskedő, tiszt és mások társaságában; s alig hallottam politikáról egy szót, oly időben, midőn mindenki szívének a politikai mozgalmak folytán megdobbannia kellett volna; hihetetlen ez emberek tudatlansága vagy butasága. Alig múlik el hét, melyben ne történnék számtalan oly esemény, melyekről Angliában az utolsó mesterember beszél, s meghányja-veti azokat.« * E lomhaság oka nyilvánvaló; s ha megkérdezzük véleményöket, mindnyájan így felelnek: »mi a vidéken vagyunk, várnunk kell, míg megtudjuk mi történik Párizsban.« Miután soha sem kezdeményeztek, nem is értenek ehhez, de lomhaságuk folytán arra mennek, a merre terelik őket. A vidék egy megmérhetetlen álló posvány, mely óriási áradás következtében, egyszerre túllépheti partjait, s ez a mérnökök hibája, kik sem gátakat, sem levezető csatornákat nem készítettek számára.

Ilyen elcsüggedés vagy inkább megsemmisülés a helyi élet sorsa, ha a fők, a vezérek eltávoznak, elvonulnak a munkálkodástól, elvonják attól rokonszenvéket. Csak kevés, három-négy nagyúr vesz részt a közügyekben, ezek gyakorlati philanthropok, angol nemesek példáin indulnak, mint Harcourt herczeg, ki a parasztok közt felmerülő vitákat kiegyenlíti, Larochevoucauld-Liancourt herczeg, ki jóságain egy minta-bérletet, s a szegény katonák gyermekei számára egy ipar- és kézművesiskolát alapított; Brienne gróf, kinek harmincz faluja majdan

* A tizedek, hűbéri jogok megszűnése, a vad megölésének engedélye, stb.

a szabadságot fogja kérni a conventtól.* A többiek, nagyobbrészt szabadelvűek, megleégszenek azzal, hogy a köz jó, és a politikai gazdálkodás felett okoskodnak. Valóban, a modor közötti különbség, az érdekek különválása, s az eszmék közti távolság oly nagy, hogy a legkevésbé gőgösek és közvetlen alattvalóik között is az érintkezések ritkák és távoliak. Még Laróchefoucauld-Liancourt herczegnél is, Young Arthur felvilágosításokat kérve, a jószágigazgatót küldötték hozzá. »Az én hazámban, mondja ő, az illető nemes asztalához hitt volna három-négy bérlőt, kik a legelőkelőbb hölgyek oldalai mellett foglaltak volna helyet. Nem túlzok, ha azt mondom, hogy ez százszor is megtörtént velem az egyesült királyság legelső családjainál. S mégis oly dolog ez, mit Franciaországban Calaistól Bayonneig nem tapasztalhatunk, kivéve, véletlenül, néhány oly nagyurat, ki sokat utazott Angliában, s ezt is csak akkor, ha erre különösen felkérettet. A francia nemesség már nem igen foglalkozik a földműveléssel, nem is teszi azt beszéd tárgyává, legfeljebb elméletileg, mint a hogy valamely foglalkozásról vagy tengerészeti gépezetről beszélnek, mert ezek egészen

* Lásd: De Loménie. *Les Mirabeau*. 134 l. (*Lettre de bailli du 25. septembre 1760*): »Harcourt-ban vagyok, és csodálom az úr derék és tiszteletreméltó nagyságát. El nem tudod képzelni, mennyire örültem, midőn ünnepnapokon az egész nép felgyűlve a kastélyba, a jó kis parasztok és parasztnők egészen körbe fogták jó urokat, és majdnem kihúzták zsebéből az órát, hogy a rajta függő csecsebecséket jól megláthassák: mindezt testvéries hangulatban, és minden túlkapás nélkül.« A jó herczeg nem engedti, hogy alattvalói perlekedjenek, ő maga hallgatja ki őket, s bámulatos türelemmel intézi el ügyeiket.« — Lacretelle. *Dix ans d'épreuve*. 58-ik l.

eltérnek szokásaitól és mindennapi foglalkozásaitól.« A hagyomány, divat és pártállás következtében nem mások, s nem is akarnak mások lenni, mint világfiak; egyetlen foglalkozásuk a csevegés és vadászat. Az emberek vezetői sohasem feledkeztek meg ennyire a vezetés mesterségéről, mi abból áll, hogy ugyanazon úton haladjanak, de a többiek élén, és résztvevén munkáikban, irányt adjanak nekik. — A mi angolunk, ki szemtanú és pedig megbízható, még ezt is írja: »A nagy úrnak, még ha jövedelme milliókra megy is, földjeit bizvást parlagon találjuk. Soubise és Bouillon hercegek birtoka a legnagyobb Francziaországban, s a mit nagyságukból észrevettem, pusztaságok, terméketlen vidékek és sáfránnal benőtt földek. Székhelyeik mindenütt, szarvasoktól, vad-disznóktól és farkasoktól hemzsegő erdő közepén vannak.« — »A nagybirtokosok, mondja egy más kortárs * a fényűzés elvei által városainkba vonva és visszatartva, nem is ismerik jószágaikat«, csupán »bérlőiket, kiket elnyomnak, hogy megrontó hiúságukat kielégíthessék. Hogyan lehetne javításokat várni olyanoktól, kik még a fentartásról és legszükségesebb tatarozásokról sem akarnak tudni semmit?« Hogy e nagyurak távolléte birtokaikról oka a rossznak, annak világos bizonyítéka azon szembe-tűnő különbség, mely a távollevő világi apátok, s a helyben székelő szerzetesek felügyelete alatt álló birtokok között van. »A tapasztalt utazó rögtön felismeri ezt« a föld művelt voltáról. »Ha árokkal jól körülvett, jól megművelt és gazdag aratással dicsekvő földeket lát, bizo-

* Lásd: *De l'état religieux*, par les abbés de Bonnefoi et Bernard. 1784. 287, 291-ik l.

nyára azt mondja: ez szerzeteseké. E termékeny földek szomszédságában majdnem kivétel nélkül látjuk a másikat, mely rossz karban, és majdnem kizsarolva levén, szomorító ellentétet nyújt; pedig a föld ugyanolyan, s a két rész, egy és ugyanazon uradalomhoz tartozik, az utóbbi azonban az apaté. — »Az apát lakháza, mondá Lefranc de Pompignan, gyakran a tékozló örökségéhez hasonlít, míg a szerzeteseké hasonlít ahhoz, melynél meglátszik, hogy semmit sem mulasztanak, mi annak javítására szükséges«, úgy, hogy az apát »két harmada« kevesebbet jövedelmez, mint a szerzetesei számára fentartott egy harmad. — A távollét még egy más sajnos következménye: a földművelés hanyatlása és elhanyagoltsága; Franciaország földjének talán egy harmada el volt hanyagolva mint Irlandé, s épen oly rosszúl gondozva, épen oly keveset jövedelmezve mint Irland a gazdag *absentek* *, püspökök, kanonokok és angol nemesek kezeiben.

Miután a föld érdekében mitsem tettek, hogyan tettek volna valamit az emberek érdekében? — Kétségtelen, hogy időről időre, különösen midőn a bérletösszeg nem folyt be, a jószágigazgató is a bérlő nyomorára hivatkozik. Kétségtelen az is, hogy különösen az utolsó harmincz év alatt, emberségesek akarnak lenni; az emberek jogairól értekeznek egymás közt; és részvétet éreznének, látva az éhező földműves halavány arczat. De nem látják; vajjon képzelik-e ügyvivőik ügyetlen, bókoló szavai folytán? És vajjon tudják-e, hogy mi az éhség? Melyik ismeri közölők a falusi életet? s hogyan

* Távollevők.

tudnák elképzelni a nyomorultnak nyomorát? Sokkal messzebb vannak erre, sokkal ismeretlenebb előttök az ő élete. A kép, melyet maguknak róla alkotnak, képzelt, soha helytelenebbül nem képzelte el magának a parasztot senki mint ők, és borzasztó is lesz az ébredés. Ők a Rousseau által, s az idyllekben rajzolt, és ez időben a társaság által látogatott színházak deszkáin bemutatott jó érzelmű, szelíd, alázatos, hálás, egyszerű szívű és egyenes lelkű embert látják maguk előtt, a kit oly könnyű vezetni.* A helyett, hogy megismerkednének vele, megfélelkeznek róla; elolvassák a jószágigazgató levelét, de a nagy világ zaja rögtön magával ragadja őket újra, és miután egy sohajtással áldoztak a szegények nyomorának, eszökbe jut, hogy ez évben nem kapnak jövedelmet. — S ez nem kedvező hangulat az adakozáshoz. S a panaszok nem is a helyben lakók, hanem a távollevők ellen irányulnak.** »Az egyházi javak, mondja az egyik okmány, csak a czímet viselők szenvedélyeinek kielégítésére szolgálnak.« »A cánonok szerint, mondja egy másik, minden javadalmasnak kötelessége jövedelmének egy negyedét a szegényeknek adni; a mi plébániánk azonban tizenkétezer livrenél többet jövedelmez, s a szegények mitsem kapnak, legfeljebb valami keveset a plébános úrtól.« »Abbé de Couches a tizedek felét kapja, de semmivel sem járul a plébánia felsegélésére.« Másutt olvassuk: »az écouis-i káptalan, a tizedeket élvezi, de nem ad sem-

* Lásd e tárgyra nézve: Collé. *La partie de Chasse de Henri IV.* V. ö. Berquint, Floriant, Marmontelt, stb. s az e korból származó képeket.

** Lásd: Boivin Champeaux. *Notice historique sur la révolution dans le département de l'Eure.* 63, 61-ik l.

mit a szegényeknek, és csupán jövedelmeit törekszik szaporítani.« Innen nem messze de la Croix-Leufroy abbé, ki a tizedeket bírja, és Bernay abbé, ki ötvenhétezer livre jövedelemmel rendelkezik, és nem tartózkodik székhelyén, mindent magoknak tartanak, és működő plébánosaiknak alig juttatnak annyit, hogy megélhessenek.« »Az én plébániámban hat javadalom van, mondja egy berryi plébános, * melyek birtokosai mindig távol vannak, s ők együtt kilencz ezer livre évi jövedelemmel bírnak; a legmeghatóbb levelekben folyamodtam hozzájuk az utolsó év sanyarúságában, de csupán az egyik küldött két louis d'ort, a legtöbb nem is válaszolt. — Még inkább gondolhatjuk azt, hogy rendes körülmények között semmit sem engednek el jogaikból. E jogok gyakorlása, az adók, illetékek, tizedek stb. behajtása, egy gazdatiszt kezében vannak, s az a jó gazdatiszt, ki sok pénzt képes behajtani. Urának rovására nincs joga nemeslelkűséget gyakorolni, sőt kísértetbe jő, urának alattvalóit saját hasznára is kizsákmányolni. Az úr lágy keze hasztalan iparkodik könnyű és atyai lenni, mert a megbízottnak durva keze egész súlyával nehezedik a parasztságra, s az úr kímélete a megbízott zsarolását segíti elő. — S minő állapot van ott, a hol a megbízott helyén bérlő, vagy olyan ember van, a ki egy bizonyos, évenként fizetett összeggel megvásárolta az úrtól jogainak kiaknázását? A mayenei választókerületben, és bizonyára sok másban is, a

* Lásd: *Archives nationales*. Procès-verbaux des États généraux de 1789. XXXIX. köt. 111-ik l. Lettre du 6 mars 1789 du curé de St. Pierre-de Ponsigny, en Berry. — D'Argenson, 1756. júl. 6-áról írja: »A megholt Soubise bíbornok hagyatékában három millió készpénzt találtak, s ő mit sem adott a szegényeknek«.

legtöbb uradalom ilyenképen van bérbe adva.* Különben van számtalan oly jog, mint a vám, a vásári díjak, a nyájakért fizetendő illeték, a közmalmok és tégláégetők egyedárusága, melyeket nem igen lehet máskép gyakorolni, szüksége van a birtokosnak egy oly megbízottra, a ki megkímélje őt a behajtás kellemetlenségeitől és az azzal járó vitáktól.** Az ily gyakori esetekben. a vállalkozó egész követelő és ragadozó természete oda van irányulva, hogy nyerjen vagy legalább ne veszítsen, s így súlyosan nehezedik a földművesekre. »Ez ragadozó farkas, mondja Renauldon, mely a földekre bocsáttatik, kisajtolja az utolsó fillért is, elnyomja az alattvalókat, koldusbotra juttatja, szökésre kényszeríti a földművelőket, s a birtokost is meggyűlölteti, ki kényszerítve van elviselni zsarolásait, csakhogy megtarthassa őt szolgálatában.« Képzeljük el, ha tudjuk, azon rosszat, melyet egy ily falusi uzsorás, a szegény parasztokkal szemben, ily súlyos jogokkal felfegyverezve, véghez vihet; a hűbéri uraság ez egy Harpagonnak vagy Grandet apónak*** kezeiben. Tény az is, hogy valahányszor egy-egy ily jog gyakorlása az alattvalókra nézve elviselhetlenné válik, a mint ezt a helyi panaszok bizonyítják, legtöbbször valamely bérlő gyakorolja azt,**** a kanonokok egy bérlője az, ki Mermet

* Lásd: De Tocqueville, *id. munk.* 405. — Renauldon, *id. munk.* 628.

** A példát erre a király adta, ki a királyi jogok bérlőinek fermier général — bizonyos évi összeg fejében átadta a legfőbb közvetlen adók behajtását.

*** Balzac egy híres regényének egyik fő szereplője.

**** Lásd: Voltaire. *Politique et législation.* La voix du curé (a st.-claudei jobbagyok ügyében). — Aiguillon herczeg beszéde 1789 augusztus 4-én a nemzetgyűlésen: »A hűbérurak, a nagy-

Johanna atyai örökségét követeli azon ürügy alatt, hogy házasságának első éjjelét férjével tölté. Hasonló zsarolásokat még Irlandban sem igen találunk 1830-ban, azon birtokokon, hol a főbérlő, albérlőknek adja a bérletet, s ezek ismét kisebb bérlőknek. a jobbágy pedig, ki a lajtorja legalsó fokán áll, egymaga viselte az egész csoport terhét, és annál inkább sanyargattatott, minél inkább volt elnyomva az ő hitelezője, ki a követeléseket a szerint mérte, a mint neki magának eleget kelle tennie a felette állók követeléseinek.

Tegyük fel, hogy a földesúr látva ezen, nevével történt visszaélést, ki akarja venni uradalmának kormányzását e bérencz kezekből; leggyakrabban nem is teheti: igen eladósodott már, hitelezőinek átengedte földjeinek egy bizonyos részét, vagy jövedelmeinek egy bizonyos nemét. A főnemesség századok óta adósságokba merült fényüzése, pazarlása, gondtalansága, s azon ferdén felfogott becsületérzés következtében, mely abból áll, hogy a számítás, a számadónak való foglalatosság. A főnemesség büszke e hanyagságára, s ezt előkelő módon való élésnek nevezi. * »Érsek úr, mondá XIV. Lajos Dillon úrnak, azt mondják, hogy önnek adóssága van és pedig sok. —

úri földek birtokosai, csak igen ritkán vétkesek azon kihágásokban, melyek miatt alattvalóik panaszkodnak; de megbizottjaik gyakran nem ismernek irgalmat.«

* Lásd: Beugnot. *Mémoires*. I. 136. — Duc de Lévis. *Souvenirs et portraits*. 156. — *Moniteur*, az 1872 nov. 22-iki ülésben Bocher úr ezeket mondja: »A convent által kidolgozott kimutatás szerint Orleans herczeg hagyatéka hetvennégy millió adósságból, és száztizennégy millió tényleges vagyonból állott.« 1792 jan. 8-án a herczeg harmincznyolcz milliót engedett át javaiból hitelezőinek, hogy megszabadúljon tőlük.

Sire, felelt a főpap nagyúri gúnynyal, majd tudakozódóm felügyelőmnél és azután számot adok Felségednek.« — Soubise tábornagy ötszázezer livre jövedelemmel bír, de ez nem elég neki. Tudjuk mennyi adóssága volt Rohan bíbornoknak, Artois grófnak; milliókra terjedő jövedelmeik eltűntek e feneketlen örvényben, Guéménée herczeg harminczöt millió adóssággal csődöt mond. Orleans herczegnek, az ország leggazdagabb birtokosának, halálakor hetvennégy millió adóssága volt. Midőn a kivándorlottak birtokaiból azok hitelezőit kellett kielégíteni, kitűnt, hogy e nagy vagyonok legtöbbször a jelzálogos adósság aláásta.* A ki olvasta az emlékiratokat, tudja, hogy kétszáz év óta, a főnemeseznek, hogy a nagy hiányokat fedezhessék, gazdag házasságokra és a királyi jótéteményekre volt szükségök. — S ezért, magának a királynak példájára, pénzt csináltak mindenből, különösen azon hivatalokból, melyeknek adományozása tőlök függött és, a tekintélyt feláldozván a nyereség érdekében, a kormányzat végső maradványait ami még megmaradt nekik, is oda vetették. És így levetkezék mindenütt az úr, a fő, tisztos jellegét, hogy a pénzcsináló gyűlölt jellegét felöltse. »Nem csupán, mondja egy kortárs, nem fizetnek semmit az igazságszolgáltatás hivatalnokainak, vagy tőlök vesznek hasznot, de a mi még rosszabb, legtöbbször mai nap áruba bocsátják e tisztségeket.«** Daczára az 1693-iki

* 1785-ben Choiseul herczeg végrendeletében birtokait tizenégy, adósságait tíz millióra becsülte. (Comte de Tilly. *Mémoires*. II. 215.)

** Lásd: Renauldon, *id. munk.* 45, 52, 628. — Duvergier. *Collection des lois*. II. köt. 391. Loi du 31 août — 18 octobre 1792. — *Cahier d'un magistrat du Chatelet sur les justices seigneuriales* (1789) 29-ik l. — Legrand. *L'intendence du Hainaut*. 119-ik l.

rendeletnek, az így kinevezett bírák nem vetik alá magukat a királyi bíróságoknak és nem teszik le az esküt. »Mi ennek következménye? Az igazságszolgáltatás, melyet igen gyakran gazok kezelnek, rablógazdálkodássá, vagy borzalmas büntelenséggé fajul « — A földesúr, ki a tisztséget pénzen eladta, rendesen az árnak század, ötvened vagy tizedrészét kapja, ha az más kezekbe megy át; máskor, előre, az illető bekövetkezendő halálának esetére is eladja már azt. Tisztségeket és várandóságokat teremtet, hogy azokat eladhassa. »Az uradalmi bíróságok mind, mondják okmányaink, ostromoltatnak a különféle törvényszolgák, urasági szolgák, lovas törvényszolgák, a pénzverdék főnökeinek őrei, s a királyi hadvezérek őrei által. Nem ritkaság tizet találni oly kerületben, mely alig ad kettőnek eleget a megélhetésre ha hivatásuk körén belől maradnak.« Sőt, ugyanazon időben bírák, helytartók, pénzügyi őrök, jegyzők«, mindegyik különböző helyen, mindegyik több uradalomban és különböző cím alatt, mindegyik vándorló, s mindegyik megértve a másikat, mint zsebmetszők a városokban, s összegyűlve a korcsmákban, hogy ott fogalmazzanak szónokoljanak és ítéljenek. A földesúr néha gazdálkodásból bérlőinek egyikére bizza e tisztséget. »Hautemontban, Hainautban, egy inas viszi a pénzügyi helytartó hivatalát.« Még gyakrabban valamely szomszéd városka éhenkórász ügyvédjét bizza meg oly fizetéssel, »melyből egy hétig sem képes megélni « Ez azután a parasztokon kárpótolja magát. Számptalan faggatás, a tárgyalásnak szándékosan hosszúra nyújtása és összekúszálása, az ügyvédnek óránként három, az uradalmi bírónak hat livre díj; s a bírósági piócák fekete serege annál buzgóbban szopja ki vérét a szegény

embernek, mennél többen esnek a sovány prédára, s mert megfizette e kegyetlenség szabadalmát.* — Könnyen kitalálható az ily kormányzat önkényes volta, erkölcszelenítő hatása, hanyagsága. »A büntetlenség, mondja Renauldon, sehol sem nagyobb, mint az uradalmi bírásoknál. »A legborzasztóbb vétkek esetében nem rendeltetik vizsgálat«; mert a földesúr fél, hogy a bűnügyi vizsgálat pénzébe kerül, bírái és helytartói pedig attól tartanak, hogy működésökért nem fizettetnek. Börtöne gyakran a kastély valamely pinczéje; »száz törvényszék között alig található egy, mely börtönök dolgában rendben volna«; az örök szemet hűnynak, vagy kezöket nyújtják oda. Ezért »az ily birtokok a kerület valamennyi gazemberei számára menedékhelyekké válnak.« — Rettegetes hatása a közönyösségnek, mely hatás később az illetők ellen fordul, valamely clubban a helytartók, kiknek számát felszaporítá, fejét fogják követelni, s a rablók, kiket eltűrt, a lándzsa hegyére fogják azt tűzni.

Fennmarad még egy tárgy, melyben igazságszolgáltatása tevékeny és szigorú, s épen ez az, mely legigazságtalanabb. Egykor, midőn a kerületnek fele erdőből, vagy parlag földekből állott, s a nagy ragadozók a másik felét pusztították, volt értelme annak, hogy azok vadászását magának tartotta fenn; ez az ő kötelessége is volt,

* Lásd: *Archives nationales*. H. 614. (Mémoire par René de Hauteville, avocat au parlement, Saint-Brieuc 5 octobre 1776.) Bretagneban, az uradalmi bírák száma rendkívül nagy, és a perlekedők kénytelenek négy-öt fokozaton végig menni, míg a parlament elé juthatnak. »Hol szolgáltatják az igazságot? a csárdában, korcsmában, hol részegség és tobzódás közepette az igazság annak adatik el, ki legtöbbet fizet.«

mint a vidék kapitányaé. Ő volt a biztosság öröklő közege, mindig fegyverben, mindig lovon, épúgy a vad-disznók és farkasok, mint a kóborlók és rablók ellenében. Most, midőn e hivatalnak csak czímét és vállrojt-jait viseli, hagyományból tartja meg szabadalmát, s a szolgálatból faggatás lesz., Kell hogy vadászszon, és pedig egyedül; ez reá nézve testi szükség, s egyszersmind származásának jele. Egy Rohan, egy Dillon még akkor is üzik a szarvast, ha egyházi méltóságot viselnek, dacára a rendeleteknek és cánonoknak. »Ön sokat vadász püspök úr, mondá XV. Lajos az utóbbinak; így hallottam legalább. Hogyan tilthatja meg ön plébánosainak a vadászatot, ha életét abban tölti, hogy példát ad nekik erre? — Sire, felelt a megszólított, ha plébánosaim vadásznak, az az ő hibájok; ha én teszem, az őseimé.«* —

Midőn az osztály önszeretete ilyképen áll őrt a jogok körül, ez makacs óvatossággal történik. Vadászati kapitányaik, a vadászok, erdészek, erdőkerülők védelmezik a vadat, mintha emberek volnának és üldözik az embereket, mintha vadállatok volnának. A pont-l'évêque-i kerületben 1789-ből négy példát említenek »a legújabban elkövetett gyilkosságról, melyeket A. és N. asszonyság, egy főpap és egy tábornagy erdőkerülői a vadászaton, vagy fegyverviselésen rajtakapott jobbágyokon elkövettek. Mind a négyen büntetlenek maradnak.« Artoisban egy község kijelenti, hogy a kastély kerületében a vad felemészti az egész aratást, és hogy a földművesek kénytelenek lesznek abbahagyni munkájokat. »Közel ehhez Romancourtban, Belloneben, a mezei és házi nyulak s

* Lásd: Beugnot. *Mémoires*. I. 75.

a foglyok teljesen felemésztik a termést, mert gróf Oisy nem vadász és másokat sem hágy vadászni.« Húsz szomszéd-helységben, a hol Oisy vadász, ezt lóháton teszi, és pedig keresztül-kasul a termésen.» Erdőkerülői, kik mindig fegyvert hordanak, több embert megöltek azon ürügy alatt, hogy gazdájok jogait megőrizni tartoznak. A vad, mely számban sokkal felülmúlja a királyi vadászó telkeken levőt, minden évben felemészti az aratás egy részét, húszezer mérték búzát, s ugyanannyi más gabonát.« Az évreuxi kerületben »a vad mindent elpusztít egész a lakházakig. A sok vad miatt a polgárok még arra sem képesek, hogy nyár folytán szántóföldeikre mehessenek, kiirtani a burjánt, mely elnyomja a vetést és megrontja az aratást... Hány nő veszté el férjét, hány gyermek atyját, egy haszontalan mezei, vagy házi nyúl miatt!« Normandiában a goufferni erdőkerülők oly kegyetlenek, hogy az embereket kínozzák, bántalmazzák és megölik... Ismerek bérlőket, kik panaszt téve úrnőjük ellen, hogy a gabonájokban okozott káruk megtéríttessék, elveszték idejüket, termésüket és a per költségeit is meg kelle fizetniök... A szarvasok és szarvastehenek világos nappal kószálnak házaink körül.« A domfronti kerületben »a lakosok több mint tíz községben, hat hónapnál tovább egész éjjel kénytelenek viasztani, hogy termésüket megóvhassák.« * Ime ez volt

* Lásd: Boivin Champeaux, *id. munk.* 48. — Renauldou. 26, 416. — *Procès-verbaux manuscrits des États généraux (Archives nationales)*, CXXXII, köt. 896 és 901-ik l. — Hippeau. *Le gouvernement de Normandie*. VII. 61. 74. — Périn. *La jeunesse de Robespierre*. 314—324-ik l. — *Essai sur les capitaineries royales et autres (1789)* több helyen. — De Loménie. *Beaumarchais et son temps*.

hatása a vadászati jognak a vidéken. De a látvány leg-
szomorítóbb Ile-de-Franceban, a hol a vadászati állomások
nagy számúak és mindinkább szaporodnak. Egy fenma-
radt jegyzőkönyv bizonyítja, hogy egyedül a vauxi plé-
bánia területén, Meulan közelében, a szomszédos erdők
házi nyulai nyolczszáz holdon tették tönkre a termést és
kétezernégyszáz mérő gabonát emésztettek fel, azaz
nyolczszáz embernek egy évi élelmét. Ehhez közel, La
Rochetteben a szarvastehenek és szarvasok csapatonként
járva, nappal mindent felemésztenek a szántóföldeken, s
midőn leszáll az éj, ellátogatnak a lakosok kis kertjeibe,
megeszik a zöldségeket és letördelik a fiatal fákat. Le-
hetetlen a vadászati kerületekben veteményeket termes-
teni, kivéve a magas falakkal övezett kertekben. Farcy-
ban, egy szőlőben ötszáz őszibarackfa volt ültetve,
három év alatt a szarvasok annyira lelegelték azokat,
hogy alig maradt belőlök húsz darab. A Fontainebleau
egész területén levő községek, még pedig a nélkül, hogy
ily vadászati területek volnának, kénytelenek mezei cső-
szöket tartani, kik szabadalmazott kutyáikkal őrködnek
és zajt csinálnak, naplementétől napfelkeltéig, május
1-jétől október közepéig. Chartretteben a vadak a Szajna
vizét átuszva, La Rochefoucauld grófné összes jegenye-
ültetvényeit elpusztítják. Mióta a versaillesi vadászati ka-
pitányság létrehozott, az ezelőtt kétezer livreért bérbe-

I. 125. Beaumarchais, megvásárolva a louvrei tizenkét-tizenöt
mérőöldnyi nyúltelepen a fővadászi állást, e cím alatt ítelt a
vétkesek felett 1766 július 15-én Ragondet nevű bérlőt száz livre
bírságra és arra ítélte, hogy falkerítését és újonnan engedély
nélkül felépített kocsiszínét lerombolja, mert azok útjában lehet-
nének a király mulatozásának.

adott jószágért nem fizetnek többet négyszáznál. Szóval, ha a főváros környékén levő tizenegy kapitányság területén tizenegy lovasezred állomásozna, s ha ezek minden reggel portyázni járnának nem követhetnének el nagyobb pusztítást. — Nem lehet csodálni, hogy az ily vadak tanyája közelében, az emberek elvesztik kedvöket a föld műveléséhez.* Bois-le-Roiban Fontainebleau és Melun közelében, a föld három negyed-része parlagon marad; Brollenak majdnem valamennyi háza romban áll, nem látni ott egyebet mint félig bedőlt háztetőket; Coutillesben és Chapelle-Rablayben öt majorság el van hagyatva; Arbonneben igen sok szántóföld; Villiersben és Dame-Marieban, hol négy bérlő testület és számos magánbirtok volt, nyolczszáz hold hever műveletlenül. — Különös jelenség, minél tovább halad a század emberség dolgában, annál inkább fajúl el a vadászok uralma; a vadászati hivatalnokok buzgalommal dolgoznak, mert gazdáik szemei előtt, s az ő élvezetök számára

* Lásd: D'Argenson. *Mémoires*. Rathery kiadása. 1757 január 21-ikéről: »Montmorin úr, a fontainebleau-i vadászat főnöke, hivatalából óriási jövedelmet húz és valósággal rabló módra viseli magát. Több mint száz szomszédos falu népe már nem veti be földjeit, miután a gyümölcsöket és gabonát a szarvastehenek és szarvasok és egyéb vadak felemésztik. Csak néhány szőlejük van, melyet az esztendő hat hónapjában őriznek, éjjel nappal, s nagy zörejt csinálnak, hogy a parkbeli vadakat elűzhessék.« — 1753 január 23-án: »Conti herceg úr Ile-Adam körül tizenegy mérföldnyi területen vadászati kapitányságot alapított, hol minden embert megfagztatnak.« — 1753 szeptember 23-áról: »A mióta Orleans herceg úr Villers-Cotterets birtokában van, újra feléleszté a kapitányságot, és több mint hatvan telek lett áruba bocsátva a herezegek faggtatásai miatt.«

működnek. A fontainebleau-i kapitányságnak egyetlen kerületében 1789-ben, és pedig a tulajdonosok beleegyezése nélkül, száznyolcz berket készítettek a vadak számára. Az 1762-iki rendelet megtiltotta mindenkinek, ki valamely kapitányság területén lakik, hogy birtokát és földjeit különös engedély nélkül, bárminő fallal vagy sövénynyel, árokkal, bekerítse. * S ha erre engedélyt nyer is, a bekerített telken széles tisztást kell hagynia, hogy a vadászat akadály nélkül folyhasson. Nem tarthatott magánál semmiféle vadászkutyát, semmiféle löfegyvert, semmiféle vadászeszközt, de még csak vadászkutyával sem járhatott, hacsak nem zsinóron vezette azt, vagy nem volt kölönöz annak nyakán. Sőt még azt is megtiltották, hogy lóheréjét Sz. Iván napja előtt lekaszálhassa, hogy május 1-től június 24-ig saját szántóföldjére kimehessen, hogy a Szajna szigeteire mehessen, s ott füvet vagy fűzágakat metszhessen, még ha a fű s a füzes az ő tulajdona is; mert ez időben költenek a foglyok, s a törvény oltalmazza őket; a gyermekágyas asszony iránt kevesebb tekintet volt, mint a vadak iránt; a régi krónikások azt mondanák, mit Vörös Vilmosról, ** hogy atyailag csak a vadállatok iránt tud érezni. Francziországban pedig négyszáz négyszeg mérföldnyi tér van a kapitányságok uralma

* Az öreg parasztok, kikkel egykoron beszélgettem a vidéken, élénken emlékeznek ezen faggatásokra és pusztításokra. — Clermontoisban beszélnek, hogy Condé herczeg erdészei tavasszal összeszedték a farkaskölyköket és azokat a kastély árkában etették. Tél elején szabadon bocsáták őket, hogy azután rájuk vadászhassanak. Csak hogy a közben felfalták a juhokat, s néhánéha egy-egy gyermeket is.

** Hódító Vilmos fia, II. Vilmos, angol király 1087—1100. — Ford. jegyzete.

alatt, és a vad, kicsiny vagy nagy, egész Franciaországban a paraszt zsarnoka.* Következtessünk, vagy inkább halljuk, hogyan következtet a parasztság. »Valahányszor mondá Montlosier úr 1789-ben, midőn szarvasok vagy dämvadak csapatával találkoztam utamon, kísérom rögtön felkiáltottak: ime a nemesség! vonatkozással azon pusztításokra, melyeket ez állatok földjeiken elkövettek.«** Alattvalóik szemében tehát a nemesek vadállatok. — Látjuk hová vezet, a viszón szolgálatok nélküli szabadság; a védelem joga így válik a pusztítás jogává, s az emberséges egyének, a nélkül, hogy erre gondolnának, esztelen és embertelen lényekké lesznek. Elszakítva a néptől, visszaélnék a néppel; csak névleg maradván fejei, elfeledkeznek a valódi fők kötelességeiről; elveszítvén nyilvános jellegüket, mit sem engednek személyes előnyeikből. Ez annál rosszabb a kerületre, s annál rosszabb reájok nézve. Azon harmincz-negyven vadorzó, kiket ma birtokaikon üzőbe vesznek, holnap gyilkos csapatok élén kastélyaik ostromára mennek. — A birtokosok távolléte, a vidéken uralgó egykedvűség, a földművelés mostoha állapota, a bérlők zsarolásai, a bírák romlottsága, a kapitányságok faggatásai, az urak tétlensége, adósságai, követelései, az alattvalók elhagyatottsága, elvadulása és ellenségeskedése, mind egy forrásból származnak, és ugyanazon hatást idézik elő. Midőn a hatalomból sinecura lesz, nyomasztóvá lesz haszon nélkül, s ha haszon nélkül nyomasztó, elvettetik.

* A király uradalmaiban egy millió hold erdőség van, nem számítva a hercegek osztályrészét, vagy azt, mely a kohók és sóbányák használatára szolgál. (Necker. *Compte rendu*. II. 56.)

** Lásd: De Montlosier. *Mémoires*. I. 175.

IV. FEJEZET.

A szabadalmazottakra nézve kötelező általános szolgálatok. — I. Angol példák. Franciaországban a szabadalmazottak nem teljesítik e szolgálatokat. — A befolyás és jogok, melyek nekik megmaradnak. — Ezeket csak saját érdekekben használják fel. — II. A papság gyülekezetei. — Csupán egyházi érdekeket szolgálnak. — Az adó alól felmentett papság. — Ügynökeinek taggatásai. — A papság túlbuzgósága a protestánsok ellen. — III. A nemesek befolyása. — Az érdekekben megszabott eljárás. — Az egyházban élvezett kitüntetések. — A püspökségek és apátságok osztogatása. — Az államban élvezett kitüntetések. — Kormányzóságok, tisztségek, sinecurák, kegydíjak, jutalmak. — A helyett, hogy használnának, terhesek. — IV. A fők elszigeteltsége. — Az alárendeltek érzelmei. — A vidéki nemesség. — A plébánosok. — V. A király. — Az ő szabadalma legnagyobb mindannyi közt. — Magához ragadván minden hatalmat, magára vállalta a valamennyivel járó működést is. — E feladat súlyos volta. — Vagy kivonja magát alóla, vagy nem képes neki megfelelni. — Lelki ismeretének nyugalma. — Franciaország az ő tulajdona. — Miképen él ezzel vissza. — A királyság a visszaélések központja. —

VI. Franciaországnak lappangó felbomlása.

I.

A nemesség, haszon nélkül levén a kerületekben, hasznossá tehetné magát a központban, s a nélkül, hogy részt venne a helyi kormányzásban, a közkormányzás

terén szolgálhatná az országot. Így tesz a lord, a baronet, a squire, még ha grófságában nem visel is bírói hatalmat, vagy plébániájában nem volna is tagja valamely bizottmánynak. Mint megválasztott képviselő az alsóházban, mint örökös tagja a felsőháznak, az ő kezében van a köz pénztár, melyet elzárhat, nehogy a fejedelem idejekorán belemarkolhasson. Ilyen uralom van azon országokban, hol a hűbérurak a községekkel szövetkeznek, s nem engedik, hogy a király ő ellenök szövetkezzék a községekkel. Hogy saját érdekeiket jobban megvédhessék, megoltalmazták mások érdekeit, s miután a hozzájuk hasonlóknak képviselői valának, a nemzet képviselőivé lettek. Franciaországban nem találunk ehhez hasonlót. A közrendek gyűlései lasssanként megszűntek, s a király valóban azt mondhatja, hogy ő az ország egyetlen képviselője. Hasonlóan az óriási tölgy árnyékától elnyomott fákhoz, a többi közhatalmak, az övének növekedése által kivesztek; a mi megmaradt belőlök, betölti a körülötte levő helyet, és mint a rőzséből vagy elszáradt törzsökökből álló halom veszi azt körül. Egyike ezeknek, a parlament, a nagy tölgyből kiágazott egyszerű hajtás, néha azt hívé, hogy saját magának is van gyökere; de nagyon is világosan látható volt, hogy életnedvét ama tölgytől vette kölcsön, semhogy saját erejéből volt volna képes megállani, s a népnek biztos menedéket nyújtani. A többi még fenmaradt vagy megcsonkított testületek, a papság, a tartományi rendek gyülekezetei, még védelmeznek egy-egy osztályt, s négy—öt tartományt; de ezen pártfogás csupán az illető osztályt vagy tartományt védi, s midőn valamely részleges érdeket vesz oltalmába, ez rendszeren a köz érdek rovására történik.

II.

Lássuk e területek közül a legelénkebbet és legmeggyökerezettebbet, t. i. a papság gyülekezetét. Ez minden ötödik évben gyűl össze, és a közbeneső idő alatt hét választott ügynök őrökdi az osztály érdekei felett. Bár a kormány hívja össze, ez ád neki irányt és tetszése szerint együtt tartja, vagy felosztatja, mindig kezében van, politikai czélokra használja fel, mindamellet a papság számára, melyet képvisel, menedékhely marad. De csak a papság számára, s azon egyezkedések sorozatában, melyekkel ez a kincstár ellen védi magát, csak azért iparkodik vállairól a terhet levetni, hogy annál súlyosabbat hengerítsen a máséra. Láttuk, miképen mentette meg a papság mentességeit ügyessége által, miként váltotta meg magát a fej- és huszad-adó alól, miként változtatta át a reá eső adót »önkéntes ajándékká«, miként használja fel évenként ez ajándékot azon összegek visszafizetésére, melyeket a megváltás czéljából kölcsönvett, minő ügyességgel vitte oda a dolgot, hogy nemcsak mit sem fizet az államkincstárnak, de abból minden évben még 1.500,000 livret is kap; mindez jó ugyan az egyházra, de annál rosszabb a népre nézve. — Lapozzuk már most végig azon nagy, ívrétű jelentéseket, melyekben az ügynökök öt-öt évről jelentéseiket megteszik; az ügynökök dolgaikat igen ügyesen végzik és így készülnek a legmagasabb egyházi polczokra; ilyenek: Boisgelin, Périgord, Barral, Montesquieu abbék; a bíróságoknál és a tanácsnál tett folytonos sürgetéseknek, azon tekintélynek, melyet panaszaiknak a megettök álló hatalmas osztály kölcsönöz, lehetett köszönni, hogy minden

egyházi ügy az egyház érdekében döntetik el, hogy minden hűbéri jog valamely püspök vagy káptalan érdekében tartatik fenn, s hogy a közönség minden óvása elvetetik.* 1781-ben, a rennesi parlament egy végzésének dacára, a saint-malo-i kanonoknak meghagyatott a nyilvános sütőkemencze egyedárúsága, a pékek rovására, kik ajánlkoztak a lakosok számára magoknál sütni a kenyeret, és a lakosok a pékek által sült kenyeret olcsóbban fizették volna. 1773-ban, Guénin nevű iskolamester, a langresi érsek által megfosztatva hivatalától, s a lakosok által sikertelenül támogatva, kénytelen volt a főpap által kinevezett utódja előtt meghátrálni. 1770-ben egy Rastel nevű protestáns, Saint-Affriqueben nyilvános iskolát állított, de a püspök és a papság ügynökeinek kívánására üldözőbe vétetett, iskolája bezáratott, s ő maga börtönbe került. — Midőn valamely testület kezeiben tartja a pénztár kulcsát, számtalan kedvezményben részesül; ezek egyértékűek a pénzzel, melyet adott. A király parancsoló hangja s a papság alázatos viselete alapján mit sem változtat a dolgokon, közöttök megtörtént az alku; az egyik is ad, hogy a másik adjon; egy-egy a protestánsok ellen hozott törvény fejében, az önkénytes adomány egy-két millióval megszoríttatik.** Így történt meg a tizenhetedik században a Nantesi rendelvénynek lépésről-lépésre való visszavonása; egyik cikk a másik után szüntettetett meg; minden új üldözést, a papság bőkezűségének egy-egy újabb ténye idézte elő, úgy, hogy

* Lásd : *Rapport de l'agence du clergé de 1775 à 1780.* 31 és 34-ik l. — *Ugyanaz, de 1780 à 1785.* 237-ik l.

** Lásd : Lanfrey. *L'église et les philosophes*, több helyén.

a mely mértékben a papság segítette az államot, azon mértékben kötelezte magát az állam, a bakó szerepére. Az egyház a tizennyolczadik század egész folyamában öröklik a felett, hogy ez eljárás fenmaradjon * 1717-ben, Anduzeben egy hetvennégy emberből álló protestáns gyülekezet felfedeztetvén, a férfiak gályára, a nők börtönbe küldettek. 1724-ben egy rendelet kihirdeté, hogy mindazok, kik akár közvetve, akár közvetlenül érintkeznek a protestáns lelkészekkel, javaik elvesztésére fognak ítéltetni, a nők leberetváltatva, élethossziglani fog-ságba vettetnek, a férfiak örökös gályarabságra kerülnek. 1745- és 46-ban Dauphinében, kétszázhetvenkét protestáns a gályákra küldetett és számtalan nő megvesszőztetett. 1744–1752-ig keleten és délen hatszáz protestáns elzárattott, nyolczszázan pedig különféle büntetésekkel sujtattak. 1744-ben Nîmesben, egy Roux nevű kálvinista férfiú két gyermekétől erőszakkal megfosztatott. Majdnem egész addig, a míg a forradalom kitört, Languedocban felakasztják a protestáns lelkészeket, s az isteni tiszteletre a pusztákon összegyűlő híveiket vértsek üzik szét; Guizot anyjának egy ily alkalommal ruháit gyujtották meg testén; oka ennek, hogy Languedocban, a tartományi rendek elnézése folytán »a püspökök inkább mint bárhol másutt urai a világi vagyonnak, és hogy ők folyton, kínzásokkal és löfegyverekkel iparkodnak a protestánsokat térítgetni.« 1755-ben, Lonémie briennei érsek,

* Lásd: Boiteau. *État de la France en 1789*. 205 és 207-ik l. — D'Argenson. *Mémoires*. 5 mai 1752. 3, 22, 25 septembre 1753. 17 octobre 1753. 26 octobre 1755. — Prudhomme. *Résumé général des cahiers des États Généraux*. 1789. (Cahiers du clergé) — *Histoire des églises du désert* par Charles Coquerel. I. 151 és köv.

kiről tudva volt, hogy hitetlen, így szólt az ifjú királyhoz a koronázási szertartás alatt: »Te vissza fogod utasítani a vétkes türelem rendszerét... Végezd be azon művet, melyet a Nagy Lajos megkezdett. A te számodra van fentartva, hogy országodban a calvinismusra az utolsó csapást mérjed.« 1780-ban a papság gyülekezete kijelenti, hogy az oltár és trón egyaránt veszélyben forognak, ha az eretnekségnek megengedik, hogy békóit széttröjje.« Sőt a papság még 1789-ben, bár nem ellenzi a nem katolikusok megtürését, irataiban az 1788-iki rendeletet mégis igen szabadelvűnek jelenti ki, s azt kívánja, hogy azok kizárassanak a bírósági hivatalokból, hogy vallásuk nyilvános gyakorlása soha se engedtessek meg nekik, és a vallásellenes könyvek szerzői meggyalázó büntetésekkel illettessenek; végre, magának követeli a nyilvános iskolák igazgatását, és a felügyelet jogát a magán iskolák felett. E türelmetlenség és önzés épen nem meglepő. A testületek ép úgy mint az egyének, első sorban és főkép saját érdekeiket tartják szem előtt. Ha néha áldoznak valamit szabadalmaikból, ez csak azért történik, hogy más testületek szövetségét biztosítsák maguknak. Ily esetben, a mint ez Angliában van, mindezen szabadalmak, melyek egymás között megalkusznak, s egyik a másikat tartja fenn, egyesülésök által képezik a köz szabadságot. — A mi esetünkben egy testület egyedül levén képviselve, küldöttei nincsenek azon kényszerhelyzetben, de azon kísértetben sem, hogy másoknak engedjenek valamit, e testület érdeke reájok nézve egyedül irányadó; a közérdeket ennek rendelik alá, s minden áron, még a közjó elleni merényletekkel is szolgálják azt.

III.

Így működnek a testületek, ha, a helyett hogy összetartanak, különválnak. Ugyanezt látjuk, ha a kasztokat és pártokat veszszük szemügyre; elszigeteltségük okozza önzésüket. A lajtorja legfelső fokától egész a legutolsóig, a törvényes és erkölcsi hatalmak egyaránt, a helyett hogy a nemzetet képviselnék, csak önmagukat képviselik, s mindenik a nemzet rovására saját maga czéljaira zsákmányolja ki a hatalmat. — A nemességnek nincs ugyan joga összegyűlni és szavazni, de van befolyása, s ha tudni akarjuk, miképen használja fel ezt, olvassuk el a rendeleteket és évkönyveket. A Ségur tábornagy számára kiadott szabályzat ismét felállítja a régi válaszfalat, mely a jövevényeket kizárja a katonai tisztségekből, s ezentúl megkivántatik, hogy négy nemes öst mutasson fel az, ki kapitány akar lenni.* Hasonlóképen az utóbbi időben megkivántatott hogy nemes legyen az, ki az államtanácsban a folyamodványokról jelentést akar tenni és titokban elhatároztatik, hogy a jövőben »valamennyi egyházi jövedelem, a legszerényebb perjelségtől kezdve a leggazdagabb apátságokig a nemesek számára fognak fentartatni. — És tényleg, valamennyi egyházi és világi előkelő hivatal az ő számukra, valamennyi egyházi és világi sinecura, az ő, vagy rokonaik, szövetségeseik, pártfogoltjaik és szolgálk számára van. Franciaország hasonlít egy óriási istállóhoz, melyben a telivér lovak kétszeres sőt háromszoros adagban részesül-

* Lásd: Ségur. *Mémoires*. I. 16, 41. — De Bouillé. *Mémoires* 54.
— Mme Campan. *Mémoires*. I. 237.

nek, s ezért tétlenek maradhatnak vagy csupán fél szolgálatot tesznek, míg ellenben az igás lovak fél adag takarmány fejében. s néha e nélkül is, a terhet vonni tartoznak. De még az említett telivér lovak közt is van egy szabadalmazott sereg; ezek a fényes jászol alatt ellenek, s társaikat elűzik és azok részét is felfalják; ezek kövérek, ragyogók, szőrük tiszta, nyakig az alomban állanak, s nincs egyéb dolguk, mint hogy a jóllakásig zabáljanak. Ezek az udvari nemesek. kik kegyelmekből élnek, gyermekkoruk óta megszokták a kéregetést, s ha megkapták a mit kívántak, ismét csak kéregetésre fogják a dolgot, egyedül a király kedvezéseire és elhidegülésére figyelnek, a mindenséget számukra az »Oeil de boeuf« képezi, és »közönyösek az állam ügyei iránt épen úgy, mint saját ügyeik iránt is, s az államot a tartományi felügyelők, a maguk jószágait pedig a maguk gazdatisztjeik által engedik kormányoztatni.«

Lássuk őket a költségvetés dolgában. Tudjuk mily nagy volt az egyházé; számításom szerint a költségeknek mintegy fele ennek jutott. Tizenkilencz nemes férfi-káptalan, huszonöt nemes női-káptalan, kétszázhatvan maltai lovagi állás, alapíttatásuknál fogva a nemeseké. Kedvezményből ők bírják az érsekségeket mind, és ötnek kivételével a püspökségeket is.* Négy világi apátságból és főesperességből három reájok esik. Ha a király által ki-nevezett apátnők közül kiveszszük azokat, kik 20,000 livre jövedelemmel és azon felül bírnak, azt látjuk, hogy valamennyi apátnő nemes kisasszony. Csak egy adatot említek, a kegyelmek terjedelmének feltüntetésére; nyolcz-

* Lásd: *La france ecclésiastique*. 1788.

vanhárom apátságot bírnak a király, királyné, királyi hercegek és hercegnők alamizsnásai, káplánjai, tanítói és felolvasói; ezek egyike Vermont abbé 80,000 livre évi jövedelmmel bír, szóval, az ezerötszáz kisebb-nagyobb, királyi kinevezésű sinecura, a nagyok számára való pénzforrás, melyet vagy rokonaik, vagy alárendeltjeik jutalmazására fordítanak, vagy megtartanak maguknak, rangjok méltóságának megőrzésére. Végre azon szokás szerint, hogy a kinek sok van, annak még több adatik, a leggazdagabb főpapok püspöki jövedelmeiken felül még a legdúsabb apátságokat is bírják. A névkönyv szerint Argentré séezi püspök * ily módon rendes jövedelmén felül még 34,000 livrerrel bír, Suffren sisteroni püspök 36,000, Girac rennesi püspök 40.000, Bourdeille soissons-i püspök 42,000, Agout de Bonneval pamiersi püspök 45,000, Marboeuf autuni püspök 50,000, Rohan strassburgi püspök 60,000, Cicé bordeaux-i érsek 63,000, Luynes sensi érsek 82,000, Bernis alby-i érsek 100,000, Brienne toulouse-i érsek 106,000, Dillon narbonne-i érsek 120,000, La Rochefoucauld roueni érsek 130.000 livret kapnak rendes jövedelmökön felül, azaz valóságban kétszerte, sőt háromszorta többet, négyszerte, sőt hatszorta annyit, a mai értékkel hasonlítva össze. Rohan az általa bírt apátságokból nem 60,000, de 40,000 livre jövedelmet kapott, és de Brienne, ki Rohan után a leggazdagabb volt, 1788. augusztus 24-én, elhagyva egyházi szolgálatát »a kincstárba küldötte emberét, hogy felvegye azon 20,000 livret, mely neki a még le sem telt

* Lásd: Granier de Cassagnac. *Des causes de la révolution française*. III. 58

holnapra járt; e pontosság annál feltünőbb, mert nem tekintve a hivatalával járó jövedelmeket s az általa bírt Szentlélek-renddel járó 6000 livret, javadalmaiból 678,000 livret kapott évenként, és legújabbán, egyik apátságában, a levágott fa egy milliót jövedelmezett neki.« *

Térjünk át a világi elemre; a sinecurák itt is igen számosak, és majd mind a nemesség számára tartvák fenn. Ilyenek a tartományokban a harminczhét nagy főhelytartóság, két kis főhelytartóság, a hatvanhat helytartóság, s négyszázhét részkormányzóság, a királyi házak tizenhárom kormányzósága, és számtalan más, valamennyien üres, és csupán pompa kedvéért létrehozott állások, mind a nemesség kezeiben, mind igen nyereségesek, nem csupán a kincstár által kiadott rendes fizetés, de a mellékes jövedelmek folytán is. A nemesség ebben is megfosztatni engedé magát tekintélyétől, működésétől, állapotának hasznosságától, azon feltétel alatt, hogy megtartsa magának a czímet, külfényt és a pénzt. ** A felügyelő kormányoz; »a czímzetes kormányzó semmit sem végezhet külön meghatalmazás nélkül«; ő csak azért van ott, hogy ebédek adjon; s még erre is engedélylyel kell

* Lásd: Marmontel. *Mémoires*. II. köt. 13-ik könyv. 221-ik l.

** Lásd: Boiteau. *État de la France en 1789*. 55, 248-ik l. — D'Argenson *Considérations sur le gouvernement de la France*, 177. — De Luynes. *Journal*. XIII. 226. XIV. 287. XIII. 33, 158, 162, 118, 233, 237. XV. 268. XVI. 304. — A hami kormányzóság 11,250 livret ér, az auxerre-i 12,000-et, a briançoni 12,000-et, az ilesst-marguerite-i 16,000-et, a schelestadti 15,000-et, a breisachi 15—16,000-et, a gravelini 18,000-et. — Az 1776-iki rendelvény a következőképen szabályozta e különféle állomásokat (Warroquier. II. 467.): 18 főhelytartóság egyenként 60,000 livrerrel, 21, egyenként 30,000-rel, 114 külön kormányzóság 25,000-től 12,000 livreig, 25,

bírnia, »oly engedélylyel, mely feljogosítja őt, hogy kormányzóságában tartózkodjék.« De a hivatal jövedelmes; a berryi főhelytartóság 35,000 livret jövedelmez évenként, a guyennei 120,000-et, a languedoci 160,000-et; egy kis részkormányzóság, mint pl. a havrei, mellékes jövedelmeken kívül 35,000-et; egy középszerű helytartóság, mint pl. a roussilloni, 13—14,000-et; egy részkormányzóság 12—18,000-et; és jegyezzük meg, hogy egyedül Ile-de-France-ban harmincznégy van, Vervins, Senlis, Melun, Fontainebleau, Dourdan, Sens, Limours, Étampes, Dreux, Houdan és egyéb ép oly középszerű mint békés városokban; ez a Valois család törzskara, mely Richelieu óta megszűnt szolgálni, de melyet a kincstár folyton fizet. — Tekintsük e sinecurákat egyetlen tartományban, a tartománygyűlésekkel bíró Languedoc-ban, hol azt hinnők, hogy az adózó erszénye jobban van megvédelmezve. Tournon, Alais és Montpellierben három alparancsnok van, »mindenik 16,000 livre évi jövedelemmel bír, dolga azonban egyiknek sincs, mert állomásaik csupán a vallási zavargások és háborúk idejében szerveztettek, a protestánsok fékentartására.« Tizenkét királyi helytartó hasonlóképen felesleges, és csupán a külfény kedvéért van. Hasonlóképen három helytartó; ezek mindenike »egymásután, a mint a sorra jönnek, minden harmadik

egyenként 10,000-rel, 64, egyenként 8000-rel, 176 városi, helyi stb. féle helytartó és parancsnok, melyek közül 35, egyenként 6000—16,000, és 141, egyenként 2000—6000 livre fizetéssel. — Az 1788-iki rendelvény ezeken felül még 17 főparancsnokságot szervez 20,000—30,000 livreig terjedő biztos jövedelemmel, és a helyben székelésért havonként járó 4000—6000 livre fizetéssel, és ezeken kívül számos másodrendű parancsnokságot.

évben 30,000 livre jutalmat kap azon szolgálatokért, melyeket ugyanezen tartománynak tettek, de mely szolgálatok semmisek, képzeltek, melyeket elszámolni nem szokás; mert egyikök sem tartózkodik helyben, s ha fizettetnek, az csak azért történik, hogy az udvar támogatói legyenek. »Ily módon kap Caraman gróf, kinek, a languedoci csatorna birtokosa levén, évi jövedelme a 600,000 livret meghaladja, minden harmadik évben ok nélkül 30,000 livret, azon gyakori és bő ajándékokon kívül, melyeket a tartománytól kap csatornájának javítására.« — A tartomány még a parancsnok Périgord grófnak, 12,000 livre jutalmat fizet rendes jövedelmén felül, nevének hasonlókép 12,000 livret, midőn első ízben tiszteli meg a gyűlést jelenlétével. Ugyanezen parancsnok számára tart és fizet negyven tagból álló őrséget, »kik közül csak huszonnégy tesz szolgálatot az ő rövid tartózkodása alatt a tartománygyűlés alkalmával«, s kik, kapitányukkal együtt évenként 15,000 livrebe kerülnek. Ugyancsak a kormányzó számára nyolczvan—száz ört tart és fizet. »kiknek mindegyike 300—400 livre fizetést kap számtalan mentességen kívül, s kik miután a kormányzó nem tartózkodik soha székhelyén, soha nincsenek szolgálatban«; ezen alárendelt ingyenélők évenként 24,000 livret emésztene fel, azon 5000—6000 livreen felül, melyet kapitányuk kap, s ez összegekhez járul még 7500 livre a kormányzó titkárai számára, és a 60,000 livre évi jövedelem, és megszámlálhatlan mellékes nyereség, miket maga a kormányzó élvez. Mindenfelé gomba módra látjuk szaporodni a fő henyélők árnyékában a másodrangú ingyenélőket, kik életnedvöket a köz erszényből, a közös tápláló anyából szívják. Ez az egész világ fényt űz, bősé-

gesen eszik és iszik az ünnepélyek alkalmával, ez fő foglalkozása, melyet lelkiismeretesen teljesít. A tartománygyűlések hat hétig tartó dorbézolások, melyek alkalmával a felügyelő 25,000 livret költ el ebédekre és fogadásokra. *

Ép ily nyereségesek, és ép ily feleslegesek az udvari tisztségek, a házi sinecurák, melyeknek nyereségei és mellékes jövedelmei sokkal felülmúlják a rendes jövedelmet. ** A nyomtatott névsorban a királyi asztal és a körül levő egyének felszolgálóin kívül, a királyi konyhának 295 hivatalnoka van megnevezve, a »főkonyhamester évenként pénzben és természetiekben 84,000 livre jövedelemmel bír«, nem számítva rendes jövedelmét és »az ünnepi öltözékeket«, melyek ára pénzben adatik ki. A királyné főkomornái, kik a kimutatás szerint 150 livret, de valóban 12,000-et kapnak, a naponként meggyújtott gyertyák eladásából 50,000 frank jövedelemmel bírnak; Augeard, a királyi rendeletek titkára, kinek állása évenkénti 900 livrerrel van kimutatva, maga vallja meg, hogy 200,000 livre jövedelemmel bír. A fontainebleau-i vadászati kapitány évenként 20,000 frankot szerez magának a házi nyulak eladásából. »Valahányszor az udvar valamely mezei jószágra utazik, azon pénzből, melyet az ud-

* Lásd: *Archives nationales*. H. 944. ápril 25. és szeptember. 20, 1780. lettres et mémoires de M. Furgole, avocat à Toulouse.

** Lásd: *Archives nationales*. O. 738. (Rapports faits au bureau général des dépenses de la maison du roi, en mars 1780 par M. Mesnard de Chousy). — Augeard. *Mémoires*. 97. — Mme Campan. *Mémoires*. I. 291. — D'Argenson. *Mémoires*, 10 février, 9 décembre 1751. — *Essai sur les capitaineries royales et autres* (1789) 80-ik l. — Warroquier. *État de la France en 1789*. I. 266.

varhölgyek ezen czím alatt kaptak, 80⁰/₀ tiszta haszon reájok nézve; mondják, hogy ezen hölgyek reggeli kávéja, egy-egy darab süteménnyel, egyenként 2000 frankba kerül évenként; így megy ez tovább, egyebekben.» »Talland asszonyság, mint a királyi gyermekek nevelőnője 115,000 livre évi jövedelemmel bírt, mert valahányszor a gondjaira bízott gyermekek száma egygyel megszaporodott, fizetése 35,000 livrrel emeltetett fel.» Penthièvre herceg, mint főtengernagy valamenyi »a francia kikötőkbe és torkolatokba befutó hajó után« horgonyzási díjat szed, miből évenként 91,484 frankot vesz be. Lamballe asszonyság, felügyelőné, ki a hivatalos kimutatás szerint 6000 frankot kap évenként, valóságban 150,000-et élvez.* Egyetlen tűzijáték alkalmával, Gévres herceg, a tűzijáték után megmaradt romok és állványok eladásából 50,000 tallért nyer,** e nyereség őt hivatalánál fogva illeti meg. Palotai főtisztok, a királyi házak kormányzói, a kapitányságok kapitányai, kamarások, lovászok, szolgáló és nem szolgáló nemesek, apródok, kormányzók, alamizsnások, udvari káplánok, udvari és a kíséretben levő társalgó hölgyek, a királynál, a királynénál, a király legidősebb fivérénel, Artois gróf- és grófnénál, a király nővérénel és leányánál, Erzsébet hercegnőnél, XVI. Lajos nővérénel, a királyi család többi tagjainál, valamennyi hercegi családnál s egyebütt, száz és száz, fizetéssel és

* Lásd : *Marie Antoinette*, par d'Arneth et Geffroy. II. 377.

** Lásd : Mme Campan. *Mémoires*. I. 296, 298, 300, 301. III. 78. — Hippeau. *Le gouvernement de Normandie*. IV. 171. (Lettre de Paris du 13 décembre 1780). — D'Argenson. *Mémoires*. 5 septembre 1755. — Bachaumont. 19 janvier 1758. — *Mémoires sur l'imposition territoriale* par M. de Calonne (1787), 54-ik l.

mellékjövedelmekkel ellátott tisztség van szervezve, minden teendő nélkül, csupán a külső fény emelésére. »La-borde asszonyság a királyné ágyának felügyelésével bízatik meg 12,000 frank évi járandósággal, mit a király magánpénztárából kap; nem tudjuk minő teendők valának összekötve ezen állomással, mely ausztriai Anna óta nem létezett.« Machault úrnak elsőszülött fia az osztályok felügyelőjévé neveztetett. »Ez egyike az úgynvezett kegyelmi hivataloknak, melylyel 18,000 livre évi jövedelem jár, a miért az illető, évenként kétszer nevét írja alá.« Hasonlóképen a svejzi testőrség titkársága is, mely 30,000 livret jövedelmez évenként, s mely Barthélemy abbénak adatott; ugyancsak így a vértések titkári hivatala, évenként 20,000 livre fizetéssel, melyet egymásután Gentil Bernard és Laujon, jelentéktelen udvari költők viseltek. — Sokkal egyszerűbb volna a pénzt kiadni a tisztség nélkül; s valóban ebben sincs hiány, és midőn olvassuk az emlékiratok napról-napra való feljegyzéseit, azt kell képzelnünk, hogy a kincstár valódi zsákmány. Az udvaroncok folyton a király körül tartózkodva, részvétét költik fel bajaik iránt. Ők barátjai, vendégei, vérbeliek mint ő maga, természetes kegyenczei, az egyedüliek, kikkel ő beszélget, kiket elégedetteknek látni reája nézve szükség; nem tartóztathatja magát, hogy segélyökre ne legyen. Kényszerítve van gyermekeiket kiházasítani, miután aláírja házassági szerződéseiket; kénytelen meggazdagítani őket, mert az ő fényűzésök díszje az udvarnak. A nemesség a trón éke levén, birtokosának dolga azt újra megaranyozni, a mikor csak kell.* Nehány e tárgyra vonatkozó számadat és törté-

* Lásd: D'Argenson. *Mémoires*. 9 décembre 1751. »Azon kiadás, melyet az udvari emberek két új, nagyszerű öltöny készí-

netke, az ezrekből kihalászva, ritka ékesszólással bizonyítja ezt.* — »Pons herczeg a király kegyelméből 25,000 livre nyugdíjjal bírt, melyből a király 6000-et leányának, Marsan asszonyságnak akart adni, ki remiremonti kanonoknő volt. A család azonban előterjeszté a királynak Pons herczeg mostoha állapotát, és a király oly kegyes volt, hogy fiának Camill herczegnek, az atyja halála által megüresedett nyugdíjból 15,000 livret engedélyezett, és Marsan asszonyságét még 5000 livrerrel szaporítá.« — Conflans úr nőül veszi Portail kisasszonyt; s »e házasság érdekében a király megengedi, hogy a Portail elnökné asszonyságnak járó 10,000 livre nyugdíjból, ennek halála után 6000-et Conflans úr kapjon.« — Séchelless úr visszavonuló miniszter »már az előbbi időből 12,000 livre nyugdíjjal bírt, melyet a király fentartott számára; ezen kívül mint volt miniszter 20,000-et kap, s a király még ezeken felül 40,000 livre nyugdíjat engedélyez neki.« — A kegyelmek indoka néha bámulatba ejtő. Meg kell vigasztalni de Rouillé urat, a miért nem vett részt a bécsi alkudozásokban, s ezért 6000 livrenyi járandóságot kap — unokahúga Castellane asszonyság, s egy másik, 10,000 livreből állót leánya, az igen gazdag Beuvron asszonyság.« — »Puisieux úr a király kegyelméből mintegy 76—77,000 livre jövedelmet élvez; igaz, hogy jelentékeny jószágai is van, de ennek jövedelme bizonytalan, miután tésére tesznek, mindegyik a két ünnepre, és pedig a király parancsára, romlásukat fejezi be.«

* Lásd: De Luynes. *Journal*. XIV. 147, 295. XV. 36, 119. — D'Argenson. *Mémoires*. 8 avril 1752, 30 mars et 28 juillet 1753, 2 juillet 1755, 23 juin 1756. — Hippeau, *id. munk.* IV. 153. (Lettre du 15 mai 1780). — Necker. *De l'administration des finances*. II. 265, 269, 270, 271, 228. — Augeard. *Mémoires*. 249.

leginkább szőlőkből áll.« — »10,000 livre nyugdíjat kap Léde marquisnő, hogy visszavonuljon, mert az infansnő nemtetszését vonta magára.« A leggazdagabbak kinyújtják kezeiket, és vesznek a hol lehet. »Ki van számítva, hogy az utolsó hónapban 128,000 livre járandóság fizettetett ki az udvarhölgyeknek, míg két év óta a tisztek a legcsekélyebb nyugdíjat sem kapták; 8000 livret Chevreuse hercegnőnek, kinek férje 400—500,000 livre jövedelemmel bír, 12,000 livret Luynes asszonyságnak, hogy ne legyen féltékeny, 10,000-et Brancas hercegnőnek, 10,000-et özvegy Brancas hercegnőnek, az előbbi anyjának, stb.« E főurak élén járnak a királyi vérből származó hercegek. »A király másfél millió livret ajándékoz Conti hercegnek, hogy adósságait kifizethesse, ebből egy milliót azon ürügy alatt, hogy kárpótoltassék azon igazságtalanságért, a miért Oranget eladták, félmiliót pedig kegyelemből.« »Orleans herceg azelőtt mint szegény, míg atyja után örökölni fog, 50,000 tallér évi járandóságot kapott. Miután örökségét megkapta, ez által három milliónál több jövedelemmel levén gazdagabb, lemondott az említett járandóságról. De utóbb panaszkodván a királynak, hogy többet költ el jövedelménél, ez visszaadta neki az 50,000 tallért.« — Húsz évvel utóbb, 1780-ban, midőn XVI. Lajos, segíteni akarván a kincstáron, aláírja »az udvari háztartás nagy reformjáról szóló rendeletet«, »a király nővérei 600,000 livret kapnak asztaluk számára«; ezt csupán ebédekre; íme mibe kerül három éltés hölgy az államnak, ha korlátok közé szorítják magukat. A király két fivére számára 8.300,000 livre, s ezen felül életjáradékul két millió rendeltetik; a Dauphin számára, a király elsőszülött leá-

nyának, Erzsébet hercegnőnek és a király nővéreinek 3.500,000; a királyné számára négy millió; ezek Necker számai 1784-ben. Számítsuk ezekhez az egyenes, részint bevallott részint eltitkolt ajándékokat, 200,000 livret Sartines úr számára, hogy adósságait könnyebben fizethesse, 200,000-et Lamoignon pecsétőr úrnak, 100,000 frankot Miromesnil úrnak berendezésre, 166,000 et Maurepas úr özvegyének, 400,000-et Salm hercegnek, 1.200,000-et Polignac hercegnek Fenestranges grófság elzálogosításáért, 754,337-et a király nővéreinek, hogy Bellevuet kifizethessék.* Augeard, hiteles szemtanú mondja: »Alig hogy Calonne úr belépett, száz millióra terjedő kölcsönt vett fel, melynek egy negyedrésze sem jutott a királyi kincstárba, a többit az udvaroncok emészték fel; az Artois grófnak adott összegeket ötvenhat millióra tesszik, a király legidősebb fivérének adottakat huszonöt millióra; Condé hercegnek, cserében háromszázezer livret jövedelmező birtokáért, egyszerre tizenkét milliót fizetett, és évi járulék fejében, élethossziglan hatszázezer livret kötött le; ő tette az állam nevében a legterhesebb beszerzéseket, melyeknél az állam ötszáznál többet adott százért.« ** Ne feledjük, hogy a mai érték szerint mind

* Lásd: Nicolardot. *Journal de Louis XVI.* 228-ik l. Az 1774–1789-ig terjedő vörös könyvekben kiutaltványozott összegek 227.985,716 livrere rúgnak, s ezekből 80 millió szerzeményekre, s a királyi család számára ajándékokra. — Egyebek közt 14.450,000 livre a király legidősebb fivére, 14.600,000 livre Artois gróf számára. — 7.726,253 Saint Cloudért, melyet a királyné kapott ajándékba. — 8.700,000 az Ile-Adam megszerzéseért.

** V. ö. *Compte général des revenus et dépenses fixes au 1-er mai 1789.* (Imprimerie royale 1789, in 4-o.) »Az ile-dieu-i jószág 1783-ban Mortemart hercegtől 1 millióért vétetett meg. — A viviersi jószág 1784-ben Soubise hercegtől 1.500,000-ért. — A

ezen ajándékok, nyugdíjak, járandóságok kétannyit képviselnek. — Ilyképen élnek a nagyok a központi hatalom mellett, a helyett, hogy a nemzet képviselői lettek volna, a fejedelmek kegyenczei akartak lenni, megnyirják a nyáját, melyet oltalmazniok kellene.

IV.

A megnyírott nyáj végre megtudja, mit tettek gyapjával. »Elébb-utóbb,* mondja egyik parlament 1764-ben, a nép meg fogja tudni, hogy köz pénzeink maradékát még folyton. gyakran oly kevéssé megérdemelt ajándékokra, túlságos és ugyanazon embereknek adott többszörös nyugdíjakra, kiházásításokra és özvegyi járandóságokra, haszontalanságokra fecsérlik el.« Elébb-utóbb vissza fogja lökni »e bírványó kezeket, melyek mindig megnyílnak és soha sem telnek be, e telhetetlen embereket, kik nem látszanak egyébre a világon lenni, mint mindent elvenni, semmivel sem bírni, ez irgalom és szemérem nélküli embereket.« — S ha e nap megjő, a nyírók egyedül lesznek. Mert az aristocratia, mely csupán magára gondol, párttá fog silányulni. Megfeledkezvén a közérdekről, fokozatosan elhanyagolja alárendeltjeit is; miután elsza-

saint-priesti és st.-étiennei jószágok Gilbert des Voisins úrtól 1.335,935-ért. — 1785-ben a camorsi és florangesi erdőségek Liancourt hercegtől 1 200,000-ért. — 1785-ben a montgomery-i grófság Clément de Barville úrtól 3.306,604-ért.*

* Lásd: Foisset. *Le président de Brosse*. (Remontrances au roi par le parlement de Dijon, le 19 janvier 1764.)

kadt a nemzettől, elszakad követőitől is. Hasonlít az elcsapott táborkarhoz, mely dorbézolással tölti idejét és már nem törődik altisztjeivel; s ha majd eljő az ütközet napja, nem követi senki, másutt keresnek vezetőket. Ilyen az udvari nemesek és főpapok elszigeteltsége az alsóbb nemesség és alsóbb papság közepette; mindent maguknak tartanak és semmit, vagy majd semmit sem adnak azoknak, kik nem tartoznak hozzájuk. Már egy század óta tartós zúgolódás hallatszik ellenük, mely mindinkább fokozódva kiáltássá válik, melyben a régi és az új szellem, a hűbéri és bölcsészi eszmék egyhangúlag kitűnnek. »Látom, mondá Mirabeau tisztartója, hogy a nemesség elsilányul és elvész.* Kiterjed a főurak valamennyi gyermekeire, ingyenélők seregére, melyet Pompadour asszony, ki maga is e posványból emelkedett ki, emelt befolyásra. Egyik része az udvar szolgálatában silányul el; másik a tollrágók seregéhez csatlakozik, mely a király alattvalóinak vérét téntává változtatja; ismét más elfullad azon alávaló birákkal a királyi udvar porának nemtelen parányaival való érintkezésben, kiket valamelyik udvari tiszt szedett fel a söpredékből, mindezek régi vagy újabb nemzedék jött-mentjei, egy rablóbandát képeznek, — az udvart. — »Az udvar! kiált fel D'Ar-

* Lásd: Lucas de Montigny. *Mémoires de Mirabeau*. Lettre du bailli du 26 mai 1781. — D'Argenson. *Mémoires*. IV. 156, 157, 160. VI. 320. — Maréchal Marmont. *Mémoires*. I. 9. — De Ferrières. *Mémoires*. Az előszóban. — A czéltérés nehézségeire nézve lásd Dumouriez *émlékiratait*. Chateaubriand atyja szintén egyike ez elégedetleneknek, »zúgolódó politikus és az udvar nagy ellensége.« (I. 206.) — *Cahiers des États généraux de 1789*, résumé général par Prudhomme. II köt. több helyen.

genson, e szóban foglaltatik minden a mi rossz. Az udvarlón a nemzet senátusa; a legcsekélyebb szolga Versaillesben senátor; a komornák részt vesznek a kormányzásban, ha nem rendelkeznek is, de az által, hogy megakadályoztatják a törvények és rendeletek végrehajtását; s ennek meggátlására nincs már törvény, nincs rend, nincs rendelkező IV. Henrik alatt az udvaroncok saját házaikban laktak, nem valának kénytelenek magukat tönkre tevő költségekbe merülni, hogy az udvarhoz tartozhassanak; s így nem *kellett* őket kegyelmekben részesíteni mint mai nap . . . Ily udvar a nemzet sírja.« — Számtalan nemes családból származó tisz, tapasztalván, hogy az előkelő hivatalok csak az udvaroncoknak adatnak, elhagyják a szolgálatot és elégedetlenségükben visszavonulnak jószágaikra. Mások, kik el sem hagyták birtokukat, szegyenkezésben, tétlenségben és unalomban temetik el a tehetetlenség következtében elkeseredett nagyragyásukat. 1789-ben, mondja Ferrières marquis, a legtöbben »annyira megunták az udvart és a minisztereket, hogy majdnem demokratakká lettek.« Legalább »ki akarják vonni a kormányzást a miniszteri oligarchia kezeiből, melyekben az összpontosúlt.« Képviselőknek nem választanak nagy urakat; visszautasítják »és határozottan elvetik őket, mert mint mondják a nemesség érdekeit elharácsolná«; s a nemesek maguk, felirataikban követelik, hogy az udvari nemesség szüntettessék meg.

Ugyanezen érzelmekkel találkozunk az alsó papság kebelében is, sőt itt még élénkebb az elkeseredés, mert tagjai ki vannak zárva a magasabb egyházi méltóságokból, nem csupán mint alsóbb rendűek, de mint jött-men-

tek is.* Már 1766-ban írta Mirabeau marquis: »Valóságos sértést követnének el elbizakodott papjaink legnagyobb részén, ha plébániával kínálnók meg őket. A jövedelmek és kitüntetések a világi apátok, az egyszerű javavadalmások, a számos káptalan számára vannak.« Ellenben »a lelkek valódi pásztorai, a szent szolgálat munkásai alig képesek megélni.« Az első osztály, »mely a nemesség és az előkelő polgárság kebeléből származott, csupán követelésekkel bír, szolgálatot nem tesz. A másik, miután csak kötelességei vannak, jövedelme pedig majdnem semmi . . . csupán a polgári társadalom legsalsóbb rétegéből egészítheti ki magát«, s azon élősdiék, kik a munkásokat kifosztogatják, őket mindinkább leigázni és elsilányítani iparkodnak.« — »Szánom a falusi lelkészt, mondá Voltaire, ki kénytelen szerencsétlen hívével a neki járó kéve búza miatt vitatkozni, kénytelen őt bepanaszolni, tőle erőszakkal megkövetelni a borsó és lencse tizedét és nyomorúlt életét folytonos perlekedésekben eltölteni. . . . Még inkább sajnálom a congrua által szabályozott plébánosokat, kik a tizedeket élvező szerzetesektől negyven arany fizetést kapnak, s ennek fejében kénytelenek egész esztendőn át lakásaiktól két-három mérföldnyi távolságban és éjjel-nappal, a forró napsugárban, esőben, hóban és jégben a legkínosabb és legkellemetlenebb teendőket elvégezni.« — Harmincz év óta jelentkezett ugyan törekvés fizetésök biztosítására és némiképp való megjavítására; elégtelenség esetében s plébánia kegy-

* Lásd: *Éphémérides du citoyen*. II. 200, 203. — Voltaire. *Dictionnaire philosophique*. A Curé de campagne cikk. — L'abbé Guettée. *Histoire de l'Église de France*. XII. 130.

ura, javadalmasa, vagy tizedének élvezője volt köteles pótolni a hiányt, úgy hogy a plébánosnak 500 livre évi jövedelme legyen (1768-ban), később 1785-ben, hogy 700 livrerel bírjon, a helyettes 1768-ban 200, később 1778-ban 250, s végre, 1785-ben, 300 livret kapjon. Szorosan véve, az ekkori árak szerint egy ember élélhet ennyivel.* Csakhogy szegények között él, kiket segitenie kell és így szíve mélyében megmarad az elkeseredés a tétlen gazdagok iránt, kik teli zsebekkel őt, az üres zsebűt, a szeretet szolgálatainak elvégzésére kiküldik. Toulousaineben, Saint Pierre de Barjouvilleban, a toulousei érsek kapja a tizedek felét, s évenként 8 livret oszt ki alamizsnakép; Bretxben, az isle-jourdaini káptalan. mely bizonyos tizedek felét és mások három negyedét kapja, 10 livret ad; Croix-Falgardeban, a benedek-rendűek, bár övék a tized fele, évenként 10 livret adnak.** Normandiában Sainte-Croix de Bernayben a nem székelő apát, ki 57,000 livre jövedelemmel bír, 1050 livret fizet a plébánosnak, kinek lakása sincs és községe 4000 felnőttből áll.*** Saint-Aubin-sur-Gaillonban, az apát, a tizedek birtokosa, 350 livret

* Ma a legcsekélyebb plébánosi fizetés 900 frank, lakás és a mellékes jövedelem.

** Lásd: Théron de Montaugé. *L'agriculture et les classes rurales dans le pays Toulousain*. 86-ik l.

*** Lásd: Périn. *La jeunesse de Robespierre*, doléances des paroisses rurales de l'Artois. 320-ik l. — Boivin-Champeaux, *id. munk.* 65, 68. — Hippeau, *id. munk.* VI. 79 és VII. 177. — *Lettre de M. Sergent, curé de Vallers*, du 27 janvier 1790. (Archives nationales. DXIX. carton 24.) — *Lettre de M. Briscard, curé de Beaumont-le-Roger*, diocèse d'Evreux, du 19 décembre 1789. (U. o. DXIX. carton 6.) — *Tableau moral du clergé de France (1789)*. 2-ik lap.

ád helyettesének, ki kénytelen a falukon gabonát, kenyert, almát koldúlni. Plessis-Hébertben »a szolgálatot tevő plébános-helyettes, nem lévén miből élnie, a szomszéd plébánosokhoz kénytelen ebédre ellátogatni.« Artoisban, hol a tized a föld termékének gyakran $7\frac{1}{2}$ sőt 8 százalékát teszi, számtalan plébános van a congruára szorítva, lakásuk nincs, templomuk pedig bedűlő félben van, s a javadalmas nem ad semmit a szegényeknek. »Normandiában, Saint-Laurentban, a plébánia nem jövedelmez többet 400 livrenél, s a plébános ezt is megosztani kénytelen leendő utódjával, a lakosok száma pedig 500, s ezek háromnegyede alamizsnára szorúlt.« — Miután a plébánosi lakon és templomon szükséges tatarozások megtétele rendesen valamely távollevő, eladósdott vagy közönyös nagyúr vagy javadalmas kötelessége, nem ritkán megesik, hogy a plébános nem tudja, hol hajtsa nyugalomra fejét, hol mondja el miséjét. »1788 június havában érkeztem állomásomra, mondja egy tourainei plébános . . . A plébánosi lak borzalmas pinczéhez hasonlítana, ha nem volna tárva a szeleknek és viharoknak; »lent két kikövezett. négy és fél láb magas, ajtó és ablakok nélküli szoba, egy harmadik, hat láb magas, szintén kikövezett, mely terem, főző- és mosókonyha, sütőde, s az udvar és kert vizei számára csatorna gyanánt szolgált; fent három hasonló helyiség, »az egész repedezett, bomladozó, bedőléssel fenyegető, ajtók és keresztfák nélkül, melyek támogatnák«, és 1790-ben a szükséges javítások még nem valának megtéve. — Minő ellentét ezekhez képest a félmillió livre jövedelemmel bíró főpapok fényüzése, palotáik pompája, Dillon évreuxi püspök vadászkozsiai, Barral troyesi püspök atlaszszal bevont

gyóntatószékei, Rohan strassburgi püspök, óriási, tömör ezüstből készült megszámlálhatlan asztali készletei és edényei. — Ilyen a congruára utalt plébánosok sorsa, és »sokan« vannak, kik még a congrua által meghatározott jövedelemmel sem bírnak, kiket a főpapság rosszakarata ebből is kizár, kik mellékes jövedelmeikkel sem kapnak többet 400—500 livrenél, kik hasztalan kérelmezik még ama sovány járandóságot is, melyre az utolsó rendelet értelmében joguk van. »Nem kellene-e a főpapság urainak jó szívvel helybenhagyni ily kérelmünket, midőn el-
tűrik, hogy a szerzetesek, fejenként 5—6000 livre jövedelemmel rendelkeznek, és látják, hogy a plébánosok, kik annyira legalább is szükségesek mint amazok, oly csekélységre vannak utalva, mind maguk, mind plébániájuk?« — Sőt még ezen csekély járandóság is megcsorbítottatik, hogy az »önkéntes adomány« kifizettségé. Ebben úgy, mint egyebekben, a szegények terheltetnek, hogy a teher a gazdagok vállairól levétessék. Clermont egyházmegyében, »a plébánosok, még azok is kik csupán a legalsóbb fokozat szerint fizettetnek, e célra 60, 80, 100, 120 livret, sőt még többet adóznak; a helyettesek, kik csupán verejtékek gyümölcséből élődnek, fejenként 22 livret tartoznak fizetni.« A főpapok ellenben keveset fizetnek, s ezen felül »még azon szokás is uralkodik, hogy a püspökök, ujévi ajándék gyanánt a reájok eső rész alól felmentetnek, olyképen, hogy arról nyugtatványt kapnak, mintha megfizették volna.« * — A plébánosok számára nincs semmiféle segédforrás, három-

* Lásd: *Doléances sur les surcharges que supportent les gens du Tiers-État*, par Goutier de Biauzat (1788). 237-ik l.

négy kis koldus püspökséget kivéve, valamennyi egyházi méltóság a nemesség számára van fentartva; »hogy mai nap valaki püspök lehessen, mondja az egyik, nemes embernek kell lennie.« Közlegényeket látok bennök, kik úgy mint hasonlók a hadseregben, örökre elveszíték reményöket, hogy valaha tisztekké lehessenek. — Ezért van azután eset, hogy némelyiknél kitör a harag és elkeseredés. »Mi szerencsétlen plébánosok, mondja az egyik, kik a congruára vagyunk utalva; a legterheesebb plébániák rendesen a mi vállainkra nehezednek, minő az enyém is, mely erdőkben és a hámorok között két mérföldnyire terjed, úgy hogy abból kettőt is lehetne csinálni; mi, kiknek sorsán megindúlnak nyomorult lakaink kövei«, kénytelenek vagyunk eltérni főpapjainkat »kik néha erdőkerülők által még be is panaszoltatják a szegény plébánost, aki egy botot merészelt magának levágni, egyetlen támasz gyanánt hosszas, tüskén-bokron keresztül teendő útaira.« Ha ily szegény ember valamely főpappal útközben találkozik, kénytelen vaktában az útszélén az árok partjára lapulni, hogy lovainak rugásától és a felfeccsentedt sártól, a kerekektől és egy szemtelen kocsis ostorcsapásaitól megóvja magát«, azután »egészen besározva, gyarló botjával egyik, rongyos kalapjával másik kezében, mély alázatossággal gyorsan üdvözölni a főpapi kéjenczet, ki a zárt és aranyozott hintóban a nyáj gypján elterülve hortyog, melyet a szegény plébános őriz, de miből neki nem marad egyebe, mint a sár és veríték.« Az egész levél egy hosszú boszúkiáltás; ily harag léptet fel egy Lebon Józsefet és egy Fouchét. — Világos, hogy az alsó pap-ság ily helyzetben, ily érzelmekkel eltelve úgy fog bánni előljáróival, mint a hogy a vidéki nemesség bánt az

övéivel.* Nem fogja azokat választani »képviselőinek, kik úsznak a bőségben, és kik mindig csendesen nézték az ő szenvedéseit.« A plébánosok mindenfelé »szövetkeznek«, hogy a köz rendek gyűlésébe csupán plébánosokat küldjenek, és hogy kizárják »nem csupán a kanonokokat, apátokat, perjeleket és egyéb javadalmasokat, de még legfőbb előjáróikat, a hierarchia fejeit«, t. i. a püspököket is. És valóban, a papságnak a köz rendek gyűlésére küldött háromszáz képviselője között kétszáznyolcz plébános van, és ezek, mint a vidéki nemesség, bizalmatlanságot és rosszakaratot hoznak magukkal, melyet oly régóta táplálnak fejeik iránt. Nem sokára meg fogjuk látni a gyakorlatban, hogy ez így van. Hogy a két első rend kénytelen a községekben egyesülni, ennek oka, hogy a válság pillanatában a plébánosok elpártolnak tőlök. Annak, hogy a felsőház megalapítása visszautasított, oka az, hogy a köz nemesség nem akarja megengedni, miszerint a hatalmas családok továbbra oly előjogot gyakoroljanak, melylyel visszaéltek.

V.

Szólnunk kell még egy szabadalomról, mely legóriásibb mindannyi közt, a királyéról; mert az öröklő nemesség e táborkorában ő az öröklő hadvezér. Valóságban az

* Lásd: Hippeau, *id. munk.* VI. 164. (Lettre du curé de Marolles et de treize autres. Lettre de l'évêque d'Évreux, du 20 mars 1789. Lettre de l'abbé d'Osmond, du 2 avril 1789). — *Archives nationales*. Procès-verbaux manuscrits des États généraux, 148-ik köt. 245 és 257-ik l. Mémoires des curés de Toulouse. 150-ik köt. 282-ik l. Représentations par le chapitre de Dijon.

ő tisztsége nem oly sinecura, mint amazok rangja; de ép oly nagy hátrányok és még veszedelmesebb kísértések járnak vele karöltve. Két dolog veszedelmes az emberre nézve, a foglalkozás, és a korlát hiánya; sem a tétlenség sem a mindenhatóság nem egyezik meg természetével, s a teljesen független fejedelem, kinek minden szabad, ép úgy amint a működéstől megfosztott aristocratia, melynek semmi teendője sincs, végre haszontalanná és gonoszszá válik. — A király, minden hatalmat magához ragadván, észrevétlenülül magára vállalt valamennyi teendőt; óriási feladat ez, túlhaladja az emberi erőket. Mert nem a forradalom, az egyeduralkodó volt az, mi Franciaországban a közigazgatási központosítást létre hozta.* A királyi tanács uralma előtt, három főhivatalnok, a központban a főellenőr, minden adókerületben a felügyelő, minden alkerületben a meghatalmazott, visznek valamennyi ügyet, meghatározzák, kivetik és behajtják az adót és az ujonczokat, kitűzik és elkészítettik az utakat, felhasználják az országutakat, kiosztják a segélyt, szabályozzák a földművelést, a lakosokra erőltetik gyámságukat, s a helyhatósági hivatalnokokkal szolgák módjára bánnak el. »Egy falu, mondja Turgot, házak, kunyhók és ezekhez hasonlóan szenvedőleges lakosok tömege. . . .«** »Felséged kénytelen mindent maga, vagy meghatalmazottai által végeztetni. . . . Mindenki felséged különös parancsát várja, hogy a közjóhoz járuljon, hogy mások jogait tiszteletben tartsa, néha,

* Lásd: De Tocqueville, *id. munk.* II. könyv. Ez alapigazságot Tocqueville legyőző világossággal bizonyítja be.

** Lásd: *Rémontrances de Malesherbes, Mémoire de Turgot, Mémoire de Necker au roi.* (Laboulaye. *De l'administration française sous Louis XVI.* Revue des cours littéraires. IV. 423, 759, 814.)

hogy saját jogaival is éljen.« Következésképp, teszi hozzá Necker, »Franciaország a hivatalokból kormányoztatik. ...A hivatalnokok, elragadtatva befolyásuk által, sohasem mulasztják el a miniszterrel elhíttetni, hogy nem vonhatja ki magát az alól, miszerint minden legcsekélyebb dolgot ő intézzen el.« — A rendszert röviden így jellemezhetjük: bureaucratia a központban, önkény, kivételek és kegyelmek mindenfelé. »Meghatalmazottak, választási tisztviselők, a huszadok igazgatói, behajtói és ellenőrei, az adóbiztosok és behajtók, főhivatalnokok, törvényszolgák, a robotosok felügyelői, a vám, ellenőri, fentartott jogok biztosai, mindezen adóhivatalnokok, s mindenik saját egyénisége szerint, csekély tekintélyöket emelni iparkodnak és pénzügyi tudományukkal a tudatlan és ügyetlen adófizetőt annyira megzavarják, hogy az nem jó reá, megcsalják-e vagy sem.« * A nyers, ellenőrzés, nyilvánosság, egyformaság nélküli központosítás minden téren apró kényurakat hoz létre, kik mint peres felek maguk ítélnék bírák gyanánt, megbízottaik által kormányoznak, és hogy rablásaikat vagy zsarnokságukat igazolják, mindig a király nevét hordják ajkaikon, ki kénytelen elnézni a mit cselekesznek. — Szóval, a gépezet, bonyolultsága, szabálytalansága és

* »A pénzügyi hivatalnok így szólt a polgárhoz: Ha azt akarod, hogy az adóbérlő kegyelemben részesítsen téged, jöjj el azt kérni.« — »A ki fizet, soha sem tudhatja, mivel tartozik. Az adóbérlő független törvényhozó oly dolgokban, melyek az ő személyes érdekeit illetik. Minden törvény, melyben valamely tartomány vagy az egész nemzet érdekei óvást kérnek, büntetésre méltó merészségnek tekintetik, ha egyetlen magánember által van aláírva, és meg nem engedett társulásnak, ha többen írják alá.« (Malesherbes, *id. munk.*)

nagysága miatt kicsúszik kezeiből. Egy II. Frigyes, ki hajnali négy órakor kél, egy Napoleon, ki fürdőjében ülve az éj egy részén át is mondatol és naponként tizen-nyolcz órát tölt munkában, alig volnának képesek e feladatnak megfelelni. Az ily uralom nem állhat fenn a legfeszültebb figyelem, fáradhatlan erély, csalatkozhatlan ítélőtehetség, katonai szigor, magas fokú szellem nélkül; csupán ily sajátságok mellett lehetséges huszonöt millió emberből gépeket alkotni és egy embernek mindenben átható, világos, összefüggő, mindenütt jelenlevő akaratát, a mások megsemmisített akaratának helyére tenni. XV. Lajos a »derék gépezetet« magában hagyja működni, és tétlensége mögé sánczolja magát. »Így akarták, azt hitték, hogy így jobb nekik, szokta mondani, midőn a miniszterek műveletei nem sikerültek.« * »Ha rendőrhad-nagy volnék, mondá, megtiltanám a hintók használatát.« Hiában érzi, hogy a gép megáll, nem tehet, nem is tesz ellene semmit. Ha szerencsétlenség érné, megvan magán biztos pénztára. »A király, mondá Pompadour asszony, minden meggondolás nélkül utalványozna egy milliót, de nagyon boszankodnék, ha a magáéból kellene száz louis d'ort adnia.« — XVI. Lajos egy ideig iparkodik a gépezet néhány kerekét elnyomni és jobbakkal helyettesíteni, s a többinek súrlódását enyhíteni; de azok már megrozsdásodtak, igen súlyosak; nem képes azokat elhelyezni, beilleszteni, helyökön tartani, karjai tehetetlenül és kifáradtan hanyatlanak alá. Megelégszik azzal, hogy saját személyére nézve gazdálkodó; kiadási könyvébe feljegyzi

* Lásd: Mme Campan. *Mémoires*. I. 13. — Mme du Hausset. *Mémoires*. 114.

egy óra kijavításának költségét, de megengedi, hogy az ország szekere Calonne kezei közt új visszaélésekkel terheltessék, s visszatérjen a régi kerékvágásba, honnan csak úgy fog kimozdítani, ha szétbomlik.

Kétségtelen, hogy a rossz, mit elkövetnek, vagy mit az ő nevökben mások tesznek, bántja őket; de azért alapjában véve lelkiismeretök nem nyugtalankodik. Résztétel viseltetnek a nép iránt, de nem érzik magukat bűnösnek a nép irányában; mert annak független fejedelmei, nem megbizottjai. Franciaország épen úgy az övék, mint valamely jószág a maga tulajdonosáé, s a tulajdonos azért hogy pazarló és hanyag, még nem válik becstelenné. A sajátját tékozzolja el, és senkinek sincs joga őt ezért kérdőre vonni. A királyság a hűbéri uralmon alakulva, mint ez, tulajdont, örökséget képez, és hűtlenséget, majdnem árulást követne el azon fejedelem, s minden esetben gyengeséget és alávalóságot, ha az alattvalók kezén hagyná azon letétemény egy részét, melyet csonkítatlanul kapott atyjától, hogy ugyanily módon hagyja gyermekeire. A középkor hagyománya szerint nem csupán parancsnokló tulajdonosa a francziáknak és Franciaországnak, de a törvénytudók elmélete szerint, mint Caesar, a nemzetnek egyetlen, örökös képviselője, és a hittudósok tanai szerint, mint Dávid, magának az istennek, különös és felszentelt küldötte. Csodának volna mondható, ha mindezen jogcímek folytán nem tekintené a köz jóvedelmeket saját személyes jóvedelmeinek, és ha számtalan esetben nem cselekednék ennek megfelelően. És a mi szempontunk ebben annyira ellentétben áll az övével, hogy nehezünkre esik az övét elfogadnunk; de az övé volt akkoriban az egész viláé. Azon időben ép oly kü-

lönös volt volna a király ügyeibe avatkozni, mint bármely magán emberébe. Csak 1788 vége felé történt, hogy a palais-royali híres szalonban »képzelhetetlen merészséggel és esztelenséggel azt állíták, hogy valóságos monarchiában, az állam jövedelmei nem állhatnak teljesen a fejedelem rendelkezésére, és hogy csupán egy tekintélyes összeget kell neki engedélyezni, háztartása, a szolgálinak juttatandó ajándékok és kegydíjak, valamint az ő saját szórakozása költségeinek fedezésére, s hogy a felesleget a királyi kincstárba kell letenni, hogy az csupán a nemzetgyűlés által meghatározott czélokra fordíttassék.«* Minő merénylet! A fejedelmet civillistára szorítani, jövedelmének kilencz tizedét lefoglalni! A meglepetés nem volna nagyobb, mintha valaki másnap azt ajánlaná, hogy minden millionáriusnak jövedelme két részre osztassék, s ebből egy igen csekélyet az illető fentartására engednének, a nagyobbbat pedig nyilvános letéti pénztárban helyeznék el, hogy az csupán köz hasznú czélokra fordíttassék. Egyike a királyi jogok volt bérllőinek, értelmes és előítélet nélküli ember, Saint-Cloud megvásárlásának védelmére egész komolysággal írja: »Ez gyűrű volt a királyné újján.« E gyűrű azonban a valóságban 7.700,000 frankba került. De »Franciaország királyának ekkoron 477 millió jövedelme volt. Vajjon mit mondanánk azon magán emberről, kinek 477,000 livre évi jövedelme van és életében egyszer venne feleségének 7—8000 livre értékű gyémántokat?«** Mindenki azt mondaná, hogy ez

* Lásd: *Gustave III. et la cour de France*, par Geffroy. II. 474. (*Archives de Dresde*, corresp de France, 20 novembre 1788)

** Lásd: Augeard. *Mémoires*. 135.

ajándék igen szerény és hogy a férj okosan cselekedett. — Hogy királyaink történetét jól megérthessük, gondoljuk mindig oda, hogy Franciaország az ő birtokuk, egy atyáról fiúra átörökített bérlet, mely kezdetben csekély, utóbb lassanként mindinkább kibővítették, végre csodálatos módon nagyobbodik, mert a tulajdonos, ki mindig lesben áll, talál utat-módot szomszédainak rovására nagyobbítani a magáét; nyolczszáz év lefolytával 27,000 négyszeg mérföldnyi terjedelemmel bír. Tény, hogy több tekintetben, az ő érdeke és önszeretete s a közjó találkoznak; egészben véve nem rosszúl vitte dolgát, s miután birtokát mindig nagyobbítá, jobban is vitte, mint sokan mások, sőt, számtalan tapasztalt ember, a család régi tanácsosai, kik az ő ügyeinek vezetésében, s az iránta való hódolatban öszültek meg, tiszteletteljesen figyelmeztetik, ha igen sokat költ; gyakran hasznos munkák kivitelére, utak, csatornák, a rokkantak számára kaszárnyák, katonai iskolák, tudományos intézetek, szeretetházak létrehozására, a holt kéz korlátozására, az eretnekek iránti türelemre, a szerzetesi fogadalmaknak a huszonegyedik életévre való megszorítására, tartománygyűlések megtartására, s egyéb intézményekre, reformokra sarkalják, melyek által a hűbéri állam modern állammá válik. De legyen bár az uradalom hűbéri vagy modern, mindig az ő tulajdona marad, s épen úgy visszaélhet vele, mint a hogy okosan használhatja; de, a ki teljes szabadsággal használja fel, végre teljes szabadsággal vissza is él. Ha rendes viseletében a személyes indokok nem győzedelmeskednének a köz érdek indokai felett, úgy szent volna, mint IX. Lajos, stoicus bölcs, mint Marc Aurél, de ő úr, világfi, hasonlóan

udvaronezaihoz, de rosszabbúl nevelt, rosszabb környezetben, többet zaklatott, több kísértésnek van kitéve, és elvakultabb. Legalább neki is mint azoknak, megvan önszeretete, ízlése, megvannak rokonai, kedvese, felesége, barátjai, mindannyian benső emberei és számos követeléssel, melyeket kénytelen kielégíteni; a nemzet csak ezek után következik. — S valóban, száz éven át, 1672—1774-ig, valahányszor háborút visel, ennek okai vagy hiúság, vagy családi érdek, vagy a magán érdek számításai, vagy valamely nő iránti előzékenység. XV. Lajos a maga háborúit még rosszabbúl viseli, mint a hogy azokat elkezdte,* és XVI. Lajosnak egész külpolitikáját a házassági viszonyok nyűgözik le. — Otthon, a maga körében, a király úgy él mint a többi nagyurak, de még nagyobb pompa között, mert hisz ő a legnagyobb úr Franciaországban; alább le fogom írni életmódját, és később látni fogjuk, minő zsarolásokkal tartatott fenn e fény. Addig is tekintsünk néhány részletet. Hiteles vizsgálatok bizonyítják, hogy XV. Lajos Pompadour asszonyért 36 milliót költött el, mi legalább is 72 milliót tesz a mai érték szerint.** D'Argenson szerint, 1751-ben, 4000 lovat tartott istállóiban, és határozottan állítják,

* »Pompadour asszony d'Estrées tábornagynak írva a sereg műveleteiről, s egy tervvázlatot készítve számára, a papíron különféle jelekkel tünteté fel azon helyeket, melyeket vagy támadás, vagy védelem tekintetéből ajánl neki.« (Mme de Genlis 329. — *Souvenirs de Félicie*. Récit de Mme de Puisieux, belle-mère du maréchal d'Estrées.)

** A versaillesi praefectura levéltárában található kézirati jegyzék szerint Pompadour asszony 36.327,268 livret költött el. (Granier de Cassagnac. I. 91.)

hogy egyedül az ő háztartása vagy személye 68 millióba került, tehát a köz jövedelmeknek majd negyed részét emésztette fel.* Nincs ebben csodálni való, ha a fejedelmet a kor felfogása szerint ítéljük meg, azaz mint oly váru-
rat, ki öröklött vagyonát élvezi. Épít, látogatásokat fogad, ünnepélyeket rendez, vadász, költ, állapotához mérten. — És, miután szabadon rendelkezhetik pénzével, annak ad a kinek akar, és választása a kegyelem ténye. »Felséged jobban tudja, mint én magam, írja Vermond abbé Mária-Therézia császárnénak,** hogy emlékezetet meghaladó idő óta a hivatalok, tisztségek és kegydíjak három negyed része, nem a szolgálatok, de a kedvezések és befolyás szerint osztogattnak. E kedvezés eredetileg a születés, az összeköttetés és a vagyon által indokoltatik, de valódi alapja majdnem mindig a pártfogásban és fondorlatokban rejlik. Ez eljárás annyira meggyökerezett, hogy még azok is, kik miatta leginkább megrövidítettnek, bizonyos tekintetben jogosnak tartják; a régi származású nemes, ki összeköttetései által nem ragadtatja el ez udvart, nem merné kívánni, hogy valamely ezred neki adassék, bármily régiek és kiválók volnának is szolgálatai és születése. Húsz év előtt a hercegek, miniszterek, az udvarhoz tartozó emberek fiai, a király hadvezéreinek rokonai és pártfogoltjai tizenhat éves korukban ezredekké lőnek; de midőn Choiseul úr e fokozat elnyerhetését a huszonharmadik évre korlátolta, óriási zaj

* Lásd: D'Argenson. *Mémoires*. VI. 598 (24 avril 1751.) — »Du Barry úr dicsekedve vallotta meg, hogy 18 milliót emésztett fel az állam jövedelmeiből.« (*Corresp.* par Métra I. 27.)

** Lásd: *Marie-Antoinette*, par d'Arneth et Geffroy. II. 168. (5 juin 1774.)

keletkezett; hogy tehát a kedvezéseket és az önkényt lecsillapítsa, a király kegyelmének vagyis inkább a miniszterekének tartotta fenn az alezredesi és őrnagyi rangra való kinevezéseket, melyek eddig jog szerint a szolgálati időtől függöttek, úgy mint a tartományok és városok helytartóságai és parancsnokságai is. Ön tudja, nagykövet úr, hogy e helyek nagy mértékben megszorítottak, s hogy kedvezések és bizalom folytán osztogattnak. A kék szalag s a vörös szalag éppen így adományoztatnak, néha még a Szent-Lajos keresztje is. A püspökségek és apátságok adományozása még inkább és állandóbban a befolyás dolga. A pénzügyi hivatalokról szólni sem merek. A bírósági hivataloknál még leginkább vétetnek tekintetbe a tett szolgálatok; de mennyire foly be a bizalom és ajánlás a felügyelők, az elsőrendű elnökök és mások kinevezésére? — Midőn Necker hivatalba lépett 28 millióra menő kegydíjak terhelték a királyi kincstárt, s alig hogy bukik, újra millió számra özönlik a pénz udvaroncokra. De a király még az ő idejében is nyugodtan nézte, miként gazdagodnak nejének barátnői és barátjai. Polignac grófné 400,000 frankot kapott adósságai fizetésére, 800,000 frankot leánya kiházásítására, s ezen felül neki magának egy, évenként 35,000 livret jövedelmező jószág ígértetett, kedvese, Vaudreuil gróf számára pedig évenkénti 30,000 livre kegydíj; Lamballe hercegnőnek évenként 100,000 tallér és pedig egyrészt, az ő kedvéért felállított felügyelőnői tisztség fejében, másrészt pedig kegydíjképen fivére számára.* Különösen Calonne alatt örültségig fokozódik a pazarlás. A király-

* Lásd: *Marie-Antoinette*. II. 377. III. 391.

nak szemére vetik takarékoságát; s azt kívánják hogy ne gazdálkodjék és így letérítvén őt megkezdett útjáról, ajándékozni, építeni, cserélni kezd, embereit segélyezi, mindent nagyúri módon, azaz, a pénzt telt marékka szórva. Itéljünk csak egy példából: hogy a tönkre jutott Guémenéeket felsegítse, három jószágukat, melyeket azok 4 millióért vásároltak: 12.500,000 livreen megveszi, sőt, két bretagnei birtokért, melyek 33,758 livret jövedelmeztek, a dombesi hercezséget, mely majd 70,000 livret jövedelmez, engedi át nekik.* — Aki a *Veres könyvet* lapozza, a Polignac család számára 700,000 livre állandó kegydíjat fog benne találni, melynek legnagyobb része a család egyik tagjáról a másikra száll, és majd két milliót, mely összeget a Noailles család évenként kapott ajándékba. — A király megfeledkezett arról, hogy mind e kegyelmek a köz ügy gyilkosai, mert »azon udvaronc, ki 6000 livre kegydíjt húz, hat falunak adóját kapja.« ** Azon állapotban, a melyben az adóügy van, a fejedelem bőkezűségének minden egyes ténye a földművest éhezni kényszeríti, s az uralkodó, megbizottai által elveszi a szegényektől a kenyeret, hogy a gazdagok hintóban jár-hassanak. — Röviden: a kormánynak központja, központja a rosznak; minden igazságtalanság és minden nyomor innen indul ki, mint a gyuladásban levő fájdalmas sebből; ez a köz élet testén levő fekély gyűpontja, itt fog az felpattanni.

* Lásd: *Archives nationales*. H. 1456. Mémoire pour M. Bouret de Vezelay, syndic des créanciers.

** Lásd: Marquis de Mirabeau. *Traité de la population*. 81.

VI.

Megérdemlett és végzetes hatása lesz ez a szabadsalomnak, mely az illetők érdekében zsákmányoltatik ki, a helyett hogy az mások hasznára gyakoroltatnék. E szó *sire, seigneur* azt jelenti »a pártfogó, ki táplál, a fő, ki vezérel«; * e czímnél, e feladatnál fogva, soha sem kaphat eleget, mert nincs feladat, mely ennél súlyosabb és magasztosabb volna. De kell, hogy annak eleget tegyen, ha nem, a veszély idején magára hagyatik. Nyája már, és pedig jóval a veszély bekövetkezte előtt, nem az övé; ha halad is útján, ezt szokásból teszi; már csak egyének tömege, már nem képez szervezett testületet. Míg Németországban és Angliában a hűbéri uralom fentartva vagy átalakítva, még most is élő társadalmat képez, Franciaországban annak gépies kerete mindössze csak egy tömeg emberi hamut foglal magában. Az anyagi rendet még megtaláljuk benne, de már nem az erkölcsit. Lassú és mélyre ható forradalom lerontá az elfogadott tekintélyek és önkéntes hódolat belső uralmát. Oly hadsereg ez, melyből kiveszett a vezéreket és alárendeltet alkotó szellem; a fokozatok jelezve vannak az öltözeten, de nem a lelkiismeretben; hiányzik belőle az, mi erős hadsereget alkot, a tisztek törvényszerű tekintélye, a katonák kiérdemelt bizalma, a kölcsönös odaadás naponként megújuló jelei, s azon meggyőződés, hogy minden egyes hasznára válik az összeségnek, és hogy a főek leghasznosabbak mindannyi közt. Hogyan találhatnók fel

* A *lord* szó a régi angol-szász nyelven »táplálót« jelent. *Seigneur* a középkor latin nyelvében »ancien«, a nyáj feje, pásztora.

e meggyőződést oly hadseregben, melynek vezérkara nem tesz egyebet, mint hogy a városban ebédel, vállrojtjait mutogatja, és kétszeres zsoldot hűz? Franciaország már feloszlott, még mielőtt a végbomlás bekövetkezett, feloszlott pedig azért, mert szabadalmazottai megfélemedtek arról, hogy ők a nyilvánosság emberei.

MÁSODIK KÖNYV.

AZ ERKÖLCSÖK ÉS JELLEMEK.

I. FEJEZET.

A régi uralom alatti erkölcsök ismertető jelei. — Az udvar és nyilvános élete. — I. Versailles külseje és erkölcsi jelleme. — II. A király háza. — Személyzete és kiadásai. — Katonái, istállója, vadászata, kápolnája, orvosi kara, konyhája, szobája, ruhatára, épületei, szertára, utazásai. — III. A király társasága. — Házi tisztjei. — A szalonjába meghívottak. — IV. A király foglalkozásai. — Felkelés, mise, ebéd, séták, vadászat, vacsora, játékok, estélyek. — A király mindig látható és társaságban van. — V. A királyi család és az udvar szórakozásai. — XV Lajos. — XVI. Lajos. — VI. Más hasonló életmódok. — A királyi hercegek és hercegnők. — Az udvari főurak. — Pénzemberek és jött-mentek. — Nagykövetek, miniszterek, kormányzók, főtisztek. — VII. Főpapok, vidéki főurak és alsóbb nemesek. — A hűbéri aristocratia szalontársasággá lön.

A régi uralom erkölcsének jellege röviden e néhány szóban foglalható össze: egy, századon át, sőt tovább, szabadságon levő vezérkar összegyűl a fővezér körül, ki látogatásokat fogad és nyílt szalont tart. Ha tehát ez erköl-

csöket meg akarjuk érteni, mindenek előtt szemügyre kell vennünk központjokat és forrásukat, azaz az udvart. Mint az egész régi uralom, úgy ez is üres formaság, egy katonai intézmény fenmaradó dísze; ha az okok meg is szűntek, okozatai fenmaradtak és a szokás túléli a hasznosságot. Egykor, a hűbéri rendszer első idejében, a tábor és az erődített várak egyszerűségében, bajtársi viszonyok közt, a nemesek személyesen szolgálták a királyt, egyik lakásáról gondoskodott, másik az ételeket hordotta fel, ismét más esténként vetkőződni segíté, más megint vadász-sólymainak és lovainak viselte gondját. Újabb időben Richelieu és a Fronde uralma alatt, a folytonos megtámadtatások és veszélyek rögtöni szükségében, házának őrei valának, fegyveresen kísérték és mindig készen voltak védelmére kardot rántani.* Még most is, mint egykor, folyton körülötte vannak, karddal oldalukon, várva egy szavát, hozzá sietve egy intésre, s a legelőkelőbbek is közölők, házi szolgálatot látszanak végezni mellette. Csakhogy a fényűző pompa lépett a hatásos tettek helyébe; már nem egyebek mint szép ékítmények, már nem hasznos eszközök többé; a mindig mutakozó király körül mutatkoznak ők is, és megjelenésökkel járúlnak hozzá az ő díszéhez.

*Lásd: *Mémoires de Laporte*. (1632.) »D'Épernon úr Bordeauxba jött, hol Ő Eminenciáját igen betegen találta. Minden reggel gondosan meglátogatta őt, midőn is a bíbornok szobájának ajtajáig 200 testőr kísérte.« — *Mémoires de Retz*. »Beaufort úr és én kihallgatásra jöttünk, számos nemes kíséretében, mely mintegy 300 tagból állt; a herczeg urakkal majd 1000 nemes jött.« — E kor valamennyi emlékirataiban van szó ily kíséretekről, melyek szükségesek voltak vagy támadásra, vagy támadások visszaverésére.

Azt meg kell vallani, hogy a díszítés jól sikerült, s hogy az olasz renaissance ünnepélyei óta nagyszerűbbeket nem látott senki. Kövessük a kocsik beláthatlan sorát, melyek Párizs és Versailles között szakadatlanúl, a vízfolyáshoz hasonlóan rohannak. Tüzes vérű, örült sebességgel száguldozó lovak, melyek különös mód szerint abrakoltatnak, három óra alatt teszik meg az utat oda és vissza.* Első tekintetre azt hinné az ember, hogy egy, a maga nemében egyetlen városban van, mely hirtelen, egyszerre épült, mint ahogy egy egyetlen példányban vert díszérem készül: alakja a maga nemében egyetlen, valamint eredete és használata is. Bár 80,000 lakosa van,** s a királyság legtágasabb városainak, egyike mégis egyetlen ember élete tölti be, népesíti, foglalkoztatja; csupán királyi székhely, s úgy van elrendezve, hogy egészen a király igényeinek, mulatozásainak, szolgálatának, őrizetének, társaságának és fellépéseinek szolgáljon. Itt-ott a rejtettebb zugokban a munkások, a fáradalom emberei, a legalsóbb rendű katonák és a kisegítő szolgák számára kocsmák, szállodák, piszkos kunyhók vannak; szükség van ezekre is, miután a legszebb díszelőadás sem intézhető el szolgák nélkül. A többi azonban mind költséges palota, faragott homlokzatok s ablakívezetek és oszlopocskák, emlékszerű lépcsőzetek, nagyúri építkezés, kellő távolságban egymástól, szabályosan rendezve, mintegy

* Lásd: Mercier. *Tableau de Paris*. IX. 3.

** Lásd: Leroi. *Histoire de Versailles*. II. 21. (A polgármesteri hivatal jegyzékei szerint az állandó lakosság 70,000, a változó 10,000.)

ország, az óriási és nagyszerű palota körül, melylyel mindannyi érintkezik. Az ország első családai mind állandóan itt laknak: a palotától jobbra vannak a Bourbon, d'Ecquevilly, de la Trémoille, Condé, Maurepas, Bouillon, d'Eu, Noailles, Penthievre, Livry, de la Marche gróf, Broglie, Tingry herczeg, Orleans, Châtillon, Villeroy, d'Harcourt, Monaco családok palotái; balra az Orleansok, a király fivérének nyári laka, a Chevreuse, Balbelle, l'Hopital, d'Antin, Dangeau, Pontchartrain paloták; nem érnők végét, ha mind el akarnók számlálni. Számláljuk ezekhez a párizsiakat, mindazokat, melyek a város szomszédságában tíz mérföldnyi területben Sceauxban, Genevilliersben, Brunoyban, Ile-Adamon, Raincyben, Saint-Ouenban, Colombesban, Saint-Germainben, és száz más helyen vannak és épületekből álló koszorút képeznek, honnan minden reggel mint a darázsok repkednek ki és Versaillesbe, a bőség és fény központjába mennek csillogni, zsákmányolni. Minden évben vagy százan, férfiak és nők »mutattatnak ott be«, * a mi egészben kéthárom ezer embert tesz: íme a király társasága, a hölgyek, kik hódolatukat jönnek bemutatni, az urak, kik kocsijába szállnak; palotáik egész közelben, vagy legalább nem messze vannak, hogy bármely perczben eláraszthassák előszobáit, vagy termeit.

Az ily szalonnal arányban állanak a hozzá tartozó dolgok is; száz számra vannak Versaillesben a király és övéinek magánszolgálatára álló paloták és épületek. Caesar

* Lásd: Warroquier. *État de la France* (1789). Az 1779—1789-ig bemutatott egyének jegyzéke szerint 453 férfi és 414 nő volt. II. köt. 515.

óta nem volt ember, kinek élete ily nagy helyet foglalt volna el. A Rue des Reservoirsban* látjuk a versaillesi kormányzó régi és új palotáját, Artois gróf gyermekei nevelőjének palotáját, a korona bútortárát, a királyi palotában játszó színészek öltöző szobái és társalgó termeinek épületét, a király fivérének istálóját. A Rue des Bons-Enfantsban,** az öltözde palotáját, a kútmesterek és a provençei grófné hivatalnokainak lakását. — A Rue de la Pompeban*** a főporkoláb palotáját, Orleans herczeg istálóit, Artois gróf testőrségének palotáját, a királyné istálóit, a források telepét. — A Satory-utczában Artois grófné istálóit, a király fivérének angol kertjét, a király jégvermeit, a király testőrségéhez tartozó könnyű lovasság lovardáját, az épületek pénztárnoka palotájának kertjét. — E négy utczából fogalmat alkothatunk a többiekről. Nem lehet a városban száz lépést tenni, hogy ne találánk valamit, mi a királyi palotához tartozik, ilyenek a testőrség vezérkarának palotája, a könnyű lovasság vezérkarának palotája, a testőrség óriási palotája, a testőrségi fegyveresek palotája, a fő farkasvadászmester, a fősólymász, a fővadászmester, a főudvarmester, a csatornaparancsnok, a főellenőr, az épületek felügyelőjének palotái, a korlátnoksági palota, a királyi sólymok és egyéb vadászmadarak számára szolgáló épületek, a vaddisznóvadászathoz szükséges eszközök, a nagy és kisebb kutyaólak, az úgynevezett zöld kutyaólak épülete, az udvari kocsik palotája, az épületek és udvari

* A víztartók utcája.

** A jó gyermekek utcája.

*** A pompa utcája.

mulatozások igazgatóságának épületei, műtermei és rak-tárai, nagy istálló, kis istálló, egyéb istalók a Rue des Limogesben, a Rue Royaleban, a saint-cloudi fasorban, a király konyhakertje huszonkilencz kertből és négy lép-csőzetből, mely kétezer ember által lakott nagy község, az úgynevezett *Lajosok* házai és palotái, melyekben a király ideiglenes vagy élethossziglani lakást engedélyez: a külső nagyság külső benyomását szavakkal leírni nem lehet. — E régi Versaillesből, miután megcsonkított és egyéb czelokra használtatott, már csak részletek vannak fenn; lássuk mindazonáltal ezeket is. Tekintsünk azon három fasorra, melyek a főtéren egyesülnek, s melyek negyven öl szélesek és négyszáz öl hosszúak, s a sokaságnak, midőn az szétoszlott, s azon szédületes sebességnak, melylyel a száguldó kíséret, és nyaktörő módon siető kocsik haladtak, még sem tak túlságosan téresek;* nézzük a palotával szemben levő két istállót, harminczkét öl szélességű rostélyai-val, melyek 1682-ben, három millióba, azaz, mai érték szerint tizenöt millióba kerültek, s oly tágasak és szépek, hogy még XIV. Lajos alatt is, hol a királyi hercegeknek lo-vaglásokra szolgáló helyiség, hol színház, hol tánczterem gyanánt használták; kövessük azután tekintetünkkel az óriási félkörű tér kifejlődését, mely egyik rostélyos ka-putól a másikig, egyik udvartól a másikig emelkedve és elzáródva, azután a miniszteri paloták, végre a két óriási szárny között huzódik el, és a márványudvar által pom-

* Párizsban akkoriban alig múlt el nap, hogy a járókelők közül valaki el ne gázoltatott volna a divatos kocsizás által, mert a nagy uraknál ekkor szokás volt a gyors kocsizás, »à tombeau ouvert.«

pásan záratik le, hol az oszlopok, szobrok, ablakpárkányok, az emeletről emeletre haladó sokféle és felhalmozott diszítések majdnem az éig emelik vonalaik fenséges szépségét és elhalmozott díseit. Egy, Mansard czimerét viselő bekötött kézirat szerint a palota 153 millióba került, azaz, a mai érték szerint mintegy 750 millióba;* ha egy király fel akar lépni, ezt csak ily áron teheti. — Vessünk már most egy pillantást a másik oldalra, a kertek felé, s a fellépés azonnal még érzékithetőbbé válik. A pázsit és a park valóságos szabad ég alatti szalon; a természet meg van fosztva minden természetességétől; a társadalom szempontjából van egészen ahhoz illően rendezve és helyreigazítva; e kertek nem oly helyiségek, hogy ott egyedül tartózkodhassék az ember, hanem társaságban való sétálásra és kölcsönös üdvözlésekre szolgál. A gyertyánfa egyenes falakat és szőnyegeket mutat. A tiszafák edények és lantok alakjára vannak megnyírbálva. A talajt virágszőnyegek fedik. Ezen egymásba folyó egyenes vonalú fasorokban a király bottal kezében maga köré gyűjti egész kíséretét. A lépcsőkön hatvan hölgy szövött, dudoros ruháikban, huszonnégy láb kerületű abronesszoknyákban, könnyen helyezkedik el.** E zöld lugasokban zavartalanul vendégeskedhetik a fejedelmi

* 153.282,827 livre, 10 sou, 3 fillér. *Souvenirs d'un page de la cours de Louis XVI.* par le comte d'Hézecques. (42 ik l.) — 1690-ben, a kápolna és színház építése előtt már 100 millióba került. (Saint-Simon. XII.514. *Mémoires de Marinier, commis des bâtimens du roi.*)

** Lásd: *Cabinet des estampes*, a *Histoire de France* par estampes című munka több helyén; különösen az Aveline által készített versaillesi tervek és látképek, s a herczeg által a chautillyi tömkelegben, 1687 augusztus 29-én adott ozsonna, rajzát.

társaság. E köralakú oszlopcsarnokban, mindazon nagyurak, kiknek joguk van belépni a királyi termekbe, együttesen nézhetik az új vizijáték-műveket. Hasonlókra találunk a márvány és bronzszobrokban, melyek a fasorokat és vízmedenczéket népesítik, Apolló nemes, Jupiter színpadias tartásában, egy-egy Diana vagy Venus világias és zavartalan kényelmében. Még az istenek is alkalmazkodtak e világhoz. — Az egész társadalom s egy egész század erőlködése által az udvar kinyomata mind az anyagi mind a szellemi állapotokban, részleteikben úgy, mint egészőkben oly mélyreható, hogy az mindenünnen visszatükröződik.

II.

Eddig csupán a keretnek rajzát adtuk; 1789 előtt az be volt töltve. »Semmit sem látott az, mondja Chateaubriand, ki nem látta Versailles pompáját, mely még a királyi háztartás korlátozása után is igen hasonlított a XIV Lajos alattihoz.«* A szolgai és egyéb egyenruhák, jelmezek és felszerelések, ép oly ragyogók és sokfélék, mint akár valamely festményen; szerettem volna csak egy hetet eltölteni ezen világban; mintha csak lefestésre rendeztetett volna, egyedül a szemek gyönyörködtetésére, mint valamely dalmű jelenete. De hogyan képzeljük el ma nap az embereket, kikre nézve az élet ily színjáték vala? Ez időkben a nagyoknak nagy háztartást kellett vinniök,

* Lásd: *Mémoires*. I. 221. Chateaubriand 1787 február 19-én mutattatott be az udvarnál.

környezetök és a kifejtett fény egyéniségök egy részét képezte; önmaga ellen vétkezik az illető, ha ez nem oly szép, mint a milyet megbír; ha valahol ürt talált volna házában, ez ép annyira bántotta volna, mint minket az, ha ruhánkon szakadást fedezünk fel. Ha összehúzza magát elfelejtik; midőn XVI. Lajos reformokat léptet életbe, az udvar azt mondja, hogy egészen polgáriasan cselekszik. Mihelyt valamelyik királyi herczeg vagy herczegnő elérte a kellő kort, külön háztartás rendeztetik be számára; mihelyt valamelyik herczeg megnősül, neje is háztartást kap; ez alatt pedig azt kell értenünk, hogy tizenöt—húsz külön szolgálat szerveztetik számára; istálló, vadászat, kápolna, orvosi testület, lakszobák, öltözde, pénztár, konyha, sütőde, pincze, gyümölcsraktár, közös konyha, iroda, tanács; * ezek nélkül nem is érzi azt, hogy királyi herczegnő. Orleans herczeg házában 274, a király nővéreinek házában 210, Erzsébet herczegnőnél 68, Artois grófnénál 239, a provençei grófnénál 256, a királynénál 496 tisztség van. Midőn arról volt szó, hogy a király legidősebb leánya számára egy hónapos korában külön háztartás szerveztessék, »a királyné, írja az oszt-rák nagy követ, meg akarja szüntetni a káros elpuhultságot, a szolgálattelvő egyének túlságos sokaságát, és minden oly szokást, mely alkalmas a gőgös érzelmek létrehozására. Daczára a mondott korlátozásnak, az ifjú her-

* A következő valamennyi részletre nézve lásd: Warroquier, I. köt. több helyét. — *Archives impériales*. O¹ 710 maison du roi, dépenses de 1771. — D'Argenson. 25 février 1752. — 1771-ben Artois grófné berendezése 3 millióba kerül, Adélaide királyi herczegnő számára egyetlen szoba felszerelése 800,000 livrebe.

zegnő háztartása, még mindig nyolczvan személyből áll, kik egyedül az ő királyi személyének szolgálatára vannak hivatva.« * A király legidősebb fivérének háztartásában a polgári tisztségek száma 420, a palotaőrsége 179; Artois grófnál a palotaőrség 237, a polgári tisztségek 450 egyénből állanak. — Háromnegyed részök csak látványul szolgál; himzésekkel és szegélyekkel diszített öltönyük, fesztelen és udvarias viseletök, figyelmességök és hallgatságuk, üdvözlésben, járásban, mosolygásban szép módoruk által jó hatást gyakorolnak, midőn bizonyos távolságban egymástól valamely előszobában, vagy a csarnokokban csoportosan vannak elosztva; szerettem volna megfigyelni az istállóban és konyhákban alkalmazottak seregét; ezek a kép háttérét elfoglaló alakok. — A másodrangú csillagok e fényéből következtethetünk a királyi nap ragyogására.

A királynak szüksége van őrségre; ez gyalogságból, lovasságból, testőrökből, francia, két svejczy testőrseregéből, ** könnyű testőrségi lovasságból, testőrségi csendőrökből, kapuőrökből áll, összesen 9050 emberből, *** kiknek tartása évenként 7.681,000 livrebe kerül. A francia őrségnek négy, és a svejczinak két százada van naponként a miniszterek udvarában felállítva, a két rostélyos kapu

* Lásd: *Marie-Antoinette. Correspondance secrète par d'Ar-neth et Geffroy. III. 292. Lettre de Mercy du 25 janvier 1779.* — Warroquier 1789-ből a királyné leányának házához tartozó 15 tisztséget nevez meg. Más, valamint egyéb bizonyítékok is mutatják, mily megbízhatlanok a hivatalos számok.

** Az egyiknek neve Cent Suisses.

*** E számot kapjuk, miután 1775-ben és 1776-ban a létszám megszorított, de még az 1787-iki megszorítás előtt. Lásd: Warroquier. I. köt. — Necker. *De l'administration des finances.* II. 119.

között, és nagyszerű látványt nyújt, midőn a király kikocsiz, hogy Párizsba vagy Fontainebleauban menjen. Előtte és mögötte négy-négy trombitás fújja hangszerét. Egyik oldalon a francia, másikon a svejci őrség képez oly hosszú sorfalat, a melyet számuk megenged. * A lovak előtt a száz svejci jár, tizenhatodik századi jelmezben, kelevéz, spanyol csipkegallér, tollas kalap, bő, különböző színű csíkokkal tarkázott ujjas mellény diszít termeteket, mellettök a rendőrök aranyzsinórzattal és skarlát-színű diszítéssel, ötvösi mívű rojtokkal elhalmozott aranyhímzésű veres kabátokban. Valamennyi csapat főbbjei, trombitásai, zenészei el vannak halmozva arany- és ezüst paszománydíszszel, s vakító látványt nyújtanak; a trombiták, mely az egészen himzett és festett s aranyozott ékítésekkel túltömött nyereg kápájáról függnek alá, gyönyörű példányok; a francia őrség néger trombitása hasonlít a tündérmesék szultánjához. — A koci mögött és oldalainál futnak a testőrök, kard és pisztoly, veres nadrág, vagy fekete csizma, fehér himzéssel kivarrt kék kabát képezi öltözköket, mindannyian hiteles nemesi családok tagjai; 1200-an vannak, a nemesség és termet tekintetbe vételével választvák; ezek között van a nemesi, legbensőbb testőrség, ** kik, templomban és ünnepélyek alkalmával arany- és ezüst csillagokkal díszes fehér ruhában, kezökben »habosra edzett kelevézzel, mindig a király felé fordulva állanak«, hogy »szemeik minden oldalról az ő személyére tekintsenek.« Ezek szolgálnak az ő szemé-

* Lásd: *Cabinet des estampes. La maison du roi en 1786.* (Estampes coloriées).

** Gardes de la manche.

lyes biztonságára. — Miután a király nemes, lovag is egyszersmind, szüksége van tehát méltóságával arányban levő istálókra; * ide tartozik 1857 ló, 217 kocsi, 1458 ember, kiket ruház, a mi 540,000 frankba kerül évenként; ezeken kívül van 38 tiszteletbeli és közönséges lovász; ezeken kívül az apródok nevelésére, tanítására és szolgálatára 20 nevelő, alnevelő, alamizsnás, tanár, szakács és szolga; továbbá vagy harmincz orvos, gyógyszerész, betegápoló, felügyelő, pénztárnok, munkás, kiváltságos és fizetett kereskedő a szolgálat mellékes ágai számára, összesen több mint 1500 egyén. Évenként 250,000 frankon vásárolnak lovakat, s Limogesben és Normandiában ménes van a tenyésztésre. A két lovardában naponként 287 ló gyakoroltatik; a kis istállóban 443, a nagyban 437 hátsó ló van, s ezek nem elegendők »a szolgálat élénkségére.« Mindez 1775-ben 4.600,000 livrebe kerül, mely összeg 1787-ben 6.200,000-re emelkedik. ** Még egy lát-

* Lásd: *Archives nationales*. O¹ 738. Rapport de M. Tessier (1780) sur la grande et la petite écurie. — A királyné istálójában 75 kocsi és 330 ló van. E számok a titkos kézirati jelentésekből kivonva, valódiak, s mutatják a hivatalos adatok ki nem elégítő voltát. Pl. a versaillesi évkönyv 1775-ből csupán 335 embert tüntet ki mint olyat, kik az istállókban vannak alkalmazva, s látjuk, hogy számuk tényleg négyszer, vagy ötszörte ennyi. — Egy szemtanu mondja: »Úgy hiszem, hogy mielőtt még egyáltalában történtek reformok, a király lovainak száma legalább 3000 volt.« (D'Hézacques. *Souvenirs d'un page de Louis XVI*. 121.)

** Lásd: *La maison du roi justifié, par un soldat citoyen* (1786), d'après les comptes publiées par le gouvernement. — *La facture maison du roi* (1790). »A két istálló 1786-ban elköltött, és pedig a nagy 4.207,606 livret, a kicsiny 3.509,402 livret, összesen 7.717,058 livret, mely összegből 486,546 livre lovak vásárlására költetett.«

ványt említhetünk, melyet közelről kell szemügyre vennünk, apródok,* csatlósok, szegélyezett, ezüstgombos ifjak, ifjak, kik úgynevezett kisebb, selyem-egyenruhában járnak, zenészek, lovaglóok. A ló használata a hűbéri kor művészete; az előkelő emberre nézve természetesebb fényezés nem is képzelhető; gondoljunk csak a chantillyi istálókra, melyek valóságos paloták. Ha akkoriban azt akarták valakiről mondani, hogy jól nevelt, finom ember, azt mondták: »tökéletes lovas«; és valóban csupán nyeregben, s egy, hozzá hasonlóan, nemes fajú lovon tűnik ki külsejének egész szépsége. — A nemesember egy másik kedvtelése, mely az elsőnek kifolyása: a vadászat. Ez a királynak évenként 1.100,000—1.200,000 livrebe kerül,** és a két említett istálló lovain kívül 280 ló szolgál e célra. Nem lehetne változatosabb, vagy teljesebb felszerelést elképzelni; külön kopófalka van a vaddisznók, külön a farkasok, külön az őzek vadászására, különkülön vadászó madarak a varjúk, szarkák, pacsirta vadászó sólyom, nyúl s a mezőn élő madarak vadászására. 1783-ban a lovak eleséggel való ellátására 179,194 livre, a kutyákéra 53,412 livre költetik. Párizs körül tíz mérföldnyi területben az egész vidék a király számára fentartott vadászterület; »nem lehetne ott egy lövést sem tenni; láthatók is mindenütt a foglyok, egészen megszok-

* »Midőn Versaillesbe jöttem (1786-ban), 150 volt az apródok száma, nem számítva a Párizsban székelő királyi hercegekeit. Egy királyi apród egyetlen öltönye 1500 livrebe került; skárlátveres, arannyal hímzett kabát, bármely nagyságú, tollal és széles spanyol csipkével diszitett kalap.« (D'Hézécques, *id. munk.* 112).

** Lásd: *Archives nationales*, O¹ 778. Mémoire sur la vénerie de 1760 à 1792, és különösen az 1786-ik évről szóló jelentést.

ták az embert, csendesen csipkedik a gabonaszemeket, és nem mozdúlnak, ha elmegy mellettök.* Számítsuk ide a hercegek kapitányságait egész Villers-Cotterets és Orleansig; mi által Párizs körül harmincz mérföldnyi területben úgy szólván meg nem szakított kör vonatik, melyen belől az oltalmazott, berkekbe szoktatott és tenyésztett vad a király multságára, valósággal hemzseg. A versaillesi park maga tíz mérföld kerülettel bíró zárt helyiség. A rambouilleti erdő 25,000 hold területtel bír. Fontainebleau körül hetven—nyolczvan darabból álló szarvasfalkákkal találkozunk. A vadászati jegyzőkönyvek olvasására, az igazi vadászbán megmozdúl az irigység érzete. A farkasvadászó csapat minden héten kimegy, s évenként 40 darabot ejt el. XV. Lajos 1743—1744-ig 6400 szarvast üz halálra. XVI. Lajos 1781 augusztus 31-én írja: »Ma 460 darabot öltem meg.« 1780-ban 20,534, és 1781-ben 20,291 darab vadat ejt el; tizen-négy év alatt 189.251 darabot, ezen kívül 1254 szarvast; a vaddisznók és őzek száma ezzel arányban áll; s jegyezzük meg, hogy mindez keze ügyébe esik, miután vadaskertjei határosak házaival. — Ily külseje van a »jól berendezett háznak«, t. i. mely a hozzátartozókkal és a kellő szolgálatokkal van ellátva; minden közelben van, s oly teljes világot képez, mely elég önmagának. Nagybíró életmód csatlakozik és gyűl össze körülötte, mindenre kiterjedő és kicsinységig menő előrelátás, minden függelék, melyet felhasznál, vagy felhasználhatna. — Így a

* Lásd: Mercier. *Tableau de Paris*. I. 11. V. 62. — D'Hézécques, *id. munk* 253. — *Journal de Louis XVI.* publié par Nicolardot; több helyen.

királyi ház minden herczegének és herczegnőjének megvan a maga orvosi kara, kápolnája, mert nem illik, hogy azon alamizsnás, ki az ő számukra miséz, hogy az orvos, ki őket gondozza, másoknak is szolgáljon.* Annál inkább kell, hogy a királynak is meglegyenek saját emberei: kápolnája számára 75 alamizsnás, káplán, gyónató, hitszónok, irnok, hirdető, hordár, énekes, hangjeggyíró, egyházi zeneköltő; orvosi kara számára 48 orvos, sebész, gyógyszerész, szemész, mütő, pároló, lábfi-czamodások és tyúkszemek orvosai és vegyészek. De volt még világi zenekara is, 128 énekes, tánczos, zenész, tanító és felügyelővel; könyvtára, melyben 43 könyvtárnok, felolvasó, magyarázó, vésnök, éremkészítő, földleirő, könyvkötő, nyomdász foglalkozott; az udvari szertartások vezetésére való személyzet, 62 hirnök, kardhordó, bevezető és zenészből; a lakására felügyelő személyzet 68 őrmester, vezető és hadi irnokból. Mellőzők egyéb szolgálatokat, sietek a központhoz, a konyhához elérni; az asztalról ismerni fel a nagyúri házat.

A konyha három osztályra oszlik,** az első a ki-

* Lásd: Warroquier. I. köt. több helyen. A királyné házában kápolnájához 22 személy tartozik, orvosi karához 6. A király legidősebb fivérének kápolnájához 22, orvosi karához 21. A király legidősebb nővérének kápolnájához 20, orvosi karához 9. Artois gróf kápolnájához 20, orvosi karához 28. Artois grófné kápolnájához 19, orvosi karához 17. Orleans herczeg kápolnájához 6, orvosi karához 19.

** Lásd: *Archives nationales*, O¹ 738. Rapports par M. Mesnard de Chousy (mars 1780). — E jelentést egy reform követte 1780 augusztus 17-én. — *La maison du roi justifiée* (1789), 24-ik l. 1788-ban a konyha kiadásai 2.870,000 livre-re korlátoltattak, miből 600,000 livre a király nővéreinek adatott e czélra.

rály és kiskorú gyermekei számára van; a második, a lovagok konyhája, a főkonyhamester, főkamrás és a királynál lakó királyi hercegek és hercegnők számára voltak; a harmadik, az udvarmesteri konyha, a főkonyhamester második asztala, a paloták felügyelői, az alamizsnások, a szolgálatot tevő nemesek, s a szobákban elfoglalt szolgák számára; összesen 383-an foglalkoztak konyhai ügyekkel, és 103 pinczér, s a költség 2.177,771 livre volt; ezen felül Erzsébet hercegnő konyhája számára 389,173 livre, és a királyi hercegnők számára 1.093,547 livre, összesen 3.660,491 livre. A borkereskedő évenként 300,000 frank ára bort, s a pecsenye-szállító egy millió ára vadat, halat és húst szállított. Csupán azon czélra, hogy Ville-d'Avrayból vizet hozzanak, s a konyhatisztségek, pinczerek és az eleség szállítására 50 ló béreltetett 70,591 frankért évenként. A királyi hercegek és hercegnőknek joguk levén »böjti napokon halakat rendelni maguknak, midőn nem tartózkodnak az udvarnál«, ezen egyetlen cikk 1778-ban 175,116 livrebe került. Olvassuk el az évkönyvekben a tisztségek czímeit, és szemünk előtt Gargantua ünnepélyei fognak megjelenni, a konyha fényes hierarchiája, konyhamesterek, főszakácsok, ellenőrök különféle nemei, segédek, süteményfelügyelők, pohárnokok és pecsenyefelmetszők, a konyha lovászhai és szolgálói, főnökök, segédek, kukták és futárok, borpinczerek és pecsenyeforgatók, konyhakertészek, s az udvari főkonyhakertészek, mosók, pékek, asztalvivők, felszolgálók, az edények felügyelői, nyársforgatók, a főudvarmester asztalnoka, egész serege a széles hátú szegélyezett kabátos embereknek, kövér, méltóságteljes hasaknak, komoly alakok, kik a fazekak,

az ételasztalok körül rendben és meggyőződéssel végzik dolgaikat. — Még egy lépés, és a szentélyben, a király lakosztályában vagyunk. Két fő méltóság elnököl itt, és mindenik alatt száz meg száz alárendelt; egyik részen a főkamarás a legelső kamarai nemesekkel, apródokkal, ezek nevelői és tanítóival, az előszoba szolgálóival, a négy első komornyikkal, a tizenhat másodrendű komornyikkal, kik évnegyedenként végzik szolgálatukat, a rendes és különös alkalomra szolgáló köpenyvivőkkel, a borbélyok, kárpitások, órással, pinczerekkel és hordárokkal; más oldalon az öltözde nagymestere, az öltöződékelővel, a pogyászvivőkkel, a tekejáték hordóival, szabók, mosók, ruhakeményítők és rendes szolgálókkal, a királyi iroda szolgálói- és titkáiraival, mindössze 198 egyén a belső szolgálatra, mind megannyi házi eszköz a király személyének szükségletére, mind megannyi költséges bútordarab lakosztályának díszítésére. Van olyan, kinek nincs egyéb dolga, mint a tekéket és golyókat őrizni, a köpenyt és botot tartani, a királyt megfésülni és fürdő után megtörölgetni, az ágyát vivő öszvérek felett őrködni, a szobáiban levő agarak felett ügyelni, nyakkendőjét összehajtani, nyakára tenni, megkötni, árnyékszékét kivenni és visszahozni.* Sőt olyanok is vannak, kiknek semmi más dolguk nincs, mint valamely zugot betölteni, mely különben üres volna. Nyugalom és kényelem tekin-

* Lásd: D'Hézacques, *id. munk.* 212. XVI. Lajos alatt a király szolgálatára két ily árnyékszék-hordó volt, kik minden reggel, bársony-öltönyben, karddal oldalukon, eljöttek megtekinteni és kiüríteni rendeltetésök tárgyát; e működés mindkettejüknek külön-külön 20,000 frankot járadalmazott évenként.

tetében bizonyára ezek az elsők valamennyi közt; oly közel levén urokhoz, ez az ő sorsuk; ily szomszédságban viseletök és tartásuk nem lehet illetlen. — Ilyen a király háza, és eddig csak egyet írtam le azok közül; Versaillesen kívül van vagy egy tuczat, nagyobb, kisebb, Marly, a két Trianon, la Muette, Meudon, Choisy, Saint-Hubert, Saint-Germain, Fontainebleau, Compiègne, Saint-Cloud, Rambouillet,* nem számítva a Louvret, a Tuillériákat és a Chambord palotát parkjaikkal és vadászterületeikkel, az igazgatók, felügyelők, ellenőrök, házgondnokok, kútmesterek és kertészek, szobasöprők és fényezők, vakandokfogók, vadászok, lovas és gyalog örök seregét, 1000 egyénnél többet. Természetes, hogy e palotákat mind fenn kell tartani, a kerteket gondozni és beültetni, építeni; ezekre évenként 3—4 milliót költ.** Természetes az is, hogy a bútortzatot pótoltatja és megújítatja; 1778-ban, mely év kiadásai még kedvezők, ez 1.936,853 livrebe kerül. Természetes az is, hogy vendégeit ide vezeti, és itt megvendégeli, sőt azok embereit is; Choisyban 1780-ban. a rendes kiosztásokon kívül 16 asztal és 345 hely van megterítve; 1785-ben Saint-Cloudban 26 asztal; »egy Marlyba tett 21 napi utazás, a rendes kiadásokon felül még 120,000 livre rendkívüli kiadásba kerül«; a fontainebleau-i utazás

* 1787-ben XVI. Lajos lerombolja, vagy eladatni parancsolja Madridot, Muettet, Choisyt; de szerzeményei, Saint-Cloud, Ile-Adam, Rambouillet sokkal felülmúlták reformjait.

** Lásd: Necker. *Compte rendu*. II. 452. — *Archives nationales*, O¹ 738. 62 és 64-ik l. O¹ 2805. O¹ 736. — *La maison du roi justifiée* (1789). 1775-ben 3.924,400, 1786-ban 4.000,000 és 1788-ban 3.077,000 livre költetett építkezésekre. — A bútorok 1788-ban 1.700,000-be kerültek.

400—500,000 livret emésztett fel. Az ily utazgatások közepszámítással, évenként fél milliót, sőt annál többet emésztene fel.* — Hogy e csodás berendezés leírását befejezzük és megértsük, tudnunk kell, hogy »mindenféle művészek és kereskedők, szabadalmaiknál fogva kötelesek az udvart követni« utazásaiban, hogy a szükségleteket helyben elkészíthessék, így »gyógyszerészek, fegyverkovácsok és puskaművesek, selyem- és gyapotharisnyaszövők, mészárosok, pékek, himzők, korcsmárosok, cipőtalpalók, övkészítők, gyertyaöntők, kalaposok, hentesek, sebészek, cipészek, tímárok, szíjgyártók, szakácsok, szabók és karczolók, aranyozók és vésők, sarkantyúk, fűszeres- és más sütemények készítői, kardművesek, zsibárosok, keztyűsök és illatszerkészítők, órásk, könyvárusok, vászonkereskedők, borkereskedők kicsinyben és nagyban, asztalosok, fűszerkereskedők, ékszerészek, ötvösök, kártya-, papírkészítők, gombkötők, baromfiárusok és sütők, halárusok, széna-, szalma-, zabszállítók, rövidárú-kereskedők, nyergesek, fűszeres kenyér árusok, kertészek, gyümölcsárusok, üvegesek és hegedűkészítők.« ** Ezt látva, azt gondolhatnók, hogy egy keleti udvar van előttünk,

* Lássunk még néhány más, rendkívüli kiadást. (*Archives nationales*, O¹ 2805). 1751-ben a burgundi herczeg születése alkalmával 604,477 livre adatott ki. A Dauphin nősülése alkalmával 1770-ben 1.267,770. Artois gróf házassága alkalmával 1773-ban 2.016,221. A koronázás alkalmával 1775-ben 835,862. A színházi előadások, tánczvigalmak és hangversenyekre 1778-ban 481,744, és 1779-ben 382,986.

** Lásd: Warroquier, *id. munk.* I. — *Marie-Antoinette* par d'Arneth et Geffroy. Lettre de Mercy du 16 septembre 1773 »A királyt utazásaiban követő szolgák sokasága, hasonlít egy hadsereg költözéséhez.«

mely megmozdulva egy egész világot visz magával: »ha megindul, és utól akarjuk érni, gyorskocsiba kell ülnünk.« Egészen véve a király polgári tisztviselőinek száma közel 4000 emberből áll. palotaőrsége 9—10,000-ból áll, a hozzá közel állók számára 2000 ember van alkalmazva, összesen vagy 15,000 ember, évenként 40—45 millió kiadással, mi mai nap legalább kétannyi értéket képvisel, s akkor is, a köz jövedelmeknek egy tizedét emésztette fel.* Láttuk az egyeduralmi kormányzás fényének középpontját. Bármily nagy és költséges legyen is az, csak arányban áll a kor erkölcsével, a mióta az udvar nyilvános intézmény, és az aristocratiának nincs egyéb foglalkozása, mint hogy a király termeit betöltse.

* A király, a királyné, Erzsébet hercegnő, a király nővérei' elsőszülött leánya, polgári tisztségei 25.700,000 livrebe kerülnek. — A király fivéreie és sógornőie 8.040,000-be. — A király palotaőrsége 7.681,000-be. (Necker. *Compte rendu*. II. 119). — 1774—1788-ig a király és családjának házi tisztségeire 32—36 millió költetett évenként a palotaőrsegen kívül. (La maison du roi justifiée.) 1789-ben a király, a királyné, a Dauphin, a király gyermekei és nővéreinek háztartása 25 millióba került. A király legidősebb fivére és legidősebb nővéreé 3.656,000-be; Artois grófé és grófnéé 3.656,000-be; Berry és Augoulême hercegeké 700,000-be; a hercegek szolgálatában állók fizetésének összege 228,000-rerúgott. Az egész összeg 33.240,000. — Ehhez kell még számítani a királyi palotaőrseget, és 2 milliót, mint a királyi hercegek évi járandóságát. (*Compte général des revenus et dépenses fixes au 1-er mai 1789 remis par M. le premier ministre des finances à MM. du Comité des finances de l'Assemblée nationale.*)

III.

Két ok tartja fenn e sokadalmat; egyik a fentartott hűbéri alak, másik az újonnan behozott központosítás, egyik, mely a király szolgálatát a nemesség kezébe teszi, másik, mely által a nemesek kéregetőkké lesznek. — A főnemesek, miután a palotai tisztségeket ők töltik be, állandóan a király mellett élnek; ilyenek a nagy alamizsnás, Montmorency-Laval metzi, a főalamizsnás Bessuéjouls senlisi püspök; Franciaország nagymestere Condé herczeg; az első főudvarmester des Cars gróf; a főudvarmester Montdragon marquis; a fősütőmester Brissac herczeg; a főpohárnok Verneuil marquis; a főpecsenyevágó de la Chesnaye marquis; az elsőrangú kamarai nemesek, Richelieu, Durfort, Villequier, Fleury herczegek; az öltözde nagymestere Rochefoucauld-Liancourt herczeg; az öltözde mestere Boisgelin gróf és Chauvelin marquis; a sólyomvadászat kapitánya du Forget lovag; a vaddisznó vadászatok kapitánya d'Ecquevilly marquis; az építkezések főfelügyelője d'Angiviller gróf; a főlovászmester Lambesc herczeg; a főudvarmester Penthièvre herczeg; a főszertartásmester Brezé marquis; a főörmester de la Suze marquis; a testőrség kapitányai: d'Ayen, Villeroy, Brissac, Aiguillon, Biron, Poix, Luxembourg, és Soubise herczegek; a palota főfelügyelője Tourzel marquis; a királyi paloták felügyelői és a vadászati kapitányok, Noailles herczeg, Champcenetz marquis, Champlost báró, Coigny herczeg, a modenai gróf, Montmorin gróf, Laval herczeg. Brienne gróf, Orleans herczeg, Gesvres herczeg.*

* Warroquier, *id. munk.* (1789). I. köt. több helyén.

Mindezen urak a király lekötelezett hívei, folytonos és a legtöbb esetben öröklő vendégei, kik nála laknak, vele mindennapi és benső érintkezésben állanak, mert az »ő emberei«, * és a személye körüli szolgálatot végzik. Számitsuk ezekhez az illetők tisztársait, majdnem ugyanoly számban a királyné, a király nővérei, Erzsébet hercegné, a provençei és artoisi gróf és grófné házában, kik ép oly előkelő nemesek. — És az említettek csupán a szolgálat fejei; ha a kívülök levőket is számba vesszük, a következőket találjuk; többi között 68 alamizsnást, vagy káplánt, 170 komornyikot, 117 lovászt és vadászt, 148 apródot, 114 czímbetűt társalgó hölgyet, s valamennyi tisztet, a palotaőrség legalsóbbjáiig, nem számítva az 1400 köz testőrt, kik a nemesség megvizsgálói** előtt kötelesek nemesi származásukat igazolni, hogy udvari szolgálatra bocsáttassanak. Ilyen csapatokból újonczoztatik a királyi társaság; s ez uralom ismertető jele, hogy a szolgák itt vendégek is, és hogy az előszoba népesíti be a szalont.

Nem mintha a szalonnak erre volt volna szüksége, hogy megteljék. Az előmenetelnek és kegyelmeknek forrása lévén, természetes, hogy a túláradásig tömve van; a mi egyenlőségi alapon szervezett társadalmunkban egy jelentéktelen képviselő, közép szerű hírlapíró, egy divathölgy szalonját is megtöltik látogatóknak és barátoknak nevezett udvarlók. — De a királyi palotában a jelenlét kötelesség; mondhatnók, hogy a régi hűbéri hódolásnak mintegy folytatása; a nemesek táborkara, született vezére

* »Ses gens«; e szót használta Artois gróf, midőn házának hivatalnokait nevének bemutatá.

** 1775 és 1776-ban a könnyű lovasság és rendőrök száma korlátoztatott; 1787-ben mind a két hadtest megszüntettetett.

körül köteles kíséretül szolgálni. A kor nyelvében ezt így mondják: »a király iránti kötelmeket teljesíteni.« A fejedelem szemeiben a távollét a függetlenség utáni vágy és közönyösség jele volna, pedig a hódolás, ép úgy mint a szolgálatkészség, megilleti őt. — E tekintetben vizsgálnunk kell az intézményt, eredetétől kezdve. XIV. Lajos szemeit folyton körüljártatá, »felkelése, lefekvése, étkezései, lakosztályában vagy kertjeiben való járdalásai közben senki sem kerülte el tekintetét, még azok sem, kik nem is remélték, hogy megláttatnak; az előkelőkre nézve bűn volt, ha nem tartózkodtak folytonosan az udvarnál vagy ritkán jöttek oda, s a biztos kegyvesztés arra nézve, ki épen nem, vagy csak nagy ritkán, elvértve jött.« * Ezentúl a királyság első embereire, a férfiakra és nőkre, az egyháziakra és világiakra nézve egyaránt, a fő dolog, az élet főcélja az, hogy minden perczben, minden helyen a király szeme előtt legyenek, szavainak és pillantásainak közelében. »A ki meggondolja, hogy a fejedelem arcának látása, mondja Labruyère, az udvaronc egész boldogságát képezi, ki azzal foglalkozik és kinek egész élete azzal telik be, hogy őt lássa és általa láttassék, fogalmat alkothat magának arról, miképen van, hogy a szentek egész dicsőségét és egész boldogságát Istennek szemlélete képezi.« E kor csodás példáit mutatja

* Lásd: Saint-Simon. *Mémoires*. XVI. 456. — A királynak azon szüksége, hogy udvaroncjai mindig körülötte legyenek, egész végig tart; 1791-ben a királyné a nemesekről szólva keserűséggel mondá: »Ha oly rendszabályt csikarnak ki tőlünk, mely a nemességet sérti, neheztelnek reánk. És most senki sem jó játékaimhoz, senki sincs jelen, mikor a király lefekszik, szerencsétlenségünk miatt büntetnek minket.« (Mme Campan II. 177.)

fel az önkéntes és állandó hódolatnak. Fronsac herczeg, atyja parancsából, télen nyáron, mindennap reggeli 7 órakor ott állott a kápolnához vezető kis lépcsőzet alján, egyedül azért, hogy kezét nyújthassa a Saint-Cyrbe menő Maintenon asszonynak. * »Bocsásson meg asszonyom, írta Richelieu herczeg, Maintenon asszonynak, azon túlságos szabadságért, melylyel önnek merészelem küldeni a királyhoz írt leveletem, melyben térden állva kérem őt, engedné meg, hogy néha Ruelbe menve hódolatomat bemutassam neki; mert *készebb vagyok meghalni, mint sem elviseljem azt, hogy őt két hónapig ne lássam.*« A valódi udvaronez úgy követé a fejedelmet mint az árnyék a testet; ilyen volt XIV. Lajos alatt Larochehoucauld herczeg, a fővadászmester. »Soha sem hiányzott a király felkelése, lefekvése, napközbeni kétszeri öltözködése, s a szintén naponkénti séták és vadászatok alkalmával, sohasem mulasztá el, néha tíz éven át egyhuzamban ott háltni meg, a hol a király volt, és ha a palotán kívül akart étkezni, vagy a sétáról elmaradni, elébb erre engedelmet kért, de nem az alvásra, mert több mint negyven esztendőn át nem hált húszszor Párizson kívül, de csak arra, hogy az udvaron kívül ebédeljen és hogy a sétáról elmaradhasson.« — Ha később, kevesbbé követelő királyok alatt, a tizennyolczadik század általános meglazulásában e fegyelem is meglazúl, az intézmény mégis fenmarad; **

* Lásd: Duc de Lévis. *Souvenir et portraits*. 29. — Mme de Maintenon. *Correspondance*.

** V. úr, kinek a király egy hadnagyságot vagy parancsnokságot ígért, ezt Pompadour asszony egyik pártfogoltjának engedi át, és cserében a Tartuffe-ben előforduló hírnök szerepét adták neki, midőn ama darabot az udvaronezok a király előtt

az engedelmesség hiányában a hagyomány, érdek, és az önszeretet népesíti be az udvart. A királyhoz való közelkedés, a házában való szolgálat, a köpenytartó, a komornyik állása is oly szabadalmak, melyek még 1789-ben is harmincz, negyven, százezer livreen vásároltatnak meg; még inkább szabadalom, és pedig a legmegtisztelőbb, a leghasznosabb, a mindenek közt legirigyeltebb az, ha valaki társaságához tartozhatott. — Ezen felül ez még a nemzetség ős régiségének bizonyítéka is volt. A férfiúnak, hogy a királyt vadászaton kísérhesse, a nőnek, hogy a királynőnek bemutatassék, előre hiteles adatokkal be kellett bizonyítania a nemzetségek vizsgálói előtt, hogy nemesége 1400-ig vihető vissza. — Továbbá, az anyagi szerencsének biztosítéka is ez, csupán az, ki a szalonban járatos, van a királyi kegyelmek közelében; látjuk is, hogy 1789-ig a nagy családok ki sem mozdulnak Versaillesből, és éjjel-nappal résen állanak. Noailles tábornagtól komornyika egykor, betevén az ablak redőit, azt kérdezé: »Hány órakor parancsolja méltóságod, hogy holnap felkeltem. — Tízkor, ha éjjel nem hal meg senki.« * Még vannak oly vén udvaroncok, kik »nyolczvan évesek, és ebből legalább negyvenöt évet állva töltöttek el a király, a királyi hercegek és miniszterek előszobáiban.« »Csak három dolgot kell önnek cselekednie, mondá az egyik egy ujoncznak: beszéljen jól mindenkiről, kérelmezzen minden megüresedett állást, és üljön le, a mikor tud.«

eljátszották. (Mme Hausset. 168). »V. úr úgy megköszönte ezt Pompadour asszonynak, mintha herceggé tette volna.«

* Lásd: *Paris, Versailles et les provinces en dix-huitième siècle.* II. 160, 168. — Mercier. *Tableau de Paris.* IV. 150. — De Ségur. *Mémoires.* I. 16.

A fejedelmet ezért mindig nagy csoport ember környezi. Midőn du Barry grófné 1773 augusztus 1-én unokahúgát bemutatta, »a kíséret oly számos volt mindenütt a hol e bemutatás történt, hogy alig lehetett keresztülmenni az előszobákon.« * 1774-ben, Fontainebleauban, hol a királyné minden este játékot rendez, »a termék, bár tágasak, nem ürülnek ki...« »A tolongás oly nagy, hogy csak azon két-három emberrel lehet beszélni, kikkel az illető játszik.« A nagykövetek fogadtatása alkalmával a tizen-négyszeres terem tele van nagyurakkal és díszruhában megjelent hölgyekkel. 1775 január 1-én a királyné »kétszáznál több hölgyet számlált meg, kik hódolatukat bemutatni jöttek el hozzá.« 1780-ban Choisyban, minden nap harmincz terítékű asztal áll a király számára készen, egy másik harmincz terítékű az urak, s azon felül negyven teríték a testőrség és lovászat tisztjei, s ismét ötven teríték a termekben felszolgálók számára. Adataim szerint a király körül felkelése, lefekvése, sétái, vadászata, játékai alkalmával, a szolgálattevőkön kívül legalább negyven-ötven, gyakran száz nagyúr, s ugyanannyi hölgy forgolódik; 1756-ban Fontainebleauban, »bár ez évben sem ünnepek, sem tánczvigalmak nem tartattak, hatszáz hölgy jelent meg.« Midőn a király »nagy fogadtatást« tart,

* Lásd: *Marie-Antoinette*, par d'Arneth et Geffroy. II. 27, 255, 281. — *Gustave III.* par Geffroy, novembre 1786, bulletin de Mme Staël. — D'Hézacques, *id. munk.* 231. — *Archives nationales*. O¹ 736. Lettre de M. Amelot, du 23 septembre 1780. — De Luynes. XV. 260, 367. XVI. 268. Százhatvanhárom hölgy, kik közül negyvenkét szolgálattevő, megjelenik a király előtti tisztelgésre, százhatvan férfi és száznál több hölgy jelenik meg a Dauphin és Dauphine hódolatára.

midőn az üvegcsarnokokban játékokat vagy tánczvigalmakat rendez, négy-ötszáz vendég hivatalos, a nemesség s a divat válogatott képviselői, kik a falak mellett álló párnás padokon helyezkednek el, vagy a kártya- és játékasztalok körül tolonganak.* Ez azon látvány, melyet nem a képzelődés, vagy hiányos leírások segélyével kelene látni, hanem saját szemeinkkel, és ott helyben, hogy az egyeduralmi művelődés szellemét, hatását és diadalát megérthessük; a jól berendezett házban a szalon a fő alkatrész, és szalon nem volt elvakítóbb soha mint a királyé. A faragott és játszi ámorokkal diszitett boltozatról, virág- és levélfüzérek közül függenek alá a lángoló csillárok, melyek sugározó fényét a magas tükrök sokszorozzák; a világosság özönben verődik le az aranyozásokra, gyémántokra, a szellemes és vig társaságra, a hölgyek szép kebleire és a roppant, virágfüzérekkel elborított csillogó ruháikra. A hölgyek ruhái, amint ott ülnek egymás mellett körben, vagy lépcsőzetesen a padokon elhelyezkedve, »gyöngyök, arany, ezüst, drágakövek, aranylemezek, virágok, mesterséges gyümölcsök és virágok, egres, cseresznye és szamóczából álló gazdag sorfalat képeznek«; óriási élő virágcsokor ez, s a szem alig képes elviselni annak ragyogó fényét. — Az összhangot semmiféle fekete ruha, mint ma, nem zavarja meg. A férfiak ép oly díszesek mint a nők, beporozott hajuk fürtökbe és fonatokba van fésülve, csipke-nyakkendők és kézelők, hervadó lomb, gyöngéd rózsza és égszínű himzésekkal és aranysegélyek-

* Lásd: Cochin. *Bal masquée, bal paré, jeu du roi et de la reine, salle de spectacle* (1745). — *Costumes de Moreau* (1777). — Lásd még: Mme de Genlis. *Dictionnaire des étiquettes*-jében a Parure cikket.

kel diszített selyemkabátok és mellények képezik ruházatukat. A férfiak és nők egyenként vannak megválogatva; mindannyian tökéletes világfiak, a mi kellemet a születés, nevelés, szerencse, kényelem és szokások megadhatnak, meglátszik rajtuk: a magok nemében tökéletesek. Nincs itt öltözék, nincs fejmozdulat, nincs hang, nincs oly fordulat a beszédnek, mely ne volna a világi finomság remekműve, s mindannak legjava, a mit a társadalmi művészet kiválogatottat létrehozhat. Bármily finom legyen is a párizsi társadalom, ezt meg sem közelíti; az udvaréhoz hasonlítva, falusinak tűnik fel.* Mondják, hogy a perzsa királyok által használt rózsaszesz egyetlen uncziájának sajtolására százezer rózsa szükséges; ilyen e szalon, kis, arany- és kristályból készült palaczkocska, mely az emberi élet legjavát tartalmazza. Ennek megtöltésére első sorban is egy nagy aristocratiára volt szükség, mely melegágyba ültettetett át, és ezentúl gyümölcstelen marad, csupán virágokat terem, s ezután a királyi görebben, egész nedve néhány illatcseppben központosul. Ára óriási, de hiába, a legfinomabb illatszerek igen drágák.

IV.

Ily műtét, azt, ki azt létrehozza, ép úgy érinti mint azt, kin az végrehajtatik. Nem lehet a hasznos nemességet büntetlenül dísz alkotó nemességgé átváltoztatni**; az em-

* Párizs és az udvar hangja és nyelve közt körülbelől ugyanolyan érezhető különbség van, mint Párizs és a tartományoké közt « (De Tilly. *Mémoires*. I. 153).

** Azon tétlenségnek, melyre a nemesség kárhoztatva van, példát nyújt Leicsinszka Mária királynénak ebédje Fontainebleau-

ber maga is zsákmánya lesz azon díszelgésnek, mely a cselekvés helyére lépett. Miután a királynak van udvara, kell hogy azt fentartsa. Az ő kára, ha idejét, szellemét, lelkét, saját tevékenységének és az államnak erejét fel-emésztí. Nem csekély feladat házi úrnak lenni, különösen ha a vendégek száma rendesen négy-ötszáz; az illető kénytelen életét nyilvánosan, látványosságok közepette eltölteni. Hogy helyesen jellemezzük a dolgot, ez épen annyi, mintha a színésznek egész nap a színpadon kellene lennie. Hogy valaki ily súlyos terhet elviselhessen és más irányban is dolgozhassék, arra XIV. Lajos vérmérséklete, testi ereje, idegeinek rendkívüli ellenálló képessége, gyomrának kitünősége, szokásainak rendszeresége szükséges; utódai ugyanezen súly alatt kimerülnek, vagy elgyengülnek. De ki nem vonhatják magukat alóla; mert tisztségöktől elválaszthatatlan, hogy folytonosan és

ban. »Egy pompás terembe lépek, melyben tizenkét udvaronczt látok, kik fel s alá sétálgatnak, s egy legalább tizenkét terítéssel borított asztalt, mely azonban csupán egy ember számára van terítve. A királyné helyet foglal, s a tizenkét udvaronc félkörben, tíz lépésnyi távolságban az asztaltól elhelyezkedik körülötte; mellettök vonom meg magam, utánozva tiszteletteljes hallgatásukat. Ő Felsége gyorsan eszik, nem néz senkire, szemei tányérjára vannak szegezve. Egyike a feltálalt ételeknek tetszését megnyervén, abból ismét vesz s azután szemeit az őt övezőkön körüljártatva mondja: »Löwenthal úr!« — E szavakra egy gyönyörű férfiút látok előlépni, ki fejét meghajtva mondja: »Madame?« — »Ugy hiszem, e becsinált összevagdalt csibéből készült.« — »Azon véleményben vagyok én is Madame.« — Ezen, a legkomolyabb hangon adott válasz után a tábornagy visszafelé hátrálva elfoglalja előbbi helyét, a királyné szó nélkül befejezi ebédét és visszatér lakosztályába, a mint jött.« (Cassanova. *Mémoires.*)

naponként mutassák magukat, és e kényszer hozzájuk tapad, mint a súlyos, aranyozott díszruha. A királynak kötelessége egy egész aristocratiát foglalkoztatni; s így magát is mutogatni és személyét minden perczen rendelkezésre bocsátani; még a legbensőbb dolgokban is, még mikor ágyából felkél, sőt mikor ágyban van. Reggel, a felkelésre általa már előre kitűzött órában * a főkomornyik felkelti, s azután egymás után, öt csoportban lépnek be az arra hivatottak, hódolatuk bemutatására, és »bár a várótermek igen téresek, vannak napok, melyeken alig képesek az udvaroncok seregét befogadni.« — Legelőször is a »bizalmas csoport«** vezettetik be, melyben a király gyermekei, a vérbeli hercegek és hercegnők, s ezeken kívül még a főorvos, fősebész és egyéb hasznos egyéniségek*** vannak. — Azután jó a »nagy csoport«†; ennek tagjai a főkamrás, az öltözde nagymestere és az öltözdemester, az első kamarai nemesek, Orleans és Penthievre hercegek, néhány más különös kegyben álló főúr, a királyné, a király nővérei és a többi hercegnék udvari és díszhölgyei, nem számítva a borbélyokat, szabókat és egyéb, sokféle szolgálókat. E közben borszeszt

* »XVI. Lajos alatt, ki reggeli hét vagy nyolczkor hagyta el az ágyat, az ünnepélyes felkelés féltizenkettőkor volt, hacsak vadászat, vagy ünnepélyek miatt ez nem tétetett elébbre« — Ugyanezen szertartás ismételtetett esti tizenegyor a lefekvés alkalmából, és napközben, ha a király lábbelit váltott. (D'Hézacques. 161.)

** Entrée familière.

*** Lásd: Warroquier. I. 94. V. ö. a XIV. Lajos alatti megfelelő részletekkel Saint-Simon művében. XIII. 83.

† Grande entrée.

öntenek a király kezeire egy aranyozott tál felett, s a szenteltvíztartót nyújtják neki, mire ő keresztet vet és imát mond. Ezután e sokaság előtt kilép az ágyból és lábait reggeli czipőbe teszi. A főkamrás és az első kamarai nemes hálóköntösét nyújtja neki: ezt magára veszi s egy karszékbe ül, melyen az öltözködés történik. — Ekkor újra megnyílik az ajtó; egy harmadik csoport özönlik be, a »kiváltságosaké«, * s azon urak, kik ezt képezik, ezen kívül még a lefekvéskor is jelen lehetnek; s velök egyszerre lép be a szolgáló személyzet egész serege, rendes orvosok és sebészek, a vigalmak felügyelői, felolvasók és inasok, ezek közt az árnyékszékhordozók; a király életének nyilvánossága oly túlzásokba fajul, hogy tanúk nélkül semmit sem tehet. Midőn az öltözde hivatalnokai a királyhoz közelednek, hogy őt felöltöztessék, az első kamarai nemes, a rendező által figyelmessé téve, a királyhoz lép és megnevezi az ajtó előtt várókat, ez a negyedik csoport, ** mely sokkal számosabb mint az előbbieket, mert mellőzve a köpeny- és fegyverhordozókat, kárpitosokat és más szolgálókat, a főhivatalnokok nagyobb része ezek között van; a főalamizsnás, a rendkívüli alamizsnások, a főkáplán, az udvari hitszónok, a testőrség kapitánya és őrnagya, a francia testőrség ezredese és őrnagya, a királyi ezred ezredese, a száz svejczy testőr kapitánya, a fővadászmester, fő farkasvadászmester, a nagyprépost, a főszertartásmester és szertartásmester, az első főudvarmester, a fő sütőmester, a külföldi nagykövetek, a miniszterek és államtitkárok, Franciaország tábor-

* Entrée des brevets.

** Entrée de la chambre.

nagyai, az előkelő főurak és főpapok legnagyobb része. A rendet és ha kell a csendet, rendezők tartják fenn. E közben a király megmossa kezeit és levetkőződni készül. Két apród lehúzza lábairól a reggeli cipőket; az öltözde nagymestere és az első öltözdeszolga leveszik hálóingét, az első annak jobb, az utóbbi annak bal ujját húzva, s mindketten egy öltözde-hivatalnoknak adják át, miközben egy öltözdeszolga a fehér selyem lepelbe takart inget hozza el. — Most az ünnepélyes pillanat következik, a szertartás tetőpontja; bevezetetik az ötödik csoport, s néhány percz múlva, midőn a király az inget már felvette, a csarnokban váró ismert személyiségek, és a többi házi hivatalnokok mint utolsók, beözönlenek. Az ing felöltése egész szertartással jár. A király fiainak és unokáinak van fentartva azon tisztelet, hogy azt neki átnyujtsák, ezek nem létében a vérbeli vagy törvényesített herczegek, s ha ilyenek sincsenek, a főkamaras vagy az első kamarai nemes; ez utóbbi eset igen ritka, mert a herczegek ép úgy kötelesek a király, mint a herczegnők a királyné felkelésénél jelen lenni.* Az ing végre átnyújtatott; s az öltözde egyik szolgája elviszi a régit; az újat az öltözde első szolgája s a főkomornyik tartják, egyik annak bal, másik jobb ujjánál fogva,** s mialatt a király azt felölti, két más komornyik függöny gyanánt tartja előtte a kiterjesztett hálóköntöst. Ha az ing már rajta van, az öltözködés vége felé közeledik. Egy komornyik tükröt tart a király elé, és két másik, ha erre

* Lásd: *Marie-Antoinette*, par d'Arneth et Geffroy. II. 217

** Valahányszor a király ruhát vált, baloldalával az öltözde, jobboldalával pedig szobája felé fordul.

szükség van, viaszfáklyával világít. Az öltözde szolgálai elhozzák az öltözék még hátralevő részeit; az öltözde nagymestere a mellényt és kabátot adja a királyra, reá teszi a kék szalagot, és felkötí kardját; azután a nyakkendők felügyeletével megbízott szolga egy kosárban többeket nyújt oda, s az öltözde mestere azt, melyet a király kiválasztott, annak nyakára köti. A zsebkendők gondozásával megbízott szolga hármat hoz egy tálcán, s a király választ közülök. Végre az öltözde mestere a kalapot, keztyűt és botot nyújtja át. Ezután a király ágyához lép, s egy zsámolyra térdelve imádkozik, mialatt az alamizsnások egyike halkán a *Quaesumus Deus omnipotens* kezdetű imát mondja el. Ezek megtörténte után a király a nap további részeinek rendjét írja elő, s udvarának fő embereivel belső szobájába vonul, hol néha kihallgatást ad. E közben a többiek valamennyien a csarnokban várakoznak, hogy, ha kijő, a miséhez elkísérjék.

Ilyen a felkelés, egy öt felvonásból álló színdarab. — Nincs kétség, hogy az aristocratiát hiábavalóságokkal nem lehetett jobban foglalkoztatni; vagy száz előkelő, nagyúr, két órát tölt el jövással, menéssel, várakozással, belépéssel, elléptetéssel, helyfoglalással, folytonos állással, könnyed és tiszteletteljes arczkifejezésben, mely ily magas fokú szereplőkhöz illik; mindjárt azután a legalkalmasabbak a királynéhez mennek ugyanily szertartás ismétlésére.* — De viszont a király is kénytelen volt magát

* A királyné ágyban reggeliz, az »első felvonásnál« tíz—tizenkét egyén van jelen . . . »A nagyobb csoportok hódolatukat az öltözködés alkalmával teszik. E csoportokban a vérbeli hercegek, a testőrök kapitányai, az udvari főhivatalnokok nagyobb része jelen van.« — Összesen három csoport jelenik meg reggel a

alávetni ez alkalmatlanságnak és tétlenségnek, melyet másoktól követelt. Ő maga is szerepet játszik; minden lépése és mozdulata előre meg van határozva; arczkifejezését és hangját is alkalmaznia kell, soha sem szabad méltóságos és szívélyes modoráról megfélemedkeznie, pillantásait, fejével való intéseit tartózkodással kell osztogatnia, beszélnie semmi másról nem lehet, csak vadászatról, s ha van gondolata, azt el kell rejtenie. A ki színpadon van, nem álmodozhatik, nem gondolkozhatik, nem szórazhatik, hanem szerepével kell foglalkoznia. Különben, a ki szalonban van, csak szalonias társalgást vihet, s a házigazda, a helyett, hogy hasznos dolgokra fordíthatná figyelmét, hasztalanságokra pazarolja el. A nap valamennyi órája hasonlóképen telik el, kivéve reggel hármát-négyet, melyet tanácsosai közt vagy irodájában tölt; de ezen néhány szabad órát is alvással tölti olyankor, midőn Rambouilletből hajnali három órakor a vadászatról visszatér. S mégis Mercy nagykövet,* ki pedig szorgalmas ember volt, helyeselni látszik e beosztást; XVI. Lajosról legalább azt itéli, hogy »nagy rendet tart, és nem

királyné előtt. — Az ingváltás alkalmával ugyanoly szertartás végeztetik, mint a királynál. Egy téli napon Campan asszonyság nyújtá az inget a királynénak, az udvarhölgy belép, leveszi keztyűit, és kezébe veszi az inget. Ekkor kopognak az ajtón, Orleans hercegnő lép be, leveti keztyűit és átveszi az inget. Újabb kopogás, most Artois grófné a belépő, ki előjogánál fogva átveszi az inget. Eközben a királyné karjait keblén átkulcsolva dideregve haragosan mormogá: »gyűlöletes dolog! minő alkalmatlanság!« (Mme Campan. II. 217. III. 309–316.)

* Lásd: *Marie-Antoinette*, par d'Arneth et Geffroy. II. 223 (15 août 1774).

sok időt veszteget haszon nélküli dolgokra«; igaz, elődje sokkal kevesebbet dolgozott, a'ig egy órát naponként. — A király idejének háromnegyed része tehát szertartásokban telik el. — Lábbeli-váltásnál, midőn lovagláshoz újra öltözködik, midőn visszatér az estély-öltözék felvételére, s midőn lefekvés okáért visszatér szobáiba, ugyanazon környezet van mellette. »Hat esztendőn át, mondja egy apród,* magam és társaim tanui valánk, hogy XVI. Lajos úgy szólván a nyilvánosság előtt ment ágyába,« az épen leírt szertartások között. »Nem emlékszem, hogy tizszernél többször mellőztettek azok, s akkor is véletlen események, vagy rosszullét következtében.« Midőn ebédel vagy esteliz, még nagyobb kíséret környezi, mert a férfiakon kívül, kik az asztal körül állanak, nők és hercegnők is vannak jelen, és összehajtható székeken ülnek. Mondanom se kell, hogy esténként, a játékok, tánczvigalmak, hangversenyek alkalmával a sokaság óriási. Midőn vadászni megy, a lovon és hintókon ülő hölgyeken, a vadászati és őrségi tiszteken, lovászokon, köpeny- és fegyverhordókon, sebészen, lábsebészen, bor- és étekhordozókon, és meg nem számlálható másokon kívül, valamennyi bemutatott nemes mindenkori meghívottja. S ne gondoljuk, hogy e kíséret csekély,** az nap, melyen Chateaubriand bemutatott, kivüle még négyet ért e tisztelet, s az előkelő családokhoz tartozó valamennyi ifjak a »legnagyobb pontossággal« hetenként kétszer-háromszor jönnek el, hogy a

* Lásd: D'Hézacques, *id. munk.* 7-ik l.

** Lásd: Duc de Lauzun. *Mémoires*, 51. — Mme de Genlis. *Mémoires*, 12-ik feje. »E napon (szombaton) férjeink rendesen mind Versaillesba mentek aludni, hogy másnap a királylyal vadászatra mehessenek.«

király kíséretéhez csatlakozhassanak. — Nem csupán azon nyolcz, vagy tíz felvonás, melyek minden napját elfoglalják, de még azon rövid időközök is, melyek ezek között vannak, elfoglaltatnak és betöltetnek. Ha szobájából a kápolnába, a kápolnából szobájába, szobájából kocsira, kocsiból szobájába, szobájából étkezni megy, bevárják, kísérik és beszélnek vele. Sőt még a színfalak mögötti élete is a nyilvánosságé. Ha gyengélkedik és levert, ha beteg és orvosságot hoznak neki, »egy komornyik rögtön a ,nagy csoportot‘ hívja össze.« A király azon tölgyfához hasonlít, melyet aljától tetejéig számtalan folyondár vesz körül és elfojt. — Ily állapotban alig tud szabadon lélegzeni; menekvést kell keresnie; XV. Lajos a »bizalmas vacsorák« és a vadászatban, XVI. Lajos a vadászatban és lakatoskodásban talált ilyet. Pedig le sem írtam az udvari viselet ezernyi apró részleteit, a díszebédék bámulatos szertartásait, miképen foglalkozik tizenöt, húsz, harmincz ember egyedül a király használatára szánt poharak és tányérok gondozásával, nem írtam le az asztali áldást, a kíséret bejövetelét, a »hajócska« megérkezését, az »ételek próbáját«; ezeket látva azt mondhatnók, hogy egy byzanti vagy khínei udvarban vagyunk.* Vasárnap az egész közönség, még a közrendűek is, bevezettetik, s ez a

* A nagy ebédek minden vasárnap adattak. A hajócska — *nef* — ötvösi műdarab, mely az asztal közepére van helyezve, és illatos vánkoscák között a király asztalkendőit tartalmazza. — Az ételek próbája — *l'essai des plats* — abból állt, hogy a felszolgáló nemesek és a konyhatisztek minden ételt megízlelnek, mielőtt abból a király étkezik. Ugyanez történik az italokkal is. — Négy ember szolgálata kell ahhoz, hogy a királynak egy pohár vizet vagy bort nyújtsanak.

»nagy ebéd«, mely ép oly ünnepélyességekkel jár, mint a nagy mise. XIV. Lajos utódára nézve az evés, ivás, felkelés, lefekvés, épen olyan szertartás, mint akár az isteni szolgálat.* II. Frigyes, midőn elmondatta magának az udvari szokásokat és illemet, mondá, hogy ha ő Franciaország királya volna, legelőször is az iránt intézkednék, hogy helyében egy más legyen király és tartson udvart. Valóban az ily tétleneknek, kik folytonosan köszönetnek, szükségök van oly tétlen emberre, kit folytonosan köszöngessenek. Csak egy lehetőség volna a király felszabadítására, s ez abból állna, hogy a francia nemesség, a porosznak mintájára, hasznos tényezők csoportjává alakíttassék, s mintegy átöntessék. De a míg az udvar az marad, a mi, azaz gépezet, a szalon disze, a király kénytelen oly csillogó dísznek maradni, mint ez, mely keveset, vagy épen semmit sem használ.

V.

S ha kérjük, hogy tulajdonképen mivel foglalkozik a ház ura, ki tudja hogyan kell élni, a válasz az: hogy mulatozik ő maga, és mulattatja vendégeit; minden nap a szórakozásnak egy-egy új napja. Lássuk egy hét napirendjét. »Tegnap, vasárnap, mondja Luynes herczeg, útközben találkoztam a királylyal, ki a saint-

* Az udvarhölgyek és különösen a herczegnők, midőn a király ágya előtt elmennek, ezt üdvözölni tartoznak. Midőn a palotai hivatalnokok a hajócska előtt mennek el, ugyanezt kell tenniök. — Épen úgy, mint a hogy a pap és az oltárszolga tesznek az oltár előtt.

denisi lapályra vadászni ment, és ki la Muetteben töltötte az éjt, s a hol ma és holnap folytatni szándékozik a vadászatot, és kedden vagy szerdán akar ide visszatérni, hogy még szerdán szarvasvadászatra mehessen.« * Hét hónappal utóbb mondja ismét Luynes, »a király a múlt és e jelen hét minden napján vadászott, kivéve ma és a vasárnapokat, s a fogolyvadászat kezdete óta három-ezerötszáz darabot lőtt.« A király mindig utazik és vadász; egyik székhelyéről a másikra, Versailles, Fontainebleau, Choisy, Marly, la Muette, Compiègne, Trianon, Saint-Hubert, Bellevue, Rambouillet, egymásután látják őt, és többnyire egész udvarával.** Különösen Choisyban és Fontainebleauban ez egész társaság úszik a gyönyörben. Fontainebleauban »vasárnapon és pénteken játék, hetfőn és szerdán hangverseny a királyné termeiben, kedden és csötörtökön francia színház, szombaton egy olasz opera mulattatják a társaságot«; van a hét minden napjára valami. Choisyban, írja a Dauphine, »egy órától kezdve, a mikor ebédelünk, hajnali egy óráig nem vonulhatunk vissza termeinkbe . . . Ebéd után esti hat óráig játék, ekkor színi előadás féltízig, utána vacsora; ezután ismét játék egyig, sőt néha félkettőig.« *** Versaillesben,

* Lásd: De Luynes. IX. 75, 79, 105 (août 1748, octobre 1748).

** Midőn a király Marlyban volt, s mielőtt Compiègnebe szándékozott, a következő utazási rend készítettett. (De Luynes. XIV. 163. Mai 1755). »Vasárnap, június 1-én Choisyban, hétfő estéig. — Kedden 3-án, Trianonban, szerdáig. — Csötörtökön, 5-én, vissza Trianonba, hol szombat, vacsora utánig marad. — Hétfőn, 9-én, Crécyben, péntekig, 13-áig. — 16—21-ig ismét Crécyben. — Július 1-én la Muetteben, 2-ikán Compiègneben.«

*** Lásd: *Marie-Antoinette*, par d'Arneth et Geffroy. I. 19 (12 juillet 1770). I. 265 (23 janvier 1772). I. III. (18 octobre 1770).

hol mértékletesebb az élet, hetenként csak két színi előadás és egy tánczvigalom van; de minden este van fogadtatás és játék a királynál, leányainál, kedvesénél, s ezeken kívül vadászat, és hetenként három kirándulás. Ki van számítva, hogy XV. Lajos némely évben legfeljebb ötvenkétszer tölté az éjt Versaillesben, s az ausztriai követ igen jól mondja, hogy »életmódja miatt nincs egy órája sem naponként, melyet komoly foglalkozással töltene.« — XVI. Lajos, mint láttuk, reggelenként szerez magának néhány órát; csakhogy az állami gépezet mozog és magával sodorja őt is. Hogyan is menekülhetne a király vendégeitől, és hogyan vonhatná ki magát az alól, hogy a háziúr szerepét gyakorolja? Az illendőség és a szokás szintén zsarnokok; vegyük ehhez a harmadikat, mely még nagyobb zsarnok, egy ifju királynénak, ki nem képes egy órát olvasással tölteni, uralkodni vágyó és esztelen élénkségét. Versaillesben hetenként három színi előadás és két tánczvigalom tartatik, két nagy esteli, kedden és csütörtökön; s néha Párizsba mennek az operába.* Fontainebleauban hetenként három színi előadás a többi napokon játék és vacsora. A következő télen a királyné hetenként álarczos tánczvigalmat ad, midőn »a ruhák összeállítása, a tánczalakok rendezése, s a naponkénti próbák annyi időt vesznek igénybe, hogy az egész ilyenekben telik el.« Az 1777-iki farsangban a királyné saját ünnepélyein kívül részt vesz a Palais-Royal s az

* Lásd: *Marie-Antoinette*, par d'Arneth et Geffroy. II. 270 (18 octobre 1774). II. 395 (15 novembre 1775). II. 295 (20 février 1775) III. 25 (11 février 1777). III. 119 (17 octobre 1777). III. 409 (18 mars 1780).

Opera álarczos-tánczvigalmain; valamivel később Polignac Diána grófné tánczvigalmán, s egy másikon, melyben a királyi herczegnők kivételével az egész királyi család társaságában jelenik meg, s mely éjjeli féltizenkettőtől másnap délelőtti tizenegy óráig tart. Egyéb napokon a fáró dühöng; szalonjában »a játéknak nincs határa«, Chartres herczeg egy este nyolczezer louis d'ort veszít. Valóban az olasz farsanghoz hasonlít e mulatozás, nem hiányzik belőle semmi, sem az álarczosok, sem más egyéb; játék, nevetés, táncz, étkezés, zene, jelmezek felöltése, kirándulások a zöldbbe, udvarlás, pletyka van-nak napirenden. »A királyné benső társaságának egyedi foglalkozási tárgyai, a legújabb dalok, az illető napon dívó elmés ötletek, apró, botrányos történetké«, mondja egyik komoly, mívelt komornája.* — A királynak, kissé nehézkes levén, s így testi mozgásra szorulván, fő foglalkozása vadászat. Ő maga összegezván, hogy mit tett 1775—1789-ig, azt írja: »száznégyszer vadásztam vaddisznóra, százharmincznégyszer szarvasra, kétszázhatvanhatszor őzre, harminczhárom kopóvadászatom volt, és ezerhuszonöt darabot lőttem«, ** tehát ezerötszázhatvankét napot töltött vadászaton, azaz, legalább minden harmadik napra jut egy vadászat; továbbá, a vadászaton kívül száznegyvenkilencz napot töltött utazásban, és kétszázhuszonhárom sétát tett lovon vagy kocsin.« Az év négy hónapjában, hetenként kétszer megy Rambouilletbe, és csak vacsora után tér vissza, azaz, hajnali három órakor.*** —

* Lásd: Mme Campan, *id. munk.* I. 147.

** Lásd: Nicolardot, *Journal de Louis XVI.* 129.

*** Lásd: D'Hézacques, *id. munk.* 253. Arthur Young, *id. munk.* I. 215.

E szokás végre rögeszmévé, sőt még rosszabbá válik. Young Arthúr 1789 június 26-án írja: »Az udvar könnyelműségéhez és ostobaságához fogható nincs: a körülmények a legnagyobb szilárdságot kívánnák, és tegnap, midőn arról volt szó, hogy a király megmaradjon-e királynak vagy velencei doge legyen, ő vadászott.« Naplója olyan, mintha lovász írta volna. Olvassuk csak a legfontosabb napokra szóló feljegyzéseit, el fogunk bámulni azon, a miket felír. A mely napon nem vadászott, ezt írja: *Semmi*; mert e napokat, úgy látszik, elveszetteknek tartá. 1789 július 11-én *semmi*; Necker elutazik. 12-én délutáni és esti isteni szolgálat, Montmorin, Saint-Priest és La Luzerne elutaznak. 13-án *semmi*. Július 14-én *semmi*. 29-én *semmi*. Necker visszajön..... *Augusztus* 4-én szarvasvadászat a marlyi erdőségben, egyet ejtettünk; oda és vissza lovon ... *Augusztus* 13-án a rendek kihallgatása a csarnokban; lent mise, s e közben *Te Deum*; a vadásztársaság Marlyban egy szarvast ejtett el ... *Augusztus* 25-én a rendek tisztelgő kihallgatása, nagymise a veres szalaggal, Bailly úr eskületétele, vecsernye, esti isteni szolgálat, nagy vacsora ... *Október* 5-én Chatillon mellett vadászat, nyolczvanegy darabot megöltünk, de a vadászat az események által megszakított; oda és vissza lóháton. *Október* 6-án déli fél egykor utazás Párizsba, látogatás a városházán, vacsora és alvás a Tuillériákban. *Október* 7-én *semmi*; néném hozzám jöttek ebédre. 8-án *semmi*.... 12-én *semmi*; Port-Royalban szarvasvadászat. Még akkor is, midőn a többség foglyaképen Párizsban kénytelen maradni, szive mindig a vadászathoz vonzódik. 1790-ben húsz helyen olvassuk naplójában, hogy itt és ott szarvasvadászat tartatott, s ő

szenved, mert nem lehet ott. Nincs reá nézve tűrhetősebb nélkülözés; szomorúságának nyomára akadunk még azon óvásában is, melyet Varennesbe való utazása előtt ír. Midőn Párizsban, a Tuillériákban kénytelen tartózkodni, »hol, távol azon kényelemtől, melyet megszokott, még azon kellemességeket sem találta fel, melyekkel jómódú emberek bírnak«, azt hiszi, hogy koronája legszebb ékétől fosztatott meg.

VI.

A milyen a hadvezér, olyan annak táborkara; a nagyok utánozzák az uralkodót. Mint valamely becses márványból faragott szobor, mely Franciaország közepén van felállítva, másolatai pedig ezrenként vannak elterjedve az egész országban, úgy ismétlődik a királyi ház életmódja, kisebb arányokban, még a legtávolabb fekvő nemesi házakban is. Mindenki fel akar lépni, mutatni valamit, látogatásokat fogadni, idejét mindenki társaságokban tölti el. — Legelőször is, az udvart környező hercegi udvarok tűnnek szemeinkbe; minden királyi hercegnek és hercegnőnek megvan a maga berendezett háza, vagy egészen, vagy részben a köz kincstár rovására; e házakban a legkülönbélebb szolgálatok, nemesek, apródok, társalgó hölgyek, szóval, ötven, száz, kétszáz, sőt ötszáz főre menő tisztviselő-sereg van. A királyné, Victoria, Adelaide, Erzsébet hercegnő, a király leánya, a király fivére, Artois gróf és grófné, mind bírnak ily külön háztartással; van a király három gyermekének, elsőszülött leányának, a kis Dauphinnek, a normandiai herceg-

nek, van Artois gróf két fiának, Augoulême és Berry hercegnek; a gyermekek hat-hét éves koruktól fogva fellépnek és vendégeket fogadnak. 1771-ről* adataink egészen pontosak; ez évben még Orleans és Bourbon hercegek, Bourbon hercegné, Condé herceg, de la Marche gróf és Penthievre herceg is bírnak külön udvarral. — E személyiségek mindegyikének a királyi palotában bírt lakosztályon kívül, megvan a maga kastélya és palotája, hol társaságot fogadnak, a királyné Trianonban és Saint-Clouban, a hercegnék Bellevueben, a király legidősebb fivére Luxembourg- és Brunoyban, Artois gróf Meudonban és Bagatelleben, Orleans herceg a Palais-Royalban, Monceauxban, Raincyben, Villers-Cotteretsben, Conti herceg a Templeban, Isle-Adamon, a Condék a Bourbon palotában és Chantillyben, Penthievre herceg Sceauxban, Anet- és Châteauvilaineben; a székhelyek felét meg sem neveztem. A Palais-Royalban minden bemutatott egyénnek joga van operai előadások napján a vacsorán megjelenni. Châteauvilainben, mindazok, kik eljönnek hódolatukat bemutatni, meg vannak híva ebédre, a nemesek a herceg, a többiek az első kamarai nemes asztalához. A Templeben a hétfői vacsorákon ötszáz vendég szokott összegyűlni. »Egy hercegnőnek benső társasága negyven-ötven személy-

* 1771-ben a királyi család tagjai a következő évi járandóságokban részesültek: Orleans herceg 150, Condé herceg 100, Clermont gróf 70, Bourbon herceg 60, Conti herceg 60, de la Marche gróf 60, özvegy Conti hercegné 50, Penthievre herceg 50, Lamballe hercegnő 50, Bourbon hercegnő 50,000 livret kaptak. (*Archives nationales*, O¹ 710.)

ből áll«, mondja Marine hercegnő. * A hercegek kísérete személyöktől elválaszthatatlan, még a táborba is velök megy az. »Condé herceg, mondja Luynes, holnap nagy kísérettel a táborba utazik, kétszázhuszonöt, de la Marche gróf száz lóval. Orleans herceg hétfőn megy, a maga és kísérete számára háromszázötven lóval.« ** — A király rokonai közül mindazon nagyok, kik az udvarnál szerepelnek, szerepelnek egyszersmind maguknál is, párizsi vagy versaillesi palotáikban, s a Párizstól néhány mérföldnyire fekvő kastélyaikban. Az emlékiratokból látjuk, hogy ezen nagyúri életmód kisebb arányokban mindenütt ismétlődik. Ilyen volt Gèvres herceg, első kamarai nemes, Párizs és Ile-de-France helytartója, és ki ezen kívül meg a laoni, soissons-i, noyoni, crespyni, valois-i, külön helytartóságokat, a mousseaui kapitányságot bírta, és húszezer livre kegydíjat húzott, valóságos udvaronc, osztályának valódi jellege; tisztsegei, a közszeretet által, melyben részesült, fényüzése, adósságai, tekintélye, izlése, foglalkozásai és szellemi iránya által képviseli a francia előkelő világot.*** Bámulatos emlékezőtehetsége van a rokonság és leszármazás tekintetében, a finom illedelem szabályait alaposan érti, e két jogcímnél fogva gyakran fordulnak hozzá, mintha csak

* Lásd: Beugnot. I. 77. — Mme Genlis. *Mémoires*. 17-ik fej. — De Goncourt. *La femme au dix-huitième siècle*. 52. — Champfort *Caractères et anecdotes*.

** Lásd: De Luynes. XVI. 57 (mai 1757). — D'Estrées grófnak a westfáli sereg fővezérének huszonhét titkára volt, a huszonnyolczadik pedig Grimm volt — Midőn Richelieu herceg a guyennei tartomány elfoglalására ment, útjában száz ló szolgált neki előfogat gyanánt.

*** Lásd: Luynes. XVI. 186 (octobre 1757).

látnok volna. »Nagyban emelte házának és saint-oueni kertjeinek szépségét.« »Rövid idővel halála előtt, mondja Luynes, újonnan huszonöt holdat csatolt kertjeihez, s már megkezdé annak fedett lépcsőzetekké való átalakítását... Háza tekintélyes volt az ott alkalmazott nemesek, apródok, mindenféle cselédség tekintetében, és óriási mértékben költekezett... Mindennap nagy ebédet adott... Majd mindennap volt nála magánkihallgatás. Nem volt senki akár az udvar tagjai, akár a városbeliek között, ki el nem jött volna, neki hódolatát bemutatni. A miniszterek, sőt a királyi hercegek sem tagadták ezt meg tőle. Még felkelése előtt is fogadott látogatókat. Nagyszámú társaság jelenlétében is írt vagy mondatolt... Háza Párizsban, és lakása Versaillesban; felébredésétől lefekvéséig sohasem fogyott ki »látogatókból.« — Párizsban, Versaillesban, s ezek környékén két-háromszáz ily ház volt, melyek ugyanezen látványt mutatták. A magány ismeretlen; Walpole Horácz mondja, miszerint Franciaországban azon szokás uralkodik, hogy az emberek »gyertyájokat, végig, a közönség szemeláttára égetik el.« Gramont hercegné palotáját reggeltől kezdve a legnagyobb urak és legelőkelőbb hölgyek ostromolják. Choiseul herceg házában hetenként ötször van ünnepélyes esteli, ilyenkor a konyhamester esti tíz órakor benéz a termekbe, az óriási csarnokokba, körüljártatja szemeit és hozzávetőleges számítása szerint ötven, hatvan, nyolczvan terítéket tétet az asztalra;* e példán indulva valamennyi gazdag család abba helyezi büszkeségét, hogy asztala minden látogató számára terítve van. — A jött-mentek, a pénzemberek,

* Lásd: De Goncourt, *id. munk.* 73, 75.

kik a nevet pénzen vásárolják a birtokkal együtt, vagy bitorolják az adóbérlők és ezek fiai, Law szereplése óta érintkeznek a nemességgel, utánozzák ennek modorát. S nem is szölok itt a Bouret, Beaujon, Saint-James-féle emberekről, s a pénz egyéb zsarnokairól, kiknek fényüzése elhomályosítja a királyi hercegeket is. Nézzünk egy egyszerű adóbérlőtársra, d'Épinayre, kinek szerény és finom érzésű neje visszautasítja a férje által követett nagyuraskodást. D'Épinay úr »kiegészítve cselédségét« azt kívánja, hogy neje egy második komornát is tartson; de ez nem akarja; s mégis ezen korlátolt háztartásban »a tisztségek, szobaleányok és szolgák száma tizenhatra megy . . . Mihelyt d'Épinay úr felébredt, szolgája készen áll parancsainak teljesítésére. Két komornyik várja rendeleit. Az első titkár belép azon szándékkal, hogy a beérkezett levelekről, melyeket neki kell felbontania, számot adjon; de e feladatában legalább százszor megakadályoztatik minden képzelhető ürügyek által. Majd egy csiszárt jelentenek be, ki soha nem látott szépségű lovakat kínál . . . Majd egy komédiás, ki valamely dalt károg el, s a kinek az úr megígéri pártfogását, hogy az opera növendékei közé felvétessék, miután elébb megmagyarázták neki, mi a jó ízlés, és a francia ének tisztasága. Majd ismét egy kisasszony, ki reám várakozik . . . felkelek, és kijövök szobámból. Két inas felrántja az ajtószárnyakat előttem, ki szívesebben mennék át a tű nyílásán, és bekiált az előszobába: »Az asszony, urak, az asszony jó!« — A kik ott vannak, mind sorba állanak, s ezek ruhaszövet- és hangszer kereskedők, aranyművesek, házalók, inasok, csizmatisztítók, hitelezők, s minden képzelhető nevetséges és kínos alkalmatlankodók. Tizenkettőt,

sőt egyet üt az óra, mielőtt ez öltözködésnek vége van, és a titkár, ki bizonyára már tapasztalásból tudja, hogy lehetetlen urának számot adnia az ügyekről, írott jegyzéket nyújt át neki, hogy tudhassa mit kell a bérlők gyűlésén mondania « * — Tétlenség, rendetlenség, adósság, pártfogói hang, modor és szertartás, mindezek a valódi világ paródiái; de nem csoda, az aristocratia utolsó fokozata áll előttünk. Pedig d'Épinay úr udvara, kicsiben hasonlít a királyéhoz.

A miniszterek, nagykövetek, tábornokok a király helyettesítői, még inkább kénytelenek nagyszerű módon fellépni. Semmi más körülmény nem tette a régi uralmat oly fényessé, és egyszersmind oly terhessé; ebben úgy, mint minden másban, XIV. Lajos fő okozója a rossznak és jónak egyaránt. Az udvar által megállapított politika megkövetelte a pompát. »A ki a királynak tetszeni akart díszbe öltözött, terített asztalt, kocsit tartott, épített, játszott; ezek valának az alkalmak, midőn a király velök szóba állt. ** A ragály az udvarból terjedt el a vidékre, hol mindenki csupán asztala és kifejtett fényüzése szerint

* Lásd: Mme d'Épinay. *Mémoires*. Boiteau-féle kiadás. I. 306 (1751).

** Lásd: Saint-Simon. XII. 457. — Dangeau. VI. 408. Boufflers tábornagnál a compiégnei táborban (1698 szept.) minden este és minden reggel két asztal volt terítve, az egyik 20, a másik 25 ember számára, s ezeken kívül pótlékasztalok 72 szakács, 340 szolga, 4800 asztalkendő, 960 ezüst és 72 aranyozott tányér volt vele. 14 ló hozta Párizsból az italokat és gyümölcsöt; a halat, szárnyasokat és vadat minden nap külön külön futárok hozták Gand, Bruxelles, Dunkerque, Dieppe és Calaisból. Rendes napokon 600, s a király és hercegek látogatása alkalmával 1000 palaczk bor fogyott.

becsültetett. « Belle-Isle tábornagy azon évben, melyet VI. Károly megválasztatása alkalmából Frankfurtban töltött, »utazásra, szállítási költségekre, ünnepélyekre, ebédekre, egy ebédlőterem és egy konyha építésére, 750,000 livret költött, s ezen kívül az ajándéku kiosztott szelenczék, órák és egyebekre 150 000-et, és a gazdálkodó Fleury bíbornok parancsára konyhájában százegy ember volt elfoglalva. * Midőn Rohan herczeg mint nagykövet 1772-ben Bécsben volt, két kocsija 40,000 livrebe került, 40 lovat, 7 nemes apródot, 6 nemes embert, 5 titkárt, 10 zenészt, 12 gyalog szolgát, 4 futárt vitt magával, ez utóbbiak díszszel elhalmozott ruhája egyenként 4000 livrebe került; a többi dolgok is ezzel állottak arányban. ** Bernis bíbornok fényüzése, jó ízlése, válogatott ebédei és bámulatos fellépése Rómában, ismereteseek. »Róma királyának nevezték, s valóban az volt fellépésének nagyszerűsége és azon tekintélynél fogva, melyet élvezett... Asztala fogalmat nyújtott arról a mi csak lehetséges... Ünnepélyei, szertartásai, kivilágításai mind olyanok valának, hogy másokét nem lehetett vele összehasonlítani. « Ő maga mondá mosolyogva: »Franciaországhoz címzett szállodát tartok Európa egyik találkozási pontján.« *** A nagykövetek jövedelmei és szabadalmi kétszerte sőt háromszorta akkorák mint mai nap. »A király 50,000 talért fizet nekik. Duras herczeg, a madridi nagykövet, 200,000 livret kapott évenként, s ezen kívül 100,000 talér ajándékot, s 50,000 livret a titkos ügyek vezetéseért,

* Lásd: De Luynes. XIV. 149.

** Lásd: L'abbé Georgel. *Mémoires*. 216.

*** Lásd: Saint-Beuve. *Causeries du lundi*. VIII. 63. hol két tanu, de Genlis és Roland asszony szavai idéztetnek.

s vagy 400—500,000 livre árú bútorokat és egyéb szerelvényeket is kölcsönöztek neki, melyeknek felét magának tartotta meg.« * — A miniszterek kiadásai és jövedelmei is ezekhez hasonlók. 1789-ben a kancellár fizetése 120,000 livre, a pecsétőré 135,000; »Villedeuil úr mint államtitkár 180,670 livre fizetést kapott, de ő bejelentvén, hogy ez összeg nem fedezi kiadásait, ennek következtében fizetése összesen 226,000-re emeltetett.« ** Szokásban volt az is, hogy ha visszavonultak, a király 20,000 livre évi nyugdíjat ad nekik, és leányuknak 200,000 frank hozományt. — Ez nem is sok, ha életmódjukat tekintetbe vesszük. »Oly nagy házat kénytelenek tartani, hogy nem igen gazdagodhatnak meg állásuk jövedelméből; Párizsban, hetenként legalább háromszor valamennyien terített asztalt kénytelenek tartani, Versaillesben, Fontainebleauban mindennap.« *** Midőn de Lamoignon kancellárrá neveztetett 100,000 livre fizetéssel, mindjárt azt beszélték, hogy tönkre fog menni, »mert Aguesseau úrnak egész konyhaszemélyzetét átvette, pedig ennek egyedül konyhája 80,000 livret emésztett fel évenként. A Versaillesben, első ülése után adott ebéd

* Lásd: De Luynes. XV. 455. és XVI. 219 (1757). Belle-Isle tábornagy 1.200,000 livre adósságot csinált, egy negyedét kéj lakainak építésére, a többit, hogy a király szolgálatában részt vehessen. A király, hogy őt kártalanítsa, 400,000 livret utalványoz neki a sóbányák, és 80,000 livre évi járandóságot azon társulat által fizetett összegből, mely a nemes érczek finomításának szabadalmával bír.

** Lásd: *Compte général des revenus et dépenses fixes au I-er mai 1789.* 633-ik l. — Jegyezzük meg jól, hogy mindezen számokat meg kell kettőzni, hogy a mai értéket megkapjuk.

*** Lásd: Mme de Genlis. *Dictionnaire des Étiquettes.* I. 349.

6000 livrebe került, és Párizsban úgy mint Versaillesben mindig vagy húsz terítékű asztalt kell tartania.« * — Chambordban Szász Mórícz tábornagy házában minden nap két, 60 és 80 terítékű asztal volt elkészítve, istállóiban 400 ló állott, civillistája 100,000 tallérnál több volt, őrségét egy dsidás-ezred képezé, színháza volt, mely 600,000 livrenél többbe került, az ő és környezetének életmódja Rubens bacchanáliáihoz hasonlít.* — A tartományok főhelytartói és helytartói, mint láttuk, ha székhelyökön vannak, nem tesznek egyebet, mint hogy vendégeket fogadnak; mellettök a felügyelő, ki egyedül végzi az ügyeket, szintén fogad és pedig nagyszerűen, különösen azon tartományokban, melyek tartománygyűléssel bírnak. A parancsnokok, tábornokok, a központi hatalom valamennyi képviselői, az erkölcsök, társadalmi szokások, és saját tétlenségek által kényszerítve, hasonlóképen így élnek, nyílt szalont tartanak; a versaillesi finomságot és vendégszeretetet magukkal hozzák. Ha az ily embert neje is követi, az unatkozik, és »ötven ember társaságában élődnek, mindennapi dolgokról fecsegnek, horgolnak, vagy lottót játszanak, s három órát töltenek az étkezésnél.« De »a környékbeli katonák, nemesek, városi hölgyek valamennyien«, minden követ megmozgatnak, hogy a tánczvigalmakon részt vehessenek, és versenyezve magasztalják a házi asszony »kedvességét, finomságát, jó kedélyét.«*** E költséges szokásokkal még az alsóbb fokozatokban is találkozunk. Általános szokásnál fogva az ezre-

* Lásd: Barbier. *Journal*. III. 211 (décembre 1750).

** Lásd: Aubertin. *L'esprit public en dix-huitième siècle*. 255.

*** Lásd: Mme de Genlis. *Adèle et Theodore*. III. 54.

desek sőt még a kapitányok is megvendégelik tisztjeiket, és így »sokkal többet költenek, mint a mennyi fizetésök van.« * És ez is egyike azon okoknak, melyek miatt az ezredek előkelő házak fiai számára tartatnak fenn, a századok pedig gazdag nemeseknek. — A Versaillesben dús lombozattal elterülő nagy királyi fának oltványai ezrenként terjednek el egész Franciaországban, hogy ott, mint amaz Versaillesben, díszcsokrok gyanánt kiterjedjenek.

VII.

Látjuk, miképen fejlik az aristocratia még a legtávolabb fekvő vidékeken is a mondott minta után, nagyvilági virágzásra. Egyéb foglalkozás hiányában a nemesek egymást látogatják meg, s az előkelő úrnak fő foglalkozása az, hogy méltóan töltse be háziúri tisztét; az egyházi és világi egyaránt szölok. — A százharminczegy érsek és püspök, a kétszáz javadalmas apát, mind világfiak; jó módjuk van, gazdagok, finomak, püspöki palotáik és apátságai reájok nézve mezei tartózkodási helyek, melyeket megújítanak és szépítenek, ott tartózkodásuk, és az ott összegyűlő társaság mértéke szerint. Dom Rocourt clairvauxi apát igen udvarias a férfiak, de még inkább a nők iránt, csak négylovas hintón jár, mely előtt egy csatlós

* Lásd: Duc de Lévis 68. Az utolsó reformok előtt az angol tisztek is így tettek. — V. ö. Voltaire. *Entretiens entre A, B, C*, 15-e Entretien. »Az ezred birtoka épen nem a tett szolgálatok jutalma, de azon pénznek, melyet valamely fiatal ember szülei fizettek, hogy fiok évenként három hónapon át valamely vidéki városban nyílt asztalt tarthasson.«

lovagol: szerzetesei által méltóságoltatja magát, és valódi udvart tart.* A val-saint-pierrei karthausi kolostor, pompás palota egy óriási uradalom közepén. és a perjel, Dom Effinger, napjait vendégei között tölti el.** Az origny-i zárdában Saint-Quintin közelében, »az apátnőnek cselédei, kocsija, lovai vannak, s a férfiakat látogatásképen és ebédre, saját lakosztályában fogadja.«*** — Krisztina hercegnő, remiremonti apátnő, és kanonoknői szüntelen utazgatnak; de azért »az apátságban jól mulatnak«, számtalan vendéget fogadnak »a hercegnő magán lakosztályában valamint a vendégeiben is.«**** A huszonöt női nemesi, és a tizenkilencz férfi nemesi káptalan mind-megannyi folytonosan nyílt szalon, az előkelő társaság találkozó helye, melyet alig választ el egy keskeny egyházi korlát a nagy világtól, mely e társaságot szolgáltatja. Az alixi káptalanban Lyon közelében a kanonoknők abroncs szoknyában járnak a templomba, »s úgy vannak öltözve mint künn a világban«, azon különbséggel, hogy ruhájok fekete selyem, és hermelinnel van szegélyezve.† Egy nő ki az ottmarsheimi káptalant Elsassban meglátogatta, írja: »azon nyolcz nap, melyet ott töltöttünk, séták, a római utak maradványainak megtekintése, nevetgélés sőt táncz közben múlt el, mert igen sokan jöttek a zárdába, s leginkább pletykázással tölték az időt.« Saarlouis kö-

* Lásd: Beugnot. *Mémoires*. I. 79.

** Lásd: Merlin de Thionville. *Vie et correspondance*. — Elbeszéli itt a val-saint-pierrei kolostorban, Thiérarcheban tett látogatását.

*** Lásd: Mme de Genlis. *Mémoires*. 7-ik fej.

**** Lásd: Mme d'Oberkirk. I. 15.

† Lásd: Mme de Genlis, I. 26-ik fej. — Mme d'Oberkirk. I. 62.

zelében a loutrei kanonoknők a katonatisztekkel együtt ebédelnek. és épenséggel nem tartózkodók.* Számtalan zárda-özvegy és olyan ifjú nők számára, kiknek férjeik a táborba mentek, valamint jó házból való leányok számára kellemes és illő menhely gyanánt szolgál, s a főnőknő, ki többnyire hajadon, könnyűséggel és ügyesen uralkodik e szép női világ felett. — De a fény, vendégszeretet, s a sokaság sehol sem oly nagy mint a püspöki palotákban. Jellemeztem már a püspökök helyzetét; gazdagok, hűbéri jogok birtokosai, a vidék régi souverain urainak örökösei és utódai, s ezen felül a divat emberei és Versaillesben jártasok levén, természetes, hogy udvart tartanak maguk körül. Egy Ciccé, bordeauxi, egy Dillon, narbonnei, egy Brienne, toulousei érsek, egy Castellane mendei püspök és egész Gévaudan souverain ura, egy cambrayi érsek, Cambray hercege, egész Cambrésis souverain ura, s a tartománygyűlés született elnöke, hercegek levén, hercegi módon kell fellépniök. Azért vadásznak, építnek, vannak kegyenczeik, vendégeik, reggeli hódolatok, előszobáik, rendezőik, tisztjeik, nyílt asztaluk, felszerelt házuk, kocsijaik, és legtöbbnyire adósságaik is, a valódi nagyuraság utolsó elmaradhatlan kelléke. A saverni palotában, melyet a Rohanok, bibornokok, Strassburg püspökei mint öröklő püspökséget bírtak, mely nagybátyáról unokaöcsre szállt, 700 ágy, 180 ló, 14 konyhamester, 25 komornyik volt. »Az egész tartomány összegyűl itt«; volt eset, hogy a bíbornok egyszerre kétszáz meghívott vendéget szállásolt el, szolgálíkon kívül; »húsharmincz hölgyet, a tartomány legszeretetre méltóbbjai

* Lásd : De Lauzun. *Mémoires.* 257.

közöl« mindig találhatni nála, »és e szám gyakran még szaporodik azok által, kik az udvartól jönnek.« Este kilencz órakor közös vacsora volt, s ez mindig valóságos ünnep, melynek legszebb éke maga a bíbornok vala. Gyönyörű öltönyében, ő maga szép, udvarias, kiváló finomságú ember, legcsekélyebb mosolya is kellem, »folyton mosolygó arcza bizalmat kelt; a fellépésre született embernek valódi jellege.« *

Ily életmód és foglalkozás van a világi főurak házában is, midőn nyaranta a vadászat és kellemes időjárás miatt, birtokaikra jönnek Így pl. Normandiában Harcourt, és Champagneban Brienne a két legkiválóbb kastély. »Párizsból előkelő emberek, jeles irodalmi férfiak látogatnak ide, s a kerületi nemesség folytonosan özönlik ide tisztelegni.« ** Nincs oly nagyúri székhely, hová az előkelő világ csapatosan nem járna el és pedig hosszabb időre; ebédek, táncz, vadászat, csevegés, tépés készítése, színdarabok előadása az időtöltés tárgyai. A ragyogó madarak nyomát egyik kalittól a másikig követhetjük, egy hétig, egy hónapig, három hónapig is itt maradnak, hogy hallassák hangjukat, mutogassák tollazatukat. Genlis gróf és grófné így vándorolnak Párizsból Isle-Adamra Villers-Cotteretsbe, Frétoyba, la Planchettebe, Soissonsba, Reimsbe, Grisollesbe, Sillerybe, Brainebe, Balincourtba, Vaudreuilbe, így töltve el szabad idejüket, csillogtatva szellemöket, látogatva barátaikat, kiket azután viszont ők fogadnak meguknál. — Egy pillantás a házak külső felszerelésére,

* Lásd: Marquis de Valfons. *Mémoires*. 60. — Duc de Lévis. 156. — Mme d'Oberkirk. I. 127. II. 360.

** Lásd: Beugnot. I. 71. — Hippeau. *Le gouvernement de Normandie* című munkája több helyén.

megmutatja, hogy e korban a legelső kötelesség volt a vendégszeretet, úgy, mint a legelső szükséglet az, hogy az emberek társaságban legyenek. * S valóban e kor fényüzése különbözik a mienktől, néhány hercegi házat kivéve, a falusi berendezésben nem igen nagy, ezt a pénzembereknek engedik át. »De csodálatraméltó mindenben, a mi másoknak gyönyörűséget szerezhet; lovak, kocsik, terített asztal, lakás, még azok számára is, kik nem tartoznak a házhoz, színházi páholyok, melyeket az illetők barátjaiknak kölcsönöznek, végre cselédség tekintetében, mely sokkal nagyobb számú, mint mai nap.« — Ezen kölcsönös és folytonos érintkezés következménye az, hogy a nemesek, még a legelmaradottabbak is, lassanként levetik azon nyerseséget, mely hasonlóikat Német- és Angolországban még ma is jellemzi. Franciaországban ritkák az oly alakok, mint Western és Thunder-ten Trenck báró; egy elsassi hölgy, ki Frankfurtban néhány westfáli hétszilvafás nemest lát, megütközik az ellentétén.** A francia falusi nemesek, még a legtávolabbi tartományokban is, megfordultak a felügyelő szalonjában és látogatásaik alkalmával találkoztak néhány versaillesi hölgygyel; ennek következtében »az előkelő modor nem ismeretlen előttök, reájok tapad és legalább nagyjából megismerkednek a divat és az öltözködési mód változásaival.« Még a legkevésbé finom is, ha vendége eltávozik, kalapját kezében tartva, lekíséri őt a lépcső aljáig és megköszöni a

* Lásd: Mme de Genlis. *Mémoires*, több helyen. — U. a. *Dictionnaire des Étiquettes*. I. 348.

** Lásd: Mme d'Oberkirk. I. 395. — Sotenville báró és neje, kik Molière egy darabjában előfordulnak, kissé falusiasak és kicsinyesek, de jól nevelt emberek.

kitüntetést, melyben amaz látogatásával részesíté. A legfalusiasabb, ha nővel beszél, visszaemlékezik a lovagias udvariasság némely maradványaira. A legszegényebb, s legvisszavonultabban élő is gondosan megőrzi kék kabátját és a Szent-Lajos rend keresztjét, hogy előforduló alkalommal, szomszédjánál, valamely nagyúrnál, vagy az átutazó herczegnél tiszteleghessen. — És így a hűbéri tábornok a legfelső fokozattól a legalsóig átalakult és pedig egészen. Ha egy pillantással beláthatnók ama harmincznegyvenezer palotát, várat, kastélyt, apátságot, minő kellemes és fényes díszben lépne elénk Franciaország képe! Valódi szalon, s nem látunk mást, mint szalon-embereket. Az egykori, tekintélyvel bíró nyers vezetők mindenütt kellemes háziurakká alakultak át. Azon társasághoz tartoznak, mely, mielőtt egy nagy hadvezért megbámulna, azt kérdi »szeretetreméltó ember-e?« Igaz, még viselnek kardot, bátrak még mindig, önszeretetből és nagyravágyásból, készek megöletni magukat, különösen párbajokban és külsőségek miatt. De a világfi jellege elfedi a régi hazafi jellegét; a tizennyolczadik század végén legnagyobb tehetségök az illemtudás, és legfőbb foglalkozásuk a vendégek fogadása és a látogatás viszonzása.

II. FEJEZET.

A szalon-élet. — I. A szalon-élet csupán Franciaországban tökéletes. — Ennek okai: a francia jellem; a francia udvarban dívó hang. — Ez életmód mindig kellemesebb, de egyszersmind időtráblóbb lesz. — II. Egyéb érdekek és kötelességek alárendelése. — Közönyösség a köz ügyek iránt. — Ezek csak elmés ötletek tárgyát képezik. A magánügyek is elhanyagoltatnak. — Rendelenségek a háztartásban és a pénzzel való visszaélés. — III. A házasfelek erkölcsi elválása. — Az udvarlás. — A szülők és gyermekek elválasztása. — A nevelés, hiányai és tárgyai. — A cselédek és szállítók modora. — A világias kinyomat általánossá lesz. — IV. Ez életmód kellemei. — Az illemtudás a tizenharmadik században. — Tökélye és forrásai. — A nők tekintélye annak tanításában és meghatározásában. — V. A dísz és környezet kellemei. — Tétlenség, időtöltés, tréfák. — VI. A vígság a tizenharmadik században. — Okai és hatásai. — Türelem és ledérség. — Tánczvigalmak, ünnepélyek, vadászat, vendégeskedések, mulatozások. — A hatóságok és főpapok szabadságai. — VII. Fő szórakozás a társaság színjátékai. — Fény és túlzások.

I.

Más aristocratiák is Európában, hasonló viszonyok befolyása alatt körülbelől hasonló erkölcsöket szoktak meg. Ezeknél is az egyeduralom teremte meg az udvart,

és ez, a művelt társaságot; de a szép növény csak félig fejlett ki. A talaj nem volt kedvező, s a bele vetett mag sem volt a javából. Spanyolországban a királyt az illem törvényei annyira lenyűgözik, mint a mumiát az azt körülvevő burok, és a merev gőg, mely miatt nem képes a világi életmód kellemeihez leereszkedni, komor unalomra és esztelen pompára korlátozza.* Olaszországban, a kis, zsarnok, és nagyjából külföldi fejedelmek alatt, a folytonos veszély és az öröklővé vált bizalmatlanság, miután lekötötte a nyelveket, a kedélyt a szerelem benső örömei, és a szépművészetek néma gyönyörei felé vonzza. Németországban és Angliában, a lakosság hideg mérséklete, nehézkes, és a művelődéssel ellenkező természete a múlt század végeig megtartja az ősi germán tulajdonságokat, a magány szeretetét, az ittasságot és durvaságot. Ezzel ellentétben Franciaországban minden a társadalmi szellem felvirágzását mozditja elé: e tekintetben a nemzet szelleme és a politikai kormány karöltve járnak, és úgy látszik, hogy a meglevő talaj számára a növény már előre megvalósult.

A francia, természeténél fogva szereti a társaságot, s ennek oka az, hogy jól és könnyen megfelel a társasélet kívánalmainak. Nincs meg benne az álszégyen, mely északi szomszédait zavarja, s az erős szenvedély, mely a

* Lásd: De Loménie. *Beaumarchais et son temps*. I. 403. Lettre de Beaumarchais (24 décembre 1764). — Voyage de Mme d'Aulnoy, et lettres de Mme Villars. — Olaszországra nézve lásd: Stendhal művét (*Rome, Naples et Florence*). — Németországra nézve Bareith örgrófné és Lang lovag emlékiratait. — Angliára nézve *Az angol irodalom története* című munka (ugyancsak Tainetől) III. és IV. kötetei adnak felvilágosítást.

délieket lenyűgözi. A társalgás nem esik nehezére, nem kell természetes félénkséget, vele született elfogultságot legyőznie. Cseveg tehát könnyedén és kedve szerint, s a csevegés élvezetet nyújt neki. A boldogságnak egy különös nemére van szüksége, mely finom, könnyed, gyors, folyton megújuló és változatos, melyben értelmisége, önszeretete, valamennyi élénk és rokonszenves tehetségei megtalálják a nekik szükséges tápot; s a boldogság e nemét csupán a társaság és a társalgás adja meg neki. Érzékeny levén, az előzékenység, kímélet, figyelem, a gyengéd hízeltetés képezik reá nézve azon szükséges légkört, melyen kívül csak bajjal tud lélegzeni. Ha udvariatlannak kellene lennie, ez csakúgy bántaná, mintha mások udvariatlanok ő iránta. Ezen jóakaró és hiú ösztöneire, a szeretetreméltóság megszokása kellemes édességgel hat, annál inkább, mert ez ragályos. A kinek tetszeni akarunk, az nekünk is iparkodik tetszeni, s a mely mértékben vagyunk előzékenyek mások iránt, azon mértékben figyelmesek mások irántunk. Hasonlóak társaságában lehet csevegni; mert csevegni annyi, mint másokat mulattatva mulatni, s a francia számára ennél élénkebb gyönyör nincs.* A társalgás gyorsasága és fordulatokban való gazdagsága reá nézve olyan mint a madár repülése; vidoran, mások lendülete által felélesztve, szökik egyik eszméről a másikra, merész ugrásokkal, kerülőkkel, előre nem látott fordulatokkal, a legalacsonyabbról a legmagasabbra, a lapályról az ormokra, a nélkül hogy valamely

* Lásd: Volney. *Tableau du climat et du sol des États-Unis d'Amerique*. — Szerinte a francia gyarmatok jellemző vonása a többi nemzetekkel szemben, a társaság és csevegés utáni vágy.

gödörben megbotlanék, a sűrűségben megakadna, s a nélkül, hogy az érintett ezer és ezer tárgytól egyebet kívánna, mint azok sokféleségét és külsejük vidorságát.

A természettől ilyenképen felruházva és megalkotva, a francia úgy szólván oly életmódra termett, melynek következtében naponként tíz órát töltön társaságban; vele született természete s a társadalmi rend együttesen közreműködtek, hogy a szalonélet tökéletes legyen. Mindnyájok élén a király járt elő példával. XIV. Lajosban megvolt a házigazda valamennyi sajátsága, a fellépés és vendégszeretetet érzéke, a leereszkedés és méltóság, azon művészet, melylyel mások önszeretetét, kimélését s e mellett saját helyét is megtartá, a lovagias udvariasság, a tapintat, a szellem és beszéd kellemei. »Ő tökéletesen jól beszélt, ha csevegni kellett; ha tréfált, ha valami eseményt elmondani méltóztatott, ez rendkívüli kellemmel, nemes és finom tartással történt, milyent csak nála tapasztaltam.« * »Soha sem láttam embert, ki természeténél fogva ily udvarias lett volna, ki udvariasságát oly jól tudta volna fokozni, oly helyesen tudta volna a kort, érdemet, rangot megkülönböztetni, mind feleleteiben mind modorában... Meghajtásai, melyek többé-kevésbbé mélyek valának, de mindig könnyedek, hasonlíthatlan kellem és méltóság ki nyomatával birtak... Csodálatra méltó volt, hányféleképen viszonzotta az üdvözléseket. midőn a sereg arczvonalanak élén állott, vagy szemlék alkalmával. De különösen a nőkkel szemben, nem volt hozzá hasonló senki... Soha nem ment el a legigénytelegg nő mellett, hogy kalapját meg ne emelte volna, még a komornák előtt is,

* Lásd: Mme de Caylus. *Souvenirs*. 108-ik l.

ha tudta is, hogy azok...Soha senkinek sem mondott bármi kellemetlent... Illetlen vagy merész szó nem lebent el ajkairól mások előtt, hanem legcsekélyebb mozdulata, járása, tartása, egész megjelenése, kimért, illő, nemes, nagy, fenséges, és mindamellett természetes volt.« * — Íme ez a minta, mely többé-kevésbé a régi uralom végéig követtetett is. Változása csak a társas élet emelésére hat. A tizennyolczadik században, kivéve a nagy ünnepélyeket, fokról-fokra lefelé szállt egykori magaslatáról. Lassanként megszűnik »ama csend, melyben a légy repülése is hallható volt«. »Sire, mondá Richelieu tábornagy, ki három király uralkodását látta, XVI. Lajoshoz. XIV. Lajos alatt senki nem mert egy szót is szólani, XV. Lajos alatt egész halkán, Felséged alatt már hangosan beszélnek.« Ha a tekintély veszt is e változás következtében, a társas élet nyer; s az udvari illem alig érezhető meglazulása, a könnyedségnek és kellemnek nyit utat. Ezentúl a nagyok, kevesebbet törődve a tekintély gyakorlásával mint a tetszéssel, a tartózkodást mint alkalmatlan »és nevetséges öltönyt, levetkőzik, s kevésbé vadászszák a tiszteletet mint a tetszést. Már nem elég barátságosnak lenni, hanem az alant állók ép úgy mint az egyenlőek íránt szeretetre méltónak kell lenni.« ** »A francia hercegek, mondja azonkor egyik hölgye, inkább meghalnak, mint sem hogy kelem nélküliek legyenek.« *** Még a trón körül is »fesz-

* Lásd: Saint-Simon. *Mémoires*. XII. 461.

** Lásd: Duc de Lévis. *Souvenirs et portraits*, 321-ik l.

*** Lásd: Mme de Genlis. *Souvenirs de Félicie*. 160-ik l. — Meg kell azonban mégis jegyeznünk, hogy XV. sőt XVI. Lajos alatt is, a régi királyi magatartásról nem mondtak le. »Bár, mondja Alfieri, figyelmeztettek, hogy a király rendszeren nem szokott az idegenek-

telen, vidám hangulat uralkodik», és XIV. Lajos komoly és fegyelmezett udvara, a század vége felé az ifjú királyné mosolya következtében a leghivogatóbb és legvidámabb szalonná válik. A fegyelem illetén meglazulása tökéletesíti a szalon-életet. »Ki nem élt 1789 előtt, mondá később Talleyrand, nem ismeri az élet édességeit.« — Ez édes-ség oly nagy volt, hogy más után nem vágyodott senki, s az egész embert lefoglatta. Ha a világ ennyi vonzerővel bír, csak érette élnek az emberek.

II.

Ily életmód mellett az embereknek nincs idejük, de kedvök sem más dolgokra, még azokra sem, melyek őket legközelebből érdeklik, a köz ügyekre, a háztartás és a család ügyeire. — Már fentebb mondtam, hogy a köz ügyektől visszavonódnak, közönyösek irántok, legyenek azok helyiek vagy általánosak, a közigazgatás már nincs az ő kezökben, s így nem érdekli őket. Ha ezekről beszélnek, ez tréfa okáért van; a legfontosabb események csak elmés ötletek tárgyát képezik. Midőn abbé Terraynak rendelete mely az államtönköt kimondá, megjelent, s

kel szóba állani, még sem tudtam lenyelni azon olypusi Jupiter-hez illő tekintetet, melylyel XV. Lajos főtől talpig, hidegen végig-mérte a bemutatott embert; ha egy óriásnak egy hangyát mutatnának, az, miután megnézte, mosolyogna, vagy mondaná: ah mily kedves kis állat! vagy, ha hallgatna, legalább arczáról lehetne ilyesmit leolvasni.« (Alfieri. *Mémoire*. I. 138. 1768.) — V. ö. azon leczkértetést, melylyel a király hét és fél esztendősen leánykája egy bemutatott hölgyet illet. (Mme d'Oberkirk. *Mémoires*. II. 349).

melynek következtében a tőkepénzesek vagyonuk felét elveszték, egy valaki a színházban, igen szűk levén helye, elkiáltá magát: »Minő szerencsétlenség hogy a derék Terray nincs jelen, hogy minket is felényire leolvaszt-hatna!« Nevetés, taps követé e szavakat, és másnap, egész Párizs ismételve azokat, megvigasztalódott a köz-romlásan. — A szövetségek, csaták, adók, szerződések, minisztériumok, államügyek, a század egész története megvan bökversekben és dalokban. Egy nap, midőn ifjú udvaroncok társaságában szájról-sájra járt a legújabb elmés ötlet, egyikök elragadtatásában kezeit felemelve mondá: »Hogyan ne lennénk elbűvölve a nagy események sőt felforgatások által, melyek ily szép ötleteket hoznak létre!« * Alig hogy ezt az illető kimondá, szemlét tartanak az ötletek, a Franciaországot ért vereségek alkalmából készült költemények felett. A hochstädti csatára írt költemény rossznak találtatott, s némelyek így nyilatkoztak e tárgyról: »Bánt, hogy e csatát elvesztettük; ez a dal mit sem ér.« ** — S ha le is számítjuk e jellemvonásból azt, a mit a lendület hatása és a furcsaságok szabadalma visszataszítót helyeztek belé, megmarad mégis a század jellemvonása, melyben az állam majdnem semmi,

* Lásd: Champfort. *Caractères et anecdotes*. 26. 55. — Bachaumont. I. 136 (7 septembre 1762). A parlamentnek a jezsuiták ellen kiadott rendelete után egy hónapra, apró, csigákba rejtett, viaszból készült jezsuita alakok jöttek forgalomba. »Egy zsinór segítségével a jezsuita kiugrasztatott s ismét visszahúzatott. Valóságos őrzöngéssel vásárolta mindenki e játékszert, és nem volt ház, a hol ilyen nem volt volna.«

** Viszont azonban a rossbachi csatáról készült költemény igen szép.

a társadalom minden volt. E nézetből kiindulva, megítélhetjük, minő tulajdonságokat kívántak a miniszterek-től. Necker úr egy nagy és víg operával egybekötött fényes estélyt adott, »s ez ünnepély több bizalmat, tetszést és szilárdságot szerzett neki, mint valamennyi pénzügyi műveletei . . . A huszadról szóló utolsó intézkedéséről csak egy napig beszéltek, míg az említett ünnepély kellemeit Párizsban úgy mint Versaillesben apránként megbeszélik, és hangosan hirdetik: Necker úr és neje bámulatra méltó emberek, a társaság valóságos díszei.« * A mulatozó úri társaság a magas rangúaktól megkivánja, hogy mulattassák. Félig komolyan félig tréfálva látszik mondani Voltairerel, »hogy az istenek a királyokat csak azon czélból látszottak teremteni, hogy mindennap ünnepélyeket rendezzenek, és hogy ezek változatosak legyenek; hogy az élet igen rövid ahhoz, hogy máskép használják; hogy a perek, fondorlatok, háborúk, a papok vitatkozásai, melyek az emberi életet felemésztik, oktan és borzasztó dolgok, hogy az ember csak a gyönyörök kedvéért születik«, s hogy a szükséges dolgok között első helyre teendő »a felesleg.«

A mondottakból következtethetjük, hogy saját magán ügyeik elintézésében épen oly gondatlanok mint a közügyekben. A háztartás, a javak kezelése, a házi rendgondozása szemeikben mint nyárspolgárokhoz illő ostobaság, a gazdatisztek és konyhamesterek dolga. Mire valóknak volnának ez emberek, ha az uraknak kellene ilyesmikre gondolni? Az élet megszűnik ünnep lenni, ha az

* Lásd: *Correspondance secrète*, par Métra, Imbert, etc. V. 277 (17 novembre 1777). — Voltaire. *Princesse de Babylone*.

ember kénytelen annak szükségleteire gondolni. A kényelemnek, fényezésnek, kellemeknek egy forrásból kell csergedezniök, és mint sült galambnak a szájba repülniök. A világhi természetesnek találja, hogy zsebei saját hozzájárulása nélkül mindig telve legyenek arannyal, öltözőszobájában mindig legyen egy divatos öltözék, előszobájában hajporos szolgák, kapuja előtt aranyozott hintó, asztalán válogatott ételek, s hogy egész figyelme csak arra legyen irányozva, miszerint mindezt, szalonjának vendégeivel kellemmel felhasználhassa. Az ily életmód tékozlás nélkül nem tartható fenn, s a cselédség, magára hagyatva, nem marad mellékes haszon nélkül. De ez mit árt, ha egyébként megteszi kötelességét? S azután másoknak is csak kell élni, és kellemes dolog, ha engedelmes, elégedett arcokat látunk magunk körül. — Az ország legelőkelőbb házai ennek következtében a zsákmányolás tárgyai. XV. Lajos egy alkalommal, vadászaton, Choiseul herceget, kivel egy kocsiban ült, kérdé, mit gondol, mennyibe került azon kocsi, melyben ülnek. A kérdezett azt mondá, hogy hiszi, miszerint 5—6000 livreért szerezhetne magának Folyat, de »hogy ő Felsége, miután királyilag fizet, és nem mindig azonnal, talán 8000 livreért kapta. — Csalódik ön, mondá a király, mert e kocsi úgy amint ön azt látja 30,000 frankomba kerül . . . A lopás házamban óriási, és lehetetlen azt megszüntetnem.« * — S valóban a nagyok és kicsinyek egyaránt magukhoz ragadnak, a mit csak lehet, akár pénzben akár természetiekben, akár szolgálatokban. A király főlovász-

* Lásd: De Bezenval. *Mémoires*. II. 206. E történetkét Choiseul herceg beszélte el.

mestere számára ötvennégy ló áll készen; Brionne aszszonyság részére, ki fia kiskorúságának idejére egy istálótiszttséget visel, harmincznyolez; kétszáztizenöt istálószolga és körülbelől ugyanannyi ló tartatik a király költségére különféle egyének számára, kik nem is tartoznak ez osztályhoz.* Mily tömege az elősdieknek rágódik a királyi fa ez egyetlen ágán! — Másutt ismét, azt látjuk, hogy az oly józan és mértékletes Erzsébet hercegnő, egy évben 30,000 frank ára halat, 70,000 frank ára húst és vadat eszik meg, 60,000 frank ára gyertyát éget, hogy a hercegnék 215,068 frank ára fehér és sárga gyertyát használnak fel, hogy a világítás a királyné lakosztályában 157,109 frankba kerül. Még ma is mutatják Versaillesben azon utczt, mely olyan boltokkal volt tele, a hová a szolgálak eladásra viszik a királyi asztalról megmaradt csemegéket, melyekkel egész Versailles elláttatik. — Nincs oly tárgy, melyen e házi bogarak ne találának rágni és harapni valót. A király évenként állítólag 2190 frank ára mandolatejet és citromvizet iszik: »a leánya számára való leves«, mit a két esztendő hercegnő néha elkölt, 5201 livrebe kerül. Ezen uralom vége felé a komornák a Dauphine számára hetenként négy pár czipőt számítanak fel, fésülőköpenyre naponként 3 rőf szalag kell és szintén naponként két rőf selyem azon kosárka befedésére, melyben keztyűi és legyezője tartatnak.** — Nehány évvel előbb a király, kávé, citromvíz, csokoládé, mandolatej, jeges víz fejében évenként 200,000 frankot fizetett; többen e kimutatásban

* Lásd: *Archives nationales*. Rapport de M. Texier (1780). -- Rapport de M. Mesnard de Chousy (O¹ 738).

** Lásd: *Marie-Antoinette*, par d'Arneth et Geffroy I. 277 (29 février 1772).

naponként tíz-tizenkét pohárral szerepeltek, s már fentebb említettük, hogy egy-egy udvarhölgy kávéból s egy darab süteményből álló reggelije, az államnak évenként 2000 frankjába került. * Nem nehéz eltalálni, hogy az ily módon kormányzott házaknak szállítói pénzükre várni kénytelenek. Sőt oly soká kell várakozniok, hogy XV Lajos alatt nem egyszer megtörténik, miszerint megtagadják a szállítást és »elrejtőznek.« E várakozás különben oly rendes, hogy végre az udvar a tartozási összegért öt % kamatot kénytelen nekik fizetni; 1778-ban, dacára Turgot takarékoskodásának, a király még mindig vagy 800,000 livrerrel tartozik bor-, s majdnem három millióval vadszállítójának.** Ugyanily rendetlenség uralkodik a trónt környező nagyúri házakban. »Guéménée asszony 60,000 livrerrel tartozik cipészének, 16,000-rel falszőnyeg szállítójának, s így tovább, ezen arányban.« Egy más nő, kinél Mirabeau marquis bérelt lovakat lát a kocsi elé fogva, látva a marquis megdőbbenését, mondja: »Ez nem azért van, mintha nem volnának lovaink, 70 darab van istállóinkban, de ma egyik sem áll rendelkezésemre.«*** Montmorin asszony, látva, hogy férjének adósságai felülmúlják vagyonát, iparkodik legalább 200,000 franknyi hozományát megmenteni; de ekkor tudja meg, hogy jót állott férje szabó-számlájáért, s ez, »hihetetlen és nevet-

* Lásd: De Luynes. *Journal*. XVII. 37 (août 1758). — D'Argenson. *Mémoires*. 11 février 1753.

** Lásd: *Archives nationales*. O¹ 738. A pék 12,969, a borkereskedő 39,631, s a vadszállító 173,899 frank kamatot kap.

*** Lásd: Marquis de Mirabeau. *Traité de la population*. 60. — *Le gouvernement de Normandie*, par Hippeau. II. 204 (30 septembre 1780).

séges, 180,000 livrere rúg.« * »E kor legőrültebb tulajdonságainak egyike, mondja Oberkirk asszony, az, hogy az emberek mindenben és mindenért tönkre teszik magukat.« »A két Villemers testvér 500—600,000 livre költséggel korcsmát épít; egyiköknek 40 lova van azon czélra, hogy néha a boulognei erdőben lovagolhasson.« ** Chenonceaux úr, Dupin úr és asszony fia, egy éjen 700,000 livret veszít a kártyán. »Különben Chenonceaux és Francueil urak 7—8 milliót vertek el.« *** »Lauzun herceget, miután 100,000 tallért jövedelmező birtokát elpazarolta, hitelezői két milliónyi adósságáért üldözik«, † »Conti herczegnek nincs kenyere és fája, bár 600,000 livre évi jövedelme van«, mert »őrülten vásárol és építkezik mindenfelé.« †† De hol maradnának az élet kellemei, ha ésszerűen kellene élni? Minő *úr* volna az, ki a dolgok ára után kérdezősködik? Nem válogathat az, ki a pénzt sajnálja. — A pénznek tehát özönlenie kell, a forrás elszikkadásaig, egyrészt a titkos vagy eltűrt házi visszaélések által okozott számtalan érvágás következtében, azután az urak pazarlása miatt, melyet építkezések, bútorok, öltözet, vendéglátás, udvarlás, mulatozásokban véghezvisznek. Artois gróf, hogy a királyné tiszteletére egy ünnepélyt rendezhessen, Bagatellet tetejétől aljáig leronatja, újra felépítteti, berendezi és bútorozza, kilenczszáz

* Lásd: Mme de la Rochejaquelein. *Mémoires*. 30-ik l. — Mme d'Oberkirk. *Mémoires*. II. 66.

** Lásd: D'Argenson. *Mémoires*. 26 janvier 1753.

*** Lásd: George Sand. *Histoire de ma vie*. I. 78.

† Lásd: *Marie-Antoinette*, par d'Arneth et Geffroy, I. 61 (18 mars 1777)

†† Lásd: D'Argenson, *id. munk.* 26 janvier 1753.

munkás dolgozik ezen éjjel-nappal, s miután nincs annyi idő, hogy meszet, föszt és faragott követ messziről hozzanak, a svejci őrség katonáit kiküldi az országutakra, kik az ily anyagokat szállító kocsikat lefoglalják, az illető tárgyakat megfizetik, s a kocsikat rögtön a hely színére terelik.« * Soubise tábornagy, kit a király egy nap ebédre és alvásra mezei lakában meglátogatott, ez alkalomból 200,000 livret költ. ** Matignon asszony évenként 24,000 livret fizet, hogy mindennap új fejdíszet kapjon. Rohan bíbornoknak van egy hímzett karinge, mely 100,000 livrenél többbe kerül; asztalkészlete tömör ezüsből van.*** S e pazarlás természetes következménye azon felfogásnak, mely ekkor a pénzről uralkodott; a pénz ugyanis megtakarítva, összehalmozva, haszontalan, büzhödt mocsárnak tartatott, míg ha kiadatik, egészséges folyónak nézték. A királyné a Dauphinnek egy kocsit ajándékozott, melynek aranyozott foglalatait rubin- és zafirkövek ékesíték, s a királyné egész gyermekded természetességgel mondá: »a király 200,000 livrerrel szaporítá jövedelmeimet, s ezt nem azért tette, hogy a pénzt megtartsam.« † Inkább az ablakon

* Lásd: *Marie-Antoinette*. III. 135 (19 novembre 1777).

** Lásd: Barbier. *Journal*. IV. 155. — Soubise tábornagy vadászkastélyába a király néha-néha fáczántojás rántottára el látogatott; egy ily rántotta 157 livrebe és 10 souba került. (Mercier. *Tableau de Paris*. XII. 192 beszéli ezt azon szakács előadása nyomán, ki a rántottát készíté.)

*** Lásd: Mme d'Oberkirk. *Mémoires*. I. 129. II. 257.

† Lásd: Mme de Genlis. *Souvenirs de Félicie*. 80. és *Théâtre d'Éducation*. II. 367. Egy fiatal becsületes asszony 10 hónap alatt 70,000 frank adósságot csinál. »Egy kis asztalkáért 10, egy szekrényért 15 louis d'ort, egy íróasztalért 800, egy kis téntatartóért 200, egy nagyért 300 frankot adott, különféle hajmunkákért, mint gyűrűk, lánczok, karpereczek, nyakékek, szelenczékért 9900 frankot, stb.

szórnák ki. Így tett Richelieu tábornagy, midőn unokája, a tőle kapott erszényt, nem tudván annak tartalmát mire költeni, telve visszaadta neki; ez a pénz legalább egy utczaaprót boldogított, ki azt felszedte. Ha nem járt volna senki az utcán ki felvegye, talán a vízbe dobta volna. Egy napon B. asszonyság Conti herczeg előtt példálódzott, hogy szeretné kanári madarának képét bírni egy gyűrűben. A herczeg ajánlkozott a kívánság teljesítésére; a hölgy elfogadta, de azon feltétettel, hogy a kép igen egyszerű legyen és minden drágakő-dísz nélkül. S a dísz valóban nem is volt más mint egy kis arany karika; de a festést egy nagy, laposra cziszolt gyémánt fedte be. B. asszonyság visszaküldé a gyémántot, de »Conti herczeg azt porrá zúzatá, s ezzel egy levelet porozott be, melyet B. asszonynak irt e tárgyban.« E késhegynyi porzó négy-ötezer livrebe került, de eltalálhatjuk a levél tárgyát és hangját, melyen az írva volt. A legnagyobb pazarlás és az udvarlás legfinomabb neme együtt jár, s minél kevésbbé a pénz embere valaki, annál inkább világfi. N

III.

Azon nő, kivel a férfi a szalonban legkevesebbet foglalkozik, saját neje, és viszont; mert az oly időben, midőn az emberek csak a világ kedvéért és a világban élnek, a hitvesi bensőségnek nincs helye. — A magas rangú házasság feleket a szokás és illedelem is elválasztja egymástól. Mindeniknek meg van a maga külön háza, vagy legalább lakosztálya, a maga cselédsége, kocsija, mindenik külön fogadja vendégeit, külön társasága van, és

miután a nyilvános fellépés megköveteli a szertartásokat, egymás között, rangjok iránti tiszteletből, úgy bánnak egymással, mint mívelt idegenek. Egyik a másiknál bejelenteti magát, és nem csupán a nyilvánosság előtt, de otthon is »Asszonyom, Uram« megszólítással élnek; vállaikat vonogatják, ha Párizstól hatvan mérföldnyire, egy régi kastélyban oly rossz nevelésű falusi hölgygyel találkoznak, ki férjének mások előtt azt mondja »barátom.« *

— Már a házi tűzhelynél is el levén választva egymástól, a két hitves élete közötti válaszfal a külvilággal szemben mindig nagyobb lesz. A férj helytartó, vagy parancsnok, vagy ezredtulajdonos, vagy valamely udvari tisztséget visel, s ennek következtében távol van a háztól; csupán a legutóbbi időben kíséri el őt neje a helyőrségi városba vagy a vidékre. ** Ez elválást neveli azon körülmény is, hogy nem ritkán a nő is csak oly mértékben van elfoglalva, miután valamely herezegnőnél visel tisztséget, és mindig kénytelen nyílt szalont tartani. A nő e korban épen olyan tevékeny mint a férfi, *** ugyan-

* Lásd: Mme de Genlis. *Adèle et Theodore*. III. 14.

** D'Avaray asszony, Genlis asszony nővére első volt, ki erre példát adott, s ugyan meg is szolták érte.

*** »Midőn Franciaországba érkeztem, Choiseul uralma alig hogy véget érte. A nő, kit ő szeretreméltónak tartott, vagy ha csak tetszett, sógornője, Gramont herezegnének, biztos lehetett, hogy a kit akar, ezredessé vagy tábornokká tehet. A nőknek még az idős emberekre és a papságra is volt befolyásuk; megdöbhentő, mennyire jártasak valának az ügyek menetében; pontosan ismerték a miniszterek, s a király barátjainak jellemét és szokásait, Ezek egyike Versaillesból visszatérve elmondá nejének mindazt, a mivel el volt foglalva; nálunk néhány szót beszél szórakozásairól, vagy hallgatag, elmerült, s arról gondolkodik, a mit a parlament-

azon életpálya nyílik előtte, ugyanazon fegyverekkel küzd, a szó hatalmával, a lebilincselő kellemmel, hízélgéssel, tapintattal, a kellő pillanatban felhasznált befolyással, a tetszés, kérés és megnyerés művészetével; nincs oly udvarhölgy, ki ne osztogatna ezredeket és javadalmakat. E cím alatt a nőnek is megvan a maga kísérete, kegyeltjei, pártfogoltjai, és mint férjének, neki is megvannak barátjai, ellenségei, nagyravágyása, csalódásai és személyes ellenszenvei; és nincs semmi, a mi a házasi életet alaposabban felforgatná mint a foglalkozás és hasonlósága, s az érdekek e különválása. — A frigy ily módon meglazulva, végre a közvélemény befolyása következtében megszakad. »A jó ízlés követelménye, hogy a hitvesek ne éljenek együtt«, hogy egymás iránt kölcsönös elnézéssel viseltessenek, és egészen a világéi legyenek, s valóban, e világ az, mely a közvéleményt létrehozza, s ez által azon erkölcsök elfogadására kész, melyekre szüksége van.

A század közepe táján a férj és feleség ugyanazon palotában laktak; de ez volt az egész. »Nem találkoztak egymással, ugyanazon kocsiiban, ugyanazon háznál együtt nem látta őket soha senki, nyilvános helyeken még kevesebbé.« A mélyebb érzés furcsának, sőt »nevetségesnek«, és legjobb esetben is illetlennek tartatott; bántotta volna az embereket épen úgy, mint ha a könnyed társalgást

ben az imént hallott. A mi szegény ladyeink azon felületes emberekkel kénytelenek megelégedni, kik csekély szellemi tehetségeik következtében nem bírnak semmi becsvágygyal, és így semmi hivatással (t. i. a dandyk).« (Stendhal *Rome, Naples, et Florence.* 377. Forsyth ezredes elbeszélése.)

valaki hirtelen komoly beszéddel megzavarta volna. Az ember tartozott magával mindenkinek, s ha ketten külön egymáshoz való tartozásukat kitüntették volna, ez olybá vétetik, mintha el akarnák magukat szigetelni; társaságban nincs senkinek joga a bizalmas együttléthez. * Alig engedtetik ez meg néhány napig két szerető léleknek, ** de az illet sem szívesen látják, mert úgy vélik, hogy igen sokat foglalkoznak egymással; elfogultságuk környezetöket is »megzavarja és unatkoztatja; mindenkinek vigyázónak és tartózkodónak kelle lennie jelenlétökben, s félnek tőlök.« A világ oly követelésekkel lépett fel, mint valamely önkénytes fejedelem, s nem tűrte a megosztást. »S ha az erkölcsök megkárosultak, mondja egy kortárs, Bezenval, a társaság rendkívül sokat nyert ez által; megmenekülve azon békóktól és hidegségtől, melyet a férjek jelenléte idéz elő, végletekig menő szabadság uralkodott; a férfiak és nők kaczérsága fentartá az élénkséget, és naponként kényes kalandokat idézett elő.« Nincs semmi féltékenység, még a szerelemben sem. »Az illetők megtetszenek egymásnak, egymáséi lesznek; s ha az egyik megtalálja únni a másikat, ép oly könnyedén elválnak, mint a hogy összekerültek. Ha netalán ismét megtetszenek egymásnak, ugyanoly hő érzelmek között lesz-

* Lásd: De Bezenval. *Mémoires*. 49, 60. — »Husz udvari főúr között tizenöten épenséggel nem élnek nejeikkel, hanem kedveseikkel. Párizsban a magán emberek közt is ez a leggyakoribb. (Barbier. *Journal*. IV. 496.)

** Ne soyez point époux, ne soyez point amant,
Soyez l'homme du jour, et vous serez charmant.

(Ne légy férj, ne légy szerető, légy a nap embere, és kedves lésszesz.)

nek újra egymáséi, mintha ez legelőször történnék. De újra elválnak, azonban sohasem kocczannak össze. A mint egymáséi lettek szerelem, ép úgy elválnak gyűlölet nélkül, s azon hiányos érzelemnek, melyet egyik a másik iránt tanusított, legalább amaz előnye van, hogy készek bármikor egymásnak szívességeket tenni.«* — De a külső illem mindig megtartatik; a mit sem gyanító idegen nem találna benne semmi gyanúsat. Walpole Horáczt azt mondja, hogy »nagy kíváncsiság és hosszas megszokás kell ahhoz, hogy a két nem között a legcsekélyebb összeköttetést felfedezzük. Semmiféle bizalmasság nincs megengedve, legfeljebb a barátság örve alatt, s a szerelem nyelvén beszélni épen úgy tilos, mint első pillanatra annak tényei tiltva lenni látszanak.«** Még az ifjabb Crébillon és Laclos legélénkebben leírt jeleneteiben is a szereplők kimért, feddhetetlen nyelven beszélnek. A dolgokban rejlő illetlenség nem található meg a szavakban, s a nyelvezet illedelme nem csupán a szenvedélyek hatalma, de még az ösztönök durvasága felett is uralkodik. — És így a természetöknél fogva legvisszatetszőbb érzelmek is elveszték élőket és sértő voltukat, s finom és díszes maradványaikból szalonjátékszer válik, melyet a fehér kezecskék ide-odadobálnak, meg földre ejtenek, mint a labdát. E tekintetben a kor hőseit kell hallanunk, a könnyed, fesztelen hang, melyet használnak, utánczhatlan, és ép oly jól jellemzi őket, mint tetteik. »Én, mondja Lauzun herczeg, igen

* Lásd: Crébillon fils. *La nuit et le moment*. IX. 14.

** Lásd: Horace Walpole's *Letters* (25 janvier 1766). — Brissac herczeg Louveciennesben, du Barry asszony kedvese, bár ezt örülésig szerette, csupán a művelt idegen modorával élt vele szemben. (Mme Vigée Lebrun. *Souvenirs*. I. 165.)

tisztességes és válogatott modort használtam Lauzun asszonynyal szemben; Cambis asszonyt, kivel keveset törődtem, nyilvánosan bírtam; a kis Eugéniát, kit igen szerettem, kitartottam; nagyban játszottam, udvaroltam a királynak, és igen rendesen vadásztam vele együtt.« * Különben ő mások iránt épen oly elnéző volt, mint a mily elnézésre volt szüksége neki magának. »Azt kérdezik egyszer tőle, mit válaszolna nejének, ha ez (kit tíz év óta nem látott) azt írná neki, hogy várandó. Rövid gondolkodás után így szólt: Ezt írnám neki: el vagyok ragadtatva, hogy az ég végre megáldá frigyünket; vigyázzon egészségére, ma este eljövök tiszteletemet tenni.« Számtalan ilyen feleletet olvashatunk, és merem mondani, hogy mielőtt azokat olvasnók, nem képzelnök, mily mértékben képes a társadalom művészete a természeti ösztönök felett uralkodni.

»Itt, Párizsban, mondá Oberkirk asszony, alig van időm, hogy férjemmel beszélgessek, és levelezéseimet folytathassam. Nem tudom, mit tesznek azon nők, kik ez életmódot megszokták; talán sem családjok nincs, melyről gondoskodniok, sem gyermekeik nincsenek, kiket

* Lásd: De Lauzun. *Mémoires*. 51. — Champfort. *Caractères et anecdotes*. 39. — »... herczeg, kinek neje botrányt idézett elő, panaszkodott e miatt anyósának; ez pedig a legnagyobb hidegvérrel mondá neki: Ah! uram, ön nagy zajt csinál ily csekélységből. Az ön atyja különb ember volt.« (Mme d'Oberkirk. *Mémoires*. II. 135. 241). — »Egy férj azt mondá nejének: megengedem, hogy bárkivel legyen viszonya, csak herczegekkal és inasokkal ne. Igaza volt, e két véglet szégyent hoz a botrány által, melyet okoz.« (Sénac de Meillan. *Considérations sur les mœurs*) — Egy férj, ki nejét tetten kapta, csak ennyit mond neki: »Minő esztelenség ez, asszonyom! ha más látta volna mint én!« (De Goncourt. *La femme au dix-huitième siècle*, 201.)

nevelniök kellene?» — És valóban úgy is élnek, mintha mindez nem volna, s a férfiak hasonlóképen. Azon házas-társak, kik nem élnek együtt, s azon okok, melyek a házasságot megbontják, a családi életet is megsemmisítik.

— Ebben is az aristocraticus hagyomány uralkodik, mely válaszfalat emel a szülők és gyermekek közt, hogy távol tartsa őket egymástól. E hagyomány, bár gyengül és tü-nedezni kezd, fennáll még mindig.* A fiú »uram«-nak szólítja atyját, s a leány tiszteletteljesen jó anyjának kézcsokjára, midőn az öltözködését végzi. A kedveskedő enyelgés úgy látszik ritkaság, és különös kegy; a szülők jelenlétében a gyermekek rendesen szótalanok, s a megszo-kott érzés, mely bennök uralkodik a félénk hódolat. Egykor alattvalók voltak; bizonyos tekintetben még most is azok, s a világi élet új igényei sokkal járulnak hozzá, hogy távol tartsák őket. Talleyrand mondja, hogy soha sem hált szüleivel egy fedél alatt. De ha a gyermekek ugyanazon fedél alatt alusznak is, azért nem kevésbé hanyagoltatnak el.

* E tárgyban számos, bár régi jelleget találunk, különösen a vidéken. »Anyám, nővérem és én, atyám jelenlétében szob-rokká dermedve, csak eltávozása után kezdtünk újra éledni« (Châteaubriand. *Mémoires*. I. 17, 28, 130). — *Mémoires de Mirabeau*. I. 53. Mirabeau ezt mondá atyjáról Mirabeau Antalról: »Soha sem volt szerencsém e tiszteletreméltó férfiú arczát megcsókol-hatnom . . . Midőn 200 mérföldnyi távolbar valék tőle az aka-démián, egyedül a reá való gondolat elég volt, hogy annyira megfélemlítsen, miszerint óvakodtam minden oly ifjui meggon-dolatlanságtól, melynek veszedelmes következményei lehettek volna.« Az atyai tekintély a polgári osztályban és a nép között úgy látszik épen ily nagy volt. (*Beaumarchais et son temps*, par de Loménie. I. 43. — *Vie de mon père*, par Restif de la Bretonne, több helyén.)

Gróf Tilly mondja: »szolgákra és egy úgynevezett nevelőre bízattam, ki sok tekintetben hasonlított azokhoz.« Atyja e közben a nőknek udvarolt. »Ismertem szeretőit, kiket előhaladott korában is tartott; folytonosan imádták őket, de minduntalan hűtlen lett hozzájuk.« Biron herczeg zavarban van, hogy nem talál fia számára alkalmas nevelőt, s ezért, a mint a fiú írja, »e feladatot elhúnyt anyám egyik inasára bízta, ki tudott olvasni, és meglehetősen írt, s kit, hogy nagyobb tekintélye legyen, a komornyik czímével diszítettek fel. E mellett azonban a legdivatosabb tanárookra bízta, de Roch úr (ez volt mentorem neve), nem volt képes azok előadása felett örködni, sem azt nem tudta elérni, hogy a tanítás hasznomra váljék. Más tekintetben egészen úgy tartottak, mint a többi, korom és rangombeli gyermekeket; kimenőre a legszebb ruháim voltak, otthon pedig fél meztelen valék és éheztem«, nem kegyetlenségből, de feledékenységből, pazarlásból, a háztartásban uralkodó rendetlenségből; a figyelem ugyanis más tárgyakra fordult.* Könnyen meg lehetne számlálni azon atyákat, kik mint Belle-Isle tábornagy, maguk ügyeltek fel fiaik nevelésére, és ebben rendszert, szigorúságot és szeretetet gyakoroltak. — A leányokat zárdába adják; így megszabadulva a gondoktól, a szülők annál szabadabbak. De ha magok nevelik is őket, ez nem nagy teherrel jár. A kis Saint-Aubin Felicité, szüleit csak egy pillanatra látja, midőn felkelnek, és az étkezések alkalmával,** mert idejük mindig el

* Lásd: Saint-Beuve. *Nouveaux lundis*. XII. 13. — Comte de Tilly. *Mémoires*. I. 12. — Duc de Lauzun. *Mémoires*. 5. — Beaumarchais et son temps, par de Loménie. II. 289.

** Lásd: Mme de Genlis. *Mémoires*. 2-ik és 3-ik fej.

van foglalta; az anya látogatásokat tesz és fogad; az atya természettani gyűjteményével, vagy vadászaton tölti idejét. Hét éves koráig komornák között van, kik csak katekizmusra és »számtalan kísérteties történetre oktatják.« — Ez idő tájban gondját kezdi viselni, de oly módon, mely igen jellemzi a kort. Anyja, a marquisé, mythologiai és falusi dalművek szerzője, a kastélyban színházat építtet; Bourbon-Lancyból és Moulinsból óriási társaság jelenik meg; s a kis leány, három hónapig tartó be-tanítás után, puzdrával és kék szárnyakkal feleziczomázva Ámor szerepét játssza; s miután e jelmez igen jól áll neki, még kilencz hónapig, naponként, folyton, viseli. Nevelésének befejezésére, táncz és vívómestert hozatnak, s mindig a mondott jelmezben, nyer ezektől oktatást a szép tartásban és vívásban. »Az egész tél színjátásban telik el.« Ebéd után a gyermek visszaküldetik szobájába, és csak zongorajátékra, vagy Alzire magán beszédének elszavalására hívatik ismét elő, a mit nagyszámú társaság jelenlétében kell megtennie. — Igaz, hogy az ily túlzások nincsenek meg mindenütt, de a nevelés szelleme ugyanaz, azaz, a szülék szemeiben csupán egy módja van az érthető és észszerű életnek, az, melyet a világ megkíván, még a gyermekekre nézve is, és ezekkel csak annyiban foglalkoznak, hogy őket a világba vezethessék, vagy erre előkészíthessék.

A régi uralom végső koráig a kis fiúk fehérre hajporozottan, »hajcsomóval, fürtöcskével« vannak fésülve; kardot hordanak, kalapjokat hónuk alatt tartják, csipkés inggallért, arany szegélyű kabátot viselnek; s a kis kisasszonyoknak, kis urakhoz illő kellemmel csókolnak ke-

zet.* A hat esztendőös kis leánykát halcsont fűzőbe szorítják; tágas abroncs-szoknyáját virágfüzerekkel diszített ruha fedi; fején művészies, álhajból, vánkoscákból, és csokrokból készült, tűkkel összetákolt és tollakkal tetőzött alkotmány tornyosodik, gyakran oly magasra, »hogy a gyermek álla az egész alaknak közepére jut«; néha pirosítót is tesznek arczára. Valóságos hölgy, kicsiben; s az apróság ezt tudja, erőltetés és zavar nélkül tölti be szerepét, mert megszokta; az egyedüli és folytonos tanítás tárgya a szép tartás megszoktatása; nem térünk el az igazságtól, ha azt mondjuk, hogy e században a nevelés főtenyezője a tánczmester.** Ha ez megvan, a többi mind lehet nélkülözni, ha nincs, a többi mind nem használ semmit. Mert, hogyan tanuljon a gyermek tánczmester nélkül könnyedén, mértékkel végbevenni a rendes élet ezer és ezer teendőit, hogyan tudjon kellőleg járni, leülni, állni, karját felajánlani, a legyezőt felemelni, hallgatni, mosolyogni, annyi gyakorlott szem és oly finom közönség láttára? Mert mind a férfiak mind a nők számára, később ez lesz a fődolog, s ezért ennek tartatik már a gyermekeknél is. A tartás és mozdulat kellemeinek birto-
kában, megjő a szellem és a szavak bája is. Alig hogy beszélni megtanultak, már szüleik mívelt nyelven szólalnak meg. Ezek játszanak velök, mint kedves kis bábúkkal; Rousseau intelmei, ki a század utolsó harma-

* Lásd: Mme d'Oberkirk. *Mémoires*. II. 25. — E szokás csupán 1783-ban szűnik meg. — De Goncourt. *La femme au dix-huitième siècle*. 415. — *Les petits parrains*, estampe par Moreau. — Berquin. *L'ami des enfants*, több helyén. — Mme de Genlis. *Théâtre d'Éducation*, több helyén.

** Lásd: Lesage. *Gil Blas*. (A tánczmester elbeszélését, ki Olivarès gróf fiának nevelésével volt megbízva.)

dában a gyermekek helyes nevelését sürgeti, nem bír-
nak hatással. A gyermekeknek a tanultakat nyilvánosan
kell elmondani, pásztorjátékokban és szótalány-játékok-
ban résztvenni. Bátorítják élczes ötleteikben. Űgyesen
mondanak bókokat, okos, találó válaszokat; udvariasak,
érzelmesek, sőt szellemesek. A kis Augoulême herceg,
könyvet tartva kezében, fogadja Suffrent, és így szól
hozzá: »Plutarchot, és híres férfainak életrajzát olvas-
tam, ön nem jöhetett alkalmasabb pillanatban.« * Sabran
úr gyermekei, egy nyolcz éves leánykája, és egy kilencz
éves fiacskája, Sainval és Larive színészek által oktattva,
Versaillesben a király és a királyné előtt játszottak Vol-
taire Orestesében, s a kis fiú, kitől felvilágosítást kértek
az olvasott remekírók felől, »egy, három gyönyörű gyer-
mekkel bíró anyának így felel: Asszonyom, jelenleg csak
Anacreonra emlékszem.« Egy másik, ugyanily korú
fiúcska, Henrik porosz hercegnek egy kérdésére csinos,
rögtönzött versekben válaszol. ** Minő diadala volt az a
világi műveltségnek, hogy egy nyolcz esztendőös gyermek
szójátékokat, hízeltéseket és apró verseket volt képes

* Lásd: *Correspondance*, par Métra. XIV. 212. XVI. 109. —
Mme d'Oberkirk. *Mémoires*. II. 302.

** Lásd: De Ségur. *Mémoires*. I. 297.

»Ma naissance n'a rien de neuf,
J'ai suivi la commune régle,
Mais c'est vous qui sortez d'un oeuf,
Car vous êtes un aigle.«

(Születésében nincs semmi különös, mert az a rendes szokás
szerint történt, de ön tojásból kelt ki, mert ön sas.) — Mme de
Genlis. *Mémoires*. 4-ik fej. Genlis asszony ilyen fajta verseket tizen-
két éves korában csinált

csinálni! Azon kor jellemzésére szolgáló végső vonás ez, mely, miután felszabadítja az embert a köz és magán ügyek érdekében való tevékenység, a házassági és családi kötelességek alól, minden érzését és tehetségét lefoglalja a világ és azok számára, kik e világhoz tartoznak. — Még az alárendeltekre, még a mesteremberekre is kiterjednek a finom modor és általános udvariasság. Egy Frontint is fesztelen udvariasság és bókolás jellemeznek.* Hogy a szobaleányból úri hölgy váljék, elég hogy kitarassék. A czipész »feketébe öltözött úr«, ki így szól egy anyához leányát üdvözölve: »Asszonyom, ez igen kedves egy kisasszony, és én jobban mint bármikor érzem az ön jóságát«; a fiatal leány, ki éppen a zárdából jó, kérőnek tartja és elpirul. — Bizonyos, hogy gyakorlottabb szemek megismerték volna a valódi és álaranyat, de a hasonlatosság már magában is elegendő, kitüntetni a közös sajtológép hatását, mely a valódi és közönséges érczre ugyanazon jelleget nyomá.

IV.

Nagy vonzerővel kell a világnak bírnia, hogy ily uralmat gyakorolhasson az emberek felett; tény is, hogy sehol, és egy században sem volt oly tökéletes társadalmi művészet, mely az életet ily kellemessé tette volna, mint

* Már Molière *Négédesciben* Mascarille marquis és Jodelet vicomte így beszélnek. — Hasonlóképen Marivaux, *L'épreuve*, *Les jeux de l'amour et du hasard* stb., Lesage *Crispin, rival de son maître*, című darabjában. — Laclos. *Les liaisons dangereuses*, 1-er lettre.

a múlt században Franciaországban. Párizs lőn a világ iskolája, s az udvariasságé, a hová Orosz-, Német- és Angolországból finomságot tanulni ellátogat az ifju nemzedék. Lord Chesterfield, nem szűnik fiához írt leveleiben őt e szalonok látogatására sarkalni, hogy »a cambridgei rozsdától« megszabadúljon. A ki e szalonokat megismerte, többé el nem hagyja azokat, s a ki kényszerül ezt tenni, örökké bánkódni fog miatta. »Nem lehet semmit azon édes élethez hasonlítani, mondja Voltaire, melyek itt a művészet és a nyugodt finom gyönyörök kebelében élnek; az idegenek, a királyok eléje tevék e kellemes foglalkozású csábító nyugalmat hazájok és trónjuknak. . . . A szív meglágyúl, olvadozik e társaságban, mint az illatszerek, melyek a gyenge tűz melegétől felolvadnak és pompás illatot árasztanak.« * III. Gusztáv, miután az oroszok által megveretett, azt mondja, hogy öreg napjait Párizsban, a boulevard valamely palotájában fogja élni; s ez nem pusztá udvariasság, mert azonnal tervrajzokat is küldet magának. ** Egy vacsora, egy estély kedvéért az emberek kétszáz mérföldnyi utat is megtesznek. Ligne herczeg barátjai »reggeli után elutaztak Brüsszelből, és épen jókor értek Párizsba, t. i. midőn az operában a függöny felvonatott, s az előadás után, egész éjjel utazva, visszatértek Brüsszelbe.« — Ezen annyira keresett boldogságról már csak alaktalan másolatokkal bírunk, és okoskodás segélyével vagyunk kénytelenek azt összeállítani. E boldogság főfeltétele azon gyönyör, melyet a tökéletesen finom emberekkel való társa-

* Lásd: Voltaire. *Princesse de Babylone*.

** Lásd: *Gustave III. par Geffroy*. II. 37. — Mme Vigée-Lebrun. *Souvenirs*. I. 81.

ságban élés nyujt; ennél nincs áthatóbb, folytonosabb, kimeríthetlenebb gyönyör. Miután az önszeretet határtalan, a szellemes emberek mindig találnak valami finom figyelmességet, mely azt kielégítse. A világias érzékenység is határtalan levén, nincs oly észrevehetlen finomságú árnyalat, mely közönyösen hagyná az embereket. Végre is az ember, az ember számára a boldogságnak és szerencsétlenségnek egyaránt legbővebb forrása, és ezen korban a csergedező forrás csupán édességet nyújtott, soha keserűséget. Nem volt elég nem sérteni, tetszeni kellett; a mások kedvéért kénytelen volt magáról mindenki megfeleledkezni, mindig előzékenynek, szolgálatra késznek, és másoknak csak vígságára lenni s a szomorúságot, kellemetlenségeket és gondokat magának megtartani. E korban soha sem voltak öregek az emberek. A forradalom vezette be az öregséget a világba. A te nagyatyád, édes leányom, szép, előkelő, kellemes, illatos, gondozott, szeretetreméltó, gyengéd és vidor volt egész haláláig... E korban tudtak az emberek élni és meghalni; nem voltak senkinek alkalmatlan gyarlóságai. A ki köszvényben szenvedett, ennek daczára is járt-kelt, és nem torzítá el arczát; a jó nevelés megtanítá elrejteni a szenvedést. Üzleti előítéletek nem nyügözték le a kedélyt, és nem homályosíták el az értelmet. Az emberek tudták magukat tönkre tenni, a nélkül, hogy ezt mások észrevegyék, mint a finom játékos, ki veszít, de nem mutat nyugtalanságot vagy kedvetlenséget. A valódi úr még félholtan is elvitette volna magát vadászatra. Az emberek azon nézetben voltak, hogy többet ér a tánczvigalomban vagy színházban meghalni, mint az ágyban, négy viaszgyertya fénye és a csúnya fekete emberek társaságában. Bölcsek is va-

lának: nem negédlette senki a szigort, bár nem ritkán megvult, de az illető azt nem mutatta. A böles, jó ízlésének, nem pedig kicsinyeskedésének és túlzott személyeskedésének következtében volt az. Az emberek örültek az életnek, s midőn eljött az óra, melyben attól megválni kellett, nem alkalmatlankodtak másoknak azzal, hogy erővel ragaszkodtak volna hozzá. Élemedett férjem végszavaiban arra buzdított, hogy minél tovább éljem őt túl, és iparkodjam boldogul élni.*

Az asszonyokkal szemben nem volt elég finomságot gyakorolni, hanem udvariasnak kellett lenni. Conti herczegnél Isle-Adamon minden meghívott hölgynek »egy hintó és lovak állottak rendelkezésére; és mindeniknek joga volt a maga szobájában magán társaságát akár mindennap ebédre meghívni.** Civrac asszonynak fürdőre kellvén mennie, barátjai vállalkoznak, hogy az utazás alatt szórakoztatni fogják; néhány postaállomással megelőzik és minden helyen, a hol éjjeleznie kell, mezei ünnepélyt rendeznek mulattatására, falusiak, polgárok, hivatalnokok, írnokok és egyéb rendű emberek álarczaiban, énekelnek és verseket mondanak. — Egy nő a long-champsi verseny előestéjén, tudva, hogy V. vicomtenak két hintaja van, kölcsön kéreté az egyiket; a vicomte, bár másnak ígérte már, nem tesz erről említést, de azonnal vásárol egyet és pedig a legszebbet, hogy három órára átengedhesse; igen boldognak érzi magát, hogy ama hölgy

* Lásd: George Sand. *Histoire de ma vie*. I. 58–60. Az idézett hely az író nő nagynőjének elbeszélése, ki harmincz éves korában ment férjhez, az akkor hatvankétéves Dupin de Francueilhez.

** Lásd: Mme de Genlis. *Souvenirs de Félicie*. 77. és *Dictionnaire des étiquettes*. I. 348. — Mme de Campan. *Mémoires*. III. 74.

kegyeskedik tőle valamit kölcsön kérni; pazarlását szeretetreméltónak mondják, de nem lep meg vele senkit. Hiába, a nők e korban királynők valának; * a szalonban joguk van ehhez, és ez oka, hogy a tizennyolczadik században minden irányban ők adják a hangot, ők írják elő a szabályt.** Miután ők készítették a szokások törvénykönyvét, ez az ő nyereségök, és keresztül is viszik, hogy rendeleteik megtartassanak. E tekintetben a »nagyúri világ« némely szalonja a legfőbb ítélőszék, melytől nincs felebbezés.*** Luxemburg tábornagy neje az egyik tekintély; nincs az illedelemnek oly pontja, melyet ő találó érvekkel nem tudna igazolni. Egy szó, az udvariasság egyetlen tényének elhanyagolása, a követeléség és oktalanság egyetlen jele elég arra, hogy ő kimondja az ítéletet, melytől nincs felebbezés, s az illető örökre ki van zárva az előkelő társaságból. Egy finom vonás, hallgatás, egy »ah« helyett annak idején mondott »ó« elég arra, hogy, a mint ez Talleyranddal történt, az ember megkapja a tökéletes illemtudás okmányát, a mi a jó hírnévnek kezdete, s a vagyonosodás biztosítóka. — Az ily »tanítónő« befolyása alatt, a mint ez természetes, a viselet, mozdulat, beszéd, minden tett, vagy elhagyás, a festményhez, vagy költemény-

* E királyi hatalomról egy történetkét beszél el Genlis asszony (*Adèle et Théodore*, I. 69). — Mme Vigée-Lebrun. *Souvenirs*. I. 156. mondja: »Ekkor a nők uralkodtak, a forradalom elűzte őket a trónról. . . . Azon udvariasság, melyről önnek szóltam, egészen megszűnt.«

** »Franciaországban bizonyos tekintetben a nők határozzák meg azt, a mit az előkelő világban mondani, és előírják, a mit tenni kell.« (*A comparative view*, by John Andrews. 1785).

*** Lásd: Mme d'Oberkirk. *Mémoires*. I. 299. — Mme de Genlis. *Mémoires*. 17-ik feje.

hez hasonlóan, valódi műtárgy lesz, azaz, oly finomult, könnyed és mégis keresett, minden részleteiben annyira összhangzó, hogy annak tökélye elrejtí a létrejövettel járó nehézségeket.

A nagyúri hölgy »egyetlen meghajlással tíz embert üdvözöl, pillantásával és fejének mozdulatával mindenkit abban részesítve, a mi megilleti«, * azaz, mindenik a viszonzás azon fokát kapja, mely állása, tekintélye és születésénél fogva neki jár. »Mindig az önszeretet ingerlékeny nemeivel van dolga, s a legcsekélyebb hibát rögtön megragadják az emberek«; ** de nem csalódik soha, nem ingadozik e finom árnyéklatok megadásában; hasonlíthatlan tapintattal, ügyességgel, a hangnak hajlékonyságával határozza meg azon fokozatot, mely mindegyiket megilleti. Mindenkit másképen fogad, »az állásbeli hölgyeket, a magas rangúakat, udvarhölgyeket, a tisztséget viselőket, a történelmi névvel bírókat, azokat, kik bár születésöknél fogva magas rangúak, de rangjukon alúl házasodtak, azokat, kik házasság által igénytelen nevök helyett előkelő nevet kaptak, azokat, kik a hivatalnokok körében bírnak előkelő névvel, azokat végre, kik leginkább arról ismeretesek, hogy költséges háztartást visznek, és jó vacsorákat adnak.« Az idegen meglepetve nézi, mily ügyesen, biztosan forgolódik annyi lesben álló hiúság közepette, a nélkül hogy valaha sértene vagy sértetnék. »Meghajlásának modora által mindent ki tud fejezni; e modor alig észrevehető árnyéklatai által igen sokféle, a bántó vállatvonástól kezdve azon nemes és tiszteletteljes

* Lásd: De Tilly. *Mémoires*. I. 24.

** Lásd: Necker. *Ouvres complètes*. XV. 259.

meghajlásig, melyet oly kevés nő, még az udvarhölgyek sem tudnak ügyesen megtenni, azon lesütött szemekkel, egyenes tartással végzett térdhajtásig, mely után az illető üdvözölt személyre tekint, és egész testét kellemmel veti hátra; mindez sokkal finomabban és gyengédebben történik, mint a hogy azt leírni lehet, de igen sokat mondó, mint a tisztelet kifejezése.« — Ez pedig még igen mindennapi esemény, számtalan más, sokkal fontosabb is van; képzeljük el ha lehet a finomság és tökély fokát, melyre azokat az illemtudás emelte. Csak egyet beszélek el, találomra a sok közül. Ez, vérbeli hercegek, Artois gróf és a Bourbon herceg közötti párbaj; ez utóbbi levén a sértett fél, a másik, ki rangban magasabban áll felette, kénytelen neki a párbajt kínálni.* »Mihelyt Artois gróf meglátja ellenfelét, kiugrik kocsijából, és egyenesen feléje tartva mosolyogva így szól: »Uram, a világ azt beszéli, hogy mi keressük egymást.« Bourbon herceg kalapját levéve mondja: »Uram, készen állok rendeleteit meghallgatni.« »Hogy én az önét végrehajthassam, engedje, hogy kocsimhoz menjek.« — Nem sokára visszajő, karddal kezében, s a vívás megkezdődik; egy idő múlva a tanúk szétválasztják őket, miután a becsületnek elég tétetett. »Nem az én dolgom véleményemet nyilvánítani, mondja erre a gróf a tanúknak; Bourbon herceg döntsön, én azért vagyok itt, hogy parancsát várjam.« — »Uram, mondja Bourbon herceg, kardjának hegyét a földhöz szegezve, át vagyok hatva hálától az ön jósa miatt, és soha sem fogom feledni azon tiszteletet, melyben ön részesített.« — Lehet-e pontosabb és finomabb

* Ez eseményt Bezenval, a párbaj egyik tanúja beszéli el.

ítéletet mondani a rang, helyzet, körülmények felett, lehet-e párbajt több kellemmel vívni? — Nincs oly kényes helyzet, melyből az udvariasság ki nem mentene. A szokások és illendőség ismeretével, még a király jelenlétében is ki lehet békíteni a tiszteletet és ellentéteket. Midőn XV. Lajos száműzve a parlamentet, du Barry asszony által kijelenteté, hogy ő már határozott, és álláspontját megváltoztatni soha sem fogja, Nivernais herczeg így szólt du Barry asszonyhoz: »Ó, asszonyom! midőn a király ezt mondá, önre nézett.« — »Édes Fontenelle, mondá ennek egykor egyik barátnője, kezét annak szívére tevén, önnek itt is agyveleje van.« Fontenelle mosolygott és nem mondott ellent; így nyelették el még egy akademikussal is az igazságot, egy-egy megczukrozott savanyú cseppet, oly ügyesen, hogy a savanyúság az édességet csak csak még inkább feltünteté. Minden este hordtak fel ily czukorkákat a szalonokban, egy-egy csepp savanyúsággal kettőt-hármat téve csipőssé, a többiek se voltak kevésbé válogatottak de csupán édesség és illat jutott nekik osztályrészül. — Ilyen a világ művészete, szellemes és kedves, a beszéd és tett minden részleteit átjárja, hogy azokat kellemessé varázsolja; nem a szolgaság és hazugságra, hanem a tisztelet, és mások iránti gondosságra tanítva az embereket, melyek viszonzásúl megszerzik az embereknek mindazon gyönyört, melyet az emberi társadalom nyújtani képes.

V.

Általános vonásokban megértjük ugyan a mulatozások e nemét, de hogyan legyünk képesek azt pontosan magunk elé idézni? E világ időtöltéseit magukban véve

nem lehet leírni; nagyon is könnyedek; azt, a mi bennök kedves, a mellék körülmények adják meg. Ha el akarók beszélni, üres szószaporítás volna, épen úgy, mint a dalmű szövege, mely felületes képet ad a dalműről. — Ha e letűnt világot meg akarjuk találni, azon művekben kell azt keresnünk, melyek annak külsejét és hangját fentartották, első sorban Watteau, Fragonard és Saint-Aubin képei és metszeteiben, azután Voltaire és Marivaux, sőt Collé és az ifjabb Crébillon regényei és színműveiben.* De ekkor is csak az alakok tűnnek fel előttünk, csak hangokat hallunk. Minő finom, minő megnyerő és vidám arcok ezek, ragyognak az örömtől és tetszvágytól. Minő könnyű tartás és járás! Minő ingerlő kecs az öltözködésben és mosolyban, a csevegés élénkségében, a fuvolahangokban, a csak félig kimondott gondolatok kaczérságában! Az ember önkénytelenül megáll, hogy lásson és halljon! Mindez igen szép, a kis szellemes fejek, a csinos kezek, az összegyűrt ruházat, az arcjáték és arczkifejezés. A legcsekélyebb mozdulat, a fej durczás, akaratos tartása, a csipkehullámok közül kikandikáló picziny kar, a himzőkeret fölé hajló ruganyos derék, a fel-

* Lásd különösen: Saint-Aubin. *Le bal parée*, *Le concert*; Moreau *Les élégantes*, *La vinge d'un seieur à la mode*, című, s a Nouvelle Héloïsehez készített apró képeit; Beaudouin *La toilette*, *Le coucher de la mariée*; Lawrence *Qu'en dit l'abbé?* feliratú képeit. — Watteau, első a sorban és tehetségeinél fogva *átírja* mintegy ez erkölcsöket, és annál jobban festi, minél költőiebben festi azokat. — Olvassuk többek közt: Marivaux *Marianne*, Collé *La vérité dans le vin*, az ifjabb Crébillon *Le coin du feu*, *La nuit et le moment*, című darabjait, és a *Correspondance inédite* de Mme du Deffant című munkában Barthélemy abbé és Bouffleurs lovag kecses két levelét. (I. 258, 341.)

nyitott legyező gyors suhintásai, mindez táplálékot ad a szemnek és szellemnek. Valóban ez mind csemege, gyengéd élvezet a gyengéd érzések számára, még az élet külső alakulásában, az építészet hullámozó vonalaiban, a bútorzat kecses elrendezésében is. A kinek képzelőtehetségét e környezet, ez alakok betöltik, az megtalálja mulatozásaikban azon érdeket, melyet azok találnak bennök. Hasonló helyen és hasonló társaságban elég jelen lenniök. Tétlenségök nincs terhőkre, reájok nézve az élet játék. — Chaoteloupban, hova a kegyvesztett Choiseul herczeg visszavonúl, az egész előkelő világ megfordúl, nem tesznek semmit, s mégis nincs a napnak órája, mely üresen múlnék el. * »A herczegnőnek csupán két szabad órája van, ezeket öltözködésre és levelezésre használja, a mi könnyen megmagyarázható; tizenegy órakor felkel; tizenkettőkor reggeli és társalgás, mi három vagy négy órakor végződik; hatkor ebéd, utána játék, és Maintenon asszony emlékiratainak olvasása.« Rendesen »hajnali két óráig együtt van a társaság.« A szellem szabadsága tökéletes, semmi kellemetlenség vagy gond nem zavarja meg; ebéd után whist és tric-trac, este a fáró járja. »Ma azt teszik, a mit tegnap tettek, s a mit holnap tesznek; az étkezéssel annyit foglalkoznak, mintha ez volna az élet fő feladata, és nem panaszkodnak semmiről, legfeljebb a gyomor bajairól. Az idő oly gyorsan telik, hogy mindig azt hiszem, miszerint tegnap érkeztem ide.« Néha kis vadászatokat rendeznek, melyeken a hölgyek is részt akarnak venni, »mert ők mind igen

* Lásd: *Correspondance inédite* de Mme du Deffant, publiée par M. de Saint-Aulaire. I. 235, 258, 296, 302, 363.

fürgék, és képesek naponként ötször-hatszor végig járni a szalont.« De jobb szeretnek fedél alatt, mint szabad ég alatt lenni; ilyenkor a valódi nap a gyertyák fénye, a legszebb égboltozat a festett mennyezet; az időjárásnak ez van legkevesbbé alávetve, a csevegéshez. tréfálkozáshoz ez a legkényelmesebb. — Társalognak tehát és csevegnek, szóval a jelenlevő, levélben a távoli barátokkal. Az öreg du Deffant asszonynyal kötődnek, mert ő oly élénk, hogy az »unokának« nevezik, míg az ifjú, gyengéd és komoly herczegnét »nagymamának« csúfolják. A »nagy-papa«, Choiseul, »mihelyt a nátha ágyhoz szegzi, egész nap tündérmeséket olvastat fel magának; ez olvasmányt mindannyian szeretjük; ép oly valószínűnek tartják azokat, mint az új kor történelmét. Ne gondoljuk, hogy a herczeg tétlen, a szalonban egy hímző keretet állíttatott fel magának, melyen, nem mondom, hogy a legnagyobb ügyességgel, de bizonyára a legnagyobb kitartással dolgozik. . . Jelenleg egy papírsárkány képezi boldogságunkat, s a nagypapa, ki nem ismerte e játékot, el van ragadtatva általa.« — Az időtöltés magában véve semmi; a pillanat követelménye szerint folyamodnak hozzá, vagy hagyják abba, s az abbé nem sokára azt írja: »nem beszélek önnek semmit vadászatainkról, mert már nem vadászunk, sem olvasmányainkról, mert már nem olvasunk; sem sétáinkról, mert már nem járunk ki. Vajjon mit csinálunk tehát? Ki billárdot, ki dominót, ki trou-madame-ot játszik; tépéssel is foglalkoznak. Az idő sürget, s mi megfizetjük neki tartozásunkat.

Így élnek a többi családokban is. Mindenféle foglalkozás játék levén, a szabály, a divat egy fuallata eleget ad arra, hogy az lendületet kapjon. Jelenleg a tépés

van divatban, Párizsban, s a kastélyokban valamennyi fehér kéz a szegélyek, vállrojtok, régi szövetek szétbontásán fáradozik, hogy az arany és ezüst szálakat kitép-jék. Ebben a gazdálkodás, a foglalkozás egy nemét lát-ják, vagy legalább is egy bizonyos támaszt. Alig hogy egy női társaság valahol összegyűl, egy zöld selyemből készült tépésre való zsákot tesznek az asztalra: ez a ház úrnőjeé; a többi hölgyek, kiknek »inasai várják a parancsot« rögtön elhozzatják a maguk zsákjait. * Valóságos örülettel fognak a tépéshez, mindennap és mindig több órán át; némelyikök ily módon évenként száz louis d'ort szerez. A férfiak kötelessége e munkához az anyagot szolgáltatni; e czélra Lauzun herczeg V... asszonynak egy természetes nagyságú, aranyfonalakból készült húrokkal felszerelt hárfát ajándékoz; Löwenthal gróf egy óriási kost hoz aranyból ajándékba, mely három-négy ezer frankba kerül, s mely feldolgoztatva 500—600 livret hoz. De erre nem tekintenek; fődolog hogy a tét len kezeknek munkájok, s az idegességnek lecsendesítő foglalkozása legyen; az ügynevezett munka közben felhangzik a pajkos kaczagás. Egy alkalommal, épen sétára indulva a társaság, R. asszony aranyrojtokat pillant meg egyik nemes ruháján, melyek kitűnő anyagot nyújtának a tépésre, hirtelen ott terem és levág egyet. A következő pillanatban tíz nő veszi körül a rojtos ruhájú férfiút, lehúzzák róla a kabátot és valamennyi szegélyt és rojtot zsákjaikba dugnak; hasonlítanak a vakmerő czinegék csapatához, mely lármázva, csiripelve csap le

* Lásd: Mme de Genlis. *Dictionnaire des étiquettes*. II. 36. és *Adèle et Théodore*. I. 312. — George Sand. *Histoire de ma vie*. I. 228. — De Goncourt. *La femme au dix-huitième siècle*. 111-ik l.)

a szarkára, hogy tollait kitépje, s ezentúl minden férfi, ki nőtársaságba lép, azon veszélyben van, hogy elevenen megkoppasztják. — Ez az egész szép világ egyforma időtöltésekkel szórakozik, a férfiak épen úgy mint a nők. Alig van oly férfi, ki ne volna valamely szalonias tehetség birtokában, kinek ne volna valami eszköze, amivel szellemét vagy kezeit foglalkoztassa, hogy így üres óráit betölthesse; majd mindannyi költő, vagy műkedvelő-színész; sokan zenével, csendéleti képek festésével foglalkoznak; Choiseul herczeg himzéssel; mások is hímeznek, vagy kötögetnek. Francueil jól hegedül, és maga készíti hegedűit, s ezen kívül »órás, építész, esztergályos, festő, lakatos, diszító, szakács, vers- és zeneköltő, és bámulatosan hímez.« * »Ez általános tétlenségben tudni kell az embereknek, hogyan foglalkozzanak, másokra úgy, mint önmagukra nézve kellemes modorban.« Pompadour asszony színésznő, festő és vésnök; Adélaide herczegnő az órásmesterséget tanulja és a vadászkürttől kezdve, a dorombig valamennyi hangszeren játszik, nem ugyan jól, körülbelől úgy, mint a királyné, kinek csinos hangja kissé hamis. De e tekintetben a társaság nem követelő; fő dolog a multság, mást nem kíván; a vidorság és kellem mindezt pótolja. Olvassuk csak, minő nagy dolgot végzett Lauzun asszonyság Chanteloupban. »Tudja meg ön, írja az abbé, hogy senki sem bír oly tehetséget, melyet benne rejleni nem is képzelnék, fokozottabb mérvben, mint Lauzun asszonyság a rántotta készítésében. Úgy látszik, e tehetség el volt benne rejtve, ő legalább nem emlékszik azon időre, melyben azt megszerezte, én azt

* Lásd: George Sand. *Histoire de ma vie*. I. 59.

hiszem születésekor kapta. A véletlen ismertetett meg vele minket, és neki rögtön le kellett tennie próbáját. Tegnap reggel volt ezen, a tojás történetében örökké nevezetes korszak; összehozták a nagy műtéthez szükséges valamennyi eszközt, gyorsforralót, levest, sót, borsot, tojást; és íme Lauzun asszonyság, ki eleinte pirúl és reszket, utóbb félelmet nem ismerő bátorsággal feltöri a tojásokat, a lábasban, jobbra-balra, össze-vissza megkeveri, oly pontossággal és sikerrel, minőre nincs példa; soha ily kitűnő ételt nem ettünk. « Mennyi szeretetreméltó könnyed nevetés hangzott fel ez egyetlen jelenet alkalmával! később pedig mennyi dicsvágy és vonatkozás! Az ekkori vidorság a világosság tánczoló sugarához hasonlít; minden tárgy mellett ellebeg és a legcsekélyebbet is kelle-messé teszi.

VI.

Egy angol utazó 1785-ben, mondja, hogy »a francziának sajátsága a folytonos vidámság«, és hozzá teszi, hogy ez kötelező, mert Franciaországban ez a jó ízlés követelménye, és csak ily módon lehet a hölgyeknek, a társadalom uralkodóinak és a jó ízlés bíráinak tetszeni.* Vegyük ehhez azon okok hiányát, melyek a mai korban uralgó komor hangulatot előidéznek, és melynek következtében az ég ólomsúlylyal nehezedik reánk. Ez időben terhes és korán kezdődő munkásság, elkeseredett versenyzés, meghatározatlan életpálya, véget nem érő ki-

* Lásd: *A comparative view*, stb. by John Andrews.

látások nem nyugtalanítják a kedélyt. A rang meg van határozva, a nagyravágyás korlátozva, az irigység kevesebb. Az ember nem elégedetlen, keserű, elfogult, természeténél fogva, mint ma. Őket a mellőztetés nem bántja, mert nincs *joguk* az előléptetést követelni; mi csak erről álmodozunk, ők csak mulatni kívántak. A tisztek, a helyett, hogy az előléptetési jegyzékekben búvárkodnának, valamely álarczosbál számára új jelmezen törik fejüket; a bíró, a helyett, hogy megnyert pereit számlálgatná, jó vacsorát ad. Párizsban a Palais-Royaltól balra eső fasorban, minden délután »ünnepies öltözetben gyűl össze az előkelő társaság a nagy fa árnyékában«; este »az opera után, félkilenczkor, ismét ide sereglenek, s itt maradnak gyakran hajnali két óráig.« Ilyenkor szabad ég alatt, holdvilágnál a zene játszik, és Saint-Georges lovag hegedű kísérete mellett Garat énekel.* Morfontaineben »Vaudreuil gróf, Lebrun költő, a szeretetreméltó és vidám Coigny lovag, Brongniart, Robert, minden éjjel szótalányokat csinálnak, és »felkeltik egymást, hogy azokat egymással közöljék.« Maupertuisben Montesquieu, Saint-Ouenban Nivernais herczeg, Saint-Germainban Noailles tábornagy, Genevilliersben Vaudreuil gróf, Raincyben Orleans herczeg, Chantillyben Condé herczeg házában egyik ünnepély a másikat váltja fel. Ha egy életrajzot, egy okmányt, egy leltárt veszünk e korból kezünkbe, szintén halljuk a folytonos farsang csengőinek hangjait. Monchoixban Bédée grófnál, Chateaubriand nagybátyjánál »zene, táncz és vadászat járja szüntelen, reggeltől estig gyönyörben úszik a társaság, s az emberek elköltik jövedel-

* Lásd: Mme Vigée Lebrun. *Souvenirs*. I. 15, 154.

möket és annak tőkéit egyaránt.« * Aix és Marseilleben, az egész előkelő világ Valbelle gróf és mások házaiban szüntelen hangversenyek, multságok, tánczvigalmak, műkedvelői előadások vannak napirenden, melyekben Mira-beau grófné játsza a főszerepeket. Châteaurouxban Dupin de Francueil »egész zenekart, inasokat, szakácsokat, ingyenélőket, kutyákat, lovakat tart, teli kézzel szórja a pénzt, élvezetből és jótékonyságból, boldog akarva lenni, és maga körül is mindenkit boldognak akarva látni«, számításról szó sincs, és a lehető legszeretetre méltóbban teszi magát tönkre. E vígságot semmi, sem a kor, sem a száműzetés, sem a szerencsétlenség nem képes elnyomni; meg 1793-ban, a köztársaság börtöneiben is uralkodott az. — Állásbeli embereket nem zavart meg, állásuk, foglalkozásuk nem teszi őket merevekké, és nem kénytelenek fontoskodó hivatalos arcot vágni, vagy méltóságteljeseknek lenni, mire a democraticus irigység mai nap készíti az embereket. 1753-ban, a Bourgesbe száműzött parlamenti tagok, három műkedvelői előadást rendezve, fellépnek a színpadon, és egyikök, az udvarló Dupré de Saint-Maur úr, megverekszik egyik versenytársával.** 1787-ben, midőn az egész parlament Troyesbe száműzetett, Barral püspök, visszajő saint-lyei kastélyából egyedül azért, hogy azt fogadhasssa, és minden este, negyven teritékű ebédnél elnököl.*** »Az egyik városban az ünnepélyeknek és lakmározásoknak vége-hossza nem volt; az elnökök

* Lásd: Chateaubriand. *Mémoires*. I 34. — *Mémoires de Mira-beau*, több helyen. — George Sand. *Histoire de ma vie*. I. 59, 76.

** Lásd: *Compte rendus de la société du Berry* (1863—1864).

*** Lásd: *Histoire de Troyes pendant la Révolution*, par Albert Babeau. I. 46.

nyílt asztalt tartának«, a vendéglősök három annyit ke-restek mint máskor, s a város konyháiban annyi fát égettek el, hogy nem sok híja volt, miszerint szükségét szenvedtek benne. A vendégeskedés és mulatozás rendes körülmények között sem ritkább. A parlamenti tagnak ép úgy mint a nagyúrnak, vagyonával nem szabad fukarkodnia; Brosses elnöknek a dijoni társadalomról írt levelei felvilágosítást adnak erről; e társadalom a thé-lèmei apátságot juttatja eszünkbe; hasonlítsuk ezzel össze a város mai arczatát. * 1744-ben, a király felgyógyu-lásának alkalmából, Montigny úr, a bourbonnei elnök fivére, vacsorára hívja mindazon munkásokat, kereskedő-ket és iparosokat, kiket ő foglalkoztat, számra nézve nyolczvanat, egy második asztalt a zenészek és művészek, egy harmadikat hivatalnokai, titkárai, orvosai, sebészei, ügyvédei és jegyzői számára terített; az egész csapat egy diadalszekér köré sereglik, melyen pásztorok, pászternők és mezei istenségek foglalnak helyet az operákban hasz-nált jelmezekben; a bor »vízhez hasonlóan« csergедezik a szökőkutakból, és vacsora végeztével az összes fen-maradt csevegék az ablakokon dobatnak ki. — Minden parlamenti tagnak megvan a maga »Versaillese, kicsiben, azaz, egy nagy palotája, mely kert és udvar között áll.«

* Lásd: Foisset. *Le président des Brosses*. 65, 69, 70, 346. — *Lettres du président des Brosses* (Coulomb-féle kiadás), több helyén. — Egy Piron nevű ifjú ember félelemben levén *Ode à Priape* című költeménye miatt, Bouhier elnök, »nagy és finom művelt-ségű ember, a legkedvesebb tudós« magához hívatta őt és így szólt neki: »ön vigyázatlan volt, ha nagyon szorongatják a miatt, hogy mondja meg ki írta azon verset, mondja, hogy én.« (Saint-Beuve. *Nouveaux lundis*. VII. 414.)

A ma oly csendes város a szép hintók zajától visszhangzott egész nap. Az étkezésben való pazarlás bámulatos, »nem csupán ünnepies alkalmakkor, de a minden héten, mondhatnám naponként adott vacsorák alkalmával is.« — Minden ünnepélyeket adó egyének között Brosses elnök, a hivatalában komoly, a czáfolataiban rettenthetlen, a munkás,* mívelt férfit, valódi vezető az ilyenekben, igazi, ragyogó szellemű gall, kifogyhatatlan maró élczekben; barátjai bizalmas társaságában leveti bírói parókáját, felöltőjét, sőt többet is. Senkinek sem jut eszébe, hogy ezen megbotránkozzék, senki sem gondol arra, hogy a hivatalos köpenynek az öröm elnyomójának kell lennie, s ez mindenféle, de leginkább a bírói öltönyre illik. »Midőn a világba léptem, írja egy parlamenti tag 1785-ben, majdnem ugyanily módon mutattak be családom barátjainak nejeinél és kedveseinél, s az estét hetfőn az egyiknél, kedden a másiknál töltém. Pedig még nem voltam tizennyolcz éves, és egy bírói család tagja.« ** Basvilleben, Lemoignon úrnál, a pünkösdi és őszi szünnapok alatt, naponként harmincz ember ül az asztalnál; hetenként háromszor—négyszer tartatik vadászat, s a legelőkelőbb bírák, Lamoignon, Pasquier, Rosambo urak, Agnesseau úr és asszonyosság a *Sevillai Borbélyt* adják elő a kastély színpadán.

A papi talár ugyanazon szabadsággal él, mint a bírói öltöny. Saverneben, Clairvauxban, Mansban s máshol

* Lásd: Foisset, *id. munk.* 185. Hetenként hat, néha egy nap két ülést tartott, s ezen kívül mint régész, történetíró, nyelvész, földleíró, kiadó és akademikus is működött.

** Lásd: *Souvenirs manuscrits* par M. X. . . (nem tudva a szerző nevét, ezentúl is X betűvel fogom azt megjelölni).

a főpapok ép oly vidáman viselik azt, mint az udvaroncok a maguk öltönyét. Hogy a talár jól megmaradjon a papok testén, arra a forradalom kegyetlenségeire, a jól szervezett párt ellenséges felügyeletére, és a folyton fenyegető veszély hatására volt szükség. 1789-ig az ég igen nyájas, a lég igen enyhe, semhogy a papok nyakig begombolnák magukat. »Szabadság és könnyedség kell, abbé úr, mondá Rohan bíbornok titkárának; a nélkül Saverne pusztaság volna.«* A jó bíbornok óvakodott is ettől, sőt Savernet valódi bűvös világgá, majdnem »Cythere tartózkodási helyévé« alakítá Watteau képei nyomán. Hatszáz paraszt és a sorba állított örök reggelenként egy mérföldnyi hosszú vonalat képeznek, s felhajhászszák az elöttök elterülő rétet; a vadászok, urak és nők, mindannyian elfoglalják helyöket. »Nehogy a hölgyek, maguk lévén, féljenek, azon férfiút, kit legkevésbé gyűlöltek, rendelik mindeniknek őrizetére«; és miután el volt tiltva, hogy helyét bárki elhagyja, mielőtt erre jel adatott, »lehetetlen volt, hogy meglepessenek.« — Délutáni egy óra felé »a társaság egy szép sátor alatt gyűlt össze, vagy a patak partján. vagy valamely más, kedves helyen; válogatott ebédet hordtak fel, s miután a házigazda azt akará, hogy mindenki boldog legyen, minden egyes paraszt egy font húst, két font kenyeret, fél palaczk bort kapott, s ők sem kívántak mást, mint a hölgyek, t. i. hogy újra kezdhessék a mulatságot.« A gyengéd lelkiismeretű embereknek a lekötelező főpap bizonyára Voltairerrel azt felelte volna, »hogy jó társaságban rossz sohasem történhetik.« Tényleg, a maga módján, ki is mondá ezt. Egy nap, egy

* Lásd: De Valfons. *Souvenirs*, 60

úri hölgy egy katonatiszt kíséretében jött hozzá látogatóba, s miután a bíbornok ott marasztá őket éjjelre is, a komornyik egész halkán jelenté, hogy nincs több hely. — »A fürdő-helyiség is el van foglalva? — Nem, Monseigneur. — Van még két ágy? — Igen, Monseigneur, de ugyanazon szobában vannak, s e tiszt — Se baj, hát nem együtt jöttek? A hozzád hasonló korlátolt eszű emberek mindenben rosszat látnak. Majd meglátod, hogy elférnek; nem szükség tovább törődni a dologgal.« S valóban úgy látszik, hogy senki sem törődött vele többé, sem a tiszt, sem az úrhölgy. — Granselveben, Gardban, a bernát-rendű szerzetesek még vendéglátóbbak; tizenöt-husz mérföldnyiről jönnek oda az emberek Szent Bernát ünnepére, mely két hétig tart; ez egész idő alatt táncz, vadászat, színház képezik a mulatás tárgyait, »s az asztalok folyton terítve vannak.« * A nők lakosztálya mindennel el van látva, a mi az öltözködésre szükséges; semmi sem hiányzik itt, s mondják, hogy arra sincs szüksége egyiknek sem, hogy katonatisztjét magával hozza. — Akár hús, nem kevesebbé udvarias főpapot nevezhetnék meg, minők a másik Rohan bíbornok, a nyakék történetének hőse, Jarente orleansi püspök, a javadalmak könyvvezetője, az ifjú Grimaldi mansi, Breteuil montaubani püspök, Cicé bordeauxi érsek, Montmorency bíbornok nagy alamizsnás, Talleyrand autuni, Conzié arrasi püspök,** s első sorban Clermont gróf, vér-

* Lásd: Montgaillard (szemtanu) *Histoire de France* című munkáját. II. 246.

** Conzié urat versenytársa, egy testőrtiszt, hajnali négy órakor tetten kapta. »Szót se, mondá Conzié, rögtön hoznak számomra az önéhez hasonló ruhát, én frakkot öltök, és akkor

beli herczeg és saint-germain-de-prés-i apát, kinek háromszázhetvenezer livre évi jövedelme van, s ki módját ejti annak, hogy kétszer is tönkre tegye magát, színházat játszik városi és falusi palotájában, Collének pompás leveleket ír és bernyi apáti lakában egy tánczosnőt, Leduc kisasszonyt, háziasszonyi tisztséggel bizza meg. — Annyi tény, hogy ez emberek legalább nem képmutatók. Trudaine úrnál négy püspök van jelen Collé *Les accidents ou les abbés* című darabjának előadásánál, mely mint Collé maga mondja, oly ledér, hogy ő maga nem merte a többiekkel együtt kinyomatni. Valamivel később, Beaumarchais, Richelieu tábornagy nejénél *Mariage de Figaro* című darabjának eredeti szövegét, mely sokkal ledérebb és nyersebb, mint a hogy az ma előadatik, felolvassván, a hallgatók közt püspökök és érsekek voltak jelen, és ezek, mondja ő maga, »miután rendkívül jól mulattak, azon biztosítással tiszteltek meg, hogy ők azt közrebocsátának, mert nincs benne egy szó sem, mely a jó erkölcsöt sért-hetné;«* így történt, hogy e darab az állami okok, s a király akarata daczára elfogadtatott, valamennyiöknek, még azoknak is közreműködése által, kiknek leginkább állott volna érdekekben annak elnyomatása. »Van valami bolondabb mint darabom, mondá a szerző, t. i. annak sikere.« A vonzerő igen nagy volt, az élő emberei, nem lévén képesek lemondani a század legvigabb darabjának

egyenlőek leszünk.« Egy komornyik azonnal elhozá fegyvereit. Lemennek a kertbe, megvívnak, és Conzié lefegyverzi a tisztet. (*Correspondance*, par Métra, XIV. 20 mai 1783.) — *Le comte de Clermont*, par Jules Cousin, több helyén. — *Journal de Collé*. III. 232 (juillet 1769).

* Lásd: De Loménie. *Beaumarchais et son temps*. II. 304.

meghallgatásáról, megjelentek saját kigúnyoltatások felett tapsolni, sőt, ők maguk játszották el azt. — Ha valamely ízlés uralkodóvá lesz, hasonlóan a nagy szenvedélyekhez, örült végletekig fejlődik; a felajánlott élvezetet minden áron bírni akarják. Az ízlés, a pillanat nyújtotta elégtétel következtében hasonló lesz a gyermekhez a neki felajánlott gyümölcs előtt, és semmi sem akadályozhatja meg, hogy azt letépje, sem a veszély, mert erről megfélekedzik, sem az illendőség, mert ezt ő állapítja meg.

VII.

Mulatozni annyit tesz, mint önmagából kilépni, önmagától elfordulni, önmagáról megfélekedezni, s hogy ezt megtenni lehessen, át kell változni, másnak helyére lépni, annak álarczát felölteni, szerepét eljátszani. Ez oka annak, hogy a mulatozás legélénkebb neme a színjáték, melyben a résztvevők színészek szerepét veszik át. A gyermekek mulatozása is ebben áll, ők is egész nap írnak, játszanak, vagy néző közönséget képeznek, apró jeleneteket adnak elő. Azon népeknek is ez szokásuk, melyeknek politikai kormányzata kizárja a férfias gondokat, s melyek az étellel gyermekek módjára játszanak. Velenczében a tizenharmadik században a farsang hat hónapig tart; Franciaországban más alakban, egész éven át; és, kevésbbé bizalmas és festői, de finomultabb és változottabb levén, elhagyá a nyilvánosságot, melyben napja hiányzott, és a szalonokba zárkózott, mert a csillárok fénye jobban felelt meg neki. A nagy, népies álarczos mulatságnak csupán egy maradványát őrzi meg, az opera-

bált, mely nagyszerű ugyan, és a hercegek, hercegnők, s a királyné látogatják. De bármily fényes is legyen ezen maradvány, nem elégít ki, és minden kastélyban, minden palotában, Párizsban, s vidéken, meghonosítja a műkedvelő előadásokat, a házi színjátékot. — Magas állású egyének fogadása alkalmával, a ház ura vagy úrnője névnapjának megünneplésére, vendégei vagy meghívottai rögtönzött dalművet, vagy valamely szellemes, dicséretekkel telt pásztorjátékot adnak elő, melyekben mint istenek, Erények s egyéb mythologiai személyek, törökök, lappok, lengyelek és hasonló népalakok, minőket ez időkből való könyvek címlapjain látunk, vagy mint parasztok, iskolamesterek, vándorkereskedők, tej- és virágárús-leányok vagy egyéb falusi jellegek, milyenek e korban a színpadot népesítették, képezik a mintákat. Énekelnek, tánczolnak, és egyik a másik után apró alkalmi verseket, csinosan készült bókokat mondanak el.* — Chantillyben »az ifju, kedves Bourbon hercegnő, kéjes najádnak öltözve, Nord grófot, aranyozott gondolában vezeti át a nagy csatornán keresztül a Szerelem szigetére«; Conti herceg ez alkalommal matróz gyanánt szolgál a nagyhercegnőnek; a többi urak és hölgyek, »mindenik allegorikai öltözkében«, képezik a kíséretet, és e szép vizeken, ez új Alcinous-kertben. az udvarias és mosolygó kíséret hasonlít a Tasso-féle tündérvjátékhoz.** — Vaudreuilben, egy ün-

* De Luynes. (*Journal*. XVI. 161, septembre 1757), leírja a Monconseil asszony által Bagatelleben, Szaniszló lengyel király tiszteletére rendezett falusi ünnepélyt. — Bachaumont. III. 427. (7 septembre 1767). A Condé herceg által adott ünnepély.

** Lásd: *Correspondance* par Métra. XIII. 97 (15 juin 1782.) és V. 232 (24 et 25 juin 1777). — Mme de Genlis. *Mémoires*. 14-ik fej.

nepély alkalmával, a hölgyek, figyelmeztetve, hogy a serail számára elakarják őket rabolni, Vesta-szüzeknek öltöznek; a főpap, a kert közepén álló templomában szép dalok éneklése mellett fogadja őket; de háromszáz török csap reájok; a templomot zene hangjai mellett elfoglalják, a hölgyeket hordszékeken a kivilágított kerten keresztül víve, elrabolják. — Kis-Trianon parkja országos vásártérre alakíttatik, az udvarhölgyek árulnak benne, »a királyné kávéházat tart, és czitromvizet mér ki«, itt ott színház van felállítva, és bohózatokat adnak elő; mondták, hogy ez ünnepély négyszáz-ezer livrebe került, és hogy Choisyban még nagyobb költséggel ismételni fogják.

Ezen, csupán jelmezekkel járó és kevés időt igénybe vevő átöltözések mellett, van egy más neme is a szórakozásnak, mely az embereket egészen átalakítja, t. i. a társas színjátékok, melyekre másfél sőt három hónapi előkészület is kívántatik. 1770 körül majdnem »hihetetlen örültséggel gyakorlák ezt az emberek; nem volt ügyvéd, ha még oly alsórangú is, kinek falusi lakában ne lett volna színpada és játszó társasága.«* Egy bernátrendű szerzetes, ki Bresseben az erdők közepén lakik, azt írja Collénak, hogy rendtársaival »IV. Henrik vadászatát«** fogja eljátszani, és egy kis színházat fog építtetni »az elmaradottak és csekély eszű emberek« tudta nélkül. Reformátorok és moralisták a színjátszást a gyermeknevelés egyik tényezőjéül fogadják el; *Genlis* asszony e

* Lásd : Bachaumont, *id. munk.* 17 novembre 1770. — *Journal de Collé.* III. 136 (20 avril 1767). — De Montlosier. *Mémoires.* I. 43. »A parancsnok úrnál (Clermontban) nagyon kívánták, hogy én is vállaltak szerepet.«

** *La partie de Chasse de Henri IV.*

czélra szindarabokat ír, és azt itéli, hogy a színjátszás a kiejtésre, a modor szükséges biztosságára és kellemére igen jó hatással van. S valóban, a színház e korban az embereket a világ, a világ pedig a színpad számára készít elő; színház az egyik úgy, mint a másik, a mozdulat és hanglejtés egyaránt mesterkél, az emberek szerepet játszanak; a színpad és a szalon egy anyagból van. A század vége felé mindenki színész lesz, de már előbb is ez volt mindenki.* »Az emberek nem beszélnek másról, mint a Párizs környékén, a falukon levő kis színházokról.« Már régóta a legelőkelőbbek adtak erre példát. XV. Lajos alatt, Orleans, Nivernais, d'Ayen, Coigny hercegek, Courtenvaux és d'Entraigues marquis-k, Maillebois gróf, Brancas hercegnő, Estrades grófnő, Pompadour asszonynyal együtt képezték a »kis cabinet« színjátszó csapatát; la Vallière herceg igazgatója e társaságnak, és ha az előadott színműben tánczok is fordúlnak elő, azokat Courtenvaux marquis, Beuvron herceg, Melfort és Langeron grófok, mint aristocraticus tánczosok lejtik.** »A ki jelen volt az előadásokon, mondja az értelmes és derék Luynes, elismeri, hogy a valódi színészek sem játszhatnának jobban és nagyobb értelemmel.« — A mámor végre magasabbra is elhat és magát a királyi családot is elfogja. Trianonban a királyné, előbb negyven egyén, később nagy közönség előtt »A falusi jós«-ban*** Colette, az »Előre nem

* Lásd: *Correspondance par Métra*. II. 245 (18 novembre 1775).

** Lásd: Julien. *Histoire du Théâtre de Mme de Pompadour*. Ez előadások hét évig tartanak, és egyedül 1749 telén 300,000 livrebe kerülnek. — De Luynes. X. 45. — Mme du Hausset. 230.

*** *Le devin de village*.

látott fogadás«-ban * Gotte, »A Sevillai Borbély«-ban Regina, s »A vadász és a tejáros leány«-ban ** Pierrette szerepét játsza; *** a többi szerepeket az udvar legfőbbjei, Artois gróf, Adhemar és Vaudreuil grófok, Guiche grófnő, Polignac kanonoknő játsszák. A király legidősebb fivérének is van színháza; Artois grófnak, Orleans herczegnek és Clermont grófnak is két-két színháza, Condé herczegnek egy. Clermont gróf a »komoly szerepeket« játsza; Orleans herczeg kerekded és természetes játékkal a parasztokat és pénzembereket személyesíti; Miromesnil a pecsétőr, a legfinomabb és legfurfangosabb Scapin; Vaudreuil úr Molé versenytársa, és Pons gróf a Mizantropot ritka tökélylyel játsza. † »Nagyvilági hölgyeink között, mondja Ligne herczeg tíznél többet találunk, kik jobban játszanak és énekelnek, mint a legjobb színésznők, kiket színpadon valaha láttam.« — Tehetségeikből következtethetünk tett tanulmányaikra, szorgalmuk és buzgóságukra; bizonyos, hogy sokakra nézve a színjátszás képezte a legfőbb foglalkozást. Volt olyan kastély, mint pl. a saint-aubini, hol a ház úrnője a színjátszó társaság kiegészítésére négy szobaleányát betanítá; tíz éves leánya *Zairét* játszta és húsz hónapon át nem foglalkozott egyébbel, mint szerepek tanulásával. Guéménée herczegnőnek tönkrejutása után, száműzetésében első gondja volt, hogy kárpitosokat hozatott és színházat állíttatott

* *La gageuse imprévue.*

** *Le chasseur et la laitière*

*** Lásd: Mme Campan. I. 130. — V. ö. elővigyázattal Fleury igen gyanús és részrehajló emlékiratait. — De Goncourt 114.

† Lásd: Jules Cousin. *Le comte de Clermont*. 21-ik l. — Mme de Genlis. *Mémoires*. 3 és 11-ik fejr. — De Goncourt 114.

fel általok. Röviden jellemezve ez állapotokat, azt mondhatjuk, hogy a mint Velenczében az emberek álarcz nélkül már nem igen mentek ki az utczára, úgy Franciaországban az életet nem tudták más módon elképzelni, minthogy azt átöltözésekben, átváltozásokban, színi előadásokban és sikerekben éljék át.

Még az utolsó, az eddigieknél is fontosabb vonásról akarok megemlékezni, t. i. a tréfás utójátékokról. A francia előkelő világra nézve az élet épen olyan ledéren és pajzánul rendezett farsang, mint a milyen a velencei. A színdarabok rendesen la Fontaine meséiből, vagy az olasz bohócok műveiből készült bohózatokkal végződnek; ezek nem csupán élénkek, pajzánok, de néha oly nyerssek, »hogy csakis fejedelmek és rimák előtt lehet azokat eljátszani«; * az eltompúlt íny már nem tűri meg a tejet, égett borra van szüksége. Orleans herczeg a legfűszeresebb dalokat énekelte a színpadon, *Nicaise*-ben Bartholin, *Foconde*-ban Balázs szerepét játszsza. *A mennyegző pap nélkül*, ** *A teherbe ejtett Leander*, *** *A szűk mellű szerető*, † *A buja Leander*, †† ezek nehányai azon bohózatoknak, »melyeket Collé Ő Fensége és az udvar számára írt.« Egy olyanra, melyben egy kétes szó van, tíz olyan

* Lásd: Bachaumont. III. 343 (23 février 1768) és IV. 174. III. 232. — *Journal de Collé*, több helyen. — Collé, Laujon, Poinsonet e bohózatok fő szerzői; egyedül jó ezek közül a »Borban az igazság« (*La vérité dans le vin*) című. Ebben a »Mylord« szerepe eredetileg »az avranchei püspöké« volt, s ezen alakban játszották azt Villers-Cotteretsben Orleans herczegnél.

** *Le mariage sans curé.*

*** *Léandre grosse.*

† *L'amant poussif.*

†† *Léandre Étalon.*

esik, mely nagyon is meg van borsozva. A Brunoyban, a király legidősebb fivére házában előadott darabok oly sikamlósak,* hogy a király megbánja, miszerint eljött; de »nem is képzelték, hogy ily sikamlósság létezhessék; két nő, ki szintén jelen volt a teremben, kénytelen vala menekülni, s a mi a legborzasztóbb, még a királynét is meghívni merészelték.« Az itt uralkodó vígság valóságos ittasságá fajúl, kiiszszák a hordót fenéig, s a bor után annak seprejét is. A korcsmai tréfákat nem csupán a bizalmas vacsoráknál és rimák társaságában, hanem az előkelő világ, és hölgyek társaságában is gyakorolják. Mondjuk ki röviden, valódi bohócokkal van dolgunk, kik a szó és tárgy illetlensége elől egyaránt nem riadnak vissza. 1782-ben írja egy hölgy: »Öt hat hónap óta vacsora után rendszeren szembekötősdit játszanak és tánczolnak, s a mulatság vége *általános bohóczkodás* szokott lenni.«** Két héttel előbb szokták erre meghívni a vendégeket. »Ez alkalommal felforgatták az asztalokat, bútorokat; húsz korsó vizet locsoltak ki a szobában; végre fáradtságtól kimerülve, a zsebkendő-ütlegek által félig agyonverve menekültem félkettőkor; a háziasszony elrekedve, ezer rongygyá széttépett ruhában, karján felhorzsolva, fején bezúzva, maradt még ott, mindez nem bántotta, mert ő maga legjobban örült, hogy ily vidám vacsorát rendezett, és remélte, hogy másnap ez fogja a közbeszéd tárgyát képezni.« — Íme hová vezet a mulatságok szük-

* Lásd: Mme d'Oberkirk. II. 82. — A legelőkelőbb társaságokban uralkodó hangról lásd: *Correspondance*, par Métra. I. 20. III. 68. és Bezenval (Barrière-féle kiadás) 387—394.

** Lásd: Mme de Genlis. *Adèle et Théodore*. II. 362.

ségessége. Ennek nyomása alatt, mint a szobrász ujjainak munkája által, a század arczulata fokenként átalakul és észrevétlenül veszi el komoly jellegét; először az udvaroncز kimért alakja a világfi vidám arczatába megy át; azután a vonásaiban változó mosolygó ajkon feltűnik az utczai suhancز szemtelen, rakoncزátlan vigyorgása.*

* Lásd: George Sand. *Histoire de ma vie*. I. 85. »Nagyanyám hagyományában, az iratesomagok között számtalan dalt, madrigalt és vérig csípő gúnyverset találtam. . . Oly szemtelenek voltak, hogy elégettem azokat, mert nem volt bátorságom végig olvasásukra, s épen ezeket egy pap írta, kit gyermekkoromban ismertem, és egy előkelő származású marquis.« — Egyéb, enyhébb fajtájúak közül a Métra által kiadott *Correspondance*-ban a *Sur l'oiseau* (A madár) s a *Sur la bergère* (A pásztornő) czíműek fel vannak véve.

III. FEJEZET.

A szalonélet árnyoldalai. — I. A szalonélet mesterkelt és száraz. — Visszatérés a természetességhez és érzelemhez. — II. A szalonélet érzelmössége képezi a század arczatának utolsó vonását. — Ez érzelmösség keletkezésének kora. — Jelei a művészetben és irodalomban. — Befolyása a magán életre. — Negédlései. — Öszintesége. — Kíméletessége. — III. Az így képződött jellem ki nem elégít. — A tényleges helyzethez alakulva, nem felel meg az ellenkező helyzetnek. — Az értelmiségben mutatkozó hiányok. — Az akaratban mutatkozó hiányok. — E jellemet az illendőség leigazza.

I.

Az egyszerű mulatozás is unalmassá válik, ha soká tart, és bármily kellemes legyen a szalonélet, idővel üressé lesz. Az emberek érzik valaminek hiányát, bár még nem tudják megmondani, mi az; a lélek nyugtalankodni kezd, és az írók s művészek segélyével lassanként felfedezi rossz érzésének okát és titkos vágyainak tárgyát. A társas élet két fő vonása a mesterkeltség és szárazság, mi annál kirívóbb, minél teljesebb, és a végletekig menő, mert a szalonélet a finomulás legmagasabb fokát érte el. — Mindenek előtt a természetesség van kizárva, minden mesterkelt és erőltetett, a dísz, az öltö-

zés, a mozdulat, hang, beszéd, az eszmék, sőt még az érzés is. »A valódi érzés oly ritka, mondá V. úr, hogy midőn Versaillesből visszafelé jöttem, megállottam néha az utcán és nézegettem, miként rágódik egy kutya az odavetett csonton.« * Miután az ember egészen a társaságnak áldozta magát, nem tartott fenn magának saját személyiségéből semmit, s az illem szabályai, mint megannyi elősdi, folyondár-növény, létének egész anyagát, cselekvésének minden részletét körülkarolta. E korban, mondja azok egyike, kik ily nevelésben részesültek, »meg volt a járásnak, ülésnek, üdvözlésnek, a keztyű felemelésének, a vella tartásának, valamely tárgy átnyújtásának, módja, szóval, az arcjátéknak tökéletes iskolája, melyre korán taníták meg a gyermeket, hogy az a megszokás által második természetökké váljék, s ez illemtudás a régi előkelő világ férfiai és női számára oly fontos vala, hogy a színészek, minden tanulmányaik daczára, alig képesek ma már erről fogalmat nyújtani.» ** — És nem csupán a külső, de még az emberek benső világa is mesterkélt vala; meg volt módja az érzésnek, gondolkozásnak, élésnek és meghalásnak. Nem lehetett férfiúval beszélni, hogy »szolgálatára készen ne álljon« az ember, s nővel, hogy »lábaihoz ne vesse« magát. A jó ízlés előre meghatározta a kisebb és nagyobb lépéseket, annak módját, hogyan kell a nőnek szerelmet vallani, vagy megszakítani vele az összeköttetést, a párbajt megizenni és kivívni, a hasonlókkal, feljebb vagy alantabb valókkal bántani. A ki az

* Champfort. *Caractères et anecdotes*. 116.

** George Sand *id. művében* V. 59 mondja: »Minden legeseke-lyebb dolog miatt megintettek, s nem tehettem mozdulatot, melyet meg nem bíráltak volna.«

általános szokás törvényeitől bármiben eltért, az »közön-
séges ember« volt. Így pl. Argenson, kiben volt tehetség
és szív, »marhának« neveztetett, mert eredetisége a meg-
szabott kereten túllépett. »Ennek nincs neve, ez semmihez
sem hasonlít«, így hangzik a legerősebb megrovás. A
viseletben ép úgy mint az irodalomban, mindaz, a mi
egy bizonyos mintától eltér, ki van zárva. A megenge-
dett cselekvések, ép úgy mint az elfogadott szók száma
korlátozva van. Ugyanezen megtisztult ízlés gátolja a
kezdeményezést és a nyelv fejlődését. az emberek úgy
tesznek, a mint írnak, betanult formák szerint, korlátok
között. A mi szokatlan vagy előre nem látott, s az önkény-
tes, élénk lendület, semmi áron sem érvényesítheti magát.
— Számtalan kínálkozó példa közöl, a legcsekélyebbet
választottam ki, t. i. egy egyszerű mozdulatot, melyről a
többiekre következtethetünk. »... kisasszonynak sikerül
családjának befolyása által Marcel, híres tánczmester
számára kegydíjat kieszközölni, örömtelten siet hozzá és
átnyújtja neki az erre vonatkozó okmányt. Marcel azt
átveszi és a földre dobja: „Kisasszony, arra tanítottam
önt, hogy ily módon nyújtson át valamit? Vegye fel a
papírt, és hozza vissza nekem úgy, a mint azt tenni kell.“
A kisasszony felemeli az okmányt. s a lehető legnagyobb
kellemmel nyújtja azt át, a mint a tánczmester kívánta.
„Jól van kisasszony, mondja Marcel, elfogadom és kö-
szönöm önnek, bár könyökének mozdulata nem volt elég
kerekded.“* — Ennyi kellem végre is elfárasztja az

* Lásd: *Paris, Versailles et les provinces*. I. 162. — »A svéd
király van itt, nadrágján kis rózsák vannak; mindennek vége, ez
nevetséges ember, falusias király.« (*Le gouvernement de Normandie*
par Hippeau. IV. 237. 4 juillet 1784.)

embereket, s miután annyi éven át csupa művésziesen készített étellel táplálkoznak, tej és fekete kenyér után vágyódnak.

A szalonkonyha valamenyi fűszerei között van különösen egy, melylyel visszaélnék az emberek, s mely, miután folytonosan használtatik, valamennyi étellel közli csípős, rideg ízét, t. i. az enyelgés. A társadalom nem tűri el a szenvedélyeket, s ebben igaza van. Az emberek nem azért keresik fel a társaságot, hogy ott hevesek és komorak legyenek; a feszes, zárkózott arcz bántaná az összhangot. A ház úrnőjének joga van bármikor azt mondani az oly vendégnek, kit elfogúltsága hallgataggá tesz: »Uram, ön ma nem szeretetreméltó.« Szeretetre méltónak kell tehát lenni mindig, s ennek következménye az, hogy az érzések, ezernyi apró csatornába szétoszolván, nem képezhetnek egy hatalmas folyamatot. »Száz barátja volt valakinek, s e száz között naponként volt három-négy, kit valamely élénk fájdalom bánt; de hosszú ideig nem lehet velök együtt érezni azt, mert ez a többi kilenczvenhét iránt volna igazságtalanság«;* a kilenczvenhétnek valamelyikével egy kissé sohajtozni, ez volt az egész, a mivel a baráti szeretetnek áldozni lehetett. Du Deffant asszony, legrégibb barátja Hénault elnök meghalálózván, még ugyanaz nap jött egy nagy társaságba: »Ah! mondá, ma este hat órakor meghalt, s ha ez nem történik, önök nem is látnának itt.« Ezen folytonos szórakozások és multságok közepette kivész minden mélyebb érzelem; csak felületesség van már, maga

* Lásd: Stendhal. *Rome, Naples et Florence*. 379. Egy angol úr elbeszélése.

a szerelem sem egyéb, mint »két képzelőtehetség kölcsönös kicserélése.« — S miután az ember rendesen arra esik, a merre hajlik, a könnyelműség csinná és megszőkottsággá lesz.* A divat megkívánja, hogy a szív közönyös legyen, az emberek szégyellnék, ha igazán megindulnának valamin. Szeretnek játszani a szerelemmel, a nővel úgy bánni mint egy gépies bábúval, melynek hol egy, hol más rugóját nyomják meg, hogy a játzó kedvtelése szerint majd a megindulás majd a harag jelentkezzék. Bármit tegyen a nő, nem kímélik meg soha a legbántóbb udvariasságtól, s már maga a tettetett tisztelet azon túlzása is, melylyel elhalmozzák, oly gúny, melylyel egész nyíltan bevallják az iránta való ellenszenvet. — Sokan még tovább mennek, az alapjában száraz kedélyekben az udvariasság gonoszossággá fajul. Unalomból és az izgatottság szükségéből, hiúságból és az ügyesség bebizonyításának vágyából, tetszelegnek maguknak a nők kínzása, megrikatása, megszegyenyítése és lassú megölésében. Végre miután az önzés feneketlen mélység, nincs oly »gonoszság«, melyre ez udvarias bakók képesek nem volnának, és Laclos szereplői csak létező egyének másolatai.** — Igaz, hogy az ily szörnyek a ritkaságok közé tartoznak;

* Lásd: Marivaux. *Le petit maitre corrigé*. — Gresset. *Le Méchant*. — Crébillon fils. *La nuit et le moment*, (ebben különösen a Clitander és Lucinde közötti jelenetet.) — Collé. *La vérité dans le vin*, (ebben az abbé és az elnökné közötti jelenetet.) — De Bezenval. 79. (*Le comte de Frise et Mme de Blot*). — *Vie privée du Richelieu*. (A Michelin asszony nyal való jelenetek.) — De Goncourt. 167—174.

** Lásd: Laclos. *Les liaisons dangereuses*. Ebben Meurteil asszony egy Grenoble marquisnő másolata. — Figyeljük meg a Lovelace és Valmont közötti különbséget, az egyiket a gög, a másikat csupán a hiúság vezeti.

de nem szükséges, hogy velök foglalkozzunk, hogy fedezzük azt, mennyi önzést rejt magában a világ udvariassága. A nők, kik első sorban bűnösök ez udvariasság törvénynyé emelésében, legelsők, kik érzik annak hazugságait, kik bánják, hogy annyi hideg hódolat között nincs egyetlen erősebb érzelem, mely közlékeny melegével jótékonyan hatna. — Midőn e vágy jelentkezik, a század képe megkapja az utolsó vonást, és megjelenik »az érzékeny ember.«

II.

Ennek oka azonban nem az, mintha az erkölcsök alapja megváltozott volna; mert az emberek mindvégig ép oly nagyvilágiak és mulatozásra vágyók maradnak, mint eddig valának. De a divat egy újabb negédlést hoz lendületre, a kedély megindulását, ábrándozást, oly gyengéd érzelmeket, minőket addig nem ismertek. Arról van szó, hogy az emberek a természet szeretetéhez visszatérjenek, bámulják a falusi életet, megszeressék a falusi egyszerűséget, érdeklődjenek a parasztok sorsa iránt, emberségesek legyenek, hogy legyen szívök és ízleljék meg a természetes érzelmek édességét és gyengédségét, hogy ismét hitvesek és atyák legyenek, sőt, hogy legyen az emberekben lélek, erény, vallásos érzés, hogy higgyenek a gondviselésben, halhatatlanságban, hogy képesek legyenek lelkesülni. Ilyenek akarnak most lenni, vagy legalább megvan bennök a hajlandóság ezt akarni. Akarják, de csak azon hallgaton magától érthető feltétel alatt, hogy megszokott életmódjuktól azért nem mondanak le, és hogy ez új élet

benyomásai mit se vonjanak le a réginek gyönyöreiből. A most kezdődő elragadtatás nem is más, mint az agyvelő forrongása, s az idyll majdnem egészen csak a szalonokban játszatik el. — Látjuk, hogy az irodalom, a színház, a festészet s valamennyi művészet, melyek ez új irányba lépnek, czélul azt tűzik ki maguknak, hogy a felizgatott képzelemnek mesterséges táplálékot nyújtsanak. * Rousseau gondosan kicsiszolt körmondatokban dicséri a vadon élet bájait, s a másodrendű költők, madrigálokban ábrándoznak, arról minő boldogság volna meztelenül aludni valamely őserdő közepén. Az *Új Héloïse* szerelmesei négy kötetben irálygyakorlatokat váltogatnak egymással és »a nem csupán merev, de hideg« Blot grófné Chartres herczegnőnél egy társaság jelenlétében felkiált, »hogy, minden valódi érzéssel bíró nő, hacsak szilárd erénye nincs, nem képes ellentállani Rousseau szenvedélyének.« ** Midőn *A falusi menyasszony*, *** *Az eltört korsó*, † *A dajka visszatérte* †† és Greuze egyéb falusi és családi idylljei a szalonokban előadatnak, az emberek tömegesen tolonganak azok meghallgatására; azon gyönyör magva, a kihívó érzékiség háttere, melyet a színpadra hozott

* Ez érzelmesség keletkezésének idejét a következő adatok mutatják: Rousseau. *Sur l'influence des lettres et des arts*. 1749. *Sur l'inégalité*. 1753. *Nouvelle Héloïse*. 1759. — Greuze. *Le père de famille lisant la Bible*. 1755. *L'accordée de village*. 1761. — Diderot. *Le fils naturel*. 1757. *Le père de famille*. 1758.

** Lásd: Mme de Genlis. *Mémoires*. 17-ik fej. — George Sand. *Histoire de ma vie*. I. 72. Az ifjú Francueilné sírva fakad, midőn Rousseaut először meglátja.

*** *L'accordée de village*.

† *La cruche cassée*.

†† *Retour de nourrice*.

gyermekded egyének törekeny ártatlanságában enged áttetszeni, csemegét képeznek ama csapodár ízlés számára, mely még az erkölcsi gerjedelmek közt sem szűnik meg.* A nevezettek után jönnek Ducis, Thomas, Parny, Colardeau, Roucher, Delille, Bernardin de Saint-Pierre, Marmontel, Florian, a szónokok, írók és politikusok egész serege, az embergyűlölő Champfort, a kötekedő Laharpe, Necker miniszter, másodrendű költők Gessner és Young utánzói, a Berquinek, Bitaubék, mindannyian szépen kifésült, cziczomázott alakok, mindeniknek kezében hímzett zsebkendő, hogy könnyeiket felszárítsák, s az általános idyllismust a forradalom legizgatóbb eseményeinek korába elviszik. Az 1791 és 1792-iki *Mercure* élén Marmontel *Erkölcsei elbeszélései* jelentek meg, s a szeptemberi vérfürdő után megjelenő számban egy óda van »Kanári madaram szellemeihez.«**

Az érzelgősség lassanként a magán élet minden részleteire kiterjed. Egy valaki parkjában a barátság tisztelére templomot épít; más lakszobájában a jótékonyságnak állít oltárt. A szoknyák, melyeket hordanak, Rousseau »elveinek megfelelően« készültek, s azért nevét is viselik.*** Hajdísznak az úgynevezett »érzelmes hajboglyát«

* E pontról Goucourt »*L'art au dix-huitième siècle*« című munkájában ép oly finoman mint helyesen ír. I. 433—438.

** Az 1792-iki augusztusi számban: »Az önmaguk versenytársai« (*Les rivaux d'eux-mêmes.*) — Egyéb, a *Mercure*-ben ez időtájt megjelent darabok: »Szerződés Hymen és Ámor között« (*Pacte fédératif entre l'hymen et l'amour*), »A féltékeny« (*Le jaloux*), »Pásztori románcz« (*Romance pastorale*), Anacreoni óda S. D. kisasszonyhoz« (*Ode anacréontique à Mlle S. D.*) stb.

*** Robes à la Rousseau.

használják, melyben az illető, leányának, vagy anyjának, kanári madarának, vagy kutyájának képét hordja, s mind ezt »atyjának, vagy szíve barátjának hajaival veszi körül.« * Minden nőnek megvan a maga szíve barátnéja, »kit naponként legalább háromszor *kell* látnia, s ki iránt oly valami élénk és gyengéd érzellemmel viseltetik, hogy ez valóban majdnem szenvedélynek mondható.« »Valahányszor a barátnők egymásnak valami *érzékeny* dolgot mondanak el, hangjuk rögtön halkká, csengővé, ábrándossá válik, fejeiket előre hajtják, gyengéden tekintenek egymásra, gyakran csókolják meg egymást«, a mi nem akadályozza meg, hogy már egy negyedóra múlva, egész csendben ásítozzanak és együttesen elaludjanak, mert már nincs egymásnak mondani valójok. A lelkesedés is kötelezővé válik. Midőn Diderot *A családatya* ** czimű darabja újra színre került, annyi zsebkendőt lehetett megszámolni, a hány néző volt jelen; az asszonyok elájulnak. »Különösen az ifjú nők között divattá lett, hogy midőn Voltairt meglátják, meginduljanak, elhalaványuljanak, felizgattassanak, sőt hogy rosszul legyenek; karjaiba rohannak, ha megjelenik, dadognak, sírnak, s oly állapotba jutnak, mely a legszenvedélyesebb szerelemhez

* Lásd: Mme de Genlis, *Adèle et Théodore*. I. 312. — De Goncourt. *La femme au dix-huitième siècle*. 318. — Mme d'Oberkirk. I. 56. — Chartres hercegnő érzelgős hajékének leírása (de Goncourt 311): Az előtérben karszékekben egy nő ül, ölében csecsemőt tartva, ez Valois herceget és dajkáját jelképezi; jobbra egy cseresnyét harapdáló kajdács, balra egy kis néger, a hercegnő két kedvencz állata; az egész Chartres hercegnő valamennyi rokonának, férjének, atyjának, ipjának hajai töltik ki.«

** *Le père du famille*.

hasonlít.« * — Ha valamely, a társasághoz tartozó szerző darabjának felolvasására megjelenik a szalonban, a divat azt követeli, hogy a jelenlevők felkiáltsanak, zokogjanak, s hogy legyen legalább néhány nő, ki elájuljon, s kinek derékfűzőjét felnyissák. Genlis asszony, bár gúnyolódik e negédlések felett, nem kevésbé negédes mint a többiek. Egyszerre, nagy társaság közepette, reá kiált azon kis árvára, kit magával hoz: »Paméla, utánozd Héloiset.« És Paméla, kibontva haját, letérdel, szemeit lelkesülten az ég felé irányozza a társaság tapsai között. ** — Az érzelgősség úgyszólván intézménynyé lesz. Ugyancsak Genlis asszony alapítja meg »Az állhatatosság rendjét«, melynek rövid idő múlva »a legelőkelőbbek közül kilenczven lovag lesz tagjává.« — A ki e rendbe fel akar vétetni, egy talányt kell feloldania, egy erkölcsi kérdésre megfelelnie, valamely erényről értekeznie. Minden nő, vagy lovag, ki »három, jól bebizonyított erényes cselekvényt« felfedez és bejelent, arany érmet kap. Minden loagnak megvan a maga »fegyveres bajtársa«, minden hölgynek a maga barátnéja, minden tagnak a maga jelmondata, mely egy kis táblára írva, keretbe tétetik és a »becsület templomában«, egy, Lauzun herczeg által, egy kert közepén felállított és igen díszesen ékített sátorban őriztetik. *** — Az érzelgős czifraság is teljes, és ezen visszahelyezett lovagiasságban megtaláljuk a szaloni alakoskodást.

* Lásd: Mme de Genlis. *Les dangers du monde*. I. felv. 7-ik jel. II. felv. 4-ik jel. — *Adèle et Théodore* I. 312. — *Souvenirs de Félicie*. 199. — Bachaumont. IV. 320.

** Lásd: Mme de la Rochejacquelein. *Mémoires*.

*** Lásd: Mme de Genlis. *Mémoires*. 20-ik fej. — De Lauzun. 270.

De mindezek daczára, a lelkesedés és a nagy szavak felszíne alatt, a szív mélyében van még némi nyoma a tevékeny jóságnak, a bizalomteljes jóakaratsnak, sőt a boldogságnak, vagy legalább is a fesztelenségnek. Először látjuk, hogy a nők elkísérik férjeiket azon városba, hová ezredők áttétetik, hogy az anyák maguk akarják szoptatni gyermekeiket, s az atyák érdeklődnek gyermekeik nevelése iránt. A modor egyszerűsége visszatér. Már nem porozzák be a kis fiúk haját, számtalan nagyúr leteszi a szegélyt, azután a himzést, a veres cipősarkat és kardot, kivéve akkor, midőn ünnepélyeken kell megjelenniök. Némelyek az utcán »à la Franklin, durva posztóruhában, görcsös bottal és vastag cipőben járnak.« * Az ízlés elfordult a mesterséges vízesésekkel, szobrokkal, egyenes vonalú és pompával berendezett kertektől, s már csak az angol kerteket szeretik. A királyné Trianonban falut alkot magának, hol »fehér perkál ruhába, és gaze kendőbe öltözve, szalmakalappal fején« a tóban halász, és nézi mint fejk teheneit. Az udvari illem lassanként szétfoszlik, mint a hogy az arczról a festés lepattogzik, s a természetes indulatok élénk színét áttetszeni engedi. Adélaide hercegnő hegedűt vesz kezébe, és helyettesíti a távollevő falusi zenészt, hogy a parasztnők tánczolhassanak. ** Bourbon hercegnő reggelenként ismeretlenül távozik el hazulról alamizsnát osztogatni és »a szegényeket padláslakaikban felkeresni.« A dauphine

* Lásd: Mme d'Oberkirk II. 35 (1783. 1784). — Mme Campan. III. 371. — Mercier. *Tableau de Paris*, több helyén.

** Lásd: *Correspondance*, par Métra. XVII. 55 (1784). — Mme d'Oberkirk II. 234. — *Marie-Antoinette*, par d'Arnoth et Geffroy II. 63. 29.

kiugrik kocsijából, hogy egy megsebesült postakocsisnak, vagy egy parasztnak, kit a szarvas megöklelt, segélyére lehessen. A király és Artois gróf segítenek egy fuvarosnak, hogy sárban megfeneklett kocsiját kivonhassa. Az emberek már nem gondolnak arra, hogy összeszedjék magukat, hogy erőszakot tegyenek magukon, hogy tekin-
télyöket minden körülmény között fentartsák, hogy a természet gyarlóságait a rang követelményeinek rendel-
jék alá. Midőn az első dauphin meghalt, s a kamarai tisztvi-
selők a király előtt térdre vetik magukat, hogy meggátolják a halottas szobába lépéstől, s a királyné viszont férje előtt borúl térdre, a király zokogva így szól: »Ó nőm! kedves gyermekünk meghalt, máskülönben nem akarnának meg-
gátolni, hogy lássam.« * Az elbeszélő még hozzá teszi: »Mindig azt hiszem, hogy egy derék földmivest látok, kitűnő hitvesével, kik szeretett gyermekök veszte miatt a legborzasztóbb kétségbeesés martalékai lettek.« Az em-
berek már nem rejtik el könnyeiket, becsületnek tart-
ják, hogy emberek; emberségesek lesznek, és alattvalóik-
kal barátságosan bánnak. Egy herczeg szemlét tartván, nejét a katonáknak bemutatva így szól: »Fiaim, bemu-
tatom nektek nőmet.« Az embereket boldogokká tenni kívánják, és élvezni azok háladatosságát; a magas állás-
ban levő embernek, az államfőnek vágya jónak lenni és szerettetni. — Annyira mennek e tekintetben, hogy ma-
gát az istent is így képzelik. A »természetben uralgó összhangot« a gondviselés gyengéd figyelmének tekintik, és a teremtető, a gyermeki szeretetet létrehozván, »ezen

* Lásd: *Le gouvernement de Normandie*, par Hippeau. IV. 387. (Lettres du 4 juin 1789, par un témoin oculaire).

legédesebb gyönyörűségünket legelső erényünknek méltóztatott választani.« * Azon idyllnek, melynek az eget tartják, megfelel az, melyet a földön gyakorolnak. A mit az alattvalók a felsőbbekhez, s ezek amazokhoz, prózában vagy versben, születésnapj és egyéb ünnepélyeken, hivatalos válaszokban, mondanak egymásnak, a királyi rendeletek irányától kezdve, a gyümölcs, és zöldségárúsnők daláig, a kellemnek és gyengédségnek folytonos, viszonyos versenye. Színházban, ha valamely színész a a fejedelmek erényéről beszél, a közönség tapsviharban tör ki, s egy pillanattal ezután, ha ismét a nép érdemei dicsőíttetnek, a hercegek viszonozzák a gyengéd figyelmet, és ők adnak jelt a tapsolásra.** — Midőn ezen világ

* Lásd: Florian. *Ruth*. (1784.)

** Lásd: Hippeau. IV. 86 (23 juin 1773). »Calais ostromának (*Siège de Calais*) a Comédie française-ben történt előadása-kor: »A midőn Vestris kisasszony e szavakat mondja:

Le français dans son prince aime à trouver un frère
Qui, né fils de l'État, en devienne le père.

(A francia szereti fejedelmét fivérének tekinteni, ki, mint az ország fia született, de atyjává lesz,) hosszas. általános tapsvihar fogadja a színésznőt, ki a dauphin felé fordult. Más helyen ezen verssorok fordulnak elő:

Quelle leçon pour vous, superbes potentats!
Veuillez sur vos sujets dans le rang le plus bas.
Tel, loin de vos regards, dans la misère expire,
Qui, quelque jour peut-être eût sauvé votre empire.

(Minő lecke ez nektek büszke hatalmasok! Örködjetek legalacsonyabb sorsú alattvalóitok felett; az ilyen, távol tőletek a nyomorban múl ki, bár egy napon, talán megmentette volna uralmatokat,) s ekkor a dauphin és dauphine viszonozták a tapsot, ők kezdvén meg azt nagy élénkséggel. Ezen, részükről kitüntetett érzelmet a gyengédség és hála újabb viharos kitörése jelezte.«

végéhez közeledik, a mindenfelől létrejövő viszonyos-
tetszés, hasonlóan az enyhe, szelíd őszi szélhez, a barát-
ságos édesség, megolvasztja azt a mi még száraz és ke-
mény, és a hervadó rózsa illatával veszi körül annak
végperceit. Ez időben oly tettekkel és szavakkal talál-
kozunk, melyeket a legnagyobb kellem, egyetlen a maga
nemében, hasonlónak lesz a régi sévresi porcellánból ké-
szült, apró csodaszép alakocskáiban. Egy nap, midőn
Boufflers Aurélia grófné kissé könnyedén beszél férjéről,
anyósa így szól hozzá: »ön elfelejti, hogy fiamról beszél.«
— »Igaz, anyám, de azt hittem, hogy csak vejéről beszélek.«
Ugyanő, midőn egykor társas játékkal* tölték az időt, vá-
lasztania kellvén szeretett anyósa és anyja közt, kit alig
ismert, így szólt: »Megmenteném anyámat, de anyósommal
meghalnék.« ** Choiseul hercegné és mások is ilyen vá-
logatott alakok. Midőn a szív és ész egyesülnek, gyen-
géségük valódi remekműveket hoz létre, és ezek, úgy
mint az azokat környező udvariasság, társaság, oly bájo-
sak, mit nem múl felül semmi, legfeljebb gyarlóságuk.

III.

E gyarlóság abban áll, hogy minél inkább alkalmaz-
kodtak az emberek az egyik helyzethez, annál kevésbbé
vannak elkészülve az ellenkezőre. Azon szokások és tu-
lajdonságok, melyek a régi állapotban hasznukra voltak,
az újban ártanak nekik. Megszerezvén azon tehetségeket,
melyek a béke idejére szolgáltak, elveszték azokat, me-

* *Jeu de bateau* : hajójáték, melyben a résztvevők feladata a
játsszók egyikét kimenteni a vízből. — Ford. jegyzete.

** Lásd: Mme de Genlis *Souvenirs de Félicie*. 76, 161.

lyek a zavarok korában szükségesek, s a legnagyobb udvariassággal, a legnagyobb gyengeséget sajátíták el. Minél inkább finomúl az aristrocratia, annál inkább elveszti fegyvereit, s midőn elért oda, hogy nem hiányzik semmi vonzereje a tetszésre, nem marad már semmi ereje a küzdésre. — Pedig az ember küzdeni kénytelen e világban, ha élni akar. Az emberek között épen úgy mint a természetben az erő uralkodik. Minden lény, mely elveszti a védelem mesterségét és erélyét, annál biztosabban elbukik, mert ragyogása, oktalansága, sőt még kedvessége is előre hatalmába adják a körülte ólálkodó durva vágyaknak. Vajjon találhatunk-e ellenállási képességet oly jellemekben, melyeket az imént vázolt erkölcsök hoztak létre? — Hogy védhessük magukat, mindenek előtt szükséges, hogy körülnézzünk, elővigyázók legyünk, a veszély ellen felvértezzük magunkat. Hogyan tehetnék ezt azok, kik úgy éltek, a mint elmondottuk? A kör, melyben forognak, igen szűk, igen gondosan van elzárva. Kastélyaikban és palotáikban elzárkózva, csak hasonlókkal érintkeznek, csak saját eszméik visszhangja érinti füleiket, ezen kívül nincs reájok képzelet; számukra kétszáz ember képezi a közönséget. — Ezen felül, kellemetlen igazságokat a szalonban elmondani sem szabad, különösen, ha azok személyeket illetnek, s a képzelődés dogmává lesz, mert az illendőség így kívánja. S ez emberek, bár látkörük már úgy is szűk, hasonlóik csalódása által csalódásaikban még inkább megrögzenek. A nagy világot, melyben az ő kis világuk él, nem értik meg; nem képesek a polgár, a falusi ember érzelmeit felfogni, s a parasztot nem úgy képzelik, a milyen, de a milyennek ők szeretnék látni. Az idyll divatban lévén,

senki sem mer ezzel ellentétbe jönni; minden más képzetet helytelennek tartanak, mert őket bántaná, s miután a szalonokban elhatározottak, hogy mindennek jól kell menni, *kell* is hogy így legyen. — Vakság ennél teljesebb és pedig akarattal teljesebb soha sem volt. Orleans herczeg pár louis d'orban akar fogadni, hogy a közrendek gyűlése feloszlik, a nélkül hogy képes legyen a titkos elfogatási parancsokat megszüntetni. Nem fognak még akkor sem helyesebben itélni, ha majd az épület lerontása meg fogott kezdődni, sőt, még akkor sem, ha már az lesz rontva. A társadalom alkotásáról fogalmok sincs; nem ismerik sem az anyagot, sem az arányokat, sem az egyensúlyt; soha nem segítettek annak felépítésében, s ezért nincs gyakorlatuk. Nem ismerik a régi épület alkotását,* melynek első emeletén ők laknak. Nem értenek nyomásának és ellentállási képességének kiszámításához.** Végre azt hiszik, miszerint legjobb, ha az épület romba dőlését nyugodtan elnézik, mert az az ő kedvökért magától fog újra felépülni, s ők vissza fognak térni az ő kedvökért újra helyreállított és újonnan megaranyozott szalonjaikba, hogy ott folytassák a szeretetreméltó csevegést, melyet a véletlen, az utczaí zavargás szakított meg.*** A mily

* Montlosier a francia alkotmányozó gyülekezetben talán az egyetlen, ki ismeri a hűbéri jogokat.

** Lévis herczeg *Souvenirs* című munkájában, 328, ezt mondja: »A mívelt és részrehajlatlan ember, ki a forradalom sikereit számítás alá venné, azon eredményre jutna, hogy kevesebb valószínűség van benne, mint abban, hogy a lottóban mind az öt szám kihuzassék; de ez utóbbi lehetséges, és fájdalom ez esetben megtörtént.

*** Lásd: *Corinne*, par Mme de Staël; Erfeuil gróf jelleme. — Malouet. *Mémoires*. II. 297. (A politikai badarság nevezetes példája.)

világosan látnak a maguk világában. annál elvakultabbak a politikában. Mindent a gyertyák mesterkélt világításában néznek, s így a nap természetes fénye megzavarja és elvakítja őket. Oka ennek az, hogy a megszokás régi és erős. Látszerveik oly régóta megszokván az előkelő élet legapróbb részleteit, hogy a nép nagy tömegeit nem látják, ha rögtön új tér nyílik előttük a látszervek finomsága képezi megvakulásuknak okát.

Tenni azonban végre is kell valamit, mert a veszély már torkukhoz illeszti a kést. De a veszély, mely őket most fenyegeti, nemtelen. és az ily veszély következményeivel szemben a nevelés nem ad fegyvert az aristokratáknak kezeibe. Megtanúltak vívni, de nem lábbal ~~meg~~ ^{meg}dalózni. Még mindig azoknak fiai, kik Fontenoyban, a helyett, hogy ők lőnének először, kalapjokat levéve udvariasan mondák az angoloknak: »Nem uraim, lőjjenek önök elébb.« Az illendőség rabjai lévén, mozdulataikban is meg vannak zavarva. Számtalan, és pedig szükséges cselekvés, melyek azonban durvák, nyersek és gorombák, összeütközésbe jő azon tekintetekkel, melyeket a művelt ember mással szemben megfigyelni tartozik, vagy legalább azokkal, melyekkel önmagának tartozik. — Ily tetteket nem engednek meg maguknak, de nem is gondolnak arra, hogy megengedjenek, és minél magasabb rangúak, annál inkább le vannak kötve. Midőn a királyi család Varrennesbe utazik. az illedelem által előidézett késedelem következtében szakad rájuk a veszély. Tourzel asszony a királyi kocsi-ban akar helyet foglalni, s e jogát nem engedi, mint a királyi gyermekek nevelőnője. A király megérkezve Bouillé úrnak tábornagyi botot akar adni, de ilyen nincs kéznél s miután egy darabig ide-oda járt e miatt, Choiseul her-

czegtől vette kölcsön ezét. A királynénak szüksége volt utazási szerekre, s e miatt bevárták, míg ezek elkészültek, még pedig igen nagy arányokban, melyekben az ágymelegítő mellett az ezüst edényig minden meg volt, s ezen kívül mindenféle dobozok, és mintha Brüsszelben inget sem kaphatna, magának és gyermekeinek számára teljes fehérnemű-felszerelést vásárol. * — A szűk eszű jámborság, a minden áron emberségesnek lenni akarás, az apró irodalmárok léhasága, a kellemes udvariasság, a teljes tudatlanság, az értelem és akarat hiánya vagy merevsége, a hercegeknél még nagyobb mértékben jelentkezik, mint a nemeseknél. ** — A vad és ordítózó lázongás ellenében mindnyájan tehetetlenek. Nincs meg bennök azon anyagi befolyás, hogy felette úrrá legyenek, sem azon durva nyegleség, mely azt elbűvölje, nincs meg bennök Scapin furfangossága, mely kikémleli, a bika homloka, a bűvész mozdulatai, az óriási hang, szóval az erély és az állati ravaszság amaz eszközei, melyek egyedül képesek a felszabadított vadállat dühét rólok elterelni. Hogy ily küzdőket találjanak, három-négy különböző származású és nevelésű embert fogadnak, kik azonban egykor szintén foglalkozást kereső és szenvedő emberek valának; egy állatias durva plebejust, mint Maury abbé, egy óriás, piszkos satyrt mint Mirabeau, egy vakmerő és gyors kalandort, mint ama Dumouriez, kit, Cherbourgban, midőn Beuvron herczeg gyengeségében a gabonát kiadta és a zavargást kitörni engedé, ki-

* Lásd: Mme Campan. II. 140. 313. — Duc de Choiseul. *Mémoires*.

** Lásd: Dumont d'Urville hajóparancsnok naplóját, ki X. Károlyt 1830-ban hajóján vitte. — Lásd a kötet végén levő 4-ik jegyzetet is.

pisszegtek és kis híja volt, hogy darabokra nem téptek; de hirtelen megpillantja a raktárak kulcsait egy hollandi tengerész kezében, s azt kiáltja a népnek, hogy elárulják. és hogy egy idegen elvevé kulcsait, s leugorván a korlátról, a tengerészt nyakon ragadja, kirántja kezéből a kulcsokat, s az őrség tisztjének átadja. és e szavakat kiáltja a nép felé: »Én vagyok a ti atyátok, én állok nektek jót a megtárákért.« * Komisz emberekkel és a nagyszájúakkal összeelegyedni. az egyletekben veszedkedni, az utczasarkokon beszédeket rögtönözni, jobban gyalázkodni mint a gyalázók, ököllel és bunkós botokkal, mint azt később az úgynevezett arany ifjúság tette, megdolgozni azon örülteket és vadállatokat, kik maguk nem használva más érveket, ellenök sem lehet másokat használni, a gyülekezet körül önkénytes örök és csendörök gyanánt fellépni, saját bőrüket ép oly kevésbé kímélni, mint másokét, a néppel szemben népnek lenni íme ezek mind hatásos és egyszerű dolgok, de ezek durvaságától az aristocraták utálattal fordúlnak el. Eszökbe sem jut, hogy ilyeneket használjanak, nem tudják, de nem is akarják kezeiket használni, különösen ezen czélra nem.**

* Lásd: Dumouriez. *Mémoires*. III 3-ik fej. (21 juillet 1789).

** George Sand, *id. munkájában*, V. 61 mondja: »Mind e szép hölgyek és szép urak, kik oly ügyesen tudtak a szőnyegeken járkalni és oly szépen köszöngetni, nem valának képesek a jó isten által teremtetett földön három lépést tenni, hogy el ne fáradjanak. Még azt sem tudták, hogyan kell az ajtót felnyitni vagy betenni, nem volt annyi erejük, hogy egy darab fát felemeljenek és a tűzre tegyenek; szolgára volt szükségök, hogy az tolja alájuk a széket; egyedül nem voltak képesek be- vagy kilépni. Mire lettek volna képesek kellemlökkel, ha nem lettek volna szolgálk, kik kezeiket és lábaikat pótolják?«

Csak párviadalokban gyakorlottak, most azonban, a közvélemény durvasága, melyet a durva tettek nyomban követnek, elzárják előlük a finom küzdelmek útját. A nép bikája ellenében az ő fegyvereik szalonlövegek, bökversek, elmés ötletek, dalok, gúnyversek, és egyéb gombostű szúrások.* E jellemnek hiányzik alapja és támasza; erőszakkal finomíttatván, egészen színét veszti, s a természet, mely a művelés által megszegényedett, képtelen oly átalakításokra, melyek által más különben megújult és önmagát túlélte volna. — A mindenható nevelés visszanyomta, megszelidítette és elerőtlenítette magát az ösztönt is. A küszöbön álló halál előtt vérök és haragjok nem jó forrongásba, minden hatalom általános és gyors segélye, a gyilkos támadás, azon ellenállhatlan szükség, hogy visszaüssék azt, ki őket üti, mozdul meg bennök. Nem lesz példa reá, hogy a nemes, kit a jacobinus saját lakában elfog, annak fejét szétzúzza.** El fogják magukat fogatni, és csendeszen mennek a börtönbe; lármázni, rossz ízlést tanusítana, s reájok nézve a fő dolog, hogy megmaradjanak annak a mik, t. i. az úritársaság tagjainak.

* Champfort, *id. munkájában*, 107, mondja: »Midőn F. aszszony a jól kigondolt dolgot szépen elmondá, azt hívé, hogy többet nem kívánhatnak tőle. M . . . azt mondá, hogy ha a hánytatószerről mondott valami szépet, egészen elesodálkozték, hogy az ki nem tisztítá belsejét.«

** A következő példa, melyet Anne Plumptree *A residence of three years in France (1802—1805)* II. 115. elbeszél, tanusítja, hogy ha fegyverrel ellentállottak volna, segíthettek volna magukon. Egy marseillesi proscibált nemes visszavonul házába, puskát, két pisztolyt és kardot vesz magához, s e fegyverek nélkül nem lép ki házából, és kijelenti, hogy élve nem fogják el, és senki sem merte végrehajtani az elfogatási parancsot.

A férfiak és nők a fogságban is gondosan öltözködnek, meglátogatják egymást, szalont tartanak, valamely folyosó végében, négy gyertya világánál; de itt is tréfálódznak, verseket faragnak, dalokat énekelnek, törekvésök lesz itt is oly udvariasaknak, vidámaknak, kellemeseknek lenni mint azelőtt, mert hiszen nem szükség komorrá és illetlenné válniok azért, mert a véletlen valamely kényelmetlen fogadóba szállásolta őket. — A bíró előtt, s a hóhér szekerén is megőrzik finom tartásukat és mosolyukat; különösen a nők mennek majd könnyedén és oly vidám arccal a vérpadra, milyet azelőtt estélyek alkalmával mutattak. Ez legjellemzőbb vonása azon illemtudásnak, mely egyetlen kötelességgé s ez aristocratia második természetévé levén, erényeiben és vétkeiben, tehetségeiben és tehetetlenségében, gyarapodásában és tönkrejutásában egyaránt megvan, és még a halálban is, melybe vezet, felékesíti őket.

HARMADIK KÖNYV.

A SZELLEM ÉS A TAN.

I. FEJEZET.

A forradalmi szellem alkatrészei. — Első elem: a tudomány vívmányai. — I. A természettudományok terén történt számos felfedezés és haladás — Ezek az új bölcsezet kiindulási pontját képezik. — II. A tudomány szempontjának megváltozása. — A tudomány elválik a hittudománytól, és a természettudományhoz csatlakozik mint annak folytatása. — III. A történelem átalakulása. — Voltaire. — Az ítészet és annak áttekintése. — Montesquieu. — A társadalmi törvények áttekintése. — IV. A lélektan átalakulása. — Condillac. — Az érzések és jelek elmélete. — V. Az elemző módszer — Ennek alapelve. — Sikérének feltételei. — E feltételek a tizenharmadik században hiányoznak, vagy elégtelenek. — Az elv igazsága és fenmaradása

Ha tanui vagyunk annak, hogy egy, kissé gyenge testalkatú, de látszólag egészséges és rendesen élő ember valamely új italt mohón felhajt és hirtelen földre rogy, szája habzik és ő görcsökben hánykolódik s önkívületben van, könnyen ki fogjuk találni, hogy a kellemes ital veszedelmes anyagot tartalmazott; de a méreg kiválasztására

alapos elemzés szükséges. A tizennyolczadik század bölcsészetében van ily méreg, mely ép oly sajátságos, mint hatalmas, mert nemcsak hosszas történelmi működés eredménye, nemcsak a század összes gondolatainak végleges és sűrített anyaga, hanem e két fő alkatrész azon különös sajátsággal bír, hogy különválva üdvösek, egyesítve pedig mérget képeznek.

I.

Az első elemet a tudomány vívmányai képezik, s ez kitünő és természeténél fogva jótékony; lassan előkészített, s azután egyszerre, vagy egymás után összegyűjtött igazságok halmaza. Először fordul elő a történelemben az, hogy a tudományok annyira kiterjednek és megszilárdulnak, hogy már nem képeznek töredéket, vagy ideiglenes alkotásokat, mint egykor Galilei és Descartes korában, de a világnak végleges és bebizonyított rendszerét t. i. a Newton-félét. * Ezen fő igazság körül sorakoznak mint kiegészítések és folytatások, a század majd minden felfedezései. A tiszta mennyiségtan terén, Leibnitz és Newton majdnem egyidejűleg fedezik fel a végtelen mennyiségek kiszámítását, a géptant pedig d'Alembert vezeti vissza egyetlen tantételre. s az elméletek e fényes összegét, melyet a Bernouillik, Eulerek, Clairaut-k d'Alembertek, Taylorok, Maclaurinek dolgoztak ki, a század vége felé Monge, Lagrange és Laplace kezében vég-

* Lásd: *Philosophiae naturalis principia*. 1687. — *Optique*. 1704.

leg kifejlenek.* — A csillagászatban, a Newtontól Laplaceig tett számítások és észleletek, a tudományt erőműtani kérdéssé változtatják, megmagyarázzák és előre megmondják a bolygók és azok bolygóinak mozgásait, naprendszerünk eredetére és alakulására utalnak, Herschel felfedezései által még azon is túlmennek és bepillantást engednek a csillagvilágok elosztásába, s az égi alkotmány körvonalaira. — A természettanban Newton a világossági sugarak szétbomlását és a fénytán alaptörvényeit tanítja, Sauveurtól Chladniig és Newtontól Bernouilli és Lagrangeig, megfigyelik a hang gyorsaságát, hullámozásának alakját, megállapítják a hangtan kísérleti törvényeit és fő elméleteit. Newton, Kraft és Lambert a kiáradó, Black a kötött hő elméletét; Lavoisier és Laplace hőmérésekkel foglalkoznak; a tűz és hő lényege felől az első helyes eszmék állíttatnak fel, s a tapasztalatok, törvények és azon gépek, melyeket Dufay, Nollet, Franklin és mindenek előtt Coulomb, magyaráznak meg, kezeltetnek és értékesíttetnek a villanyosság törvényeiben. — A vegytan terén e tudomány valamennyi alapja megvettetik, az éleny, légeny, köneny, a víz képződése, az égés elmélete, a vegytani elnevezések, a mennyiségi elemzés, az anyag és súly megsemmisíthetlensége, szóval Scheele, Priestley, Cavendish és Stahl felfedezései, melyekre Lavoisier

* E fejlődésről lásd: Comte. *Philosophie positive*. I. köt. — A tizenkilencedik század kezdetével a mennyiségtani eszközök már oly tökéletesek, hogy valamennyi természeti tüneményt, a világosságot, villamosságot, hangot, jegeczesedést, hőt, ruganyosságot, összetartást, és a tömecserők egyéb hatásait mintegy elemezhetni hitték velök. — A természettan tudományok haladásáról lásd: Whewell. *History of the inductive sciences*. II. és III. köt.

elméletei s véglegesen megállapított vegytani nyelve teszi fel a koronát. — Az ásványtanban Romé de Lisle a szögmérőt készíti, bebizonyítja a szögek állandóságát és a levezetés első törvényeit, Haüy a jellegeket fedezi fel és a másodrendű alakok mennyiségtani levezetését. — A földtannal foglalkozó tudósok kiegészítik és igazolják Newton elméletét, meghatározzák a föld valódi alakját, a földsarkak laposságát, az-egyenlítő kidomborodottságát,* a dagály és apály okait és törvényeit, bolygónk eredetileg folyó állapotát, az ennek közepében levő hőség folytonosságát, továbbá Buffon, Desmarestsvel, Huttonnal, Wernerrel, a sziklák vízi vagy tűzi eredetét, a talaj rétegződését, a rétegek ásatag alakulását, a tengernek a szárazföldön való meghosszabbított és ismétlődő tartózkodását, az állati és növényi anyagok lassú lerakódását, az életnek bámulatos régiségét, a földön levő emelkedések kopárságait, repedéseit és fokozatos átalakulását,** végre Buffon nagyszerű képen tünteti fel a földgömb egész történetét nagy vonásokban azon pillanattól kezdve, melyben a föld nem volt egyéb mint izzó lávatömeg azon időpontig, midőn azon az ember, annyi más, már szétrombolt, vagy fenmaradt faj után, azon meglakhatott. — Ezen tudomány mellett, mely az élettelen anyagról beszél, egyidejűleg a szerves anyagokról szóló is felépül. Grew, utóbb Vaillant leírják a növények nemi viszonyait és termékenyedéseket; Linnée feltalálja a növényteni elnevezéseket és elő-

* Lásd: La Condamine péruai, és Maupertuis lappföldi utazását.

** Lásd: Buffon. *Théorie de la terre*. 1749. *Époques de la nature*. 1788. — *Carte géologique de l'Auvergne*, par Desmarests. 1766.

ször osztályozza tökéletesen a növényeket; a Jussieuk a jellegek alárendeltségét és a természetes osztályozást fedezik fel. Réaumur és Spallanzani az emésztést, Lavoisier a lélegzést, Prochaska a visszaverődési mozgások mechanizmusát állapítja meg, Haller és Spallanzani kísérleteket tesznek és leírják a nemzés feltételeit és időszakait. Az állatország legmélyebb alapjaira lehatnak; Réaumur a rovarokról szóló bámulatos értekezéseit hozza nyilvánosságra, Lyonnet húsz esztendeig fáradozik, hogy a fűzfahernyó alakját utánképezze; Spallanzani újra feléleszti a sugárállatokat; du Tremblay édesvízi polypot vagdalszét, Needham az ázalagokat mutatja be. Mindezen kutatásokból az élet tapasztalati fogalma válik ki. Már Buffon és leginkább Lamarck, tökéletlen, bár nagyszerű vázlataikban, átható éleselműséggel rajzolják a modern élet és állattan fő vonásait: mindenfelé keletkező szerves parányok rendezkednek, gömböcskék szaporodnak és vesznek el folytonosan, s ezek vak és önkénytes fejlődésben, átalakulnak, szaporodnak, egyesülnek, és külső indokok, előre kijelölt cél nélkül, egyedül alakjuk és környezetök hatása által rendezkednek ama művészi alkotmány körül, melyet állat- és növényországnak nevezünk; kezdetben a legegyszerűbb alakok, utóbb a bonyolódottabb és lassanként fokozatosan tökélyesülő szervezetek; a megszokás, szükség és külső hatás által alkotott szervek; a megszerzett módosulásokat átplántáló örökösödés;* már ezen vélelmek és közeledések állapotában előre látható azon, legújabb tudósaink elmélete a sejtekről, kik az élettan-

* Lásd: Lacaze-Duthier előadását Lamarekról a *Revue Scientifique*-ben. III. 276—311.

nal foglalkoznak,* és Darwin következtetései. Azon képen, melyet az emberi elme a természetről alkotott magának, a fő vonalakat, a tervek elrendezését, és a nagy tömeget a tizennyolczadik század tudománya állapította meg, oly helyes vonásokban, hogy azok még ma is érintetlenek. Kivéve egyes részletek helyreigazítását, nem kell azokból semmit sem törölnünk.

A valószínű, bebizonyított vagy előre érzett igazságok e nagy halmaza adta meg a század szellemének a táplálékot, lényegét és buzdítást. Jegyezzük meg, hogy a közvélemény vezetői, az új bölcsészet előmozdítói, többé-kevésbbé jártasak a természeti tudományokban. Nem csupán ismerik az elméleteket és a szakmunkákat, de kísérleteket is tesznek a tények és dolgok körül. Voltaire nemcsak egyike az elsőknek, ki Newton fénykorát és csillagászatát kifejti, de ő maga is tesz számításokat, észlel és kísérletekkel foglalkozik.** A tudományok akademiájához »a mozgató erők megméréséről«, »a hő természetéről és elterjedéséről« emlékiratokat intéz. Réaumur hőmérőjét, Newton hasábját, Muschenbrock tűzmérőjét ügyesen kezeli. Természettani dolgozószobájában Cyreiben

* Lásd: Buffon. *Histoire naturelle*. II. 340. mondja: »Minden élő lényben nagy mennyiségű élő és tevékeny parány van. Az állat és növény élete úgy látszik nem egyéb, mint ezen tevékeny, de kezdetleges étellel bíró parányok részletes életműködésének eredménye.« V. ö. Diderot. *Rêve de d'Alembert*.

** Lásd: Voltaire. *Philosophie de Newton*, 1783., és *Physique*. — V. ö. Du Bois-Raymond. *Voltaire physicien* (Revue des cours scientifiques. V. 539), és Saigey. *La physique de Voltaire*. — »Ha Voltaire, írja lord Brougham, tovább is foglalkozott volna a kísérleti természettannal, neve kétségtelenül a század legnagyobb fel-találói között szerepelne.«

valamennyi ekkor ismert természettani és vegyész eszköz megtalálható. Sajátkezüleg tesz kísérleteket a világosság-
nak légüres térben való visszfényéről, az izzó érmek
súlyának növekedéséről, az állatok lemetszett veséinek
újra keletkezéséről, és mindezt valódi tudományossággal,
kitartással és gyakran ismételte, annyira, hogy vagy negy-
ven csigának fejét levágja, hogy Spallanzani egy állításá-
nak valódiságát próbára tegye. — Ugyanezen tudvágyat
és tudományos előkészületet találjuk azokban, kiket ha-
sonló szellem lelkesít. A másik táborban, a szerepöket
lejátszó cartesiánusok között Fontenelle kitűnik mint
jeles mennyiségtudós, valamennyi híres tudós megbízható
életírója, a tudományok akademiájának titkára és valódi
képviselője. — Máshol, pl. a bordeauxi akademiában *Mon-*
tesquieu a visszhang létrejövetelének törvényeiről, s a vese-
mirigyek rendeltetéséről tart felolvasásokat; békákat vagdal-
szét, a melegnek és hidegnek a növénysejtekre gyakorolt
szokásait figyeli meg, és a növényekről és rovarokról tett
észleleteit teszi közzé. — Rousseau, valamennyi közt a
legkevesebbé tanult, Rouelle vegyész előadásait látogatja,
füvészkedik és hogy *Emil*-jét megírhasssa, elsajátítja az
emberi ismeretek valamennyi elemeit. — Diderot mennyi-
ségtant tanított, úgy szólván elnyelte az összes tudomá-
nyokat, művészeteket, s az ipar műszaki folyamatait. A
mennyiségtudósok között d'Alembert az első között fog-
lal helyet. Buffon lefordítja Newtonnak a különbözőzeti
számvetésről szóló munkáját és Hales növényzet egyensúly-
tanát; egyidejűleg, vagy egymásután az érczek, a fénytán,
a földirat és földtan tudományaival is foglalkozik, s végre
a bonczattannal. Condillac, hogy a jelek és az eszmék egy-
mástól való fejlődését bebizonyítsa, mennyiségtani, betű-

számítási, erőműtani és csillagászati értekezéseket ír.* Maupertuis, Condorcet és Lalande, mennyiségtudósok, természettudósok és csillagászok; Holbach, Lamettrie és Cabanis vegyészek, természetvizsgálók, élettudósok és orvosok. — A tudomány előkelő és másodrendű hirdetői, a mesterek és tanítványok, a szorosan vett tudósok és műkedvelők mind, közvetve vagy közvetlenül merítenek a megnyíló élő forrásból. Innen indulnak ki, hogy megtanítsák az embert arra a mi, honnan jó, hová megy, mivé lehet, s mivé kell lennie. S miután az új kiindulási pont új szemponthoz vezet: az emberről alkotott fogalom lassanként egészen megváltozik.

II.

Tegyük fel ugyanis, hogy egy, az igazságok által egészen áthatott ember a Saturnus felületére jutva, onnan a földre lenézhetne.* Minő csekélynek, minő porszemnek kell a mi földünknek lennie a roppant területekben és a naptengerek millióinak közepette! Mily sok világ vesz körül minket, és ha ott élet találkozik, mennyi lehető másféle működések, mint azok, melyeknek termékei mi vagyunk! Mi az élet, mi a szerves anyag ezen óriási mindenségben, ha nem oly csekélység, mely alig jöhet tekintetbe, múló véletlen, a felső kéregeken levő némi penész?

* Lásd e tudós *Langue des calculs* és *Art de raisonner* című munkáit.

** Ez eszmék népszerű magyarázatára lásd Voltaire munkáit több helyen, különösen a *Micromégas* és *Les oreilles du comte de Chesterfield* címűeket.

S ha ez az élet, mi az emberiség, mely annak csekély töredéke? — Az ember egy parány, egy napi féreg a természetben; ne feledjük ki ezt azon rendszerből, melyet keletkezéséről, fontosságáról, rendeltetéséről felállítottunk. — Különös volna, ha egy atka azt hinné, hogy ő képezi a dolgok középpontját, és »a majdnem végtelenül kis rovar, ne mutasson végtelenül nagy büszkeséget.« * — Mily későn jelent meg az ember magán a földtekén! Hány miriád század múlt el annak első kihülése és az élet feltünése között! ** Vajon micsoda a mi hangyabolyunk zaja az ásványország ama tragoediájához képest, melynek nem valánk tanui, a tűz és víz küzdelméhez képest, a kéreg megkeményedése, a tengerek képződése, a szárazföldek létrejötte és elválásához képest! Minő hosszú története folyt le az állati és növényi világnak, a mi történetünk előtt, mennyi növény- és állatvilág követ-

* V. ö. Buffon *id. munk.* hol I. 31. mondja: »Azok, kik erre a végső okokkal felelnek meg, nem gondolják meg, hogy az okozatot oknak tekintik. Azon összeköttetés, melyben a dolgok velünk állanak, épséggel nem foly be keletkezésökre, az erkölcsi illendőség soha sem lehet természeti ok.« — Voltaire *Candide*-jában mondja: »Ha Ő Fensége hajót küld Egyiptomba, fog-e aggódni a felett, hogy a hajón levő egerek jól érzik-e magukat vagy sem?«

** Lásd: Buffon, *id. munk.* függelékében, II. 513. IV. (Époques de la nature) 65, 167. Buffon egy gömbnek kihülésére nézve tett kísérleteiből a következő korszakokat állapítja meg. A bolygó tüzes folyékony állapotától kezdve, az elillant vizek lecsapódásáig harmincezer, az élet kezdetétől a jelenlegi állapotig negyvenezer, a jelen állapottól a teljes megfagyásig és az élet megszűnéséig kilenczvenháromezer esztendő folyt le. Különben ma már köztudomású, hogy ezen számok, melyeket ő maga is mint a legkisebbeket jelez, messze elmaradnak a valóság megett.

kezett egymás után, mennyi tengeri állat nemzedéke volt szükséges az üledékes kőzetek, mennyi növény-nemzedék a kőszénrétegek létesítésére, minő változása az égálynak, hogy a nagy vastagbőrűek a sarkvidékről száműzessenek. — Végre megjelenik az ember, utoljára jó, megnyílik mint a befejező bimbó egy régi, nagy fa tetején, hogy ott egy ideig elődjék, de mint a fa, ő is arra kárhoztatva, hogy egy idő múlva megszűnjék, a növekvő és előre látható kihülés következtében, mely eleinte élni engedé, utóbb meghalni kényszeríti. Az ember különben nem egyedül van e fán, alatta, körülötte, majdnem egy színvonalon vele, vannak egyéb bimbók is, melyeket ugyanazon nedv éltet; ha megakarja érteni saját lényegét, nem szabad felednie soha, hogy magával egyidejűleg tekintetbe vegye szomszédjait, melyek ugyanazon törzsből keletkeznek és egész hozzá felérnek. Bár a kívülök levő vonalon áll, de nincs a kereten kívül, ~~állat az állatok között~~. * A benne rejlő lényeg, szervezet, születés, alakulás, tenyészet, működések, érzékek, vágyak, hasonlóak az állatokban levőkhöz, s az ő magasabb, valamint amazok kezdetleges értelmiségének nélkülözhetlen szerve egy bizonyos ideges anyag, melynek alkotása mindeniköknél ugyanaz. — Ha a természet az embert ily módon körülveszi, létrehozza és fentartja, képzelhető-e, hogy vele szemben államot alkot az államban? Nem, hanem az egésznek egy részét képezi, és pedig mint természeti test, mint vegyi összetétel, mint élő lény, mint

*Lásd: Buffon, *id. munk.* I. 12. hol ezt mondja: »A természet szigorú vizsgálatából származó első igazság talán lealázó az emberre nézve, s ez az, hogy az állatokkal egy osztályba kell sorakoznia.«

társas állat, más testek, más összetételek, más társas állatok között, melyek mind hasonlítanak hozzá, s az említett indokoknál fogva törvényeknek van alávetve, mint ők. Mert, ha nem ismerjük is a természet elveit, és ha vitatkozunk is a felett, hogy az mi, hogy megtudni iparkodunk, vajon az valami belső vagy külső, mégis biztossággal ismerjük a módot melyen működik, és nem működik máskép, mint általános, megállapított törvények szerint. Minden esemény, legyen bárminő, bizonyos feltételektől függ, s ha e feltételek megvannak, azon esemény is meglesz. A lánczot alkotó két gyűrű közül az első mindig maga után vonja a másodikat. Vannak ily törvények, melyek megállapítják a bolygók számát, alakját és mozgásait, s a bennök véghez menő forradalmakat, a test esését, a hő kisugárzását, a villanyosság vonzó és eltaszító erejét, a vegyi összetételeket, a szerves testek létrejöttét, egyensúlyát és felbomlását. Vannak törvények, melyek megállapítják az emberi társaságok keletkezését, fenmaradását és fejlődését, az eszmék, az emberek akaratainak és szenvedélyeinek alakulását, a köztök felmerülő összeütközést, és irányát.* Mindezekben az ember folytatja a természetet, s ebből az következik: hogy az embernek megismerésére szükséges, miszerint a természetet ugyanazon függetlenséggel, elővigyázattal és ugyanazon szellemmel kell megfigyelni. — Ez egyetlen megjegyzés meghatározza az erkölcsi tudományok módszerét. A történelemben, lélek- és erkölcstanban, s a politikában a mult

* Voltaire *Philosophie* című munkájában a cselekvés elvé-ről mondja: »Minden lény, kivétel nélkül, változhatlan törvényeknek van alávetve.«

század gondolkozói, Pascal, Bossuet, Descartes, Fénelon, Malebranche, Labruyère még dogmákból indultak ki; a ki olvasva megérti őket, be fogja látni, hogy álláspontjuk előre meg volt határozva. A vallás az erkölcsi világról teljesen bevégzett elméletet adott nekik; ezen alattomban értett vagy nyíltan kifejezett elmélet szerint vázolják az embert, és észrevételeiket az előre felvett jelleghez alkalmazzák. A tizennyolczadik század írói megfordítják ez eljárást: ők az emberről és környezetéről beszélnek; az ő nézetök szerint, a lélekről, annak eredetéről, rendeltetéséről szóló végkövetkeztetések csak ezután jönnek, és nem a kinyilatkoztatástól, hanem mindenben attól függenek, a mire az észlelet tanít meg. Az erkölcsi tudományok elválnak a hittudománytól, és folytatás gyanánt a természeti tudományokhoz csatlakoznak.

III.

Ezen elválás és csatlakozás által válnak tudományokká. A történelem terén letéttetik azon alap, melyre mi mai nap építünk. Ha összehasonlítjuk Bossuetnek az általános történelemről szóló értekezését * Voltairenek az erkölcsökről szóló értekezésével**, azonnal szemünkbe ötlük mennyire új az alap, és milyen mély az. — Az ítészet az első csapással megtalálta alapelvét; tekintetbe véve a természettörvények általánosságát és megváltozhatlanságát, ebből azt következteti, hogy az erkölcsi ép úgy mint

* *Discours sur l'histoire universelle.*

** *Essai sur les mœurs.*

a természeti világban, semmi azokon csorbát nem üt, és hogy a dolgok rendes menetét semmiféle önkényes és idegen beavatkozás meg nem zavarja, s e körülmény biztos módot nyújt az igazságnak a hitregétől való megkülönböztetésére.* Ezen elvből születik meg a Biblia magyarázata, nem csupán a Voltaire-féle, de az is, melyet később gyakorolnak. E közben kétkedő szellemével végig járja valamennyi nép évkönyveit, itt-ott egy-egy vonással jellemzi, gyorsan, néha túlozva, különösen mikor a régiekről szól, mert az ő történelmi működése tulajdonképen nem egyéb mint vizsgálódás, kémlelődés, de ezt oly biztos pillantással teszi, hogy áttekintést nyújtó táblázatának majdnem valamennyi körvonalait elfogadhatjuk. Az ős ember nem volt fensőbb lény, nem volt felülről megvilágosítva, hanem durva, meztelen, nyomorult, vad, növekedésében lassú, haladásában nehézkes, valamennyi állat között a leggyámoltalanabb és legtöbb szükséggel bíró, és ezért a legtársasabb; mint a méh és hód azon ösztönnel született, hogy tömegesen éljen; utánczó mint a majom, de értelmesebb és képes arra, hogy a mozdulatok által kifejezett beszédre sőt lassanként a szótagosra is eljusson; kezdetben egy tagú nyelvet beszél, mely lassankét gazdagodik, pontosabb lesz és árnyéklátokat kap.** És mennyi évszázadra van szükség, míg ezen első

* Lásd: Voltaire. *Essai sur les mœurs*. A 147-ik fej. foglaltat. »Az értelmes olvasó könnyen be fogja látni, hogy csak azon nagy eseményeket kell elhinnie, melyekben van némi valószínűség, és hogy szánnalommal kell tekinteni mindazon mesékre, melyekkel a vakbuzgóság, a regényes szellem és hiszékenységek minden időben elárasztá a világot.«

** Lásd: Voltaire. *Traité de la métaphysique*. 1-ső fej. »Megerkezve ezen kis sárgömbön, és nem bírva az emberekről több

nyelv létrejö! Ezután mennyi újabb század, a legszükségesebb mesterségek feltalálásáig, míg a tűz használatát, megtanulják, míg a »kova és vesekőből készült fejszék« az érczek olvasztása és finomítása, az állatok megszelídítése, az ehető növények termesztése és nemesítése, az első rendezett és tartós társaságok megalapítása, az írás, számok, csillagászati idő feltalálása, megtörténik.* Csak ezután, roppant hosszú és meg nem határozható szűrkület után kezdődik Chaldaeában és Chinában a megbízható és időrendes történelem. Az önálló polgárisodásnak öt-hat független nagy központja van, China, Babylon, a régi Perzsia, India, Egyiptom, Phoenicia, s a két amerikai birodalom. Szedjük össze ezek romjait, olvassuk azon fenmaradt könyveiket, melyeket az utazók hoztak el, a chinaiak öt kingjét, az indusok védáját, a régi perzsák zend-avesztáját, találunk ezekben vallásokat, erkölcsi és bölcsészeti elveket s intézményeket, melyek ép oly méltók a megfigyelésre, mint a mieink. E könyvek közül három még ma is oly tágas téren uralkodik mely nagyobb mint a mi Európánk, és oly népek felett, melyek számosabbak mint mi; ezek az indusok, chinaiak és muszulmanok könyvei. Ne feledkezzünk meg mint Bossuet

ismerettel, mint az ember a Mars és Jupiter lakóiról, kikötök az oczeán partján a kafferek országában, és embert keresek. Látok majmokat, elefántokat és négereket s mindezekben úgy látszik van a tökéletlen értelemnek némi világa, stb.» — E szavakban igen világosan, gyakorlatban látjuk az új módszert kifejezve.

* Lásd: Voltaire. *Essai sur les mœurs*. Bevezetés. Des sauvages. — Buffon. *Époques de la nature* című munkájában a hetedik korszaknál. A hasznos fajok nemesülésére nézve már Darwin eszméit mondja ki.

»az általános történelemben a mindenségről«, és ne rendeljük az emberi nemet egy maroknyi nép alá, mely a Holt-tenger közelében egy kis sziklás vidéket lakik.* Az emberiség történelme éppen oly természetes dolog, mint minden egyéb; iránya elemeitől függ; nincsenek külső erők, melyek vezetik, hanem bensők, melyek megteremtik: nem egy bizonyos czél felé törekszik, de eredményt czéloz. S a fő eredmény az emberi szellem haladása. »Annyi zsákmányolás és rombolás közepette, látjuk a rend szeretetét, mely titkon lelkesíti az emberi nemet és mely teljes romlását meggátolá. Ez a természet azon rugóinak egyike, mely erejét mindig újra visszanyeri; ez hozta létre a nemzetek törvénykönyveit, ennek köszönhető, hogy a törvények és a törvények végrehajtói Tonkinban és Formosa szigetén éppen úgy tiszteletben állanak, mint Rómában.« Van tehát az emberben egy elv, az »értelem elve«, azaz, egy »gépies ösztön«, mely hasznos,** és az igazságosság egy ösztöne, mely erkölcsi eszméket ébreszt fel benne. E két ösztön, alkotmányának részeit képezi; születése óta bírja azokat, »mint a madarak tollaikat, a medve bundáját.« Ez oka annak, hogy a természet által tökéleyesülhet, s midőn szellemét és helyzetét javítja, a természetben alkalmazkodik. A vadon élő ember, »a braziliai, állat, mely még nem érte el fajának tökélyét: gubójába zárt hernyó, melyből csak néhány század mulva bújik elő a pillangó.«

* Lásd: Voltaire. *Essai sur les mœurs*. Jegyzet: »A hittudományban lehet e népről beszélni, de a történelemben nem érdemel előkelő helyet. — *Entretien entre A, B, C.* 7-e entretien.

** Franklin meghatározása szerint az ember »szerszámokat készítő állat.«

Ha ez eszmét Turgotval és Condorcetvel* tovább fejlesztjük, daczára a túlzásoknak, még a század vége előtt látjuk megszületni haladásunk modern elméletét, mely valamennyi reményünket a tudományok végtelen haladására, a jólét növekedésére építi, mely a felfedezések alkalmazása által az emberek állapotát folyton javítja, s az értelem növekedésére, mely a felfedezések népszerűsítése által lassanként közöltetik az emberi szellemmel.

A történelmi tudomány megalapításának bevégzésére még egy második elvet is fel kelle állítani. Ezt Montesquieu fedezte fel, s még ma is támaszúl szolgál alkotásainkban és ha a mester művét csupán csak alapnak vesszük, ennek oka egyedül az, hogy az azóta megnövekedett műveltség már használhatóbb és nagyobb mennyiségű anyagot bocsátott rendelkezésünkre. Az emberi társadalomban egyik rész a másikat támogatja; nem ingathatjuk meg az egyiket a nélkül, hogy ez által a többiek is bizonyos arányban meg ne változzanak. Az intézmények, törvények és erkölcsök, nem mint valamely halomban, szeszély vagy véletlen által vannak egymás mellé helyezve, hanem, mint az összhangban, illem és szükségesség által vannak egymással összekötve.** A sze-

* Lásd: Condorcet. *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain.*

** Lásd: Montesquieu. *Esprit des lois* című munkájának Előszavában. »Először is megvizsgáltam az embert és azt hittem, hogy a törvények és erkölcsök végtelen különféleségében, nem vezette őket egyedül képzeletök. Felállítottam az elveket és láttam, miképen alkalmazkodnak az egyes esetek mintegy önmaguktól; láttam, hogy valamennyi nemzet története csak ezek következménye, és hogy minden különös törvény egymással van összeköttetésben, vagy egy más általánosabbtól függ.«

rint a mint a tekintély mindnyájoknak, többeknek vagy egynek kezében van, a szerint a mint a fejedelem elismer vagy el nem ismer maga felett megállapított törvényeket, és maga alatt, közbenjáró hatalmakat: különbözik, vagy különbözni törekszik bizonyos előre látott értelemben és állandó mennyiségben a közszellem, nevelés, a bírói ítéletek alakja, a büntetések természete és foka, a nők helyzete, a katonai intézmény, az adó természete és nagysága. A nagy központi keréktől függ számtalan másodrendű kerék. Mert, ha az óra jár, ezt különböző részeinek összhangja teszi, s ebből következik, hogy ez összhang megszűntével az óra is megáll. De a fő rugón kívül vannak mások is, melyek amarra hatván, vagy működésüket az övéhez alkalmazván, minden óráműnek saját mozgást és saját járást adnak. Ilyen például az éghajlat, azaz a melegség és hidegség, a szárazság és nedvesség fokozata, az ember testi és erkölcsi tulajdonságaira, és így a politikai, polgári és családi szolgáltatásra vagy szabadságra gyakorolt végtelen következményeivel. Ilyen a talaj, termékenysége, helyzete és kiterjedése tekintetéből; a természeti életmód, a szerint a mint a nép vadászattal, állattenyésztéssel vagy földműveléssel foglalkozik; a faj termékenysége, s ennek következtében a népesség gyors vagy lassú szaporodása, és hol a férfiak, hol a nők számának túlnyomósága, ilyen végre a nemzeti jellem és a vallás. — Mindezen, egymás mellé helyezett, vagy egymástól különvált okok, egyik a másikkal együttesen működnek közre egy eredményre, s ez a társadalom. E társadalom a szerint, hogy egyszerű, vagy bonyolódott, állandó, vagy változékony, barbár vagy polgárisult, magában viseli létezésének okait.

Bármily sajátyszerűnek lássék is alkotása, bármily ellenmondóknak látszassanak is intézményei, meg lehet azokat magyarázni. Sem a jólét, sem a hanyatlás, sem az önkény, sem a szabadság nem a sors szeszélyei, sem egyes ember önkénye által előidézett színpadi fogások. Megvan-
 nak mindezeknek feltételei melyek alól nem menekedhetünk. Mindenesetre hasznunkra válik, ha e feltételeket ismerjük, akár azért, hogy helyzetünkön javítsunk, akár azért, hogy türelemmel viseljük el azt, akár azért, hogy az alkalmas javításokat végrehajthassuk, s a czélszerűtlene-
 ket visszautasítsuk, akár azért, hogy sikerrel járó ügyességgel rendelkezünk, akár azért végre, hogy bírjunk annyi belátással, miszerint tartózkodjunk azoktól.

IV.

Elérkeztünk az erkölcsi tudományok középpontjához; és most az emberről, általánosságban, fogunk szólni. A léleknek természetrajzát kell elkészítenünk, s azt megteszszük úgy mint a többit, mellőzve az előítéleteket, csupán a tényeket tartva szem előtt, kalauzúl véve a hasonlóságot, követve a fejlődést, mely által a gyermekből, a vad, míveletlen, kezdetleges emberből értelmes, művelt ember válik. Vizsgáljuk az élet kezdetét, a lajtörja legalsó fokán levő állatot, az embert születése után. Legelőször is az érzés, bármely nemű, a kellemes, vagy kínos, tűnik szemünkbe, melyből utóbb szükségesség, irány vagy pedig vágy keletkezik, továbbá, valamely élettani mechanizmus által, szándékos vagy akaratlan, többé-kevésbé pontosan vagy gyorsan elsajátított és egymás

mellé rendelt mozdulatok. S ezen elemi tény nem csupán kezdetleges, hanem meg nem szünő és általános is, mert minden élet minden pillanatában találkozunk vele, a legbonyolódottabban épen úgy mint a legegyszerűbben. Vizsgáljuk tehát, nem-e ezen tény képezi azon fonalat, melyből egész értelmi életfonalunk szöve van, vizsgáljuk, vajjon azon önkénytes lebonyolulás, mely egyik öltést a másik után hoz létre, nem oda törekszik-e, hogy gondolataink és szenvedélyeink egész hálózataát elkészítse. Ezen eszmére vonatkozólag, a páratlanul világos és tiszta eszű Condillac, megfelel majd mindazon nagy kérdésekre, melyeket az újra éledő hittudomány előitéletei, és a Franciaországba e század elején behurczolt német metaphisica rossz hírbe hozott, de melyeket a megújult vizsgálódások, az életbe léptetett értelmi kórtan és a számos élvebonczolás ma ismét életre hívnak, igazolnak és teljessé tesznek. * Már Locke mondta, hogy valamennyi eszménknek első forrása a belső vagy külső tapasztalás. Condillac ezen kívül bebizonyítja, hogy minden felfogás és emlékezés, eszme és képzet, ítélet, okoskodás és ismeretnek *tényleges elemei* a tulajdonképeni vagy újra feléledő érzések; legmagasztosabb eszméinknek sincs egyéb forrásuk, mert oly jelekre vezethetők vissza, melyek maguk is az érzések bizonyos nemei. Az érzések képezik tehát

* Lásd: Pinel (1791), Esquirol (1838) munkáit az értelmi betegségekről. — Prochaska, Legallois (1812) és Flourens műveit az élvebonczolásról. — Hartley és James Mill a tizennyolczadik század végén Condillacot követik a lélektan terén; ma az egész lélektani tudomány visszatért ezen útra. (Wundt, Helmholtz, Fechner, Németországban, Bain, Stuart Mill, Herbert Spencer és Carpenter, Angliában.)

az emberi és állati értelmiség lényegét; de az első, t. i. az emberi értelem végtelenül felette áll az állatinak, mert az emberi jelek megteremtésével képessé válik, érzéseinek töredékeit elszigetelni, kivonni és megjelölni, azaz, általános fogalmakat alakítani, összeállítani és felhasználni.

— Ezt elfogadva képesek vagyunk valamennyi eszméink helyességét megvizsgálni; mert a ráeszmélés segélyével újra megalkothatjuk minden eszménket, melyet ráeszmélés nélkül alkottunk. Kezdetben nincs semmiféle elvont meghatározás, mert az elvont csak későbbi és származott; minden tudomány élére példákat, tapasztalatokat, kézzelfogható tetteket kell állítani; ezekből fogjuk az általános eszméket leszármaztatni. Hasonlóképen, ugyanazon fokon levő általános eszmékből egy másikat, még általánosabbat fogunk levonni, és így tovább, lépésről lépésre, mindig a természetes rend útján haladva, folytonos elemezéssel és nyomatékos megjelölésekkel, a mennyiségtudósok példájára, kik az újjakon való számolásról áttérnek a számokkal, s ezekről a betűkkel való számolásra, s kik, a szemeket híván az értelemnek segélyére, a mennyiségek belső hasonlóságát a jelvények külső hasonlóságával vázolják. Ily módon a tökéletes tudományt a jól készült nyelv tetőzi be.* — E megfordított közönséges eljárás segélyével, röviden véget vethetünk minden szószaporításnak, megmenekszünk az emberi szó csalódásaitól, egyszerűsítjük a tanulmányozást, a tanítást újra szervezzük, újabb felfedezéseket biztosítunk, minden állítást ellenőrzés alá vetünk, és minden igazságot megközelíthetővé teszünk minden ember számára.

* Lásd: Condillac munkáit több helyen, és különösen két utolsó művét a *Logique*, és a *Longue des calculs* címűeket.

V.

A leírt módon kell eljárunk minden, különösen pedig az erkölcsi és politikai tudományok terén. Sorban, egymás után vizsgálat alá venni az emberi működés minden terét, elemezni azon fő fogalmakat, melyek alatt e tevékenységet értjük, a vallást, a társadalmat és kormányzást, a hasznosságot, gazdagságot, cserét, igazságszolgáltatást, jogot és kötelességet; visszanyúlni a kézzel fogható tényekre, az első tapasztalatokra, egyszerű eseményekre, melyek a fogalmak elemeit foglalják magukban; e becses útmutatásokat kihagyások és összevegyítés nélkül kivonni, ezekkel a fogalmat újra megalkotni, megállapítani értelmeket, meghatározni értéköket; a kiindulási pontul szolgált bizonytalan, mindennapi eszmének helyére, a határozott tudományos meghatározást tenni, melyre törekszünk, s a tisztátalan érczet, melyet elébb nyertünk, a megtisztult által helyettesíteni; íme ez azon általános módszer, melyet a bölcsészek akkoron az elemzés neve alatt tanítanak és mely a század egész haladását magában foglalja. — Eddig, de nem tovább, igazok van, az igazság, s az egész igazság megvan az észrevehető dolgokban, s egyedül ezekből vonható le az igazság; nincs más út, mely a felfedezésekhez elvezetne. — Kétségtelen, hogy a működés csak úgy mondható sikeresnek, ha az ér gazdag tartalomban, s ha birtokában vagyunk azon eljárásnak, melynek segélyével a nemes érczet kiaknázni képesek vagyunk; hogy valakinek az államról, a vallásról, a jogról, igazságról helyes fogalmai legyenek, mindenek előtt történetbúvárnak, jogtudósnak, nemzetgazdásznak kell lennie, össze kellett gyűjtenie a tények myriád-

jait és terjedelmes műveltségen kívül igen gyakorolt és különös ügyességgel kell bírnia. Kétségtelen az is, hogy ha e feltételek csak felényire vannak meg, a vizsgálódás csak tökéletlen és kétes sikert ad, a tudománynak csak kezdeteit, a nevelésnek csak alapvonásait mint Rousseau-nál, a nemzetgazdaszatéit mint Quesnaynál, Smithnél és Turgotnál, a nyelvészetéit mint Brosse-snél, a valószínűségi számítás és büntető törvénykezését mint Bentham-nál. Kétségtelen végre az is, hogy, ha e feltételek egyike sincs meg, akkor ugyanezen vizsgálódás, szobatudósok, szalonias műkedvelők és nyilvános szószátyárok által elvégezve, nem nyújt más eredményt, mint vészthozó sikert és öldöklő robbanásokat. — De a jó szabály jó marad még azután is, ha a tudatlanság és elhamarkodás rosszul veték hasznát, és ha ma, a tizennyolczadik század elhibázott munkáját újra folytatjuk, az csak ama keretben történhetik, melyet e század reánk hagyott.

II. FEJEZET.

Második elem a klasszikai szellem. — I. Ennek jelei, tartóssága, hatalma. — Eredete és közönsége. — Szótára. nyelvtana, irálya. — Eljárása, érdemei, hibái. — II. Sajátságos hiányai. — E hiányok jelei a tizenhetedik században. — E hiányok idővel és a sikerrel növekednek. — E növekedés bizonyítékai a tizennyolczadik században. — Komoly költemények, színház, történelem, regény. — Az emberről és emberi életről szóló korlátolt fogalom. — III. A klasszikai szellem egybehangzása a bölcsészeti módszerrel. — Az eszmetan. — A mennyiségtani eljárás visszaélései. — Condillac, Rousseau, Mably, Condorcet, Volney, Sieyès, Cabanis, Tracy. — Túlságos egyszerűsítés és vakmerő alkotások.

Az új igazságok e nagyszerű épülete hasonlít a toronyhoz, melynek első emelete, miután rögtönösen elkészült, a közönség előtt hirtelen feltárul. A közönség fel is megy az emeletbe, az építészek figyelmeztetik, nézzen körül, ne az égen és a végtelenségben, de maga előtt, maga körül, le a földre, hogy végre megismerje ezt a földet, melyen lakik. Bizonyos, hogy a látpont alkalmas, s a tanács, melyet az építészek adnak, helyes. De hibázna, ki azt hinné, hogy a közönség helyesen fog látni; mert még elébb meg kellene vizsgálni szemeinek állapotát, messze- vagy rövidlátók-e, és ha vajjon szokás vagy ter-

mészet által reczehártyája nem ~~e~~ képtelen bizonyos színek felfogására. Így kell megvizsgálnunk a tizennyolczadik században élt francziákat, belső szemeiknek alkotását, akarom mondani, megvizsgálni azt, mely szilárd alakját az értelmiségnek hozzák magukkal öntudatlanúl és akaratlanúl, az új toronyba, melyet építettek.

I.

E szilárd alak a klasszikai szellem, s ez, a kor tudományosságához alkalmaztatva hozta létre a század bölcsészetét és a forradalom tanait. Jelenlétét különféle észleleteken ismerjük fel, különösen a szónoki, szabályos, helyes irány uralmában, mely általános kifejezésekből és egymással határos eszmékből van összetéve. Két századon át, Malherbetől és Balzactól kezdve Delilleig és Fontanesig uralkodik ez; és e hosszú korszakban, senki — kivéve talán kettőt-hármat, mint Saint-Simon titkos emlékirataiban, és Mirabeau tisztartója bizalmas leveleiben — nem meri, vagy nem tudja magát kivonni uralma alól. Sőt, távol attól, hogy ezen klasszikai szellem a régi uralom megszűntével együtt megszűnnék, inkább azt tapasztaljuk, hogy ez azon minta, mely után a forradalmi beszédek, iratok, sőt még a szójárás és szótár is készülnek. És vajjon minek lehetne több hatása mint az ily előre kész, megparancsolt és elfogadott mintának, melybe a természet, hagyomány és nevelés erejénél fogva, valamennyi szellem mintegy benyűgözi magát, hogy e szerint gondolkozzék? Első rangú történelmi erő ez. Hogy jól megértsük, vessünk egy pillantást keletkezésére. —

Ugyanazon időben születik meg, melyben a szabályos egyeduralom és a mívelt társalgás, és ezeknek kísérője, nem véletlenségből, hanem természeténél fogva. Mert épen azon új közönség műve, mely ekkoriban az új uralmat és az új erkölcsöket hozza létre, t. i. az elhatalmasodó egyeduralom által tétlenségre kárhoztatott aristocratiáé, az előkelő származású és nevelésű embereké, kik, a működés teréről leszoríttatván, a társalgásra vetik magukat, és szabadidejüket, a szellem valamennyi komoly és gyengéd örömeinek élvezetére fordítják.* Végre nincs egyéb foglalkozásuk, egyéb érdekek, mint: társalogni, hallgatni, kellemmel és könnyűséggel beszélgetni mindenféléről, legyen az fontos vagy csekély, ha csak érdekli a nagyvilági férfiakat és nőket; ez a fő dolog. A tizenhetedik században »derék embereknek«** nevezik őket, és ez időtől kezdve az írók, még kik a legelvontabb irányban működnek is, ezekhez szólnak. »A derék embernek, mondja Descartes, nincs szüksége, hogy minden könyvet olvasson, sem hogy szorgalmasan megtanuljon mindent, a mit az iskolákban előadnak«; ugyan Descartes, utolsó munkájának ily czímet ad: »Az igazság megvizsgálása a természet világosságánál, mely magában, a vallás és böl-

* Lásd: Voltaire *Dictionnaire phil.* című munkájában a »Langue« czikket, hol ezt mondja: »Valamennyi európai nyelv közül a francziának kell a legáltalánosabbnak lenni, mert ez legalkalmasabb a társalgásra. Jellemét azon néptől vette, mely azt beszéli. A franczia volt azon nép, mely több mint százötven éven át leginkább ismerte a társadalmat, és mely első volt a feszes-ség kiküszöbölésében... E pénznek nagyobb forgalma van, mint a többinek, még ha súlya csekélyebb volna is.«

** Honnêtes gens.

csészet segélye nélkül meghatározza azon véleményeket melyekkel a *derék embernek* mindazon dolgok felől birtania kell, melyeknek gondolataink tárgyát kell képezni.«* És tényleg, bölcsészetének elejétől végeig olvasóitól összes előkészület gyanánt nem kíván mást, mint »józan, természetes értelmiséget«, egyesítve azon mindennapi tapasztalatokkal, miket a világ gyakorlati élete nyújt. — Miután a derék emberek képezik a hallgatóságot, ők egyszersmind a bírák is. »Az udvar ízlését kell tanulmányozni, mondja Molière, mert nincs hely, hol oly helyesen ítélnének mint itt ... Az egyszerű, természetes értelem, s az egész előkelő világgal fennálló érintkezés segélyével, ott oly szellemet sajátít el az ember, mely hasonlíthatlanul jobban ítél a dolgokról, mint a kicsinyeskedők összes tudományukkal.«* — Ez időtől kezdve, mondhatjuk hogy az igazság és jó ízlés bírái már nem a tudósok mint azelőtt, mint pl. Scaliger, hanem a világfiak, egy

* »Recherche de la vérité selon les lumières naturelles qui, à elles seules et sans le secours de la religion et de la philosophie, déterminent les opinions que doit avoir un *honnête homme* sur toutes les choses qui doivent faire l'objet de ses pensées.« — Descartes, Cousin-féle kiadás XI. köt. 333, 340. I. 121. Descartes becsmérlí azon egyszerű ismereteket, melyek az okoskodás segélye nélkül szerezhetők meg, minők a nyelvek, a történelem, földírat, és általában mindaz, a mi csupán tapasztalatokon alapszik A derék embernek ép oly kevésbé kell tudnia görögül és latinúl, mint akár a svejciek, vagy az alsó-bretagneiek nyelvét, és épen oly kevésbé a római-német birodalom történetét, mint akármely legkisebb európai államét.«

** Lásd: Molière. *A nők iskolája*, és *A nők iskolájának bíráta*. Dorante szerepe Lysidas, és Clitanderé Trissotin előtt.

Larochefoucauld, egy Tréville.* A kicsinyes, és vele együtt a tudós, a különlegességekkel foglalkozó, mellőztetik. »A valódi derék emberek, mondja Nicole, Pascal után, nem szeretik a czégért. Nem lehet őket megkülönböztetni, beszédbe ereszkednek oly dolgok felől, melyekről szó volt, midőn beléptek. Nem költők sem mérnökök, de ítélnék ezekről és azokról is.«** — A tizennyolczadik században souverain tekintélylyel bírnak. A nagy, »együgyűekből« álló és szobatudósokkal vegyített tömegben, mondja Voltaire, van »egy kis válogatott csapat, a jó társaság; ez gazdag, jól nevelt, udvarias, az emberi nem virága; a legnagyobb emberekérté fáradoztak, és ez osztogatja a dicsőséget.*** Csodálatban, kedvezésekben, befolyásban nem azok részesülnek, kik erre érdemesek, hanem azok, kik a jó társasághoz szítanak. »1789-ben, mondá Maury abbé, egyedül a francia akademia élvezett tekintélyt Franciaországban, egyedül ez kölcsönzött dísz az embereknek. A tu-

* A tudós Huet (1630—1721), ki megmaradt a tizenhatodik század ízlésében, a maga szempontjából e változást igen jól jellemzi. »Midőn a tudós világba léptem, mondja ő, ez még virágzott, és nagy emberek tartották fenn dicsőségét. Láttam, miképen kezdett hanyatlani a tudományosság, és végre miképen bukott el teljesen; mert nem ismerek ma senkit, a kit teljes joggal tudósnak nevezhetnék.« — Nehányan, mint Du Cange, néhány benedekrendű mint Mabillon, később Freret az akadémikus, Bréquigny, Bouhier dijoni elnök, szóval a valódi tudósok már nem bírnak befolyással.

** Lásd: Nicole. *Oeuvres morales*. »Second traité de la charité et de l'amour propre.« 142.

*** Lásd: Voltaire. *Dialogues. L'intendant des menus, et l'abbé Grizel*. 129.

dományok akademiája és a történeti osztály nem bírt semmi tekintélyvel a közvélemény előtt... A nyelvek a bolondok tudománya. D'Alembert szégyelte, hogy a tudományok akademiájának tagja volt. A mennyiségtudóst, vegyészt stb. csupán néhány ember hallgatja, az írók és szónokot pedig az egész világ.* — Ily erős nyomás alatt, a szellemnek szónoki és írói színezetet kell öltetnie, és alkalmazkodnia közönsége szokásaihoz, ízléséhez, figyelmé és műveltsége fokozatához. És így a klasszikai minta a szalonokban megszokott beszéd, írás és gondolkodás eredménye.

Az első szempillantásra látjuk ezt, különösen a nyelv és írály tekintetében. Egyrészt Amyot, Rabelais és Montaigne, másrészt Châteaubriand, Hugo Victor és Balzac Honoré között születik és végződik a klasszikus francia nyelv. Nevét kezdettől fogva bírja, a derék emberek nyelve az; nem csupán értők, de általuk készült, és titkáruk Vaugelas harmincz évig nem tesz egyebet, mint-hogy a »jó ízlés« határozatait feljegyezze.** Ennek következtében a nyelv minden irányban, s a szótár és a nyelvtan is reformáltatnak, és pedig az uralkodó szellem

* Maury szokott durvaságával még azt is mondá: »Mi a francia akademia tagjai, a tudományok akademiájának tagjait inasainknak tekintjük.« — Ily inasok valának ekkor Lavoisier, Fourcroy, Lagrange, Laplace, stb. ! (Maistre József gróf elbeszélése, melyre Saint-Beuve *Causeries du lundi* című munkájában — IV. 283 — hivatkozik.)

** Lásd: Vaugelas. *Remarques sur la langue française.* »Az udvar legértelmesebb része azon nyelven beszél, melyen a kor íróinak legértelmesebbjei . . . Jobb a nőktől és azoktól kérni felvilágosítást, kik mit sem tanulmányoztak, mint azoktól, kik a latin és görög nyelvben igen jártasak.«

mintája szerint. — Első sorban a szótár korlátoltatik. Kizáratik a legtöbb oly szó, mely a szaktudományokhoz és műszaki ismeretekhez tartozik, a nagyon is érezhetően latin és görög kifejezések, mindazok, melyek iskolai ügyekhez, a tudomány, ipar, gazdaság köréhez, s melyek a különös foglalkozásokhoz tartoznak, és így az általános társalgás körébe fel nem vétetnek. Kizáratik igen sok nyomatékos és festői szó, minden nyers, elavult és naiv, minden helyi használatú és vidékies, személyes és újon csinált szó, valamennyi bizalmas és közmondásos kifejezés;* a fellobbanó szabad természetnek számtalan bizalmas szójárásai, valamennyi veszedelmes és csipős hasonkép, majd minden költött és rögtönzött szólásmód, melyek gyors felvillanásuk által képzeletünkben a dolgokat teljesen és tökéletesen színezik ki, de melyek igen is élénk lökése bántaná a finom társalgást. »Egy rossz szó elég arra, mondja Vaugelas, hogy az embert a társaságban megvetés érje«; közvetlenül a forradalom kitörése előtt is, Luxembourg asszony által rossznak ítélt egyetlen szó elég volt arra, hogy egy tekintélyes ember »a közönséges emberek« közé soroztassék, mert a finom nyelv mindig egy részét képezi a finom modernak. — A nyelv e folytonos csonkítás következtében elszegényedik és színt veszti; Vaugelas szerint Amyot szavainak és szójárásainak fele már kiküszöböltetett.** Számtalan tulajdonsá-

* A tizennyolczadik században Argenson marquis bukásának és kegyvesztésének egyik oka épen az volt, hogy ily szójárásokat használt.

** Lásd: Vaugelas, *id. munk.* »Bár kiküszöböltük (Amyot) szavainak és mondásainak felét, azért másik felében mégis megtaláljuk majdnem ugyanazon gazdagságot, melylyel dicsekszünk,

got jelentő szó veszendőbe megy, kivéve a La Fontaine, ez eredeti és elszigetelt lángész által használtakat, ki megnyitja a régi forrásokot, kivéve La Bruyère, a bátor kutatóéit, ki új forrásokot nyit meg, kivéve Voltaireéit, e született ördögéit, ki névtelenül vagy álnevek alatt kiadott irataiban az erőszakoskodásnak és lendülete durvaságának korlátlan utat enged. * Gresset egy napon az Akademiában öt-hat ily szót mert kimondani; ** hangos zúgolódással fogadták, és ő, hosszú visszavonulásában falusiassá lett és elveszíté a jó ízlést. — Lassanként oda jut a dolog, hogy csupán »általános kifejezéseket« használnak a társalgásban. Buffon utasítása szerint még a szaktárgyakról való beszédben is csak ilyenek használatnak. Ez jobban felel meg az udvariasságnak, mely elsimítólag, vékonyítólag hat, kerüli a heves, bizalmas nyomatékot, mely számtalan eszmét durvának és közönségesnek tartana, ha mintegy fátyollal nem fedetnének be. De ez eljárás kényelmesebb is a tunya figyelemre nézve; csupán a társalgás általános kifejezései alkalmasak arra, hogy a szőnyegen forgó és közös eszméket felébrészszék; mindenki megérti azokat már csak azért is, mert a szalontársasághoz tartozik; ellenkezőleg pedig,

és melyet a beszéd díszéül használunk. — Hasonlítsuk össze két-három tizenhetedik, és két-három tizennyolcadik századbéli író szókincsét. Iparkodom röviden kimutatni az összehasonlítás eredményét; a ki tollal kezében, két író száz lapját összehasonlítja, megdöbbenik a különbségen. Vegyünk például két, ugyanazon fajtájú másodrangú író, mint Charront és Nicolet-t.

* Lásd pl.: *Dictionnaire philosophique* című munkájában az »Ignorance« cikket.

** Úgy hiszem a *voitures* és *coiffures* szóról beszélt. — Lásd: Laharpe. *Cours de littérature*. Didot-féle kiadás II. 42.

a különleges kifejezések, az emlékező tehetséget és képzelődést megerőltetnék; ha pl. a régi vad frankokról szólva azt mondom »a csata-bárd«, * mindenki azonnal megért, míg ha azt mondom »tomahawk«, vagy ha a »francisque« szót használom, sokan azt gondolnák, hogy teuto vagy irókéz nyelven beszélek. ** Minél magasztosabb a műfaj, annál nagyobb az aggodalom; a költészetből minden sajátyszerű szó száműzetik, s ha valaki egy ilyennel találkozik, azt kerülnie, vagy körülírással pótolnia kell. A tizenhatszadik század költője a szótárnak legfeljebb egy harmadát használhatja, s a költői nyelv végre oly korlátozott lesz, hogy ha valaki mondani akar valamit, versekben már nem is mondhatja.

Viszont azonban a kiküszöbölésnek is meg van a maga haszna; mennél inkább történik ez, annál világosabb lesz a beszéd. A francia, a ki válogatott szavak kincsére lévén szorítva, kevesebbet fejez ki, de a mit kimond, azt helyesebben és kellemesebben mondja. »Udvariasság, helyesség«, ez ama két szó, melyek a francia akademiával egyidőben keletkeznek, s ezek fejezik ki röviden ama reformot, melynek közege az akademia, s mely két szónak jelentését a szalonok az akademia által és vele együtt a közönségre erőltetik. Visszavonult nagyurak, szép henyélő nők mulatságot találnak abban, hogy

* Hache de guerre.

** Vegyünk taláalomra egy példát. A Colin d'Harville által (1788) kiadott *L'Optimiste* című munkában ez áll: »A színpad illatos fákkal telt ligetet ábrázol.« — A klasszikai szellem sérelme lett volna megnevezni, hogy minő fák értetnek, pl. orgona-, hárs- vagy galagonyafa. — Ugyanezt látjuk a tájképeken is, az ott lefestett fák nem hasonlítanak semmiféle ismert fajokhoz; csupán azt látni rajtok, hogy a festő fákat akart vászonra vetni.

a szók árnyékait elemzik, s ez által elveket, meghatározásokat, arczképeket vázolnak. Az írók és világfiak bámulatraméltó lelkiismeretességgel és határtalanul finom tapintattal törekszenek mérlegelni minden szót és szójárást, hogy annak jelentését megállapítsák, nyomatékát és horderejét latra vessék, viszonyait, használatát és összeköttetéseit meghatározzák; és e munka az első akademikusok, Vaugelas, Chapelain és Conrart korától kezdve, a klasszikai időszak végeig tart, Beauzée és Girard *Synonymes françaises*, Duclos *Remarques sur la grammaire générale et raisonnée de Port-Royal*, Voltairenek Corneille-ről írt *Commentaire*, La Harpe *Lycée* * czimű munkáiban, s a kis és nagy, de mindannyi helyes író fáradozása, példája, gyakorlata és tekintélye által. Építészek, kik kénytelenek valának építkezéseikre csupán a nagy országútról szedni köveket, nem ismerhettek jobban minden egyes követ, annak térfogatát, metszési irányát, ellentállási erejét, felhasználható összeköttetési helyeit és az azokat megillető helyet. — Ha megvan az építési anyag ez ismerete, akkor már nincs egyéb hátra, mint építeni a lehető legnagyobb alapossággal és legcsekélyebb fáradsággal; a nyelvtan a szótárral egyidejűleg és ugyanazon módra alakíttatik át. A nyelvtan már nem engedi meg, hogy a szók, a benyomások és kedélyhangulat változó rendje szerint kövessék egymást, hanem szigorúan és szabályosan az eszmék változhatlan egymásra következése szerint rendezi el azokat. Az író elveszti jogát, hogy a figyelmét először és legélénkebben felkeltő vonást, vagy tárgyat tegye munkájának élére; a keret készen van, a helyek

* La Harpe e munkájában, minden darab elemzése után az irányra vonatkozó részleges megjegyzéseket olvashatjuk.

már előre ki vannak osztva. Minden beszédrésznek megvan a maga helye, s nem szabad csak egyet is elhagyni, vagy máshová tenni, mint ezt a tizenhatodik században tevék; * mindeniket a maga kijelölt helyére kell illeszteni, legelőbb az alanyt a hozzátartozókkal, azután az igét, továbbá a mondat tárgyát és végre a mondat teljességére szükséges részeket. A mondat tehát egy fokozatosan készült alkotmány, a melyen először a lényeg, azután a minőség, azután a minőségnek tulajdonságai tétetnek le, úgy, mint a hogy az ügyes építész először az alapot, azután a falakat, utána a mellékrészeket, mindezekben takarékosan és okosan járva el, hogy az épület minden részlete a következőnek támasz gyanánt szolgáljon. Egyetlen mondat szerkesztése sem igényel legcsekélyebb figyelmet sem, és mindenikben lépésről lépésre biztosan ki lehet mutatni a részek összetartozását vagy össze nem tartozását.**

— A mely módon az egyszerű mondat alkottatik, ugyanoly módon készül a körmondat, a bekezdés és a bekezdések sorozata is; e mód alkotja meg az irányt, a mint megalkotta a szókötést. Az egész nagy épületben, minden egyes épületrésznek meg van a maga különös helye, de csak is egy. Mennél tovább halad a beszéd, annál több hely töltetik be, soha egyik sem előbb, egyik sem utóbb,

* Ekkor ugyanis gyakran elhagyták a *jé, il, nous, vous, ils*, (én, ő, mi, ti, ők) névmásokat, a *le, la, les* (a, az) névelőket, és különösen az *esi* (van) igét. Az áthelyezéseket illetőleg elég Rabelais, Amyot vagy Montaignéből csak egy oldalt is elolvasni, hogy lássuk, mily számosak és változatosak valának azok.

** Lásd: Vaugelas. *id. munk.* »Nincs nyelv, mely annyira ellensége volna a kétértelműségnek és mindenféle homálynak« (t. i. mint a francia).

mint a szabály megkívánja, elősdi tagot nem szabad befogadni, s a jogos tagnak sem szabad szomszédja felett bitorlást gyakorolni; és mindezen tagoknak, melyeket helyzetök kapcsol össze egymással, teljes erővel ugyanazon egy tárgyra kell törekedni. Végre, most először találkozunk az irodalmi termékekben természetes és különálló csoportokkal, befejezett és teljesen összetartozó egészekkel, melyek nem avatkoznak egymásba, de beavatkozást sem tűrnek. Már nincs megengedve a véletlen, vagy a lendület szeszélyének behatása alatt írni, az eszméket csoportosan odavetni, a beszédet közbevetésekkel megszakítani, az idézeteket és részletezéseket vég nélkül közbeszőni. Egy bizonyos cél van kitűzve, s ez az, hogy valamely igazság megvizsgáltassék, valamely meghatározás megállapítottassék, valamely meggyőződés létrehozassék, e célból haladni kell mindig és pedig mindig egyenesen előre. Ez irány jellemvonásai az elrendezés, az egymásután, a haladás, a mérsékelt átmenetek a folytatott kifejtés. S ez annyira megy, hogy kezdetben a bizalmas levelek, regények, a társalgásban használt enyelgések, a kalandos és pajzánkodó szindarabok mind a módszeres ékesszólás termékei.* A Rambouillet-palotában a magyarázó körmondatot ugyanazon terjedelemben és merevségben használják mint maga Descartes. Scudéry kisasszony

* Lásd : a tizenhetedik század fő regényeit, Furetièretől *Roman bourgeois*, Lafayette asszonytól *La princesse de Clèves*, Scudéry kisasszonytól *Clélie*, sőt Scarron *Roman comique*-ját. — Lásd egyzersmind Balzac, *Voiture*, s az ezekkel levelezőknek leveleit, Fléchier *Recit des grandes jours d'Auvergne* című munkáját, stb. Ez irány szónokias jelleméről lásd : Saint-Beuve. *Port-Royal*. 2-ik kiad. I. 515.

igen gyakran használja a *mert*** kötszót. A beszélő ugyanis szenvedélyét jól elrendezett okoskodásokkal fejtegeti. A szalonias udvariaskodások oly erőltetett mondatokká nyúlnak, mint akár valami akadémiai értekezés. Alig hogy az eszköz elkészült, már is bebizonyítja használhatóságát; érzik, hogy magyarázásra, bebizonyításra, meggyőzésre és népszerűsítésre készült; egy századdal utóbb joggal mondja Condillac, hogy ez egy magában véve rendszeres összekötő és szétválasztó folyamat, a mennyiségtanhoz és betűszámтанhoz hasonló tudományos módszer. Kétségtelen, hogy legalább azon meg nem ingatható előnye van, hogy néhány szokásos kifejezésből kiindulva, könnyen és gyorsan vezeti el az olvasót, egyszerű okoskodások sorozatának segélyével, a legmagasabb okoskodásokig.** Ezért a francia nyelv 1789-ben legelső valamennyi közt. A berlini akadémia pályadíjat tűz ki oly munkára, mely e kiválóságát megmagyarázza. Egész Európában beszélik e nyelvet. A diplomatiában csak ezt használják. Nemzetközivé lett mint egykor a latin, s úgy látszik, hogy ezentúl az értelem kiválasztott közege lesz.

A francia nyelv csupán az értelem egy bizonyos nemének közege, t. i. az okoskodó értelemé, mely a lehető legesekélyebb előkészülettel és a legnagyobb kényelemmel akar gondolkozni, mely megelégszik az ismerettel, a nélkül, hogy annak növelésére vagy megújítására gondolna, mely nem képes, vagy nem akarja a valódi

* *Car.*

** Lásd: Voltaire. *Essai sur le poëme épique.* »Nemzetünk, mondja ő, melyet az idegenek oly könnyelműnek tartanak, legbölcsebb valamennyi nemzet közt, ha tollat vesz kezébe. Iróinknál az uralkodó tulajdonság a módszer.«

dolgok teljét és összeköttetését megérteni. A klasszikai irány tisztasága, a műszaki kifejezések és gyors fordulatok megvetése, a kifejezések kicsinyes szabályossága következtében, képtelen a tapasztalatok végtelen és esetleges részleteit teljesen felsorolni. Nem képes a dolgok természeti külsejét, a szemlélő közvetlen érzéseit, a szenvedés magas és mély végleteit, az élő egyed bámulatosan bonyolult, és teljesen személyes arczatát kifejezni, szóval a megszámlálhatlan vonások, azon a maga nemében egyedüli összeségét, mely, nem az általános emberi, hanem a különös emberi jellemet képezi, s melyet egy Saint-Simon, Balsac, s maga Shakespeare sem volnának képesek vázolni, ha a rendelkezésükre álló gazdag nyelv, melyet használnak is, s melyet bátorságukkal még gazdagítanak is, szemléléseik sokszorozott részleteinek kifejezését még nem könnyítené.* Ez iránylyal sem a Bibliát, sem Homert, sem Dantét, sem Shakespearet nem lehet lefordítani; ** a ki elolvassa Hamlet magánbeszédét Voltairenél, látja, hogy

* Milton munkáiban körülbelől 8000 szó fordul elő. »Shakespeare, kinél a kifejezések változatossága valószínűleg nagyobb, mint bármely más írónál, akármely más nyelvben, összes darabjaiban mintegy 15,000 szót használ.« (Müller Miksa. *Lectures on the science of language* I. 309). Érdekes volna hasonló adatokat szerezni Racine korlátolt szókincsére vonatkozólag. Scudéry kisasszony regényeiben a használt szók száma rendkívül csekély, A tizenhetedik század legszebb regényében, a *La princesse de Clèves*-ben a legcsekélyebb mennyiségre vannak korlátolva — A régi francia akadémia szótárában 29,712 szó fordul elő; Estienne *Thesaurus grec*-jében körülbelől 150,000.

** Hasonlítsuk össze Sacy és Lutter *bibliafordításait*, Homernek Docier, Bitaubé, Leconte de Lisle s mások által készített, Herodotnak Larcher és Courier, s a *Contes populaires*-nek Perrault és Grimm által készített fordításait; stb.

nem marad belőle egyéb elvont szavaltnál, körülbelől annyi, amennyi Shakespeare Othellojából Voltaire Orosmanjában. Tekintsük Calypso szigetét Homernél, s azután Fénelonnál, azon sziklás, vad szigetet, melyen »a sirályok és a tenger egyéb hosszúszárnyú madarai« fészkelnek, ez a szép francia prózában »a szem gyönyörködtetésére« szolgáló kertté válik. A tizennyolczadik század egykorú külföldi regényírói, kik maguk is a klasszikai korhoz tartoznak: Fielding, Swift, de Foë, Sterne, Richardson, Franciaországba csak lesoványítva és megcsonkítva nyertek bebocsáttatást; szavaik nagyon szabadok, jeleneik erősek; bizalmasságuk, nyereségök, sajátosságaik botránkozást idéznének elő; ezért a fordító csonkít, szelidít, s néha az előszóban még bocsánatot kér azért is, a mit meghagyott. E nyelv az igazságnak csak egy részét tűri el, és pedig kis részét, melyet a növekvő nyelvtisztítás naponként még csekélyebbé tesz. Ha a dolgot magában véve tekintjük, azon tapasztalatra jutunk, hogy a klasszikai irány folyton ki van téve azon veszélynek, hogy fő dolognak tartsa a csekély és lényegtelen *közhelyeket*. Kinyújtja, befonja és beszövi őket; de logikai kerékművéből csupán gyarló sodronymű készül, lehet dicsérni annak finomságát, de a gyakorlatban a mű használata csekély, semmi, vagy épen veszedelmes.

Az irálynak ez ismertető jeleiből következtethetünk ama szellemre, melynek az közeg gyanánt szolgált. — Az emberi értelmiség munkája két fő működésből áll. Az előtte levő dolgokról többé-kevésbbé pontos, tökéletes és mély benyomást nyer; azután, ha a dolgoktól elfordult, elemezi a nyert benyomásokat, s az azokból kivont észméket többé-kevésbbé ügyesen osztályozza, szétosztja és

kifejezi. — A második működésben a klasszikai elem a túlnyomó. Hallgatóihoz, azaz a világfiakhoz levén kénytelen alkalmazkodni, kik épen nem értenek a szakismerekhez, de azért nehezen kielégíthetők, kénytelen egyszerűsre mind arra törekedni, hogy magát megértesse, és meghallgatást szerezzen magának, azaz, kénytelen arra törekedni, hogy megszerezze magának a fogalmazás és írás művészetét. — Gyengéd szorgalommal és sokféle elővigyázattal vezeti olvasóit az eszmék szelíd és egyenes lépcsőzetén, fokról-fokra, a nélkül, hogy egy lépcsőt kihagyna, és kezdve a legalsón s így tovább a legmagasabbra felemelkedve, úgy, hogy őt mindig nyomban, egyenlő lépésben követhessék, a séta biztosságával és kellemével. Megszakításról és kitérésekről szó sem lehet; az út mindkét oldalán felállított korlátok óvnak meg ettől, s minden egyes eszme a következőben, oly észrevehetlen átmenetben leli folytatását, hogy az ember akaratlanul is előre halad, megállás, letérés nélkül, egészen a végigazsáig, a melyhez megérkezve, leülhet. Az egész klasszikai irodalom magán hordja e tehetség kinyomatát; nincs oly műfaj, melynél a helyes beszéd tulajdonságait ne alkalmazná, melybe azt be nem olvasztaná. — Ural kodik azon műfajokban is, melyek természetöknél fogva csak félig-meddig tartoznak az irodalom keretébe, és egészen az irodalom keretéhez tartozókká teszi azokat; és azon fajokat, melyek tárgyuknál fogva a tudományos irodalomhoz, történelmi okmányokhoz, bölcsészeti értekezésekhez, doctrinair fejtegetésekhez, a beszéd, vitatkozás, értekezések és magyarázatok, sőt a szótárirodalomhoz tartoznának, Descartestól Condillacig, Bossuettől Buffon és Voltaireig, Pascaltól Rousseau és Beaumarchaisig, szó-

val majdnem az összes prózát, még a hivatalos sürgönyöket és diplomatiái levelezéseket, sőt a bizalmas levelezéseket is, és Sévigné asszonytól du Deffant asszonyig, annyi tökéletes levelet, melyek női tollakból eredtek, s kiknek íróik erre nem is gondoltak: szép remekművekké alakít. — Ugyanezen tehetség uralkodik azon fajokban, melyek természetöknél fogva az irodalomhoz tartoznak, de melyek ettől nyernek szónokias fordulatot. A drámai művektől nem csupán megköveteli a pontos tervezetet, szabályos elrendezést,* kiszámított arányokat, megszakitásokat és összeköttetéseket, egymásutánt és haladást, mint akármely szónoki műben, de azt is megköveteli, hogy az előadás, a beszéd is tökéletes legyen. Nincs oly szerep, mely ne volna tökéletesen szónokiasnak mondható; Corneille, Racine és magának Molièrenek darabjaiban, a bizalmi emberek, a barbár királyok, az ifjú lovagok, a szalonban élő kaczerók, az inasok mind mesterek a szónoklatban. Ügyesebb bevezetéseket, jobban elrendezett bizonyításokat, helyesebb okoskodásokat, finomabb átmeneteket, meggyőzőbb végkövetkeztetéseket képzelni sem lehet. A párbeszéd soha sem hasonlított jobban a szónoklati párviadalhoz. Minden elbeszélés, minden arczkép, az ügyeknek minden fejtegetése, az iskolákban a régi színpad remekeivel együttesen mintául volna felállítható. Ezen irány annyira megy, hogy az egyén végperceiben, és a halálos küzdelmek legnehezebb

* Lásd Racine beszédét, melyet Corneille Tamásnak az akademiába történt felvétele alkalmával tartott. »A drámai költemény e zürzavarában, mondja ő, az ön híres fivére az *észt* hozta a színpadra, azon észt, mely nyelvünknek minden pompáját és díszét felöltetni képes.«

pillanatában, még magára hagyatva, tanúk nélkül is védelmezi örvöngését és ékesszólóan leheli ki lelkét.

II.

E túlzás egy hibára mutat. Az emberi gondolkozást tevő két működés közül, a klasszikai jobban végzi a másodikat mint az elsőt. Tény, hogy a második árt az elsőnek, és azon kötelesség, hogy mindig jól beszéljünk, meggátolja azt kimondani, a mit kell. Az alak nála szebb, mint a mily gazdag az alap, s az eredeti benyomás, az élő forrás, azon szabályos csatornáknak, melyekbe levezetik, veszt erejéből, mélységéből és élénkségéből. A költészet, tulajdonképen az, mely ábrándokból és látmányokból táplálkozik, nem tud megszületni. A lantos és epikai költészet sem sikerül.* Azon távoli határok között, melyek a szó, zene és festmény között vannak, semmi sem jöhet létre. Az élénk érzelem akaratlan felkiáltását, a túláradó kebel magányos bizalmát, mely csak azért szól, hogy megkönnyebbüljön, nem hallani soha.**

* Lásd: Voltaire. *Essai sur le poëme épique*. 290. »Meg kell vallani, mondja itt, hogy a francziának sokkal nehezebb epikai költeményt létrehozni, mint bárki másnak Megvalljam-e? ennek oka az, hogy a mívelt nemzetek közt a mienk a legkevésbé költői. A Franciaországban legdivatosabb verses művek, szindarabok; melyeket természetes, a társalgáshoz legközelebb álló irállyal kell írni.«

** Kivételt képeznek Pascal, egy felmagasztosult, beteg keresztény léleknek hirtelen oda vetett gondolatai (*Pensées*), melyek bizonyára nem maradtak volna így, ha a szerző maga nyomathatta volna ki és fejezhette volna be e művét.

Ha arról van szó, hogy mint a drámai költeményben, személyek teremtesenek meg, a klasszikai minta csak egyféleképpen tud létrehozni; t. i. olyanokat, kik nevelés, születés, vagy utánzás által mindig jól beszélnek, más szóval, a világfiak. Corneille és Racinetől kezdve Molière és Beaumarchaisig sem a színpadon sem másutt nem találkozunk másféleképpel. E jelleg annyira megállapodott, hogy még Lafontaine állatai, Molière szolgálói és inasai, Montesquieu perzsái, Voltaire babyloniai, indusai és Micromegasa is így beszél. — Meg kell jegyeznünk azt is, hogy e személyek csak félig valódiak. Az élő jellemben kétféle vonások vannak; az elsőkhöz tartoznak azok, melyeket rendjének valamennyi egyedével közösen bír, s melyeket minden néző vagy olvasó könnyen felfedezhet, s ezek csekélyebb számúak; a második csoporthoz igen számos oly vonás, melyek csak az egyes egyedben vannak meg, s melyek némi erőlködés nélkül fel nem ismerhetők. A klasszikai művészet csupán az elsőekkel foglalkozik; s állást foglalva elhanyagolja, elmosza vagy alárendeli az utóbbiakat. Nem alkot valódi egyéneket, hanem általános jellemeket, királyt, királynét, ifjú herceget és hercegnőt, bizalmas embert, főpapot, testőrkapitányt, némi szenvedélylyel, közös szokásokkal vagy hajlamokkal, minők a szerelem, nagyravágyás, hűség vagy hűtlenség, zsarnoki vagy engedékeny kedélylyel, gonoszszággal vagy velők született jósággal. A hely és idő körülményeit, melyek az emberek osztályozásában és az alakok létrehozásában a legnagyobb befolyással bírnának, alig jelzi, egészen tekinteten kívül hagyja. Joggal mondhatjuk, hogy a tragoedia mindenütt és mindenkor játszik, s épen ily helyesen mondhatnók azt is, hogy

soha és sehol sem játszik. Valamely palota vagy templom állittatik a nézők szemei elé, és minden történelmi és személyi benyomás eltörlése végett, egyhangú megegyezés folytán oly modor és jelmez használtatik, melyek sem francziák, sem idegenek, sem régiak, sem újak.* Ez elvont világban az emberek egymást »ön«, »uram«, »asszonyom« megszólítással illetik, és a finom irány ugyanazon színezetet adja a legellentétesebb jellemeknek. Midőn Corneille és Racine verseiknek csínján keresztül engedik villanni a kortársak alakját, ezt öntudatlanul teszik, ők azt hiszik, hogy csak az embert magát vázolják; s ha ma olvasván műveiket, felismerjük a lovagokat, párbajozókat, szájhősöket, a Fronde politikusait és hősnőit, majd az udvaroncokat, hercegeket, püspököket, udvarhölgyeket, apródokat, a mint azok a szabályos monarchikus rendszerben éltek, ez onnan van, hogy ecsetjök, akaratlanul is a tapasztalásból merítvén, kiszínezi azon eszményi és pusztá vázlatot, melyet papírra vetni szándékoztak. Csupán általános vázlat, melyet a helyes beszéd szintelenné tesz. — Még a vígjátékban is, mely pedig leginkább az uralkodó erkölcsöket festi, még az oly nyílt és bátor Molière is tökéletlen mintákat nyújt, az egyéniség el van nyomva, az arcz gyakran színházi álarczczá válik, a személy, különösen midőn beszél, megszűnik élni és nem egyéb, mint dicsőítések és értekezések

* A *Cabinet des estampes*-ban láthatók azon fő szereplők jelmezei, melyek a tizenharmadik században a színpadokon használtattak. — Az ekkori színházi szellemmel mi sem ellenkezett inkább, mint azon mód, melynél fogva napjainkban Britannicus, Eszter, s más szerepek a Ninive és Pompeji romjaiból kiásott jelmezek és pontos diszítés utánzásával adatnak elő.

hangoztatója. * Néha elfelejtik megmondani, minő rangban, vagy állapotban vannak a szereplők, szegények-e vagy gazdagok, nemesek-e vagy polgárok, vidékiek-e vagy párizsiak. ** Ritkán adnak felvilágosítást, mint Shakespeare a szereplők természeti külsejéről, vérmérsékletéről, idegességüknek állapotáról, hangjoknak hirtelenségéről, vagy lassúságáról, s arról, hogy soványak-e vagy kövérek. *** Gyakran még azzal sem fáradsz, hogy tulajdonnevet keressenek a szereplők számára; neveik Chrysale, Orgon, Damis, Dorante, Valer. A név csupán tulajdonságot jelent, pl. az atyát, ifjút, szolgát, veszekedőt, udvarlót, s ez mint közös köpeny, minden, egymáshoz csak némileg is hasonló alakra ráadatik; Molière ruhaszekrényéből Regnard, Lesage, Destouches és Marivauxéba megy át. † Az egyéni kinyomat, a biztos és egyedüli elnevezés, mely az egyén jellemének fő vonása,

* Lásd: a moralisták és okoskodók szerepeit, minők Cléante (*Tartuffe*ben), Ariste (*A tudós nőkben*), Crysale (*A nők iskolájában*), stb. A don Elvir két fivére közti vitatkozást (*Festin de Pierre*ben III. felv. 5. jelenet), Ergaste beszédét (*A férjek iskolájában*). Eliánte Lucreciáénak utánzása a *Mizantrópban* (II. felv. 5. jel.). A Dorina által festett arczképeket *Tartuffe*ben (I. felv. 1-ső jel.). — A képmutató arczképét mint azt don Juan festi (*Festin de Pierre* V. felv. 2-ik jel.).

** Lásd: Harpagon és Arnulf szerepeit.

*** *Tartuffe*ben látjuk ugyan, de nem közvetlenül, hanem Dorina utal rá. V. ö. Shakespearenél, Coriolan, Hotspur, Falstaff, Othello, Cleopatra s mások szerepeit.

† Balzac napokat töltött az *Almanach des cent milles adresses* (százezer címjegyzék) olvasásában, és egész délutánokon kocsi-kázott, nézegetvén a feliratokat, hogy szereplői számára tulajdonneveket találjon. Ez egyetlen csekély részlet is mutatja az emberről uralkodó kétféle fogalom közötti különbséget.

is hiányzik a szereplőkben. Mindezen részletek, mindezen körülmények, az emberek tartása és az embert kiegészítő részletek ki vannak zárva a klasszikai keretből. Hogy mégis nehányat ezek közül be lehessen lopni, arra Molière lángeze, felfogásának telje, észleleteinek gazdagsága, tollának rendkívüli szabadsága volt szükséges. És igaz az is, hogy ennek daczára ő is gyakran mellőzi ezeket, s más esetekben csak igen csekély számúakat hoz a színpadra, mert kerüli azt, hogy általánosságban tartott jellemeket, oly sokféleséggel vázoljon, mi által a cselekvés meggátoltnék. Minél egyszerűbb a tárgy, annál világosabb a kifejlés; és ezen egész irodalomban a szerző első kötelessége az, hogy azon korlátolt tárgyat, melyet magának választott, világosan kifejtse.

Van tehát a klasszikai szellemnek egy eredeti hibája, és pedig olyan, mely annak kitünőségéből származik, és mely addig, a míg a mérséklet korlátai között marad, a legtisztább remekek létrejöttét segíti elő, de a mely, egy általános törvény következtében a kor természetes behatása alatt súlyosodik és vétékké válik. E hiba a korlátoltság, mely idővel nagyobbodik. A tizennyolczadik században már nem képes az élő valóságot, az élő egyéniséget, úgy a mint az a természetben és történelemben valóban létezik, festeni, azaz, mint valamely meghatározatlan összeséget, mint gazdag hálózatot, mint a jellemek teljes szervezetét, mely egymás felé, egymás mellé helyezett és összeköttetésben álló sajátságokkal bír. A klasszikai szellemben hiányzik a képesség mindezt magába felvenni és megtartani. Eltávoztat belőle a mit csak lehet, úgy, hogy végre nem marad egyéb hátra, mint egy rövid kivonat, elilló maradvány, egy majdnem üres név, röviden

az, mit üres elvontságnak nevezünk. A tizennyolczadik században nincs egyéb elevenség, mint Voltairenek azon apró, rögtönözve, mellékesen, mintegy dugárú gyanánt oda vetett vázlatai, minők Thundertentrunk báró, mylord Whatten, s az elbeszéléseiben előforduló mellékalakok, s öt-hat másodrangú arczkép: Turcaret, Gil-Blas, Marianne, Manon Lescaut, Rameau unokaöcscse, Figaro, az ifjabb Crébillon és Collé két-három könnyű vázlata, oly munkák, melyeknek a bizalmasság lendületet ad, s melyeket a festészet kisebb mestereinek, Watteau, Fragonard, Saint-Aubin, Doreau, Lancret, Pater, Baudouinneknak műveivel lehet összehasonlítani, s melyek csak nehezen vagy meglepetéssel vétettek fel a hivatalos kiállításokba, de melyek azért még akkor is fenmaradnak, ha a nagy, komoly festmények azon unalom következtében, mely belőlök kiárad, el fognak penészesedni. Az életnedv forrása különben mindenütt kiapadt, és virágzó növények helyett csupán festett papírból készült virágokkal találkozunk. Ama sok komoly költemény, Voltaire *Henriásától* kezdve Rouchernek *A hónapok** vagy Delillenek a *Képzelőds*** című munkájáig, nem egyebek, mint rímekkel felcziczomázott szónoklatok. S ha azon megszámálhatlan szomorú- és vigjátékokat, melyeknek halotti jegyzékét Grimm és Collé tarták fenn számunkra, sőt még a Voltaire és Crébillon, később a divatban levő szerzők, Du Bellay, La Harpe, Ducis, Marie Chénier által írottakat végig lapozzuk, mindenütt ékesszólás, művészet, helyzet, szép versek találhatók, de emberek nem; a személyek csupán jól

* *Mois.*

** *Imagination.*

betanított gépek, és legtöbbnyire oly tárogatók, melyek segélyével a szerzők a közönség előtt elszavalják műveiket. Görögök, rómaiak, középkori lovagok, törökök, arabok, péruiaiak, guébrek, bizantiak, mind ugyanazon fajta dicsőítő gépezetek. S a közönség, nem bírván történelmi érzékkel, ezen nem is csodálkozik; elfogadja, hogy az ember mindegyforma, és Marmontel *Inkáinak* * épen oly sikert biztosít, mint Florián *Gonzalve-jének* és *Novelláinak*, vagy a parasztoknak, kézműveseknek, négereknek, brazilaiaknak, parszoknak, malabároknak, vagy bárkinek, ki mondókáját előtte eldarálja. Nem látnak az emberben mást, mint az okoskodó értelmet, s ezt látják minden időben és minden helyen; ez áll Bernardin de Saint-Pierre páriájára, ez Diderot otahaitiaira nézve. Elv az, hogy minden ember természeténél fogva úgy gondolkozik és beszél, mint a hogy ez a könyvekben meg van írva. — S minő keveset mutat fel a történetírás! Eltekintve XII. Károlytól, kit kortársa Voltaire, szemtanuk tudósításainak segélyével újra felelevenít, eltekintve az angolok, francziák, spanyolok, olaszok, németek élénk, ügyes, rövid vázlataitól, melyeket ugyancsak Voltaire elbeszéléseiben, elszórva találunk, kérdjük, hol vannak az írók? Minő meglepő hézagokat találunk a franczia iskolához tartozó és a francziák által rögtön elfogadott Hume, Gibbon, Robertson munkáiban, Dubos és Mablynak a középkorra nézve tett kutatásaiban, Duclos XI. *Lajosában*, Barthélemy *Anacharsisában*, sőt Voltairenek *Essai sur les mœurs* és *Siècle de Louis XIV*, sőt Montesquieunek

* *Incas*.

A törvények szelleméről * írt munkájában. Nem hiányzik a szerzőkben a műveltség, kritikai szellem, egészséges észjárás, a dogmák és intézmények pontos megfejtése, a tények kapcsolata és a dolgok általános menete közötti bölcsészeti felfogás, mindez megvan, de hiányzik a lélek. Ha olvassuk e műveket, úgy látszik, mintha az égaljak, az intézmények, a polgárisodás, melyek az emberi szellemet teljesen átalakítják, az írók szemeiben jelentéktelen külsőségek, véletlenségek volnának, melyek, távol attól, hogy a mélybe hassanak, alig érintik a felszínt. Nem ismerik fel azon bámulatos különbséget, mely két századot vagy két faj embereit egymástól elválasztja. ** A görögök, az első századokban élő keresztények, a germán hódítók, a hűbéri viszonyok közt élő emberek, a mohamedán arabok, a renaissance-korbeli németek, angolok, a puritánok, körülbelül úgy tűnnek fel könyveikben, mint azok címkepein; az öltözetben van ugyan némi különbség, de nem a testben, az arcban, mely ugyanaz, t. i. sápadt, sovány, illedelmes, erőtelen. A tizenharmadik században leginkább azon vonzó képzelődés tehetsége hiányzik, melynek segélyével az író más egyének gondolkozásmódjához alkalmazkodni képes, és önmagában megalkotja a magáéival ellenkező szokások és szenvedélyek rendszerét. A század második felében, kivéve Diderot-t, ki azonban rosszul és csak találomra alkalmazza ezt, tökéletesen kiapad e

* *Esprit des lois.*

** Rousseau *Sur le gouvernement de Pologne*, 170, mondja: »Bármit mondjunk, ma már nincs francia, német, spanyol, sőt angol, hanem egyedül európai. Mindnyájan ugyanazon ízléssel, szenvedélyekkel, erkölcsökkel bírnak, mert egyik sem részesült különös intézmények által nemzeti kinyomatban.«

tehetség forrása. Vizsgálják azon műfajt, t. i. a regényt, mely hasonlít az egyik helyről a másikra átvihető mozgatható tükörhöz, s mely legalkalmasabb visszatükrözni a természet és az élet valamennyi helyzetét, s melyben ennek legbővebb használata természetes volna, ugyanazon korban, egymásután Franciaországban és Angliában. A ki elolvassa az angol regényírók műveinek sorozatát, de Foë, Richardson, Fielding, Smollett, Sterne és Goldsmith-tól kezdve Miss Burney és Miss Austenig, az megismerkedik Angliának tizenharmadik századi állapotával; az ismeri papjait, falusi nemeseit, bérlőit, korcsmárosait, tengerészeit, mindenféle állapotbeli embereit, a magas és alsó rangúakat; az tudja, hogyan állanak a vagyoni viszonyok, az életpálya előmenetelei, tudja milyenek a bérek, mit költenek az emberek, hogyan utaznak, mit esznek és mit isznak; az számtalan, körülményes és részletes életrajzzal ismerkedik meg, az egész társadalom ezernyi jeleneteiben bővelkedő nagy festménynyel, szóval az adatok óriási halmazával, melyek kalauzolása mellett megirhatná e letűnt világ történelmét. Ha azonban, ugyanezen kor francia regényeit olvassa valaki, az ifjabb Crébillon, Rousseau, Marmontel, Laclos, Restif de la Bretonne, Louvet, Staël asszony, Genlis asszony, s a többiekét, Merciert és Cottin asszonyt is ide számítva, alig tehet magának belőle jegyzeteket; az apró pozitív és tanulságos történetkék mellőztetnek; látunk bennök udvariasságot, figyelmet, udvarlást, bohóczkodást, a társaságban tartott értekezéseket, — ez az egész. A francia regényírók óvakodnak attól, hogy pénzről, számadatokról beszéljenek, hogy elmondják, miként történik a házasság, miként bonyolítatnak le a perek, miként kezeltetnek a jószágok; nem tudjuk meg

tőlök a plébánosok, a vidéki nagyurak, a székhelyökön tartózkodó perjelek, a gazdatisztek, a felügyelők helyzetét. Mind abban mi a tartományokat és falut, a polgárságot és kereskedést,* a hadsereget és katonát, a papságot és kolostorokat, az igazságszolgáltatást és közrendészetet, az ipart és háztartást illeti, adataink helytelenek vagy csak találgatók; hogy e tekintetben bármit is biztosan megtudhassunk, ama bámulatra méltó Voltairehez kell fordulnunk, ki, midőn leveti a klasszicizmus öltözetét, szabadon elmond mindent. Az irodalom úgy szólván semmire sem tanít meg, a mi a társadalom életének legfontosabb szervereiről, a forradalmat előidéző viszonyokról és eseményekről, a hűbéri jogokról és földesúri bíráskodásról, a kolostorok ujonczozásáról és belső életéről, a tartományi vámhivatalokról, testületekről és mesteri jogokról, a tizedről és robotról felvilágosíthatna.** Úgy látszik, mint ha az irodalom csupán a szalonokat és tudósokat ismerné. A többi mind nem látszik létezni; s a csevegő jó társaság mellett Franciaország üresnek tűnik fel. — Ha majd eljő a forradalom, a kiküszöbölés még általánosabb lesz. Ha végig lapozzuk a parlamentben és az egyletekben tartott beszédek, a jelentések, a törvények indoklásait, a röpiratokat, az azon kor eseményeinek behatása alatt írt számtalan iratokat: sehol sem találkozunk egy eszmével,

* 1750 előttről találunk egyet-mást *Gil-Blas* és *Marianneban* (*Dufour asszony a vászonkereskedőnő és boltja*). — Fájdalom a spanyol külső melyet Lesage használ, meggátolja hogy munkái oly tanulságosak legyenek, mint a milyenek különben lehetnének.

* Használható részleteket találunk Diderot kisebb elbeszéléseiben, pl. a *Les deux amis de Bourbonne* címűben. De máshol, különösen a *Religieuse* címűben, pártember, s helytelenül jellemez.

mely az embert olyannak rajzolná, a milyennek látjuk, a falun és városban; hanem mindig azt tapasztaljuk, hogy egyszerű gép, melynek szervezetét mindenki ismeri. Az írók szócséplőgépnak, a politikusok szavazógépnak tartják, melyet elég a kellő helyen megnyomni, hogy aztán megadja a szükséges választ. Tettek helyett csak elvonásokat látunk, a természetről, értelemről, a népről, zsarnokokról, szabadságról szóló hosszú mondásokat, mint ha mindezek felfűjt, és a térségben czéltalanul egymásba ütköző léggömbök volnának. Ha nem tudnók, hogy mind ennek gyakorlati és borzasztó hatása lesz, azt hinnők, hogy mindez logikai játék, iskolai gyakorlatok, akadémiai fecsegések, eszmetani találgatások. S valóban az eszmetan, a század utolsó terméke ez, mely a klasszikai szellemen a végső csiszolást végzi, és azt betetőzi.

III.

A klasszikai szellem természetes folyama abban áll, hogy minden vizsgálódásban teljes bizalommal, tartózkodás és elővigyázat nélkül követessék a mennyiségtudósok módszere; néhány igen egyszerű és általános eszmét kivonni, körülírni és elszigetelni; azután, elhagyva a tapasztalatást, összehasonlítani, összevetni, és az így nyert mesterséges eredményből a tiszta okoskodás segélyével mindazon következtetéseket, melyek abban foglaltatnak, levonni. És ez eljárás annyira veleszületett a klasszikai szellemmel, hogy mindkét században egyaránt találko-

zunk vele, Descartes, Malebranche*, és a tiszta eszmék hirdetői között ép úgy, mint az érzések, a természetes szükségletek, a kezdetleges ösztönök hirdetőinél, mint Condillac, Rousseau, Helvetius, később Condorcet, Volney, Sièyes, Cabanis és Destutt de Tracy-nél. Hiába mondják az utóbbiak, hogy ők Bacon követői, és elvetik »a veleszületett eszmék« tanát; mert más kiindulási ponttal bírnak ugyan mint a cartesiusok, de ugyanazon úton haladnak, és mint ezek, csekély ingadozás után épen úgy cserben hagyják a tapasztalást. Ez óriási erkölcsi és társadalmi világban, ezen számtalan gyökérrel és ágakkal bíró emberi fáról csak a felületet és látható kérget hántják le; a felület alá nem képesek behatni, kezeik erre nem elég erősek. Nem is gyanítják, hogy ezen kívül is lenne még valami; a klasszikai szellemek útja rövid, felfogása korlátolt. Reájok nézve a kéreg, az egész fa, és ha a műveletet elvégezték, a száraz kihalt kéreg marad kezökben, s a törzshöz többé vissza nem térnek. A szellemi hiányosság és az irodalmi önszeretet következtében mellőzik a jellemző rész-

* »Az igazság megtudására elég figyelemmel kísérni azon világos eszméket, melyeket mindenki önmagában talál«, mondja Malebranche. (*Recherche de la vérité*. I. könyv 1-ső fejezet.) — »A könnyű és egyszerű bizonyítások hosszú láncolatai, melyeket a mértannal foglalkozók használnak, hogy a legnehezebb kérdések megoldására eljussanak, azon gondolatra vezettek, hogy mindazon dolgok, melyek az emberi ismeretek körébe esnek, egymásból következnek« mondja Descartes *Discours de la méthode* című munkájában. (I. 142.) — A tizenhetedik században eszméssel, a tizennyolcadikban érzésekkel dolgoznak, és pedig a priori, de az eljárás mindig ugyanaz, t. i. hasonlít a mennyiségtudósokéhoz, mely Spinoza erkölcsstanában is teljesen érvényre jut.

leteket, az élő tényt, a körülményes példát, a jelentőségteljes, bizonyító erejű, és teljes mintákat. Úgy szólván egy ilyen sem található Condillac *Logikájában* és *Az érzésekről szóló értekezésében*,* Destutt de Tracy *Eszmetanában*,** és Cabanisnak *A természeti és erkölcsi dolgokról szóló értekezésében*.*** Velők sohasem állunk a személyes észlelet biztos, kézzelfogható alapján, hanem mindig a levegőben függünk, a tiszta általános-ságok üres térségében. Condillac kijelenti, hogy a mennyiségtani eljárás alkalmazható a lélektanban, és hogy gondolkozásunk elemeit meg lehet fejteni a »hármasszabályhoz« hasonló művelettel. Sièyes a történelmet a legnagyobb megvetéssel illeti, és ugyancsak szerinte »a politika oly tudomány, melyet elvégzettnek hisz« † egy csapással, fejének némi megerőltetésével, mint a hogy Destutt de Tracy magyarázni akarván Montesquiuet, azt találja, hogy e nagy történetíró igen szolgailag ragaszkodott a történelemhez, és átdolgozza munkáját, a mennyiben a létező társadalom helyére azt teszi, a milyen-

* *Traité des sensations.*

** *Idéologie.*

*** *Rapports du physique et du moral.* — Lásd különösen »az égalj befolyásáról az erkölcsi természetre« (*De l'influence du climat sur les habitudes morales* című munkáját, mely oly tapogatódzó, annyira hiányoznak belőle a példák, s nincs egyetlen idézet sem Hippocratesből.

† Sièyes saját szavai. — Másutt még ezt mondja: »Az állítólagos történelmi igazságokban nincs több valóság mint az állítólagos vallási igazságokban.« (*Papiers de Sièyes, année 1772, Saint-Beuve Causeries du lundi* című munkája nyomán, V. 194.) — Már Descartes és Malebranche is ily megvetéssel viseltettek a történelem iránt.

nek a társadalomnak — szerinte — lennie kellene. Az emberi természetből vett oly csekély kivonattal még soha sem építettek ily szabályos és nagyszerű épületeket. Condillac az érzéssel megeleveníti a szobrot, azután, tiszta okoskodások sorozatával, a szaglásban, ízlésben, hallásban, látásban és tapintásban, egymásután keresi fel a feltétel gyanánt megállapított érzések hatását, s így részletesen megalkotja az emberi lelket. Rousseau egy szerződés segélyével megalapítja a politikai államot, s ezen egy meglevő szerződésből vezeti a minden helyes társadalom alkotmányát, kormányzatát és törvényeit. Condorcet egy művében, mely a század bölcsészeti végrendeletének tekinthető, kijelenti, hogy ezen módszer »a bölcsészet utolsó lépése, mely bizonyos tekintetben örök válaszfalat állított fel az emberi nem, és gyermekkorának régi hibái közt.« * »Ezen módszert az erkölcsökre, a politikára, a nemzetgazdaságra alkalmazva« odáig jutottak, hogy »az erkölcsi tudományokban majdnem épen oly biztos a haladás, mint a természettudományokban. Ezek által vált lehetővé az emberi jogok felfedezése. E jogokat, hasonlóan a mennyiségtudományhoz, egyetlen fő meghatározásból vezették le; s e meghatározás, hasonlóan a mennyiségtan fő igazságaihoz, a naponkénti tapasztalás által, mindenki által elismert, önmagában világos tény. — Ezen klasszikai iskola fenn fog maradni a forradalom s a császárság korán keresztül, egész az újjáalkotás koráig,** a szomorújátékkal együtt, melynek nővére,

* Lásd: Condorcet. *Esquisse d'un tableau historique de l'esprit humain*. Neuvième époque.

** Lásd: *Tableau historique présenté à l'Institut par Chénier* en 1808. Chénier bebizonyítja, hogy a klasszikai szellem e korban

a klasszikai szellemmel, mely mindkettőnek közös atyja; fő és souverain hatalmat képez, mely ép oly veszedelmes, a milyen hasznos, ép oly romboló mint létrehozó, ép úgy képes terjeszteni a hibát, mint az igazságot, ép oly megdöbbentő törvényeinek ridegsége, ítéleteinek korlátolt-sága, termékeinek egyöntetűsége, mint uralmának tartós-sága, és befolyásának általánossága által.

az irodalomnak minden ágában uralkodott még — Cabanis csak 1818-ban, Volney 1820-ban, Tracy és Siéyes 1836-ban, Daunou 1848-ban halt meg. 1845-ben Saphary és Valette még két párizsi lyceumban taníták Condillac bölcsészettét.

III. FEJEZET.

A két elem egyesülése. — I. A tan, következményei és jellege. — Az észnek új tekintélye az emberi dolgok kormányzásában. — Eddig ezen kormányzás szerepét a hagyomány viselte. — II. Az öröklött előítéletek keletkezése, természete és értéke. — Ennek tekintetéből az erkölcsök, a vallás és az állam törvényszerűek. III. A klasszikai ész nem fogadhatja el ez álláspontot. — A hagyomány régi és új jogcímei félreismertetnek. — Az ész a hagyomány szétrombolására törekszik. — IV. E működésben két korszak jelezhető. — Az első korszak: Voltaire, Montesquieu, a deisták és reformátorok. — Mit rombolnak le s mit tartanak fenn. — V. A második korszak: visszatérés a természethez. — Diderot, Holbach és az anyagelvűek. — Az élő anyag és az önszervezkedés elmélete. — Az állati ösztön erkölcstana és a jól felfogott érdek. — VI. Rousseau és a spiritualisták. — Az ember eredeti jósága. — A polgárisultság tévedése. — A tulajdon és a társadalom igazságtalanul vannak szervezve. — VII. A bölcsészeti párt elbukott harcosai. — Naigeon, Sylvain Maréchal, Mably, Morelly. — A hagyomány és a belőle származott intézmények teljesen elvesztik hitelüket.

I.

A felsorolt tudományos vívmányoknak az épen imént jellemzett klasszikai szellem általi feldolgozásából egy oly tan származik, mely kinyilatkoztatásnak látszik lenni,

s mely, ezen jogcímmel fogva magának követeli az emberi dolgok kormányzását. Midőn az 1789-iki korszak közeledik, elismerik az emberek, hogy a »felvilágosodás századában«, az »ész korszakában« élnek, s hogy az emberiség azelőtt gyermekkorát élte, most azonban »nagykorúvá« lőn. Végre kinyilvánult az igazság, és legelőször látjuk uralkodni a földön. Ehhez kiváló joga van, miután az igazság. Parancsolnia kell mindennek, mert természeténél fogva általános E két dogma következtében a tizen-nyolezadik század bölcsészete a valláshoz hasonlít, t. i. a tizenhetedik század puritanismusához, és a hetedik század mahomedanismusához. Ugyanazon lendületet látjuk a hitben, reményben és lelkesülésben; ugyanazon terjedési és uralkodási szellemet, látjuk ugyanazon nyerseséget és türelmetlenséget, ugyanazon becsvágyat az ember újra alkotásában és az egész emberi életnek előre meghatározott jelleg szerint átalakításában. Az új tannak is meg lesznek tanítói, hitágazatai, népszerű kátéja, vakbuzgósággal telt hívei, inquisitorai és vértanúi. Ép oly nagy hangon fog szólani mint elődei, mint törvényes souverain. kit eredeténél fogva megillet a dictatura, s minden lázadás, mely ellene irányúl vétek, vagy örültség. De különbözik elődeitől az által, hogy az ész nevében uralkodik, míg amazok az isten nevében tették ezt.

Tény, hogy az ész tekintélye új dolog volt. Eddig, az emberi tények és vélemények kormányzásában az észnek csak alárendelt és csekély része volt. A buzditás és az irány megjelölése másfelől jött; a hit és engedelmesség örökségek valának; az ember keresztény volt és alattvaló, mert kereszténynek és alattvalónak született. — A keletkező bölcs észetés a vizsgálódásait meg-

kezdő ész társaságában találkozunk megtartott törvényekkel, elismert hatalommal, uralkodó vallással; az új épületnek minden köve támasza a másiknak, s egyik elmélet a másikon nyugszik. De melyik az őket összetartó közös vakolat, hol van az első alapkő? — Ki ad tekintélyt mindazon polgári szabványoknak, melyek a házasságot, végrendeleteket, örökösödést, szerződéseket, tulajdont, egyéneket szabályozzák, ki ad tekintélyt, mondom, e gyakran sajátos és egymásnak ellentmondó szabványoknak? Első sorban az emlékezetet meghaladó szokás, mely az egyes tartományok, a föld viszonyai, az egyén különfélesége és állapota szerint különböző, azután a király akaratára, ki a szokásokat feljegyezteté és szentesíté. — Ki ad tekintélyt ez akaratra, a fejedelem fő hatalmának, mint első rangú nyilvános hatalomnak? Első sorban a nyolcz százados birtoklás, az örökösödési jog, mely hasonlít ahhoz, melynek erejénél fogva mindenki élvezi a maga birtokát, a maga földjét, melynek erejénél fogva a megállapított tulajdonjog, melynél fogva az állam, annak első megalapítójától kezdve, az elsőszülöttől ismét ennek elsőszülöttére száll, utolsó életben levő ivadékaig, továbbá a vallás, mely azt parancsolja az embereknek, hogy a tényleges hatalomnak hódoljanak. — De ki ad tekintélyt ezen vallásnak? Legelőször is tizen-nyolcz százados hagyomány, régi és összhangzó tanúságok végtelen sorozata, hatvan letűnt nemzedéknek folytonos hite; továbbá, annak keletkezésekor Krisztus jelenléte a földön és az ő tanai, és még régebből a világ kezdetétől fogva Isten szava és parancsa. — És így az egész társadalmi és erkölcsi rendben a múlt igazolja a jelent; ez intézmények régisége azoknak jogcím

gyanánt szolgál, és ha mindezen, a kor által megszilárdított rétegekben, a földalatti mélységekben a végső, s így legelső alapkövet keressük, azt az Isten akaratában találjuk fel. — Az egész tizenhetedik században él még ez elmélet minden ember lelkében, megállapított szokás és a velők született tekintély alakjában; ezt nem teszi senki a vizsgálat tárgyává. Úgy tekintik ezt, mint az emberi szervezet élő szívét: azon pillanatban, melyben valaki azt érinteni akarná, visszavonulnak; mert ösztönszerűleg érzik, hogy ha megérintetik, talán megszűnnék dobbanása is. A legfüggetlenebbek is, élőkön Descarteszel, nem igen szeretnék, ha összezavartatnának ama rájongó speculativ szelleműekkel, kik a helyett hogy a megszokás által egyenessé tett úton járnának, vakok módjára egyenes irányban, tüskén-bokron keresztül sietnek előre. És ők, midőn hitöket a rendszeres kételynek áldozzák fel, »a hit igazságait« nem csak kiveszik, és mint a szentélyt félre állítják:* hanem, még azon dogma is, melytől mint hívék, megszabadultak, megmarad elméjükben, hatásosan, lappongva, tudtokon kívül vezetve őket, és bölcsészetöket a kereszténységnek előkészületévé és megerősítésévé tevén.** — Röviden, a tizenhetedik században a fő eszméket a hit, annak gyakorlása, a vallási és politikai intézmények szolgáltatják. Akár elismerje az ész, akár nem, még sem egyéb mint alárendelt hivatalnok, szónok, feldolgozó, melyet a vallás és egyeduralom

* Lásd: Descartes. *Discours de la méthode.*

** Ezt világosan láthatjuk Descartesnél, és pedig mindjárt második fellépése után. (A tiszta ész elmélete, az Istenről való fogalom, létének bizonyítéka, értelmünk igazsága bebizonyítva Isten igazsága által, stb.)

a maguk érdekében dolgoztatnak. Kivéve Lafontainet, ki véleményem szerint ebben és minden más tekintetben egyedül áll, a legnagyobb és legfüggetlenebb gondolkozók, mint Pascal, Descartes, Bossuet, Labruyère a megállapított uralomtól veszik a természetre, az emberre, a társadalomra, a jog és kormányzásra vonatkozó fogalmakat.* A míg az ész ezen működésre szorítkozik, hivatása olyan mint az állam tanácsosaé, mint a rendkívüli hitszónoké, kit főnökei a bölcsészet és irodalom országában, hol ide, hol oda küldenek az ige hirdetésére. Az ész, távol attól, hogy romboljon, szilárdít; s valóban a regensség koráig fő feladata, hogy jó keresztényeket és hű alattvalókat képezzen.

De íme a szerepek megváltoznak; a hagyomány a legfelső fokról leszáll a másodikra, s az ész a másodikról a legfelsőre száll. — Egy részről a vallás és az egyeduralom XIV. Lajos alatt túlzásaik és gonosztetteik, XV. Lajos alatt meglazulásuk és elégtelenségök által, apránként rombolják le az öröklött tisztelet és gyermeki engedelmesség alkotmányát, mely alapúl szolgált, és mely eszményibb magasságban tartá őket. és megmenté minden vizsgáltatástól és kételyektől; a hagyomány tekintélye ennél fogva észrevétlenül fogy és eltűnik. Más részről ismét a tudomány, nagyszerű és sokféle felfedezései által, részenként alkotja meg az általános bizalom és meghódolás alapját, mely ez által az érdeklő

* Lásd : Pascal. *Pensées*. (Sur l'origine de la propriété et des rangs.) *Les provinciales*. (Sur l'homicide et le droit de tuer). — Nicole. *Deuxième traité de la charité et de l'amour propre*. (Sur l'homme naturel et le but de la société). — Bossuet. *Politique tirée de l'Écriture sainte*. — Labruyère. *Des esprits forts*.

tudvány állapotából nyilvános hatalom magaslatára emelkedik; s így az ész tekintélye fokról-fokra nagyobbodik, és minden helyet elfoglal. — S elérkezik a pillanat, melyben e második tekintély teljesen leigazza az elsőt, s a fő eszmék, melyeket a hagyomány magának fentartott, az ész foglaltatásai előtt hátrálni kénytelenek. A vizsgálódás behat a tiltott szentélybe. Az emberek a helyett hogy meghajolnának, vizsgálódni kezdenek, a vallást, az államot, a törvényeket, szokásokat, szóval az erkölcsi és gyakorlati élet valamennyi szerveit elemzés alá veszik, hogy azokat az új tan igényeinek megfelelő alakban fentartsák, visszaállítsák, vagy másokkal helyettesítsék.

II.

Ha a tan teljessé, és az ész, a történelem által kimíveltetve, kritikaivá lett volna, ennél jobbat kívánni sem lehetett volna, mert akkor azon állapotba jutott volna, hogy kiszorított vetélytársát megértse. Mert ez esetben a hagyományban nem látott volna oly bitorlót, melyet elűzni, hanem az elsőszülött nővért, melynek a maga jogát meg kell adni. Az öröklött elfogultság az észnek egy bizonyos neme, mely önmagát nem ismeri. Meg van ez előítéletnek is azon jogosultsága, melylyel maga az ész bír, de nem képes azt megtalálni, s a jó és helyes igények helyett helyteleneket támaszt. Levéltárai el vannak ásva; hogy azokat napvilágra hozza, oly vizsgálódásokra van szüksége, melyekre nem képes; de azért e levéltárak léteznek, s a történelem mai nap felfedezi azokat. — Ha közelről tekintjük a dolgot, azt találjuk, hogy valamint a tudománynak forrása, úgy ezé

is a tapasztalások hosszú időn át megszerzett sokasága; számtalan tapogatódzás és kísérletek útján az emberek azon meggyőződésre jutottak, hogy az életnek és gondolkodásnak egy bizonyos neme alkalmas az ő helyzetökhöz, hogy ez a bizonyos mód a leggyakorlatibb mindannyi közt, a legjótékonyabb, s hogy a kormányzat és a dogmák, melyeket ma önkényesen megállapított egyezésnek tekintünk, egykor a közjó igaznak tartott rendszabályai voltak. Gyakran még ma is azok; legalább, nagy vonásokban nélkülözhetlenek, és biztossággal mondhatjuk, hogy, ha valamely társadalomban a fő előítéletek egy csapásra megszűnnek, az ember, megfosztatva azon értékes hagyatékoktól, melyeket elmúlt századok bölcseségétől öröklött, hirtelen visszaesnék a vad állapotba, és ismét azzá lenne a mi volt, t. i. nyugtalan, kiéhezett, kóborló és üldözött farkassá. Volt idő, mely nem bírt ez örökséggel, vannak ma is oly népek, melyek ennek teljesen híjával vannak.* A lelki műveltséget az képezi, hogy az emberek ne éljenek emberek húásával, ne öljék meg a már tehetetlen és terhőkre való aggokat, ne tegyék ki, ne adják el, vagy ne öljék meg gyermekeiket, kikkel nem tudják mit csináljanak, hogy csak egy nejük legyen, borzadjanak a vérbüntől és a természetellenes szokásoktól, hogy egy meghatárolt földdarabnak egyedüli és elismert tulajdonosai legyenek, hogy hallgassanak a szemérem, emberség, becsület, lelkiismeret, és az egykor ismeretlen és csak lassanként megállapított intézmények belső hangjára. S a miért ezeket bizalommal elfogadjuk, nem ke-

* V. ö. Sir John Lubbock. *Origine of civilization*. — Giraud-Teulon, *Les origines de la famille*.

vésbbé szentek, sőt, ha vizsgáljuk azokat, s a történelmen végig menve követjük fejlődésöket, még szentebbeknek tűnnek fel, s oly titkos erő gyanánt nyilvánulnak előttünk, mely barmok csordájából emberi társaságot alkotott. — Általában, mennél közönségesebb és régibb valamely szokás, annál mélyebb, t. i. bölcsészeti, egészségi és társadalmi indokokon alapszik. Majd, mint a kasztok elkülönítésében, szükség volt arra, hogy valamely hősies vagy gondolkozó faj a maga tisztaságában fentartassék, s így megakadályoztassék az oly vérvegyülés, mely által silányabb elem észbeli gyengülését és aljas ösztöneit ottotta volna bele.* Majd, mint pl. a szeszes italok és a húsételek élvezésének megtiltásában, az égalj igényeinek kellett engedelmeskedni, melyek növényételekkel való táplálkozást ajánlottak, vagy hogy az oly faj, melyre nézve az erős italok élvezése káros lett volna, azoktól megóvassék.** Majd ismét, mint az elsőszülöttségi jog intézményében, előre is ki kelle jelölni és e szerint nevelni azon katonai parancsnokot, kinek a sereg engedelmeskedjék, vagy a polgári főnököt, ki fentartja az uralmat, irányozza annak kiaknázását és fentartja a családot.*** — Ha van érv a szokás törvényesítésére, még nyomatékosabbak vannak a vallás szentesítésére. Víz-

* Ez az indusok kasztrendszerének elve; s ellentétben áll az árjaiak és a benszültött szudrák és páriáknak elvével.

** Varigny szerint — *Quatorze ans aux îles Sandwich* — ez elvből kiindulva a hawaii szigetek lakói törvényt hoztak, mely megtiltá a szeszes italok eladását a benszültöttek számára, de az európaiak számára megengedi.

*** V. ö. Leplay. *De l'organisation de la famille.* (Histoire d'un domaine dans les Pyrénées.)

gáljuk azokat, de nem általánosságban, nem ingadozó ismeretek vezetése mellett, hanem alapjában, keletkezésekor, írott emlékeiben, például vevén egyikét azoknak, melyek jelenleg uralkodnak a világban, a keresztény, bráma, mohamedán és buddha vallásban. A történelem némely válságos pillanataiban, az emberek, kilépve korlátolt, kicsinyes világukból, a határtalan mindenséget egy pillantással tekintik át; az örök természet fenséges képe egy csapásra leveté a fátyolt, mely elfedé; magasztos megindulásukban azt gondolják, hogy felismerték annak elvét, s ha ezt nem is, de legalább néhány vonását észrevették. És, csodálatos összetalálkozás folytán épen e vonások voltak az egyedüliek, melyeket századuk, fajuk, a fajok egy csoportja, az emberiség egy töredéke megérteni képes volt. Az ő szempontjuk volt az egyedüli, melyet a fokozatosan alattok álló sokaság elfogadhatott. Az emberek milliói, a nemzedékek százai csupán az ő útjokon közeledhettek az isteni dolgokhoz. Amaz emberek kimondák az egyetlen szót, a hősiest vagy gyengédet, a lelkesültöt vagy megnyugtatót, az egyedülit, melyet körülöttök és utánok a szív és ész hallani kívánt. az egyetlen, mely mélyen észlelt szükségleteknek, számtalan törekvéseknek, öröklött tehetségeknek, az észbeli és erkölcsi épületnek megfelelő volt; amott az indusok és mongolok, emitt a semiták és európaiak, a mi Európánkban a germánok, latinok és szlávok számára; úgy, hogy ez ellentmondások nemcsak el nem ítélik ama szót, de igazolják, mert különfélesége alkalmazását, ez pedig jótékonyágát idézi elő. — E szó nem üres alak. Az oly nagyszerű érzés, az oly terjedelmes és átható előrelátás, az oly gondolat, melynek segélyével az ember felkarolva a dolgok

végtelenségét és mélységét, oly nagy mértékben lépi túl balandó állapotának rendes határait, felülről jövő megvilágíttatáshoz hasonlít; könnyen változik azután ez látomássá, soha sincs távol a lelki elragadtatástól, csupán jelvények által képes magát kifejezni, és létrehozza az isteni alakokat.* A vallás, természeténél fogva, a hit kíséretében járó metaphysikai költemény. Ezért van hatása és népszerűsége; mert, kivéve a választottak végtelenül kis csapatát, a sokaságra nézve tiszta eszme nem egyéb üres szónál, s az igazság kénytelen testet öltetni, hogy érzékihető legyen, szüksége van külső isteni tiszteletre, legendákra, szertartásokra, hogy ezek segélyével beszélhessen a néphez, a nőkhöz, a gyermekekhez, az egyszerűekhez, a gyakorlati életet élők nagy tömegéhez, magához az emberi lélekhez, melynek eszméi, akaratlanul is, képekké változnak át. E kézzelfogható alak következtében a vallás nyomatékos súlylyal nehezедhetik a lelkiismeretre, ellensúlyozhatja a természetes önzést, korlátok között tarthatja az állati szenvedélyek örületos rohamait, az akaratot az önmegtagadásra és önfeláldozásra vezetheti, kiragadhatja az embert önmagából, hogy teljesen az igazság vagy mások szolgájává tegye, és remetéket s vértanúkat, a szeretet testvéreit és hitküldéreket alkosson belőlök. A vallás tehát minden társadalomban értékes és természetes szerv. Az embereknek szükségök van rá, egy részt azért, hogy a végtelenségre gondoljanak és helyesen éljenek; ha ez hirtelen megszűnnék, szívökben egy nagy fájdalommas ür támadna, és egyik a másik iránt sok rosszat kö-

* Lásd különösen a brámák irodalmában a nagy metaphysikai költeményeket és a Puránákat.

vetne el; más részt, hasztalan igyekezett volna azt tőlök elragadni, s a kéz, mely e czélból nyúlna feléje, csak a külső burkolatot ragadná meg, és véres küzdelem után hátrálni kényszerülne; gyökere sokkal mélyebb, hogysen ki lehetne irtani. — Ha végre, a vallás és a szokások után az államot tekintjük, t. i. a fegyveres hatalmat, mely a testi erőnek és az erkölcsi tekintélynek egyaránt birtokában van, azt látjuk, hogy forrása majd ugyanily nemes. Legalább Európában, Oroszországtól kezdve Portugáliáig és Norvégiától a két Siciliáig, eredeténél és lényegénél fogva az állam katonai intézmény, melyben a hősiesség a jog védnökének szerepét viselte. Itt és ott, az összevegyült fajok és elbukó társadalmak tömkelegében találkozott egy-egy ember, ki, tekintélyénél fogva, maga köré gyűjti híveinek seregét, kiűzi az idegeneket, megfékezi a rablókat, visszaállítja a közbiztonságot, megjavítja a földművelést, megalapítja a hazát, és hivatalát, mint az igazság öröklő védnöke és mint született hadvezér, maradékaira hagyja. Ezen folytonosság következtében, egy nagy mérvű nyilvános többség elvonatik a versengések elől, egy családban lesz állandóvá, biztos kezek ragadják magukhoz; s a nemzetnek ezentúl lesz élő középpontja, s minden jog megtalálja a maga látható védnökét. Ha a fejedelem feladatának körén belől marad, ha visszatartatik attól, hogy az önkény lejtőjére lépjen, ha nem merül el az önzésben: akkor a hatalma alatt álló ország a legjobb kormányzásban részesül, a milyet csak képzelni lehet, s a kormányzás nemcsak a legszilárdabb, s így a legképesebb, legalkalmasabb arra, hogy hús—harmincz millió embert együtt tartson, de egyszersmind a legszebb, mert az odaadás megnevesítené a parancsolást és enge-

delmeskedést, és mert a katonai hagyomány folytonossága következtében, a hűség és a becsület fokról fokra összefűzi a vezért kötelességeivel és a katonát vezérével. — Az öröklött elfogultság igen jogérvényes igényei ezek; látjuk, hogy, mint az ösztön, ez is az ész egyik vak alakja. S azon körülmény, mely ezt törvényesíti, abban áll, hogy arra, miszerint hatásos legyen, az ész maga adja meg neki alakját. Valamely tan csak akkor lesz tevékeny, ha vakká lett. Hogy működésbe jöhessen, hogy a lelkek feletti kormányzást magához ragadja, hogy a tevékenységnek rugójává legyen, szükséges, hogy a lélekben, mint kész dogma, mint elfogadott szokás, mint megállapodott hajlam, mint családias hagyomány, foglaljon helyett, s kell, hogy az értelmiségnek mozgalmas magaslatairól leszálljon, s az akarat mozdulatlan alapjain megszilárduljon; csak ekkor képezi a jellemnek egy részét, és válik társadalmi hatalommá. De, ugyane tény által megszűnik egyszersmind bíráló lenni és tisztán látni; már nem tűri az ellentmondást vagy kétséget, nem ad helyett a korlátozásnak és árnyéklatoknak; már nem ismeri, vagy rosszul becsüli fel saját bizonyító érveit. A haladás végtelenségében ma körülbelől annyira hiszünk, mint a hogy az emberek egykor az eredeti bűnben hittek; véleményeinket, egészen készen még mindig felülről kapjuk, és a tudományok akademiája sok tekintetben a régi zsinatok tekintélyével bír. A hit és engedelmisség, kivéve néhány szaktudósnál, sohasem gondolkozik, és az ész hasztalan boszankodnék a miatt, hogy az előítélet vezérli az emberi dolgokat, miután, hogy azokat vezethesse, magának is előítéletté kellene válnia.

III.

Szerencsétlenség volt, hogy a tizennyolczadik században az ész klasszikai volt, és hiányzottak benne mindazon képességek, mind egyéb segédeszközök, melyek segítségével megérthette volna a hagyományt. Az emberek első sorban nem törődtek a történelemmel; a tudományosság, unalmas és nehézkes levén, visszataszító volt; lenézték a tudós szerkesztményeket, a nagy szöveggyűjteményeket, a bírálat hosszú munkáját. Voltaire gúnyolta a benedekrendű tudósokat. Montesquieu, hogy *A törvények szellemét* megkedveltesse, élczetek faragott a törvényekre. Raynal, hogy *A keletindiai kereskedetemi történetét* terjeszthesse, Diderot szavadatait fűzette hozzá. Barthélemy kénytelen volt a görög erkölcsök valódiságát irodalmának fénymázával bevonni. A tudomány kénytelen volt epigrammaivá vagy szónokiassá lenni; a mesterkélt és nyers részletezés a világfiakból álló közönség nem tetszését idézte volna elő; a szép irány elhagyta vagy meghamisította az apró, nyomatékos tényeket, melyek a régi jellemeknek megadták sajátos lényegöket és eredeti kinyomatukat. — De még ha ez írók elég bátrak lettek volna is, hogy azokat feljegyezzék, az emberek nem értették volna meg ezek jelentését és horderejét. Hiányzott a rokonszenves képzelő erő; az emberek nem tudtak saját magukból kilépni, nem távoli szempontokra helyezkedni, nem elképzelni az emberi szellem sajátos és erőszakos állapotát azon elhátározó és termékeny pillanatokban, midőn életképes lényt, uralkodásra termett vallást, állandóságra alapult államot hoz létre. Az ember csupán a tapasztalásnak segélyével tud magának képzeleteket alkotni, s vajjon tapasztalásaik

mely részében találhattak volna ezen világ emberei elég anyagot, hogy el tudják képzelni e vajúdás kinjait? Hogyan lettek volna képesek ennyire fegyelmezett és szeretetreméltó szellemek megérteni egy apostol, egy szerzetes, egy barbar vagy hűbéri államalkotó érzéseit, hogyan lettek volna képesek ezen, az őket megfejtő és igazoló környezetben az őket körülvevő tömeget látni, először is az elcsüggedt lelkeket, kiket titokzatos ábrándok tartottak kizárva, az ösztönök és bálványimádásnak hódoló, állatias, vad és erőszakos embereket, kik félig ábrándozásban gondolkoztak, és akaratuk ellentállhatlan hajlamait követték? Az okoskodó ész nem fogta fel az ily alakokat, s hogy azokat egyenes vonalú keretökbe szorítani lehessen, újra meg kellett azokat alkotni; Shakespeare Macbethjét Ducis, a Korán Mahomedjét Voltaire alakította át. És így, miután nem látták a szellemet, félreismerték az intézményt is; nem gyaníták, hogy az igazság csupán a legendákban tudott nyilatkozni, hogy a jog csak az erőszak segítségével tudott megszilárdulni, hogy a vallás kénytelen volt a papi, az állam, a katonai alakot elfogadni, és hogy a góth épületnek épen úgy mint a más ízlésűnek, megvan építkezési modora, megvannak arányai, megvan egyensúlya, szilárdsága, haszna, sőt szépsége. — Továbbá, miután a multat sem értették meg, a jelen is érthetetlen volt reájok nézve. Nem volt helyes fogalmuk a parasztról, munkásról, a vidéki polgárról, sőt még az alsó rangú nemesről sem; csak távolról, félig elmosódva, a bölcsészek elméletei és az érzelgős köd által, vették őket észre. A derék emberek csapatát »két-háromezer« * világfi alkotta, s ezek

* Lásd: Voltaire *Dictionnaire philosophique* című munkájában a »Supplices« cikket.

nem léptek ki a maguk köréből. Ha kastélyaikból, vagy utazásaik közben néha meglátták a népet, ez csak futólagosan történt, körülbelől úgy, a hogy a postalovakat, vagy a majorságukhoz tartozó marhaállományt nézték meg, kétségtelenül némi részvéttel, de a nélkül, hogy annak bús gondolatait és homályos ösztöneit eltalálták volna. Nem tudták elképzelni kezdetleges szellemi állapotát, eszméinek ritkaságát és szivósságát, a mindennapi, gépies élet korlátoltságát, mert az a kézi munkával és a mindennapi kenyér miatti gondokkal volt elfoglalva, a szűk láthatár körén belől mozgott, nem a szent helyekhez, szertartásokhoz, papokhoz való ragaszkodását, nem mélyen fekvő haragját, megcsökönösödött bizalmatlanságát, képzelődésen alapuló hiszékenységét, az elvont jog és a nyilvános események megértésében való tehetetlenségét, nem azon néma munkát, melynek következtében a politikai újdonságok agyában kísértetes és dajka-mesékké válnak, nem azt, hogy a birkanyájhoz hasonlóan elkapja a ragályossá válható örültség, a bikáéhoz hasonló vak düh, s mindezen jellemző vonások, melyeket a forradalom napvilágra hozott. Húsz millió, sőt tán még nagyobb volt azok száma, kik alig léptek túl a közép-kor értelmi állapotán; s ezért a nép által lakott társadalmi épület fő vonalai szükségképen a közép-korból valának véve. Ki kellett azt javítani és tisztogatni, ablaknyílásokat kellett rajta ütni, lerontani a zárat, de megőrizni az alapokat, a fő részeket és az általános berendezést; máskülönben, a lakosok, miután azt lerombolák és tíz éven át vadak módjára, szabad ég alatt tanyáztak, kénytelenek lettek volna azt, majdnem ugyanazon terv szerint ismét felépíteni. A míveletlen emberre nézve, ki még nem érkezett el a gon-

dolgozáshoz, a hit csupán látható jelektől, az engedel-
messég csupán a testi erőszaktól függ; a vallást csak a
lelkésben, az államot csak a rendőrben tudja elképzelni.
— Az egyetlen Montesquieu, e század legtanultabb, leg-
éleselmjűbb és legnyugodtabb írója, fedezte fel ez igaz-
ságokat, mert ő tudós, bűvár, történész és jogász volt
egyszersmind. De ő, mint a jóda, mondásokban és talá-
nyokban beszélt; s valahányszor hazájának és korának
dolgairól kezdtek vele beszélni, megfutott, mintha izzó
parázson állana. Ezért tisztelték, de elszigetelve állott,
híres volt, de nem bírt befolyással. — A klasszikai ész
nem akart ily messzire menni, hogy a régi és új embert
ily fáradságosan tanulmányozza. * Rövidebbnek és kényel-
mesebbnek találta, eredeti hajlamát követni, behúnyni
szemeit a valódi ember látása előtt, visszatérni szokott
ismereteinek körébe, s onnan meríteni az emberről való
általános ismeretét és erre építeni, a levegőben. — E ter-
mészetes és határozott vakság következtében, nem látja
többé a fenmaradt intézmények régi, élő gyökereit; s mi-
után nem látja azokat, tagadja létezésüket. Az öröklött
előítélet tiszta előítélet lesz reá nézve; a hagyománynak
már nincs meg létezési joga, és uralma csupán bitorlás.
A felfegyverzett ész ezentúl elődje ellen háborúra indul,
hogy elragadja tőle a lelkek feletti uralmat. és hogy a
hazugság birodalmának helyére az igazságét állítsa.

IV.

E nagy vállat útján két megálló hely van. Némelyek
okosságból vagy félelemből megállanak az út közepén;

* Lásd a *Résumé des cahiers*, par Prudhomme (1789) Elő-
szavát.

mások, szenvedélyből, vagy következetességből végig mennek azon. — Az első háború megfosztja az ellenséget külső védműveitől és határerődeitől; ezt Voltaire teszi, ki a bölcsészek seregét vezérli. Az öröklött előítélet leverésére másokat állítanak vele szembe, melyeknek uralma épen oly tény, és melyeknek tekintélye nem kevésbbé van elismerve. Montesquieu egy perzsa szemüvegén át nézi Franciaországot, és Voltaire Angliából visszatérve, az angolokról, mint ismeretlen fajról beszél. Az uralkodó dogmákkal és vallásokkal szemben, a különféle keresztény felekezetekéit, mint az anglikánok, quakerek, presbyteriánusok, sociniánusokéit, valamint a régi és távollevő népeket, mint a görögök, rómaiak, egyiptomiak, mohamedánok, gueberek, Bráma imádóit, a kínaiak és egyszerű bálványozókéit nyílt vagy rejtett gúnynyal fejtegetik. A pozitív törvényekkel és megállapított szokásokkal szemben, feltűnő szándékkal fejtegetik a többi alkotmányokat és erkölcsöket, a kényuralmat, a korlátolt egyeduralmat, a köztársaságot, emitt az államnak alávetett egyházat, amott az államtól függetlent, egy országban a kasztokat, másban a soknejűséget, és, egyik helyről a másikra, egyik századból a másikba térve az alaperkölcsek különféleségét, ellentmondását, ellentéteit, de melyeket mind, a maguk helyén, a hagyomány egyaránt szentesített, és melyek törvényszerűen képezik a nyilvános jogot. E pillanattól kezdve megszűnt a bűverő. A régi intézmények elvesztik isteni jellegüket; emberi művek lesznek. A hely és pillanat igényei, az illem és megegyezés gyümölcsei. A kétely behat minden résen. A kereszténység helyére az ellene küzdő nyílt ellenségeskedés, folytonos és elkeseredett vitatkozás lép; mert a kereszténység államvallás czíme alatt elfoglalja az

első helyet, a szabad gondolatokat megrendszabályozza, elégetteti a könyveket, az írókat bebörtönözteti vagy zaklatja, és mindenütt mint természetes és hivatalos ellenség lép fel. Ezen kívül, az önsanyargatás vallásának címén nem csupán az új bölcsészet által megtúrt szokásokat itéli el, hanem a természeti hajlamokat is, melyeket ez feljogosít, s a földi boldogságra vonatkozó ígéreteket, melyeket ragyogó színben állít szemeink elé. Ennek következtében a szív és ész ellenséges állást foglal a kereszténységgel szemben. — Voltaire az Írással kezében üldözi a kereszténységet történelmében, elejétől végig, kezdve az első bibliai elbeszélésektől az utolsó bulláig, kérlelhetlen indulatossággal és lendülettel, mint ítész, mint történész és földleíró, mint gondolkozó és erkölcs-tanító, ellenőrzi forrásait, szembe állítja egymással a bizonyosságokat s a nevétségességet, mint fulánkot bocsátja be minden gyengébb bizonyítékba, melyekben a fellázadt ösztön küzdelemre száll titokzatos fogsága ellen, és minden kétes helyre, hol későbbi becsempészések megváltoztatták az eredeti épületet. — De tiszteletben tartja annak első alapját, s a század legnagyobb írói követik őt ebben. A hamis positiv vallások megett, a valódi természeti vallás van elrejtve. Ez a hiteles és egyszerű Írás, melynek a többiek csak meghamisított és bővített forrásai. Vegyük el a későbbi és különböző hozzátoldásokat; megmarad az eredeti, s e közös kivonat, mely után valamennyi másolat készült, a deismus. — Hasonló eljárást tapasztalunk a polgári és politikai törvények terén is. Minő össze nem függő a régi góth épület modora Franciaországban, hol annyi intézmény marad fenn még akkor is, midőn haszna megszűnik, hol a szabadalmakat a szol-

gálmányok már nem igazolják, hol a jogok visszaélésekké fajultak ! Mily kevésbé illik ezen építészet egy modern nép számára ! Mire valók egy egyesített országban mind-ezen hűbéri válaszfalak, melyek elkülönítik egymástól a rendeket, testületeket, tartományokat ? Minő élő ellentmondások a souserain érsek, ki egy fél tartomány ura, a káptalan, mely tizenkétezer jobbágynak parancsol, a szalon-abbé, ki a kolostornak, melyet soha sem látott, bő jövedelmét élvezi, a nagy kegydíjjal ellátott főúr, ki az előszobában álldogál, a hivatalnok, ki megveszi az igazságszolgáltatás jogát, az ezredes, ki mihelyt kilép az iskolából, öröklött ezredének vezérletét átveszi, a párizsi kereskedő, ki Franche-Comtéban egy évre házat bérelve magának, egyedül ez által elfecsérli javai és személye feletti jogait. Ily példák egész Európában vannak. A legjobb, a mit »egy fegyelmezett nemzetről« * mondhatunk, az, hogy törvényei, szokásai és erkölcei »félig visszaélésekből, félig eltúrt szokásokból« állanak. — De, ezen egymásnak, sőt önmaguknak is ellentmondó pozitív törvényhozások megett van egy természeti törvény, mely a törvénykönyvek sorai között olvasható, mely az erkölcsökben alkalmaztatik, s a szívekbe van írva. »Mutass nekem oly országot, melyben becsületes dolog volna, elragadni tőlem munkám gyümölcsét, megszegni az ígéretet, hazudni, hogy ártani lehessen, rágalmazni, gyilkolni, bebörtönözni, hálátlannak lenni a jóltevők iránt, megütni az atyát vagy anyát, midőn az gyermekének táplálékot nyújt.« — »A mi igazságos vagy igazságtalan, az egész világon ennek tartatik« s a legrosszabb társadalomban

* Lásd: Voltaire. *Dialogues. Entretiens entre A, B, C.*

az erő bizonyos tekintetben a jog szolgálatában áll, épen úgy, mint a legrosszabb vallásban, még a túlzó dogma is bizonyos tekintetben egy legfőbb építészre enged következtetni. — Ha a vallásokat és társadalmakat vizsgálat által elemeikre felbontjuk, az olvasztó tégely fenekén, az egyik az igazságnak, a másik az igazságosságnak némi maradványát fogja feltüntetni; csekély ez, de értékes, hasonló az aranyrúdhoz, melyet a hagyomány fentart, az ész megtisztít, és mely lassanként megtisztulva a salaktól, feldolgoztatik, mindenféle használatra alkalmaztatik, és a vallás összes lényegét s a társadalom szövődékének valamennyi szálait megadja.

V.

Itt kezdődik a második bölcsészeti vállalat. Ezt két sereg vezérli, az első az encyclopaedistáké; melynek egyik részét kételkedők teszik, mint d'Alembert, másikat félpantheisták, mint Diderot és Lamarck, harmadikát a nyílt istentagadók és száraz anyagelvűek, mint Holbach, Lamettrie, Helvetius, később Condorcet, Lalande és Volney, mindannyian különbözők és függetlenek egymástól, de mindannyian egyértelműek abban, hogy ellenségek a hagyomány. A hosszas ellenségeskedés hatása, hogy minél tovább tart a küzdelem, annál elkeseredettebb lesz; mindent el akarnak foglalni, az ellenséget teljesen kiüldözni és kivetni elfoglalt helyeiből. Nem akarják elismerni, hogy az ész és a hagyomány együttesen és összhangzóan védelmezzék ugyanazon erődöt; mihelyt az egyik belép, a másiknak távoznia kell; s ezentúl egy

előítélet állapíttatik meg a másik előítélet ellenében. — Igaz, hogy Voltaire »a pátriárka, nem akar lemondani a maga jutalmazó és boszuló istenéről«; * nézzük el nagy szolgálatait fejében a babona e maradékát benne; de tekintsük mi a kísértetet, melyet ő a gyermek szemeivel nézett, a férfiú szemeivel. Mi e kísértetet a hit által kapjuk, de a hit mindig gyanus. A tudatlanság, félelem, képzelődés, csupa csalékony hatalmak, hozták létre. Kezdetben a vad ember fétise volt; hasztalan tisztogattuk meg és bővítettük, eredetét nem tagadja meg soha; története azon öröklött álmé, mely az örült és nyers agyvelőben szülemlett, s nemzedékről-nemzedékre, még a mívelt és egészséges agyvelőben is tovább tart. Voltaire azt akarja, hogy ez álom igaz legyen, mert másként nem tudja megfejteni a világban látható szép elrendezést és mert az óramű feltételezi az órás létezését. Csakhogy elébb be kellene bizonyítani, hogy a világ valóban óraműhöz hasonlít, és kutatni kellene, vajjon azon tökéletlen rend, a mely benne uralkodik, nem fejthető-e meg jobban egy egyszerűbb, és a tapasztalásnak megfelelőbb feltevés által, t. i. az örök anyag által, melyben a mozgás is örök. Az ásványok, az élettelen tárgyak, márvány, mész, levegő, víz, szén, mozgékony és mozgó részekből keletkeznek, melyek különféleségek szerint különböző egyensúlylyal bírnak. ** Ezekből televény földet alkotok, »borsót, babot, káposztát ültetek bele«; a növények a televény földből, »én pe-

* Lásd Voltaire *Dictionnaire philosophique* című munkájában a »Religion« cikket, hol azt mondja: »Ha uralkodnod kell valamely helyen, kell, hogy annak vallása legyen.«

** Lásd: Diderot. *La rêve de d'Alembert* című munkájának több helyét.

dig a növényekkel táplálkozom.« Valahányszor étkezem, bennem és általam az élettelen anyag életet nyer; »én készítek belőle húst, állatívé, érzővé teszem.« Volt ez anyagban már elébb lappongó, tökéletlen érzékenység, mely most tökéletesedik és nyilvánvaló lesz. Ok a szervezet, okozatai az élet és érzés; nincs szükségem ez okozatok megfejtésére szellemi monadokra, miután ismerem azoknak okait. »Íme, egy tojás, ezzel az összes hittudományi iskolákat, és a föld valamennyi templomait fel lehet forgatni. S mi e tojás? Érzéketlen tömeg, mielőtt a csira hozzá jut. S ha már a csira is benne van, mi lesz belőle? még mindig érzéketlen tömeg, tétlen folyadék.« Ha meleget teszünk hozzá, ha sütőkemenczébe helyezzük s a folyamatot megtörténni engedjük, csibe lesz belőle, ez az »érzékenység, élet, emlékezés, lelkiismeret, szenvedélyek, gondolatok.« A mit léleknek nevezünk, nem más mint az ideges középpont, melyben az érzés valamennyi szálai végződnek. Azon lengések, melyeket e szálak vele közölnek, hozzák létre az érzéseket; a felélesztett vagy újra született érzés az emlékezet; az érzések, emlékek és jelek pedig képezik valamennyi eszménket. És így, nem az értelmiség rendezi el az anyagot, hanem az önmagát rendező anyag hozza létre az értelmiséget. Helyezzük tehát az értelmiséget oda, a hol van, t. i. a szerves testbe; ne vonjuk el alapjáról, hogy az égbe emeljük, hogy képzelt trónra helyezzük. Mert ha ezen vendég egyszer szellemünkbe bevette magát, érzéseink természetes játékát kihozza sodrából, s mint valamely szörnyű élősd, felemészti egész lényünket.*

* Diderot. *Entretien d'un philosophe avec la Maréchale de ...* című munkájában írja: »Az embergyűlölő, ki feltenné magában, hogy szerencsétlenné teszi az emberi nemet, e célra nem tehe-

Az egészséges ember legelső érdeke, hogy megszabaduljon ezen elősdiektől, hogy távol tartson minden babonáságot, a »láthatatlan hatalmaktól való minden félelmet.« * — Erkölcöket csak ezután lehet megalapítani, s a »természeti törvényt« kifejteni. Miután az ég csak üres levegő, nincs szükségünk ezeket felülről jövő parancsokban keresni. Nézzünk csak le a földre; tekintsük az embert magát, a milyennek az a természetvizsgáló szemei előtt feltűnik, t. i. a szerves testet, az érző állatot, szükségleteivel, vágyaival és ösztöneivel egyetemben. Ezek nem csupán meg nem semmisíthetők, hanem jogosultak is. Nyissuk fel a börtönt, melybe őket az előítélet zárja; adjunk nekik tért és szabad levegőt, hogy teljes erejükből fejlődhessenek ki, s minden jó lesz. Diderot szerint a felbonthatlan házasság visszaélés; ** ez az »ember zsarnoksága, ki a nő bírást tulajdonná változtatta.« A szemérem épen úgy mint az öltözködés. találmány és illem dolga; *** boldogság és erkölcs csak azon országokban van, hol a törvény az ösztönöket feljogosítja, pl. Otahaitiban, hol a házasság egy hónapig, gyakran egy napig, néha negyedórát tart, a hol a felek egymást tetszésük szerint

tett volna alkalmasabbat, mint egy megfoghatatlan lény iránti hitet kigondolni melyre nézve az emberek soha sem tudtak volna megegyezni, s melynek nagyobb fontosságot tulajdonítottak volna, mint saját életöknek.«

* V. ö. Saint-Lambert. *Catéchisme universel*, és Volney *Loi naturelle ou catéchisme du citoyen français*.

** Lásd: Diderot. *Supplément au voyage de Bougainville*.

*** V. ö. *Mémoires de Mme d'Épinay, conversation avec Duclos et Saint-Lambert chez Mlle Guinault*. — Rousseau. *Confessions*. I. rész, 5-ik kv. — Ezek azon elvek, melyekre Tavel úr Warens asszonyt tanította.

1

*** Lásd: Volney *Loi naturelle, ou catéchisme du citoyen français*, című munkáját, hol ezt mondja: »A természeti törvény . . . egészen oly tényekből áll, melyek bebizonyítása folytonosan megújúlhat az érzésekben, és épen oly szigorúan pontos tudományt képezhet, minő a mértan és számtan.«

Csak egyetlen egy indok kell nekik, a legegyszerűbb, legkézzelfoghatóbb, durva, majdnem gépies, csupán élet-tani, t. i. azon természetes hajlandóság, melynek következtében az állat menekül a fájdalom elől és keresi a gyönyört. »A fájdalom és gyönyörűség, mondja Helvetius, egyedüli rúgói az erkölcsi világnak, s az önszeretet érzése az egyedüli talaj, melyen a hasznos erkölcs alapjait felállítani lehet Minő más indok, mint a személyes érdek, tudná az embert nemeslelkű tettekre határozni? A jót önmagáért ép oly kevésbé képes szeretni, mint a rosszat önmagáért.« * »A természeti törvény elvei, mondják a tanítványok, egyetlen alaptörvényre vihetők vissza, t. i. az önfentartásra.« ** »Önmagát fentartani, a boldogságot elérni«, ím ez az ösztön, a jog és a kötelesség. A természet így szól: »ó ti, kik a tőlem nyert indok folytán éltetek minden pillanatában a boldogság felé törekusztok, ne álljatok ellent az én souverain törvényemnek, munkálkodjatok boldogságtokon, élvezzetek félelem nélkül, legyetek boldogak.« *** De hogy boldogak legyetek, járuljatok mások boldogításához; ha akarjátok, hogy mások hasznotokra legyenek, legyetek ti is hasznosak nekik; jól felfogott érdektek követeli, hogy azokat szolgáljátok. »Születésétől haláláig mindenkinek szüksége van az emberekre.« »Éljetek tehát érettök, hogy ők is érte-tek éljenek.« »Legyetek jók, mert a jóság lebilincseli a szíveket; legyetek szelídek, mert a szelídség vonzalmat

* Lásd Helvetius *De l'esprit* című munkája több helyét.

** Lásd: Volney. *Loi naturelle, ou catéchisme du citoyen français*. III. fej. — Saint-Lambert. *Catéchisme universel*, az első párbeszédet

*** Lásd: Holbach. *Système de la nature*. II. 408, 493.

idéz elő; legyetek szerények, mert a gőg fellázítja azokat, kik maguk is gőgösek . . . Legyetek polgárok, mert a haza szükséges biztosságtok és jólétetek számára. Védelmezzétek hazátokat, mert ez tesz boldogakká, ebben vannak javaitok. » Az erény tehát nem más, mint a messze-látó önzés; s az embernek a jól cselekvésben nincs egyéb indoka, mint azon félelem, hogy magának árt, és ha ön-feláldozó, ezt is saját érdekéből teszi. Gyorsan és messze-megyünk ezen a lejtőn. Mihelyt minden emberre nézve az egyetlen szabály az, hogy boldog legyen, mindenki azonnal és pedig a maga módja szerint akar boldog lenni; a felszabadított vágyak serege előre tör és legelőször is ledönti a korlátokat, és pedig annál inkább, mert bebizonyították előtte, hogy minden korlát, furfangos és gonosz pásztorok ártalmas találmánya, azon célból, hogy a nyáját megfejhessék és megnyír hassák. »A társadalom állapota háború, melyet a fejedelem visel mindenki ellen, háború, melyet a társadalom minden tagja a többiek ellen visel . . . * Csupán igazságtalan, tehetetlen, a fényűzés által elpuhult, a hízélgés által megromlott, a kicsapongás és büntelenség által elkorcsosult, tehetségek, erkölcsök, erények nélküli fejedelmeket látunk a föld hátán. . . . Az ember rossz, nem azért, mintha magában volna rossz, de mert ilyenné tették. »Akarjátok röviden ismerni majdnem egész nyomorunk történetét? Íme, elmondom: Volt egy természetes ember; ennek belsejébe egy mesterséges embert oltottak, mire polgárháború ütött ki közöttök, mely az egész életen át tart . . . Ha annak zsarnoka akarsz lenni . . . , mérgezd meg teljes erődből a

* Lásd: Holbach. *Système de la nature*. I. 347.

természettel ellenkező erkölcsöket, vess reá mindenféle békókat. korlátold mozdulatait ezernyi akadálylyal; adj melléje kísérteteket, melyek megrémítsék . . . Akarod azonban, hogy boldog és szabad legyen? Akkor ne avatkozzál dolgaiba. És légy mindig meggyőződve, hogy e bölcs törvényhozók nem a te javadra, hanem a maguk érdekében dolgoztak és alakítottak át olyanná, a milyen vagy. Hivatkozom valamennyi politikai, polgári és vallási intézményre: vizsgálj meg azokat alaposan, és nagyon csalódnam, ha nem jutnál azon meggyőződésre, hogy az egész emberi nem századról-századra meggörnyed néhány gazember kezének súlya alatt, kiknek megengedte, hogy uralkodjanak felette . . . Ne higgy annak, ki azt mondja, hogy rendet akar csinálni; a rendelkezés soha nem egyéb, mint mások felett úrrá lenni akarás, mások zaklatása.« * De nem soká tart a zaklatás; a szenvedélyek jók, s ha végre a nyáj mohón fog enni akarni, első gondja az lesz, hogy a püspöksüveges és koronás állatokat, kik az akolba hajtják őket, hogy kiaknázhassák, lábaival eltiporja. **

* Lásd: Diderot. *Supplément au voyage de Bougainville*.

** Diderot. *Les Eleutheromanes* című munkájában ezeket írja:

»Et mes mains, ourdissant les entrailles du prêtre,

»En feraient un cordon pour le dernier des rois.«

(És kezeim, kicsavarván a pap beleit, kötelet fonnak azokból az utolsó király számára.) — Brissot *Essai* című, 1780-ban megjelent, s 1782-ben a »Bibliothèque du législateur« című munkában lenyomatott, s Roux és Buchez »Histoire parlementaire« XIII. 431. idézett művében írja: »Miután a szükség egyetlen jogcíme a tulajdonnak, ebből következik, hogy mihelyt az ki van elégítve, az ember megszűnik tulajdonos lenni . . . Az állati alkotmány két

VI.

Az encyclopaedisták egész táborának csatakiáltása : visszatérés a természethez, azaz, a társadalom lerontása ! Más oldalról ugyane harczkiáltás hangzik fel ; Rousseau és a socialisták tábora ez, kik maguk részéről, szintén a létező uralmat támadják meg. Az aláaknázás műve, melyet a fal tövében ő végez, korlátoltatnak látszik, de azért hatásosabb, s a romboló gépezet, melyet használ, szintén az emberi természetről szóló új eszme. Ez eszmét Rousseau egészen a maga szívének belsejéből vette.* Sajátságos, eredeti, magas röptű ember volt, de, gyermekségétől fogva magában viselte az örültség csíráját, minek következtében végre teljesen megőrült ; csodálatra méltó, de egyensúly híjával levő szellem, kiben az érzések, indulatok és képzeletek igen erősek valának ; vak és éleslátó egyszerre, valóságos és beteg költő, ki a dolgok helyett ábrándjait látta, a regényben élt, és azon lidércnyomás alatt halt meg, melyet maga készített ma-

lényeges szükségét nyivánít, a táplálást és kiürülést . . . Táplálkozhatnak-e az emberek a hozzájuk hasonlókból ? Igen, mert a lénynek joga van mindazzal táplálkozni, a mi kielégítheti szükségzeit . . . Természet fia, kövesd vágyadat, hallgass szükségleteid szavára, ez egyedüli mestered, egyedüli kalauzod. Érzed-e miként lángol fel benned a titkos tűz valamely bájos lény láttára ? A tied az, kedveskedésed ártatlan, csókjaid tiszták. A szerelem egyedüli jogcíme a gyönyörnek, mint az éhség a tulajdonnak.*

* Rousseau saját szavai : »Honnan vehette a természet festője és védnöke, amaz annyira rágalmazott természetről a mintát, ha nem saját szívéből ?« (Lásd : *Rousseau juge de Jean Jacques*, harmadik párbeszéd, 193-ik l.)

gának; képtelen volt uralkodni magán és vezetni magát, elhatározásait tények számába vette, akaratait elhatározásnak, s a szerepet, melyet magának kiszabott, azon jellemnek, melylyel bírni gondolt; minden tekintetben aránytalanságban áll a világ dolgainak folyásával szemben, neki ment mindennek, megsebezte, beszennyezte magát az út minden sarkán; túlzásokat, silányságokat, gazságokat követett el, ezek daczára mindvégig megőrzé a gyengéd és mély érzékenységet, emberségességet, megindulást, a könnyek adományát, a szeretet képességét, az igazságosság szenvedélyes szeretetét, a vallásos érzést, lelkesülést, mint mindmegannyi élő gyökereket, melyekben a nemes nedv buzog, míg a törzs és az ágak elsatnyúlnak, elvesztik alakjokat, vagy beszennyeztetnek a lég kedvezőtlen befolyása következtében. Hogyan lehet ily ellentmondást megfejtetni? Hogyan fejtí meg ezt ő maga? Az ítész, az élettannal foglalkozó tudós egy különös esetet látna benne, rendkívüli és összhang nélküli értelmi képződményt, hasonlót Hamlet, Chatterton, René, Werther jellemeihez, alkalmasat a költészet, alkalmatlant az élet számára. Rousseau általánosít; önmagával egész az örültségig eltelve, s nem látva a világban mást mint magát, az embert magáról ítélve képzele, s »olyannak írja le, milyennek magát lenni érzi.« Ily eljárás mellett még az önszeretet is tápot talál; az ember szeret másoknak déldányképe lenni; a szobor, melyet készít, jelentékenyebb lesz; önmaga szemeiben emelkedik az, ki magáért gyónván azt hiszi, hogy ezt az emberiség nevében is teheti. Rousseau az utolsó ítélet harsonájával hívja össze a nemzedékeket, s az emberek és a legfőbb bíró szemei előtt vakmerően jelenik meg, s mintegy azt mondja: »Csak

egy is mondja, ha merészli: jobb voltam mint ezen ember!« * A mi szenny reá tapad, az mind kívülről jó; elkövetett aljasságait és vétkeit a körülményeknek kell tulajdonítani. »Ha jobb mester kezei közé jutok . . . mondja ő, jó keresztény, jó családatya, jó barát, jó munkás, jó ember lettem volna minden tekintetben.« Tehát a társadalom hibás mindenben. — Hasonlóképen az emberben általában véve, a természet jó. »Első megindulásai mindig őszinték, mondja másutt... Minden erkölcsnek alapelve, miről irataimban okoskodtam, az, hogy az ember természeténél fogva jó, szereti az igazságot és a rendet. . . Különösen *Emilem* az ember eredeti jóságáról szóló értekezés, czélja, megmutatni, hogyan hatnak be a vétkek és hibák, melyek nem tartoznak lényegéhez, kívülről, és hogyan rontják meg lassanként... A természet az embert boldognak és jónak teremté, a társadalom megrontja és nyomorúlttá teszi.« ** — Vetköztesd ki gondolkozás által mesterkelt szokásaiból, felesleges szükségletei-

* Lásd: Rousseau. *Confessions*. I. rész, 1-ső kv. és az 5-ik kv. vége. — Első levelében Malesherbeshez, írja: »Ismerem nagy hibáimat, élenken érzem minden vétkeimet. S mindezek daczára, azon meggyőződésben halok meg, hogy valamennyi ember közt, kiket ismertem életemben, egyik sem volt jobb nálamnál.« — B. asszonyhoz 1770 márczius 16-án írja: »Ön becsül munkáimért; ha életemet ismerné, ezért még inkább becsülne, s ha szívem ki volna tárva az ön szemei előtt, akkor becsülése csak még inkább fokozódna. Jobb, gyengédebb, igazabb szív az enyémnél nem volt soha . . . Szerencsétlenségemnek egyedüli forrásai érényeim.« — De la Tour asszonyhoz pedig így: »A ki nem lelkesül értem, nem méltó hozzám.«

** Lásd: Rousseau. *Lettre à M. de Beaumont*. 24-ik l. — Rousseau, *juge de Jean Jacques*, harmadik párbeszéd. 193.

ből, hamis előítéleteiből; távoztasd el e rendszereket, térj saját szivedbe, hallgasd meg bensőd érzéseit, engedd magad az ösztön és lelkiismeret világa által vezettetni; s megtalálod amaz első Ádámot, hasonlóan a romolhatlan márványból készült szoborhoz, mely a posványba bukott, s hosszú idő óta eltűnt a penész és iszap alatt, de mely, kiszabadítva a piszkos burok alól, elfoglalhatja régi talapzatát, alakjának egész tökélyével, fehérségének tisztaságával.

A spiritualisták tana ezen központi eszme körül alakul át. — Az ily nemes lény nem lehet pusztán a szervek egyszerű gyülekezete; van benne valami, mi több az anyagnál; a benyomások, melyekben érzékei által részesül, még nem alkotják meg egészen. »Nem vagyok pusztán érző és szenvedő lény, hanem tevékeny és értelmes is, és bármit mondjon a bölcsészet, van bátorságom a gondolkozás tiszteletét megkövetelni.« * Sőt ezen gondolkozó elv, legalább az emberben, fensőbb természetű. »Mutassatok nekem egy más állatot a földön, mely képes volna tüzet létrehozni, s bámulni a napot. Hogyan! képes vagyok vizsgálni s megismerni a lényeket és viszonyaikat, érezni, hogy mi a rend, szépség, erény, szemlélni a mindenséget, felemelkedni azon kézhez, mely azt kormányozza, szeretni a jót, s azt meg is tenni, s mindezekkel az állathoz hasonlítsam magam?« Az ember szabad, képes választani két cselekvés között, s így alkotója tetteinek; ő tehát az eredeti és első ok, »anyagtalan lény«, különváló a testtől, lélek, melynek a test ter-

* Lásd: Rousseau. *Émile*. Profession de foi du vicaire savoyard, több helyén.

hére van, s mely azt túlélheti. — Ezen, a testbe rejtett halhatatlan léleknek szava a lelkiismeret. »Lelkiismeret! te isteni ösztön, halhatatlan égi szózat, a tudatlan és korlátolt, de értelmes és szabad lény biztos vezére, a jónak és rossznak csalhatalan bírása, ki az embert istenhez hasonlóvá teszed, te vagy az, ki természetét fenségessé teszed!« Az önszeretet mellett, melynek következtében mindent magunk alá rendelünk, van a rend szeretete, mely által magunkat rendeljük az összeség alá. Az önzés mellett, melylyel az ember a maga boldogságát keresi mások rovására, van a vonzalom, melynélfogva mások javát keresi még a maga rovására is. A személyes élvezet nem elég neki, szükséges még a lelkiismeret békéje, a szív túláradása is. — Íme, ilyen az ember, melyet isten alkotott, s azt akarta, hogy ilyen legyen; nincs semmi hiba ez alkotásban. Az alsóbb rendű tagok épen úgy megteszik szolgálatukat, mint a felsőbb rendűek; mindenik szükséges, arányos, a maga helyén van, nem csupán a szív, a lelkiismeret, az ész és azon tehetségek, melyek által felülmúljuk az okatlan állatokat, de még az állatokkal közösen bírt hajlamok is, az önfentartás és önvédelem ösztöne, a természeti mozgás szükségessége, a nemi vágyak, s a többi kezdetleges indító erők, minőket a gyermekben, a vad és műveletlen emberekben találunk.* E hajlamok közül magában véve egyik sem vétkes vagy ártalmas; egyik sem túlságosan erős, még az önszeretet sem; egyik sem lép rosszkor a küzdőterre. Ha be nem avatkoznánk, ha nem tennénk rajtok erőszakot, ha mind-ezen élő forrásokat hagynók saját medrökben lefolyni,

* Lásd: Rousseau *Émile*. 1-ső kv. és *Lettre à M. de Beaumont* több helyén.

ha nem szorítanók erőszakkal, mesterséges, szennyes csanáinkba, soha sem látnók, mint vetnek tajtékot, minő szennyesek. Megrémülünk azon, mily szennyesek, mily rombolók; s elfelejtjük, hogy eredetükben ártalmatlanok és tiszták. A hiba rajtunk, a társadalom beosztásán van, azon iszappal bevont és rideg csatornákon, melyeken rendes útjokról, kerülő utakra vezetjük, s vagy megposhadni, vagy erőszakkal kiözönlteni hagyjuk »Kormányaitok maguk viszik végbe ama rosszat, melyet, mint mondjátok, általok akartok gyógyítani . . . Vas jogarok! esztelen törvények, nektek teszünk szemrehányást, hogy nem voltak képesek kötelességteket a földön teljesíteni!« Vegyéttek el e gátakat, a zsarnokság és ügyesség műveit, és a felszabadított természet rögtön visszanyeri egyenes és egészséges tartását, s az ember, erőlködés nélkül lesz nemcsak boldog, de erényes is.*

A támadás ezen elv szerint történik; nincs egy sem, mely elébbre hatolt, nincs egy sem, mely elkeseredettebb ellenségeskedéssel vívatott volna. Eddig az uralkodó intézményeket csupán alkalmatlanoknak és észszerűtleneknek hirdették, most ezen felül azzal is vádolják, hogy igazságtalanok és rontó hatásúak. Eddig csak az ész és a vágyak lázadtak fel; most a lelkiismeretet és a gőgöt is felláztatják. Voltaire és Montesquieu szerint mindaz a mit reményleni lehetett, a rossznak némi kevesbedése. Diderot és Holbach szerint pedig a láthatáron csupán a ragyogó Eldorado vagy kényelmes Cythera fedezhető fel.

* Sismondinak még tanuló korában írt dolgozatai között egy alkotmánytervezetet találtak, melynek első cikke így hangzik: »Minden francia legyen erényes«; a második pedig így: »Minden francia legyen boldog.«

Rousseau szerint közvetlen közelünkben van az Éden, hol minden keresés nélkül megtaláljuk a boldogságunktól elválaszthatlan lelki nemességet. Egyenesen e felé törekszünk; a természet és gondviselés hívna; ez örökségünk. Csupán egy zsarnoki intézmény tart vissza attól, és okozza boldogtalanságunkat és bűneinket egyaránt. Minő haraggal és lendülettel fogjuk megtámadni a régi korlátot! — Az új tan heves hangja, kesernyés iránya, komor ékes-szólása mutatja ezt. Már nincs szó tréfálkozásról, bohózkodásról; a komolyság lépett ezek helyére; az embereket méltatlankodás fogja el, s a hatalmas hang, mely felemelkedik a szalonokon túl, elhat a szenvedő és durva tömeg közé, melyhez eddig még senki sem szólt, s melynek néma érzései most először akadnak tolmácsra, melynek romboló ösztönei nem sokára követni fogják a felhívó szöveget. — Rousseau a nép, nem a nagyvilág embere. A szalonban feszesen érzi magát; nem tud csevegni, szeretetreméltó lenni; a szép szavak csak akkor jutnak eszébe, midőn már távozóban a lépcsőzetre ér; haragos arczczal hallgat, vagy együgyűségeket beszél, s ügyetlenségétől durva élczeléssel, vagy kicsinyes mondásokkal iparkodik szabadulni.* A finomság nem tetszik neki, a fényűzés alkalmatlan, az udvariasságot hazugságnak tekint, a társalgást fecsegésnek, a jó ízlést torzképnek, a

* Lásd: Rousseau. *Confessions* II. rész, IX. kv. 338. »Nem értem, mikép mernek az emberek a társaságban beszélni . . . Én iparkodám eszme nélküli szavakat eldadogni, s örülök, ha azokkal semmit sem mondtam . . . Én is szeretném a társaságot mint bárki más, ha bizonyos volnék abban, hogy nemcsak árnyoldalaimat nem látják, hanem másnak tekintenének, mint a milyen vagyok.« — V. ö. *Nouvelle Héloïse* című munkájában II. r Saint-Preux levelét Párizsról, és *Emil*-jét a 4-ik kv. végén.

jó kedvet illemnek, a szellemességet hetvenkedésnek, a tudományt bárdolatlanságnak, a bölcsészetet negédlésnek, az erkölcsöket rothadásnak nézi. Szerinte minden mesterkélt, hamis és egészségtelen, a nők kendőző szereitől, öltözékeitől és szépségétől kezdve, a szobák levegőjeig és az asztalra hordott ételekig, az érzés úgy mint a gyönyör, az irodalom úgy mint a zene, a kormányzás úgy mint a vallás. * E polgáriasodás, mely fényével dicsekszik, nem egyéb, mint felizgatott, szolgálalkú, egymást utánzó majmok sürgése-forgása, melyek egymásnak útját állják el, furfangos módon, s végre is csak unalmat és rossz kedvet szereznek maguknak. Az emberi műveltség tehát önmagában rossz, és gyümölcsei nem egyebek, mint egészségtelen vagy mérges kinövések. — Mire valók a tudományok? Miután bizonytalanok, haszontalanok, nem valók egyébre, mint a vitatkozók és tétlenek időtöltésére. ** »Ki töltené el életét

* Lásd: Rousseau. *Confessions*. II. r. IX. 361. »Annyira meguntam a szalonokat, a szökökutak játékait, a berkeket, kerteket, és mindezek unalmas mutogatóit; annyira el valék halmozva röpiratokkal, zongorajátékkal, kártyázással, kötögetéssel, buta élecekkel, üres negédlésekkel, mesélőkkel és a nagy vacsorákkal, hogy midőn megpillantottam az igénytelen tövisbokrot, kerítést vagy egy pajtát, rétet, midőn egy majorságon általmenve élvezhettem az egyszerű rántotta illatát. . . . az ördögbe kívántam a kendőzést, piperét és illatszereket; vágýódtam az egyszerű házias étkezés és természetes bor után, és szerettem volna szájára csapni az uraknak, kik a vacsora idején ebédet, az alvás idején vacsorát adtak, de különösen az inas uraknak, kik szemeikkel falták fel azon darabokat, melyeket tányéromra vettem, s a szomjanhalás kínjaiban gazdájoknak hamis borát tizszerte oly drágán fizettették meg velem, mint a mennyiért a koresmában a legjobbat fizettem volna.«

** Lásd: Rousseau. *Discours sur l'influence des sciences et des arts*. — *Lettre à d'Alembert sur les spectacles*.

meddő elmélkedésekben, ha mindenki csupán az ember kötelességeitől és a természet szükségleteitől kérne tanácsot, s nem volna ideje csupán a haza, a szerencsétlenek és barátjai számára? — Mire valók a szépművészetek? Nem egyebek, mint az uralkodó szenvedélyek iránti nyilvános hízeltetések. »Minél kellemesebb és tökéletesebb a vígjáték, hatása annál sajnosabb«, s a színház még Mollièrenél is a rossz erkölcsök iskolája, »mert az elbizakodott lelkeket arra izgatja, hogy a tisztességes emberek őszinteségét mint ostobaságot tüntesse fel. A szomorújáték, melyet erkölcsösnek neveznek, álomlengésekben pazarolja el azon csekély erényességet, mely még megmaradt. »Ha valaki elment a színházba, megcsodálni a szép tetteket, lehet-e még egyebet is kívánni tőle? Nem róttá-e le minden kötelezettségét az erény iránt azon hódolattal, melylyel dicsőítését meghallgatván adózott neki? Vajjon mit kívánhatni tőle mást? Hogy maga is gyakorolja? De hisz ő nem színész, s így nincs szerepe, melyet eljátszania kelljen.« — A tudományok, szépművészetek, a fényűzés művészei, a bölcsészet, irodalom, mind a lélek elpuhítását és szórakoztatását idézik elő; mindez csupán a ragyogó és dongó rovarok kis csapata számára van, mely a társadalom fájának tetejét zibongja körül, és kihívja a köz tulajdont képező életerőt. A tudomány tekintetéből egyetlen-egyre van szükségünk, t. i. kötelességeink tudományára, s hogy ezt megtanulhassuk, elég a benső érzés, és nincs szükség sok finom részletre és tanulmányozásra. — A művészetek közül csupán azokat kell meghagyni, melyek fő szükségleteinket elégítik ki, melyek kenyeret adnak táplálkozásunkra, hajlékot lakásunkra, öltözetet ruházódásunkra,

fegyvereket védelmünkre. — Az életmód tekintetéből csak egy van, mely egészséges, ha falun élünk, igények, fény nélkül, a család körében, a földművelés foglalatosságai közt, a föld adományainak felhasználásával, s oly szomszédok társaságában, kikkel hasonlóink, s a szolgálkkal, kikkel barátaink módjára bánunk. — Az összes emberi osztályok között csak egy van, mely tiszteletreméltó, a munkás embereké, s különösen azoké, kik saját kezökkel dolgoznak, tehát a kéz- és földművesek, kik egyedül hasznosak, kik a nyers külső alatt egyedül bírják a kezdetleges hajlamok melegséget, jóságát és egyenességet, miután foglalkozásuk következtében, legközelebb vannak a természetes állapothoz. — Adjuk meg tehát igazi nevét e finomságnak, fényüzésnek, irodalmi finomútságnak, bölcsészeti tobzódásnak, miket az előítélet az emberi élet virágának nevez; nem egyebek mind ezek, mint penész. Hasonlóképen becsüljük meg a mint megérdemli azon csapatot, mely ezzel táplálkozik, t. i. a tétlen aristocratiát, az egész előkelő világot, a parancsoló és díszlő szabadalmazottakat, a szalon renyhe tagjait, kik fecsegnek, élveznek, s magukat az emberi nem választottjainak tartják; nem egyebek ők, mint élősdiek. Élősdiek és penész, egyik a másikat vonzza, s a fa csak akkor fogja magát ismét jól érezni, ha mindkettőtől megszabadult.

Ha a polgárisodás rossz, a társadalom még rosszabb.*

* Rousseau Philopolis úrhoz intézett levelében (248-ik l.) mondja: »A társadalom oly természetes tulajdona az emberi nemnek, mint a végelgyengülés az egyednek. A népeknek szükségök van művészetekre, törvényekre, kormányzatra, mint az öregeknek mankókra.«

Ez ugyanis megalakulása által lerontja a kezdetleges egyenlőséget, két fő intézménye a tulajdon és az uralkodás: bitorlás. »A polgári társadalom valóságos megalapítója az volt, ki először kerített be valamely telket és kinek eszébe jutott mondani: *ez az enyém*, s azután talált oly együgyűeket, kik ezt elhivék. Mennyi vétektől, háborútól, gyilkolástól, nyomortól és borzalomtól szabadította volna meg az emberiséget az, ki, ledöntve a sövényt, betemetve a felhantolt árkot, így kiáltott volna a hozzá hasonlókhoz: „Ne hallgassátok e csalót; elvesztek, ha megfeledeztek arról, hogy a föld gyümölcse mindenkié, a föld maga senkié!” * — Az első tulajdon lopás volt, mert ez által az egyed a közönségtől vette el a közvagyon egy részét. E merényletét semmi sem igazolta, sem szorgalma, sem fáradtsága, sem az, hogy a föld értékét munkájával fokozta. »Hasztalan mondhatá: én építettem e falat, e talajt munkám által én nyertem. — Mert ezt lehetett volna neki mondani: Ki bízott meg ezzel, és mily czímen kívánod, hogy azon munkád megjutalmaztassék, melyet nem bízott reád senki? Nem tudod-e, hogy testvéreid közül számosan elvesznek, vagy szükségét szenvednek oly dolgok hiánya miatt, melyeknek bővében vagy és hogy az embéri nem egyhangú belegyezésére volt volna szükséged arra, hogy a közvagyonból eltulajdoníthasd azt, a mi felülmúlja az abból reád eső részt?» — Ez elméletben felismerjük a szegény, keserű plebejus személyeskedő hangját, boszúságát, mert a világba lépve, elfoglalva talál minden helyet, s nem tud ilyet a maga számára szerezni; ki val-

** Lásd: Rousseau. *Discours sur l'origine de l'inégalité*, több helyen.

lomásaiban megjelöli a napot, melyen megszűnt éhezni, ki, nem tehetve másképp, ágyasságban él egy szolgálóval, öt gyermekét a lelenczházba küldi, s egymás után inas, hivatalnok, kóborló, tanító, másoló, folyton résen áll és figyel, hogy megőrizhesse függetlenségét, s fellázad azon ellentét miatt, mely külső állapota és lelke között van, az irigységnek csak azért nem tárgya, mert megvetik, és szívének mélyében megőrzi a régi keserűséget »a világ gazdag és boldog emberei iránt, mintha ezek az ő rovására volnának gazdagok és boldogak, s mintha ezek állítólagos boldogsága bitorlása volna az övének.« * — S a tulajdon nem csupán igazságtalanság, eredeténél fogva, de egy második igazságtalanság következtében magához vonja a hatalmat és kártékonysága a törvény részrehajlása által a rákfenéhez hasonlóan növekszik. »A társadalom minden előnyei a gazdagok és hatalmasok számára vannak. Valamennyi nyereséges hivatalt egyedül ők bírnak. A nyilvános tekintély egészen az ő előnyeiknek szolgál. S ha valamely előkelő állású ember meglopja hitelezőit, vagy egyéb galádságokat elkövet, biztos, hogy büntetés nem éri. A botozás, melyben az embereket részesíti, az elkövetett erőszakoskodások, a gyilkosságok, melyeknek ő is bűntársa, mind oly dolgok, melyeket elsimítanak, s melyekről fél esztendő múlva senki sem beszél. — De ha ily embert lopnak meg, az egész rendőrség rögtön megindul a tolvaj keresésére és jaj az ártatlanoknak, kik gyanúba vétetnek! — Ha veszedelmes helyre megy, vele van az őrség. Ha eltörik kocsijának tengelye, mindenki segítségére siet. — Ha zaj van ajtaja előtt, egy szót szól s mindenki elhall-

* Lásd: Rousseau. *Émile*. 4. kv. 13-ik l. Rousseau elbeszélése.

gat. — Ha terhére van a sokaság, egyet int, s mindnyájan sorakoznak. — Ha tehervivő megy útjában, emberei rögtön készek azt megtámadni, lábairól leütni, és hamarább történik meg, hogy ötven tisztességes gyalogjáró legázoltatik, mint hogy egy ily gazember kocsijában megkéssék. Mind e tekintetek, melyekben részesül, nem kerülnek egy fillérjébe; a gazdag ember jogai ezek, nem a gazdagság jutalmi. — Mennyire különbözik ettől a kép, melyet a szegénység nyújt! Minél többel tartoznék neki az emberiség, annál többet tagad meg tőle a társadalom. Minden ajtó el van előle zárva, még akkor is, ha joga van, hogy megnyílják előtte, s ha néha igazat adnak neki, ezt nagyobb fáradsággal éri el, mint más a kegyelmet. Ha robotmunkát kell végezni, katonát állítani, neki adják az elsőséget. A saját vállait illető terhen kívül még azt is neki kell viselnie, mely elől gazdagabb szomszédja ügyesen, szabadalmi által ki tudja magát vonni. Ha legcsekélyebb baj éri, mindenki magára hagyja. Ha nyomorúlt szekere felfordul, boldognak mondhatja magát, ha valamely fiatal herczegnek henye szolgálói nem halmozák el bántalmakkal, útjukba kerülén. Szóval, minden ingyenes segély megtagadtatik tőle midőn szüksége van rá, és pedig éppen azért, mert nem fizethet meg érte. Ha azon szerencsétlen helyzetben van, hogy becsületes lelkű, hogy szeretetreméltó leánya és hatalmas szomszédja van, akkor már éppen elveszett embernek kell tartanom őt. — Vonjuk össze néhány szóba a két rend közötti társadalmi szövetséget: *Szükséged van reám, mert én gazdag, te pedig szegény vagy; lépjünk tehát szövetségre; én megadom neked azon szerencsét, hogy nekem szolgálhass,*

*azon feltétel alatt, hogy a mi kevesed megmarad, nekem add azon fáradságért, hogy én neked parancsolok.**

A mondottakból megismerjük a politikai társadalom szellemét, célját és hatását. — Rousseau szerint kezdetben egy bűnös szerződés volt, az ügyes gazdag és a gyenge megcsalatott között, »a gyengének újabb bókókat, a gazdagnak újabb erőt nyújtván«, s a törvényszerű tulajdon neve alatt, szentesíté a talaj bitorlását. — Ma ez még vétkesebb szerződés, »melynél fogva gyermek parancsol az aggnak, tudatlan vezeti a bölcseket, az emberek kis csapata megfúl a feleslegben, míg az éhező sokaság még a szükségest is nélkülözi.« Az egyenlőtlenség természetében fekszik annak növekedése; ezért az egyiknek tekintélye nagyobbodott ugyanakkor, midőn a másiknak függése, annyira, hogy végre, mindkét állapot a végletekig jutván, a népnek öröklött és örökös alárendeltsége isteni jogon látszék alapulni ép úgy, mint a király öröklött és örökös kényurasága. — Íme, a jelen állapot, s ha ez változik, még rosszabb lesz. »Mert a királyoknak, vagy azoknak kiket helyettesítésökkal megbíznak, összes működése csupán két tárgyra szorítkozik, kifelé terjeszteni hatalmokat, s azt befelé mind önkényesebbé tenni.** Ha más célra hivatkoznak ez csupán ürügy. »E szavak: *a közjó, az alattvalók boldogsága*, a nemzet dicsősége, melyek a nyilvános okiratokban oly nyomatékkal használtatnak, mindig baljóslatú rendeleteket jelentenek, s a nép előre sohajtozik, ha urai atyai gondoskodásukról be-

* Lásd: Rousseau. *Discours sur l'économie politique*. 326-ik l.

** Lásd: Rousseau. *Discours sur l'origine de l'inégalité*. 178. és *Contrat social*. I. 4-ik fej.

szélnek.« De elérkezve e végzetes ponthoz, »a kormányzat szerződése felbomlik; a kényúr csak addig úr, míg ő az erősebb, és mihelyt elüzni képesek őt, nem tehet óvást az erőszak ellen.« Mert megegyezés nélkül nincs jog, s a rabszolga és az úr közt, sem megegyezésről sem jogról nem lehet szó. Az ily megegyezés: *szerződésre léppek veled, mely szerint a terhet egyedül te, a hasznot egyedül én fogom viselni, s ezt megtartom a meddig nekem tetszik, s te is addig tartod meg, a míg nekem tetszik*, akár két ember, akár egy ember és egy nép között történik, mindig egyaránt oktalan marad.« — Örültek aláírhatják azt, mert örültek, de ők nem szerződés-képesek, s az ő aláírásuk érték nélküli. A földre tiport legyőzöttek, kiknek torkukon a kard éle, elfogadhatják az ily feltételeket; mert kénytelenek vele, de ígéretök érvénytelen. Örültek és legyőzöttek ezer év előtt valamennyi következő nemzedék nevében nem fogadhattak volna el ily szerződést; kiskorúak nevében lehet szerződést kötni, de nem nagykorúakéban, s ha a gyermek eléri az értelmiség korát, önmagának ura lesz. Végre mi is nagykorúak lettünk, s most nincs egyéb feladatunk, mint az értelem világánál valódi értékökre visszavezetni ezen tekintély igényeit, mely magát törvényszerűnek mondja. Hatalma van, de egyebe nincs. De »a rabló kezében a pisztoly szintén hatalom«, s vajjon ki fogja mondani, hogy lelkiismeretem köteles neki erszényemet átadni? — Csak az erőszaknak fogok engedelmesskedni, de mihelyt kiragadhatom kezéből a fegyvert, azonnal visszaveszem tőle erszényemet.

VII.

Állapodjunk meg itt; mert nem szükséges, hogy a párt elveszett embereit, — mint Naigeont és Maréchal Sylvaint, Mablyt és Morellyt, e vakbuzgókat, kik az isten-tagadást hirdetik kötelező dogmának és magasztos kötelességnek, e socialistákat, kik az önzés elnyomására a javak közösségét és oly köztársaságot akarnak életbe léptetni, melyben mindenki, ki az »utálatos tulajdont« akarná visszaállítani, az emberiség ellenségének jelentetné ki, kivel úgy bánnának »mint dühöngő örülttel«, és egész életére odúba zárnák, — kövessük útaikon. Elég volt, hogy a hadsereget és nagy támadásait követtük figyelemmel. A különféle támadások különböző fegyverekkel és ellentétes hadászati móddal ugyanegy hatást idéztek elő. Valamennyi intézmény alapján ásatott alá. Az uralkodó bölcsészet elvont minden tekintélyt a szokás, vallás és államtól. Nem csupán azt állítja, hogy a hagyomány hamis, de hogy művei károsak, hogy hibáira az igazságtalanságot építi fel, és hogy elvakultságában az embert az elnyomáshoz vezérli. Ezentúlra száműzetik. »Tiporjuk agyon a gyalázatost« és híveit. Ez a rossz az emberi nemből, s ha a rossz el lesz nyomva, csak jó marad fenn. »El fog jönni az idő, melyben a nap csupán a földön élő szabad emberekre fog sütni, kik egyedül az éjszt fogják úrnak elismerni; melyben a zsarnokok és rabszolgák, a papok, és ostoba vagy képmutató eszközeik csak a történelemben és a színpadokon fognak élni; midőn senki sem fog már velők foglalkozni, legfeljebb csak azért, hogy szánakozzék áldozataik és a megcsaltak felett, hogy az ő túlzásaiktól való borzalmokban

hasznos éberségben legyenek, hogy, ha a háború és zsarnokság valaha fejét újra felütni merészelné, tudhassák azt felismerni, s az ész hatalmával csirájában elfojtani.«* — Az új ezredév közeledik, s az észnek feladata ezt megalapítani. És így mindent az ő üdvös tekintélyének fogunk köszönhetni, az új rend megalapítását, valamint a réginek lerontását.

* Lásd: Condorcet. *Tableau des progrès de l'esprit humain*. Dixième époque.

IV. FEJEZET

A jövődő társadalom alkotása. — I. A mennyiségtani módszer. — Az elvont ember meghatározása. — A társadalmi szerződés. — A szerződők függetlensége és egyenlősége. — A törvény előtt mindnyájan egyenlők, s mindenkinek lesz része a főhatalomban. — II. Az első következmények. — Ez elméletek alkalmazása könnyű. — A bizalom indoka azon meggyőződés, hogy az ember főképp értelmes és jó. — III. Az emberben levő ész elégtelensége és gyarlósága. — Az emberiségben levő ész elégtelensége és ritkasága. — Az ész alárendelt szerepe az ember viseletében. — Az állatias és veszélyes hatalmak. — A kormányzás természete és hasznossága. — Az új elmélet által a kormányzás lehetetlenné válik. — IV. A további következmények. — Az új elmélet által az állam zsarnoki lesz. — Ez elmélet előzményei. — A közigazgatási központosítás. — Az economisták agyrémei. — Semmiféle előbbi jognak nincs érvénye. — Semmiféle mellé rendelt társulás nem türetilik. — Az egyed a község által teljesen lefoglaltatik. — Az állam joga a tulajdonnal, neveléssel, vallással szemben. — Az állam spartai kolostor. — V. A klasszikai ész teljes diadala és végső túlzásai. — Miképen lesz az eszből monomania? — Miért nem életképesek a klasszikai ész munkái?

I.

Tekintsük a jövődő társadalmat, a milyennek azt a szobatudós törvényhozó képzei, és gondoljuk, hogy az nem sokára a nemzetgyűlés törvényhozói előtt is olyan-
nak fog feltűnni. — A döntő percz, az ő nézetök szerint, elérkezett. Ezentúl két történelem lesz, egyik a múlté,

másik a jövőé; az elébbi az ész híjával bíró emberé, a másik az értelmes ember története.* Végre megkezdődik a jog uralma. A mit a múlt alapított és átörökített, az mind nem törvényes. A természetes emberen kívül mesterséges embert is alkotott, s legyen ez egyházi vagy világi, nemes vagy nem nemes, király vagy alattvaló, birtokos vagy szegény, tudatlan vagy tanult, paraszt vagy polgár, rabszolga vagy úr, mindez állapottai mesterségesek, nem kell azokat tekintetbe venni, mert eredetöket erőszak vagy álnokság bélyegzik. Vegyük el ezen reájok vetett köntöst; tekintsük az embert önmagában, ugyanolyannak minden állapotban, helyzetben, országban és században, és keressük a társulás azon nemét, mely lényének leginkább megfelel. Ha a kérdést így állítjuk fel, a többi magától következik. — A klasszikai szellem kívánataihoz és az uralkodó eszmetan követelményeihez képest a politikát mennyiségtani módszer alapján hozzák létre.** Egy egyszerű, egészen általános, a vizsgálódás számára igen könnyen megközelíthető, és általában ismert, s a legfigyelmetlenebb és legtudatlanabb iskolás gyermek által is könnyen megérthető gondolatot kiválasztanak. Elválasztanak minden különbséget, mely az egyik embert a másiktól elkülöníti, s nem tartanak fenn egyebet mint azt, a mi mindnyájokkal közös. A mi így megmarad, az

* Barère a *Point du jour* 1-ső számában (1789. június 15.) mondja: »Ön van hivatta újra megkezdeni a történetet.«

** Lásd: Condorcet *id. munk.*, hol ezt mondja: »A mennyiségtani tudományok módszerei, új tárgyakra alkalmazva, a politikai és erkölcsi tudományok számára új utakat nyitottak.« — V. ö. Rousseau *Contrat social*-jában a minden egyesre eső főhatalom részletének mennyiségtani kiszámítását.

az ember általában véve, »egy érző és értelmes lény, ki ezen minőségben kerüli a fájdalmat, keresi a gyönyört«, és így »a boldogságra, azaz oly állandó állapotra vágyik, melyben több gyönyör, mint fájdalom lesz osztályrésze,* vagy még világosabban, az ember »oly érzékeny lény, mely képes okoskodni és erkölcsi eszméket szerezni.« ** Bárfi megtalálhatja ez ismeretet tapasztalásában, és első pillanatra maga is bizonyíthatja annak igazságát. Ilyen a társadalmi egység; s ha több ily egységet egyesítünk, ezret, százezret, milliót, huszonhat milliót, előáll a francia nép. Képzeli azt, mintha az emberek huszonegy éves korukban születnének, szülők, múlt, hagyomány, kötelezettségek, haza nélkül, és képzeljük, hogy először összegyűlve, első ízben lépnének szerződésre egymással. Ekkor, s midőn egymással szerződnek, mindannyian egyenlők; mert meghatározásunkban mellőztük a külső és valótlan tulajdonságokat, melyek egyedül teszik őket különbözőkké egymástól. Szabadok mindnyájan; mert meghatározásunkban mellőztük az igazságtalan leigázást, melylyel a nyers erő és az öröklött előítélet elnyomta őket. — De épen mert mindnyájan egyenlők, nincs semmiféle ok, hogy mondott szerződésökben egyiknek több különös engedményt adjanak mint a másiknak. És így a törvény előtt mindannyian egyenlők lesznek; semmiféle egyénnek, családnak vagy osztálynak nem lesznek szabadalmi; egyik sem követelhet oly jogot, melytől a másik meg van fosztva; egyiknek sem kellend oly terhet viselnie, mely alól a másik

* Lásd: Saint-Lambert. *Catéchisme universel. Premier dialogue.* 17-ik l.

** Condorcet *id. munk.* a kilenczedik korszaknál mondja: »A publicisták ezen egyetlen igazságból vezették le az emberi jogokat.«

fel van mentve. — Másrészt pedig, mindnyájan szabadok lévén, mindegyik a maga akaratával lép be azon akaratok kötelékébe, melyek ez új társadalmat megalkotják; a közös határozatokhoz neki is hozzá kell járúlnia a maga részéről. Csupán ily feltétel alatt kötelezte magát; a törvényeket csupán azért köteles megtartani, mert hozzájárult azok megalkotásához, és a felsőbbbségnek engedelmeskedni tartozik, mert hozzájárult annak megválasztásához. Minden törvényes tekintély alapjában, feltalálhatónak kell lenni az ő megegyezésének vagy szavazatának, s a legmagasabb nyilvános hatalom kénytelen a legigénytelenebb polgár személyében elismerni a souverainitás egy részét. A souverainitás e részecskéjéről senki sem mondhat le, senki azt el nem vesztheti, mert az az egyedtől elválaszthatatlan, s bár annak gyakorlatát másra bízza, tulajdonjogát még is megtartja. — A társadalmi szerződés első cikkei: a négy szabadsága, egyenlősége, souverainitása. Ezek egy alapmeghatározásból szigorúan vezettetnek le; nem csekélyebb szigorúsággal vezethetők le ebből a polgár egyéb jogai, az alkotmány fő vonalai, a legfőbb politikai vagy polgári törvények, szóval az új állam rendje, alakja és szelleme.

II.

Ebből két következtetés vonható le. — Először: egyedül az így alakult társadalom igazságos; mert, ellentétben másokkal, nem egy vakon működő hagyomány munkája, de egyenlők között megkötött, alaposan meg-

vizsgált és teljes szabadsággal elfogadott szerződés műve.* A társadalmi szerződés, bebizonyított elvekből állván, a mértan tekintélyével bír; ezért mint emez, minden időben, minden helyen, minden nép számára érvényes; megalapítása jogos. Bárki akarna eléje akadályokat gördíteni, az az emberi nem ellensége; és legyen az kormány, arisztocrácia, vagy papság, tehetetlenné kell azt tenni. Ezek ellen a lázadás csak igazságos védelem; ha kezeik közül kiszabadítjuk magunkat, csak azt vesszük vissza, mit jogtalanul magának tart, s mi törvényesen a mienk. — A második következmény az, hogy a társadalmi törvénykönyv, melyet éppen kifejtettünk, ha egyszer ki van hirdetve, ingadozás és ellenkezés nélkül alkalmazható, mert e törvénykönyv az erkölcsi mértan egy neme, mely még egyszerűbb mint a valódi mértan, vissza van vezetve az első elemekre, s a legvilágosabb és legközönségesebb ismeretre alapítva, és négy lépéssel a fő igazságokhoz elvezet. Ez igazságok

* Rousseau még bámulta Montesquieut, bár nem fogadta el vakon minden állítását, de az elmélet azóta fejlett, és pedig addig, míg minden történeti jogot elvetettek. »Akkor, mondja Condorcet (*id. munk.* a kilenczedik korszakban), az emberek azt hívék, hogy kénytelenek e csalfa és hamis politikáról lemondani, mely, megfeledezvén arról, hogy az emberek már természetöknél fogva egyenlő jogokkal bírnak, majd ki akarta mérni azon jogok terjedelmét, melyeket a talaj nagysága, az égalj mérséklete, a nemzeti jellem, a nép gazdagsága, a kereskedelem és ipar tökélyének fokozata szerint nekik meghagyni lehetne. majd pedig egyenlőtlen módon szándékozik ugyane jogokat az emberek különböző osztályai között felosztani, a születés, gazdagság, foglalkozás szerint, s így ellentétes érdekeket, ellenséges hatalmakat akart teremteni, hogy közöttök majd utóbb hozzon létre oly egyensúlyt, melyet egyedül ezen intézmények tettek szükségessé, s mely még a veszedelmes befolyásokat sem enyhíti.«

megértésére és alkalmazására, nincs szükség megelőző tanulmányozásokra, vagy mély gondolkozásra; elég erre a józan, sőt a mindennapi értelem. Egyedül az előítélet és az érdek zavarhatnák meg világosságát; de a józanul gondolkozó fő és az egyenes szív sohasem lesz e világosság híjával. Ha egy munkásnak vagy egy parasztnak megmagyarázzák az emberi jogokat, rögtön jó politikus lesz belőle, tanítsuk meg a gyermekeket a polgár kádjára, s ha kikerültek az iskolából, kötelességeiket és jogukat csak oly jól fogják tudni, mint a négy műveletet. — A remény hatalmas szárnyalásra terjeszti ki szárnyait, s minden akadály megszűntnek látszik. Elismert dolog, hogy az elmélet önmagából és saját erejéből hozza létre a gyakorlatot, s hogy elég ha az ember elhatározza vagy elfogadja a társadalmi szerződést, hogy azután ugyanazon csapással szerezze meg a képességet annak megértésére, s az akaratot annak betöltésére.

Ezen bámulatos, első pillanatra megmagyarázhatlan bizalom, az emberől táplált oly fogalomra következtet, melyel mi már nem bírunk. S valóban az embert értelmesnek, és lényegére nézve jónak is tartották. — A kor írói, miután az embert maguk szerint itélték meg, értelmesnek tarták, azaz képesnek arra, hogy egy világos elvet elfogadjon, hogy a további okoskodások fonalát követhesse, megértse és elfogadja a végkövetkeztetést, és hogy alkalom adtával magától is képes legyen az, ez elvben rejlő különböző következtetéseket kivonni. Ez írók szemeiben az emberi szellem az ő szellemök, a klasszikai szellem. A hagyomány, szokás és jó ízlés hatalmánál fogva százötven év óta ez uralkodik az iradalomban, bölesészetben, tudományban, nevelésben, társalgásban. Mást nem tűrnek, nem

tudnak elképzelni és ha idegen ember behat a zárt körbe, ez csak azon feltétel alatt történhetik, ha elfogadja azon szónokias beszédmodort, melyet az okoskodó ész megkövetel vendégeitől is, legyenek azok görögök, angolok vagy barbárok, pórok vagy vadak, legyenek még oly különbözők egymás közt, még oly különbözők tőle. Buffonnál az első ember, midőn élete első óráit elbeszéli, érzéseit, indulatait, ezek okait épen oly finoman mondja el, mint ezt akár maga Condillac tenné. Diderotnál, az otahaiti Otu, Bernardin de Saint-Pierrenél Hindosztan egy fél vad embere, s az Ile-de-France egy öreg gyarmatosza, Rousseaunál egy falusi lelkész, egy kertész, egy bűvész, bevégzett elbeszélők és erkölcsstanítók. Marmontelnél és Floriannál, a forradalmat megelőző vagy kísérő egész alsóbb rangú irodalomban, valamennyi tréfás vagy szomorú színmű személyei, bármilyenek legyenek, műveletlen parasztok, pettyegetett barbárok, meztelen vadak, első sorban azon tehetséggel bírnak, hogy ki tudják magukat fejezni, tudnak okoskodni, az elvont beszédet értelemmel és figyelemmel tudják kísérni, s az általános eszmék egyenes vonalú sorozatát önmaguk vagy vezető segélyével tudják követni. A ki vizsgálja a tízennyolczadik századot, az tapasztalja, hogy az ész mindenütt feltalálható, s hogy csakis ez létezik. A szellem ily általános alakja csak természetesnek tetszhetik az emberek előtt; úgy járnak mint azon emberek, kik, csupán egy nyelvet beszélve, s ezt mindig könnyen, nem fogják fel, hogy más nyelven is lehet beszélni, sem azt, hogy kívülök még némák és süketek is vannak. — S ez annál inkább van így, mert az elmélet maga ad igazat előítéleteiknek. Az új elmetan szerint, minden lélek felfoghat minden igazságot. S ha ez nem törté-

nik, a hiba rajtunk van, mert a lelket rosszul készítettük elő; s ha veszünk fáradságot magunknak, oda vihetjük, hogy felfogja azokat. Mert vannak érzékei mint nekünk, s az emlékezetbe visszaidézett, egyesített, jegyek által feljegyzett érzések elegendők »nem csupán minden eszméink, de egyszersmind minden tehetségeink« képzésére is.* Az eszmék pontos és folytonos összeköttetése legegyszerűbb fogalmainkhoz kapcsolja a legbonyolultabb tudományokat és a legsóbb foktól a legmagasabbig állíthatunk egy lajtorját; s ha a tanuló kénytelen útjában megállapodni, ennek oka, hogy két lépcsőfok között nagy tért hagytunk, és ha nem hagyunk el egyet sem, úgy fel fog emelkedni a lajtorja csúcsára. — Ezen, az ember tehetségeire vonatkozó magasztos eszméhez járul egy más, nem kevésbé magasztos vélemény, mely szívére vonatkozik. Rousseau azt állítja, hogy az ember szíve jó, s az előkelő világ e hitet a divat egész túlzásával, s a szalonok egész érzékenységevel elfogadta. Az emberek meg vannak győződve, hogy az ember, különösen a néphez tartozó, természeténél fogva érzékeny, gyengéd, hogy a jótétemény azonnal megindítja, és kész azt elismerni, hogy az érdeklődés legcsekélyebb jele megindítja, és hogy képes minden gyengédségre. Egy célmetszet dűledező kunyhót ábrázol, melyben két gyermek látható, egy öt és egy három éves, kik beteg nagyanyjukat ápolják, az egyik fejét emeli fel, a másik inni ad nekik; az atya és anya hazatérve látják e megindító jelenetet, s »e jó emberek annyira boldogaknak érzik magukat, hogy ily gyermekeik van-

* Lásd: Condillac. *Logique*.

nak, miszerint megfeledeznek szegénységökről.« * — »Ó atyám! szól egy fiatal pásztor a Pyrenaeusokban, fogadd e hű kutyát, mely hét év óta engedelmeskedik nekem; szolgáljon ezentúl neked, védelmezzen téged, s ekkor a leghasznosabb szolgálatot teszi nekem.« ** — Igen hosszadalmas volna, ha a század végének irodalmában Marmonteltől Bernardin de Saint-Pierreig, Florian-tól, Berquin és Bitaubéig ki akarnók mutatni az édeskés és unalmas helyek beláthatlan sorozatát. — E túlzás még az államférfiakra is rátapad. »Sire, mondja Turgot, egy a politikai nevelésről szóló tervezetet mutatva be a királynak, felelek róla, hogy nemzetedre tíz év múlva nem lehet rá ismerni, és hogy a felvilágosodás a jó erkölcsök, az Ön s a haza szolgálatában kitüntetett felvilágosult buzgóságban felette fog állani minden más népnek. A jelenleg tíz esztendő gyermekek, akkor az állam szolgálatára előkészített emberek lesznek, kik ragaszkodni fognak hazájukhoz, meg fognak hajolni a tekintély előtt, nem félelemből, de belátásból, polgártársaik iránt segélyre készen lesznek, s meg fogták szokni az igazságot elismerni és tisztelni.« *** — 1789 januáriusában, Necker, kit Bouillé figyelmessé tett a közeli veszélyre; s a harmadik rend elmaradhatlan mozgalmá-

* Lásd: *Histoire de France par estampes*. 1789 (Az aczélmetszetek gyűjteményében — Cabinet des Estampes.)

** Lásd: Mme de Genlis. *Souvenirs de Félicie*. 371—391.

*** Lásd: De Tocqueville. *L'ancien régime*. 237. — V. ö. *L'an 2440*, par Mercier. 3 köt. E szép álmok egyikének részleteit megtaláljuk ebben. A munka először 1770-ben jelent meg. »A forradalom, mondja a személyek egyike, erőszak nélkül működött, egy nagy ember hősiessége, egy a hatalomra méltó bölcsész-király által mert ő azt megveté, stb.« (II. köt. 109.)

ira, »szemeit az égre emelvén hidegen válaszolá, hogy az emberek erkölcsi erényeire is kell számítani.«* — Tulajdonképen ha az emberek az emberi társadalom megalapításáról akartak fogalmat alkotni, olyan, félig pásztorias, félig színpadias jelenetet képzeltek maguknak, mint a milyeneket az erkölcsről és politikáról szóló képes munkák czímlapjain lehetett látni. Félig meztelen vagy állati bőrökbe öltözött emberek sereglenek össze egy tölgyfa árnyékában; egy tisztas aggastyán áll fel közöttök, ki »a természet és az ész nyelvén« szól hozzájuk; azt indítványozza, hogy egyesüljenek, s kifejti, hogy e kölcsönös megegyezés által mire kötelezik magukat; feltünteteti előttök a köz és magán érdekek összhangját, s beszédét azzal végzi, hogy az erény szépségeit fejti ki előttök.** Erre valamennyien vig-ságukban felkiáltanak, összecsókolóznak, az aggastyánt körülveszik, és megválasztják őt főnöknek, a fák árnyékában tánczra perdülnek, s a boldogság a földön megvan alapítva. — Nem túlzok. A nemzetgyűlés felszólításai a néphez ily irányban készültek. A kormány éveken át olyképen beszél a néphez, mint ha az Gessner-féle pásztorokból állana. Megkérlik a parasztokat, hogy azontúl ne gyujtsák fel a kastélyokat, mert ez jó királyuknak

* Lásd: *Mémoires de M. de Bouillé*, 70-ik l. — V. ö. De Barante. *Tableau de la littérature française au dix-huitième siècle*. (318-ik l), hol ezt mondja: »Az emberek azt hívék, hogy a polgárisodás és felvilágosodás megölte minden szenvedélyt, s megszelídítette minden jellemet. Úgy látszik, hogy az erkölcsiség gyakorlása könnyüvé vált, s hogy a társadalmi rend egyensúlya annyira megszilárdult, hogy azt semmi meg nem zavarhatá«.

** Rousseau-nak Beaumonthoz írt egyik levelében olvasható egy ily jelenet; a deismus és a türelem megállapítása, egy a fentebbihez hasonló beszéd által.

fájdalmat okozna. Buzdítja, hogy a királyt lepjék meg erényeikkel, hogy ő annál gyorsabban nyerje el az övéinek jutalmát.* A parasztlázadások legerőszakoskodóbb idejében a kor legbölcsebb emberei azt hiszik, hogy az idylli korban élnek, és hogy a pásztornép dallamával az állati harag és fékvesztett vágyak ordító tömegét visszaterelhetnék az akolba.

III.

Szomorú dolog, ha valaki egy akolban elaludván, felébredésekor látja, hogy a juhok farkasokká változtak; pedig forradalom kitörésekor erre el lehet készülni. A mit az emberben észnek mondanak, az nem vele született, eredeti és maradandó adomány, hanem későbbi szerzemény, gyarló összetétel. A ki a legcsekélyebb élettani ismeretekkel bír, belátja, hogy az emberi ész ingadozó egyensúly állapota, mely az agynak, az idegeknek, a vérnek és gyomornak nem kevésbé ingadozó állapotától függ. Ha ezer éhes nőt és ittas férfit összegyűjtünk, és megengedjük nekik, hogy viszonyosan izgassák egymást lármájokkal, a várakozással, növekvő felindulásuk érintkezésében, néhány óra múlva veszedelmes őrjöngők csoportja lesz belőlök; 1789-ben e feltevés igaznak bizonyul, valamint mindaz, a mi ennek következménye. — Kérdezzük már most, mit mond ehhez a lélektan, a legegysze-

* Lásd: Roux et Buchez. *Histoire parlementaire*. IV. 322. Az 1790 febr. 11-iki felirat. Egy képviselő mondja: »Megindító és magasztos felirat; a nemzetgyűlés példátlan lelkesedéssel fogadta el.« Sajnáljuk, hogy egészen nem idézhetjük.

rúbb észbeli működés, az érzékek egy észrevevése, egy emlékezés, egy névnek alkalmazása, egy közönséges ítélet. mindez bonyolult mechanika játéka, több millió keréknek közös és végső munkája, melyek hasonlóan az óraműéhez vaktában járnak és forognak, mindenik magában, mindenik saját erejéből üzelve, feladatának teljesítésében mindenik kiegészítés és ellensúlyok által tartatván fenn.* Ha a mutató körülbelől helyesen jelzi az időt, ez, ha nem is csodaszerű, de mindenesetre csodálatra méltó összetalálkozás eredménye, s az ajtónk előtt lesben álló káprázat, lázas képzelődések, őrzöngés, bármikor készen állanak arra, hogy belénk vonuljanak. Hogy világosan beszéljünk, az ember természeténél fogva örült, mint teste természeténél fogva beteg; értelmünk és szerveink egészsége nem egyéb, mint gyakran előforduló szerencsés és kellemes véletlen. Ha a durva szövédéék és vászon, t. i. értelmünk meglehetősen szilárd és vastag szálainak sorsa ez, minő véletleneknek van kitéve a díszűl szolgáló csipke-szegélyzet, a tulajdonképeni észt alkotó finom és bonyolult hálózat, mely az általános eszmékből áll? Ez lassú finom szövés folytán jöven létre, a jelek hosszas gépezete által, a gőg nyugtalankodása, a dogmaticus lelkesedés és makacsság közepette, mennyi kilátás van reá, hogy még a legjobb fejekben is az eszmék rosszul felelnek meg a dolgoknak! Ennek bizonyágául elég látnunk, mennyire uralkodik bölcsészeinknél, politikusainknál az idyll. — Ha ilyenek a magasztosabb szellemek, mit mondjunk a tömegről, a népről, a vad vagy félvad agyvelőkről? Mennél inkább

* Az agysejtek (t. i. a kéregrétegen) számát ezerkétszáz millióra teszik, s az ezeket összekötő rostokét négy milliárdra.

sántikál az ész az emberben, annál ritkábban találjuk azt az emberiségben. Általános eszméket és helyes okoskodásokat csak a választottak csekély seregénél találunk. Hogy az elvont szók megértését és a helyes következtetések megszokását elérjük, mindenek előtt különös előkészületre, hosszas és régi gyakorlatra van szükségünk, s ezen felül, ha politikáról van szó, azon hidegvérre, mely a gondolkozásnak meghagyván egész terét, megengedi az embernek, hogy egy pillanatra magából kilépjen, hogy érdekeit mint részrehajlatlan szemlélő megfigyelhesse. Ha e feltételeknek csak egyike hiányzik is, az ész, különösen a politikai ész hiányzik. — A pórnál, a kisvárosi embernél, s annál, ki gyermeksege óta kézi munkára van utalva, nem csupán a magasabb fogalmak hálózata hiányzik, de azon belső eszközök sincsenek meg, melyek azt megszöhetnék. Megszokva a szabad légen való sürgést-forgást és a test tagjainak mozgását, ha mozdulatlannak kellene lennie, negyedóra múlva már ellankad figyelme; az általános állítások csak zaj gyanánt hatnak reá; s azon értelmi megfontolások, melyeket azoknak előidézni kellene, nem történhetnek meg. Elnyomja az álom ha csak az éles hang érintés által nem ébreszti fel benne a vér és test ösztöneit, a személyes vágyakat, a szunnyadó ellenségeskedéseket, melyek csupán külső fegyelem által visszatartatva mindig készek kitörni. — A félművelteknél, sőt még a magukat művelteknek tartó embereknel, kik olvassák a hírlapokat is, az elvek majd mindig aránytalan vendégek; felülmúlják felfogási képességét; hasztalan mondja el magában dogmáit; fontosságukat nem tudja mérlegelni, határaikat megjelölni, megfelelkezik a kivételekről és helytelenül alkalmazza azokat. Oly

vegyészi készítmények ezek, melyek a vegykonyhában és a vegyész kezeiben ártatlanok, de borzasztóak lesznek, ha a járó-kelők lábai elé kerülnek. — Nem sokára nagyon jól észre fogják ezt venni, midőn a felrobbanások a terület minden pontján rohamosan fogják egymást követni, midőn a népfenség nevében minden község, minden csoportosulás, magát az egész nemzetnek fogja tartani és e szerint fog cselekedni, midőn az ész, új értelmezőinek kezében, állandóvá fogja tenni az utczákon a gyilkolást és falukon a parasztlázadásokat.

A század bölcsészei ugyanis kétféleképpen csalódtak. Mert az ész nem csupán nem természetes valami az emberben, sem nem általános az emberiségben; de befolyása is csekély az ember és az emberiség viseletében. Kivéve néhány hideg és világosan gondolkozó főt, milyenek egy Fontenelle, egy Hume, egy Gibbon, akikben uralkodhatik mert nincs versenytársa, nagyon is távol van attól, hogy a fő szerepet viselje; ez más, velünk született hatalmaké, melyek mint első foglalók maradnak a lakás birtokában. A hely, melyet e lakásban az ész kap, mindig szűk; s a feladat, melyet ott betölt, gyakran másodrendű. Nyíltan vagy titokban, nem egyéb mint kényelmes, alárendelt hivatalnok, folytonosan bujtogatott házi ügyvéd, kit a tulajdonosok ügyeik védelmére használnak fel; s ha a nyilvánosság előtt neki engedik az elsőséget, ez csak udvariasságból történik. Hiába hirdetik, hogy az ész a törvényszerű souverain, mert maguk felett soha sem engednek neki hosszas uralmat, s az ő névleges kormányzása daczára ők a ház tulajdonképeni urai. Az emberek ezen urai a természetes vérmérsék, a testi szükségletek, az állati ösztönök, az öröklött előítélet, a képzelődés, ál-

talában az uralkodó szenvedély, részlegesen pedig a személyes vagy a családi-, kaszt-, vagy pártérdek. Igen csalódnánk, ha azt hinnők, hogy az emberek természetöknél fogva jók, nemeslelkűek, vonzalmasak vagy legalább szelidek, hogy velök könnyen lehet bánni, hogy a társadalmi érdekek vagy mások érdekei előtt készek meghajolni. A legtöbben és a legerősebbek, önmagukra hagyatva csupán pusztítást vinnének véghez. — Első sorban, ha nem is bizonyos, hogy az ember származásánál fogva távoli rokona a majomnak, annyi mégis áll, hogy testalkatánál fogva igen közel áll hozzá, vannak szemfogai, húsevő és vérszomjazó, egykor emberevő, s ennek következtében vadász és harczos. Ebből következik az, hogy a durvaságnak, kegyetlenségnek, erőszakosan romboló ösztönöknek egy bizonyos alapja meg van benne mindig, a francziánál ezekhez járul a vidámság, nevetés, és azon bizonyára nagyon is sajátos szükségesség, hogy rombolását ugrándozásokkal és bohóczkodással kíséri, látni fogjuk őt e munkánál. — Másodszor, az ember születésekor meztelenül és szegényen tétetett a hálátlan földre, melyen nehéz megélni, hol halálos veszedelem közt kénytelen magát élelmi szerekekkel ellátni és takarékoskodni. Ebből magyarázható ki a szerzés, összehalmozás és bírás folytonos vágya és kivánsága, a fösvenység és ragadozás, különösen azon osztály tagjai közt, mely a földhöz tapadva hatvan nemzedék óta bőjtől, hogy a többi osztályokat táplálhassa, s mely kezeit ragadásra mindig kinyújtani kész, hogy megtarthassa a földet, melynek gyümölcsét ő hívja elé; ezt is látni fogjuk a munkánál. — Végre az emberből, finomabb értelmi szervezete, az első naptól kezdve képzelő lényt teremtett, kiben a felburjánzó álmok

önmaguktól válnak szörnyű agyrémekké, hogy félelmeit, reményeit és vágyait minden mértéken felül fokozzák. Ebből származik az érzékenység túlzása, a lelki megindulás, másokra is átmenő elragadtatások, ellenállhatlan szenvedély-rohamok rögtöni támadásai, a hiszékenység és gyanakodás járványa, szóval a lelkesedés és félelem, különösen a francziában, ki oly könnyen felizgatható, közlékeny, oly könnyen kihozható sodrából, és kész az idegen benyomások elfogadására, s ki híjával van azon természetes nehézkességnek, melyet germán és latin szomszédai hideg vérmérséklete és a magányos gondolat összpontosítása fentartanak; mindezt látni fogjuk majd a munkánál. — Íme néhány azon nyers hatalmak közül, melyek az emberi életet kormányozzák. Rendes körülmények közt, midőn korlátok között vannak, nem vesszük észre azokat. Nem látszanak félelmeseknek. Azt hisszük ekkor, hogy lecsendesültek, kihaltak; akarjuk hinni, hogy a fegyelem, mely alatt vannak, természetökké vált, és hogy megszokván a kijelölt partok között folyni, meg is maradnak medrökben. Az igazság pedig az, hogy mint valamennyi nyers hatalom, mint a folyam vagy patak, csupán kényszerűségből maradnak ott; a part, a töltés, ellentálló ereje által idézi elő mérsékeltségöket. Kiáradásaik és pusztításaik ellenében, az ő erejöknek megfelelő erőt kellett eléjük állítani, mely épen oly fokozatos, mint azoké, s minél fenyegetőbbek annál ridegebb ez is, zsarnokságuk ellenében a szükséghez képest ez is zsarnoki, s minden esetben kényszerítő és visszaható; e hatalom kezdetben egy rablócsorda vezére, később egy hadvezér, minden esetben valamely éber szemekkel, durva kezekkel bíró választott vagy örökös fegyverviselő, ki tetteikkel félemlíti

meg őket, és tartja fenn a békét. Hogy csapásai irányt nyerjenek és korlátoltassanak, különböző rendszerek vétetnek használatba, az előzetes alkotmány, a hatalom megosztása, törvények, törvényszékek, a törvényes eljárás. De végre is e kerékműből mindig kilátszik az igazgató rugó, a hatásos eszköz, t. i. a fegyveres, ki ellenünk, azaz a vadak, a rablók az örültek ellenében, kik lelánczolva vagy elszunnyadva, de mindig élve bennünk, szivünk mélyében vannak, fegyvert visel.

Az új elméletben ismét épen a fegyvert viselő ellen hirdet háborút minden elv, minden elővigyázati rendszabály, minden felébresztett bizalmatlanság. A népfenség nevében fosztatik meg a kormány minden tekintélytől, szabadsalomtól, kezdeményezési jogtól, tartósságtól és erőtől. A nép a fenséges, a kormány csupán megbizottja, sőt ennél is kevesebb, szolgája. — Közöttök »nincs semmiféle meghatározatlan vagy tartós szerződés«, melyet csupán »közös megegyezés, vagy az egyik fél hűtlensége esetében« lehet megsemmisíteni. »A politikai testületek természetével ellenkezik, hogy a souverain oly törvényt állapítson meg önmagának, melyet soha se szeghessen meg.« — Nincs oly szentesített és sérthetetlen alkotmány, »mely a népet az egyszer megállapított formák közé szoríthatná.« »Azon jog, hogy ezeket meg lehessen változtatni, első biztosítéka valamennyi más jognak.« »A néptestület számára nincs és nem is lehet semmiféle kötelező alaptörvény, még a társadalmi szerződés sem.«* — Bitorlás és hauzság, ha

* Lásd : Rousseau. *Contrat social* I. 7-ik fej. III. 13, 14, 15, 18-ik fej. IV. 1-ső fej. — Condorcet *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain. Neuvième époque.*

valamely fejedelem, gyülekezet vagy hatóság a nép képviselőjének nevezi magát. »A souverainitást, ugyanazon oknál fogva, mely miatt el nem idegeníthető, nem lehet képviselni sem... A mely perczben a nép megbíz valakit képviselétével, megszűnik szabadnak, sőt megszűnik lenni... Az angol nép azt hiszi, hogy szabad, pedig nagyon csalódik; csupán csak azon idő alatt szabad, mikor a parlament tagjait választja; mihelyt a választások elmúltak, rabszolgává, de sőt semmivé lesz... A nép küldöttei tehát nem a nép képviselői, s nem is lehetnek azok; csupán megbizottjai, véglegesen semmit sem határozhatnak. A mely törvényt a nép személyesen nem erősít meg, az semmi, az nem törvény.« — »Nem elég, hogy a nép egyszer összegyűlvén megállapítsa az állam alkotmányát, szentesítvén a törvények tömegét; szükséges ezen kívül, hogy legyenek meghatározott és koronként összejövő gyülekezetek, melyek nem törölhetők el, s nem halaszthatók, úgy, hogy a nép a megjelölt napon a törvény értelmében gyűljön össze, a nélkül, hogy másféle alaki összehívásra legyen szükség.... A mely pillanatban a nép ily módon összegyűlt, a kormány egész hatalma megszűnik, végrehajtó hatalma fel van függesztve«, s újra kezdődik a társadalom működése, s a polgárok, visszanyerve eredeti függetlenségöket, saját akaratuk szerint, meghatározott időre újra megkötik azon ideiglenes szerződést, melyet csak egy bizonyos időre kötöttek. »E gyülekezetek megnyitásakor, miután nincs egyéb tárgyuk, mint a társadalmi szövetség fentartása, mindig két kérdés teendő, melyeket mellőzni sohasem szabad, s melyek felett külön kell szavazni. Az első: *tetszik-e az uralkodónak az alkotmány jelenlegi alakját fentartani?* a második: *tetszik-e a népnek, hogy a kor-*

mányzás azok kezében maradjon, kik azzal jelenleg meg vannak bízva? — Így »azon eljárás, melynél fogva a nép vezetői előtt meghódol, nem egyéb mint megbizatas, hivatal, melyben a vezetők, mint az uralkodó egyszerű hivatalnokai, ennek nevében gyakorolják azon hatalmat, melynek hordozóivá tette őket, s melyet a mikor neki tetszik, megváltoztathat, korlátozhat és visszavehet.«* A nép ezen felül nem csupán egyedül magának tartja fenn »a törvényhozó hatalmat, mely az övé, s mely másé nem lehet«, de a végrehajtó hatalmat is tetszése szerint bízhatja másra, vagy visszavonhatja.« A kik ezt gyakorolják, az ő hivatalnokai. »Tetszése szerint választhatja meg és elbocsáthatja őket.« Vele szemben nincs semmi joguk. »Szó sincs arról, hogy vele szerződjenek, de neki kell engedelmeskedniök«; »feltételeket« nem szabhatnak, semmiféle kötelezettség teljesítésére nem szoríthatják. — Ne mondja senki, hogy ily körülmények közt a kissé büszke és jól nevelt ember nem fog vállalkozni hivatalaink viselésére, és hogy vezetőinknek szolgálalelkűeknek kell lenniök. S nem is engedünk nekik szabadságot arra, hogy valamely hivatalt elvállaljanak vagy visszautasítsanak, mert tekintélyünk által reájok erőszakoljuk azt. »A hivatal minden valóságos democratiában nem előny, de súlyos teher, melyet igazságosan nem lehet inkább az egyikre, mint a másikra bízni.« Mi kezünket teszszük hivatalnokainkra, meg fogjuk őket gallérjoknál fogva, és leültetjük székeikre. Akár tetszik nekik akár nem, ők az állam robotosai, rosszabb sorsuk van mint a szolgának vagy napszámosnak, miután ez meghatározott feltételek mellett dolgozik, és a másik, ha el-

* Lásd : Rousseau. *Contrat social*. III. 1, 18. IV. 3.

űzetik, jogosan követelhet egy heti bért. Mihelyt a kormány kilép ezen alázas helyzetből, bitorlóvá lesz, s az alkotmányok ki fogják jelenteni, hogy ily esetben a felkelés nem csupán a legszentebb jog, de egyszersmind az első kötelesség. — E tekintetben a gyakorlat igazolja az elméletet, s a nép által kifejtett népfenség dogmája a tökéletes fejetlenségét fogja létrehozni, azon pillanatig, melyben vezetői által kifejtetve, a tökéletes kényuralmat teszi annak helyébe.

IV.

Mert ez elméletnek két oldala van, és míg egyrészt a kormányzat folytonos lerontására törekszik, másrészt az állam korlátlan dictaturáját idézi elő. Az új szerződés épen nem oly történelmi szövetség, mint az emberi jogok kijelentése Angliában 1688-ban, mint az 1579-iki holland szövetkezés, melyek valódi és élő emberek között kötöttek, helybenhagyva létező helyzeteket, kész csoportokat, és régibb jogok elismerésére, pontos körülírására és biztosítására szolgáltak. De a társadalmi szerződés előtt nincs valódi jog; mert ez csupán a társadalmi szövetség által jő létre, mely egyedül érvényes, miután egyedül ez állítható fel teljesen egyenlő és teljesen szabad elvont lények között, ezek bizonyos tekintetben mennyiségtani egységek, mind ugyanazon értékkel bírók, ugyanazon szerepre hivatottak, s melyeknek összhangját semmi egyenlőtlenség vagy kényszer nem zavarja meg. És ezért, a mely perczben a társadalmi szerződés megkötetik, minden egyéb szerződés megsemmisül. Az új állam ellenében sem a tulajdon sem

a család vagy egyház, semmiféle régi intézmény nem felbbezhet a joghoz. A helynek, melyre azt építjük, üresnek kell lennie; s ha a régi épületek egy részét mégis meghagyjuk ott, ez az új állam nevében és hasznára történik, hogy az is ennek keretében maradjon, ennek szolgáljon; mert az egész talaj ezé. — Másrészt ismét, a társadalmi szerződés nem viszonyos biztosító társaság, mint az amerikai tanok szerint, nem a többihez hasonlóan, tárgyra nézve korlátolt, hivatására nézve körülírt, hatalmára nézve korlátok közé szorított társaság, melyben az egyének, megtartva maguknak javaik és személyiségök legjobb részét, megadóztatják magukat, hogy hadsereget tartsanak, törvényszékeket, országutakat, iskolákat, szóval a közbiztonság és közhasznúság minden fontosabb eszközeit megszerezhessék, de a többi helyi és általános szolgáltatásokat, a szellemieket és anyagiakat, a magán kezdeményezés és önkényt alakult társulatok számára tartják fenn, melyek az alkalom és a szükség szerint fognak létrejönni. Az új állam épen nem egyszerű hasznossági gépezet, nem kényelmes, nem kézi eszköz, melyet a munkás felhasznál a nélkül, hogy lemondana kezének független használatáról, vagy más eszközök egyidejű alkalmazásáról. Ez állam az észnek egyetlen és első szülött gyermeke, és egyedüli képviselője; hogy az észt uralkodóvá tegye, nem szabad semmit számításon kívül hagynia. — E tekintetben a régi uralom az újhoz vezet, s a megállapított gyakorlat már előre is a keletkezésben levő új tan felé hajlítja. Az állam, a közigazgatási központosítás által már régen beavatkozik mindenbe.* »Tudja meg ön, mondá

* Lásd: De Tocqueville. *L'ancien régime*; az egész II. könyt, s a III. könyv 3-ik fejezetét.

Law d'Argenson marquisnak, hogy a francia királyságot harmincz felügyelő kormányozza, parlament, rendek és kormányzók nélkül; e harmincz felügyelő a tartományokba kiküldött folyamodványokat ellenőrző hivatalnok, ezektől függ a tartományok jóléte vagy szerencsétlensége, termékenysége vagy terméketlensége.« S valóban a király, a souverain, az egész ország atyja és gyámja, megbizottai által vezeti a helyi érdekeket, és titkos elfogatási parancsai vagy kegyelmei által még a magán ügyekbe is befoly. E példa szerint és ezen úton járva fél század óta lelkesülnek a képzeletek. Az ily rendszer a legkényelmesebb eszköz a reformoknak nagyban és egy csapásra való megtételére. Az economisták épen ezért nem csak hogy nem akarták korlátozni a központi hatalmat, de sőt kitágítani szándékoztak azt. Új gátak építése helyett a régiek maradékának lerombolására gondoltak. Quesnay és tanítványai azt mondják, hogy »a kormányzásban az ellenhatalmak rendszere balvégzetű eszme Azon speculációk, melyekből az ellensúlyok rendszerét bevették, a képzelet művei... Ha az állam jól érti kötelességeit, szabadon kell azt hagyni... Szükséges, hogy az állam a lényeges rend szabályai szerint kormányozzon, s ha ez így történik, mindenhatónak kell lennie.« — A forradalom kezdetekor ugyan e tan jelenik meg újra, csupán neve más. A király fenségjogát a *társadalmi szerződés* a nép fenségjogával helyettesíti. De ez még önkényesebb mint amaz, és azon democrata kolostorban, melyet Rousseau Sparta és Róma mintájára épít, az egyén semmi, az állam minden.

És valóban »a társadalmi szerződés záradékai egyetlen egyre vezettetnek vissza, t. i. hogy minden tag a

község érdekében jogáról teljesen lemond.« * Mindenik teljesen a község rendelkezésére bocsátja magát »azon állapotban, melyben tényleg van, magát és egész erejét, melyeknek a birtokában levő javak egy részét képezik.« Nincs kivétel vagy korlátozás; a mi volt, megszűnt lenni, a mit elébb bírt, már nem az ő sajátja. S a mivé ezentúl lesz és a mivel ezentúl bírni fog, csupán a társadalmi testület megbízása folytán lesz, mert ez az általános birtokos és az abszolút úr. Az államnak kell valamennyi joggal bírnia, az egyes embernek semmivel; ellenkezőleg viszálykodás támad közöttök, és »miután nincs semmiféle közös elöljárójok, a ki igazságot szolgáltatathatna közöttök«, e viszályok sohasem érnének véget. Ellenkezőleg pedig, azon teljes magáról való lemondás által, melyet mindenki gyakorol, »az egység a lehető legtökéletesebb«; lemondván mindenről és önmagukról, »nincs már mit követelniök.«

Ezeket megengedve, következtessünk már most. — Először is, javaimnak már nem vagyok birtokosa, csupán türelem folytán és másod kézből; mert a társadalmi szerződés által arról lemondtam; ** »ezek most a köz vagyon egy részét képezik«; s habár még meg is tartom azok haszonélvezetét, ez csupán az állam engedelmeiből történik, mely azok »letéteményesévé« tesz. — Ne mondja senki, hogy ezen kegy annyi mint a visszatérítés. »A társadalom, az egyesek javait átvevén, korántsem rabolja meg őket azoktól, csak a bitorlást változtatja valóságos joggá, az élvezést tulajdonná.« A társadalmi szerződés létrejö-

* Lásd: Rousseau, *Contrat social*. I. 6.

** Lásd: Rousseau *u. o.* I. 9. »Az állam a társadalmi szerződés következtében ura tagjai összes birtokának . . . A birtokosok a közös vagyon letéteményeseinek tekintetnek.«

vetele előtt birtokos valék, nem jogilag, de tényleg, s ha az én részem nagy volt, még jogtalanul is voltam az, mert »mindenkinek természetből fogva van joga mindarra, a mire szüksége van«, s a mivel többet bírtam, mint a mennyi e célra szükséges, azt a többiektől oroztam el. És ezért, korántsem az állam az én lekötelezettem, de én vagyok az övé, s nem az én tulajdonomat adja vissza, de a magáét erősökölja reám. Ebből ismét az következik, hogy ez ajándékozását feltételekhez kötheti, tetszése szerint korlátozhatja a birtok használatát, megszoríthatja és szabályozhatja azon jogot, hogy a magaméval ajándékozás vagy hagyományozás útján rendelkezhessem. »A tulajdonjog természetsszerűen nem terjed ki a halál utánra; a mely perczben valaki meghal, javai már nem az övéi. És így, ha azon feltételek, melyek alatt javairól rendelkezhetik körülíratnak, ez tulajdonképen, mint a hogy látszék, kevesbbé jogainak csorbitása, mint inkább azoknak valóságban való kibővítése.« * Jogczimem mindenesetre a társadalmi szerződés hatása, de épen oly ingadozó, mint ez maga, mert egy újabb megegyezés elég arra, hogy korlátoztassék vagy megsemmisíttessék. »A souverain törvényes joggal bír mindenkinek javait elfoglalni, mint ez Spartában történt Lykurg alatt.« ** A mi világi kolostorunkban mindaz, a mivel az egyes szerzetesek bírnak, a kolostor által visszavonható ajándék.

E kolostor továbbá nevelde is. Nincs jogom, hogy gyermekeimet magamnál tartva, saját tetszésem szerint neveljem, a mint azt jónak látom. »Ép oly kevésbé, a mint

* Lásd: Rousseau. *Discours sur l'économie politique*. 308.

** Lásd: Rousseau. *Émile*. V. könyv. 175.

nem engedik meg, hogy minden egyes ember értelme legyen bírāja az ő kötelmeinek, nem lehet az atyák belátására és előítéleteire bízni gyermekeik nevelését, miután ez az államra nézve még fontosabb, mint az atyákra nézve.« * — »Ha a köz hatalom az által, hogy az atyákat helyettesítve és e fontos teendő terheit magára vállalva, magának szerzi meg azok jogait, teljesítve azok kötelmeit is, annál kevésbé van okuk e miatt panaszkodni, mert itt csupán névcseréről van szó, ugyanis közösen, polgárok neve alatt fogják azon hatalmat bírni gyermekeik felett, melylyel előbb, külön-külön, mint *atyák* bírtak«. Más szóval, megszününk atyák lenni, de cserében az iskolák felügyelői leszünk; egyik a másikat pótolja; miért panaszkodnánk tehát? Így volt ez amaz állandó hadseregben, melyet Spartának neveztek; ott a gyermekek, a hadsereg valóságos gyermekei, egyenlően engedelmeskedtek minden férfinak. »S így a nyilvános nevelés, a kormány által előírt szabályok szerint, s a souverain által megállapított hatóság vezetése alatt, a nemzeti, vagy törvényszerű kormányzás egyik alapelve.« — A nyilvános nevelés képezi a polgárt. »A nyilvános nevelésnek kell megadni a léleknek a nemzeti alakot. A népek azzá válnak hosszú időre, mivé a kormány őket képezte, t. i. tetszés szerint katonák, polgárok, emberek, ha ezekké, söpredék, ha ezzé nevelte őket a kormány«, mert a nevelés teszi őket ilyenekké.** »A ki a nyilvános nevelésről fogalmat óhajt szerezni, olvassa el Plato köztársaságát . . *** Azon

* Lásd: Rousseau. *Discours sur l'économie politique*. 302.

** Lásd: Rousseau. *Sur le gouvernement de Pologne*. 277, 283, 287.

*** Lásd: Rousseau. *Émile*. I. könyv.

társadalmi intézmények nevezhetők jóknak, melyek leginkább meg tudják változtatni az ember természetét, elvenni tőle az ő abszolút létezését, és azt viszonylagossá tenni, *én-jét* a közös egységbe átvinni, úgy, hogy minden egyes ember már ne tartsa magát egynek, hanem az egység részének, s ne legyen érzékenysége, csupán mint az összeség tagjának A gyermeknek, midőn szemei megnyílnak, a hazát kell megpillantania, s egész haláláig nem szabad egyebet látnia, mint a hazát . . . Be kell őt gyakorolni abba, hogy soha se lássa a maga egyéniségét másban, mint az államtesttel való viszonyban«. Ilyen volt Spartában a gyakorlat, ez volt a »nagy Lykurg« egyetlen célja. — »Az alkotmány következtében mindannyian egyenlők levén, együtt, ugyanazon mód szerint kell neveltetniök«. »A tanulmányok anyagát, rendjét és alakját a törvénynek kell szabályoznia«. A nyilvános gyakorlásokban, lovoni versenyzásban, az erőt kifejtő játékokban legalább mindannyinak részt kell venni, — »hogy így megszokják a szabályosságot, egyenlőséget, testvériséget, versenyzést«, hogy megtanulják »polgártársaik szemei előtt élni és a köz tetszés megnyerését óhajtani«. Ezen játékok következtében már első ifjúságuktól kezdve demokratákká lesznek, mert a jutalom nem a tanítók önkénye, hanem a nézők köz felkiáltása által levén meghatározva, megszokják, hogy souverainnek csak a törvényes souveraint, azaz, az összegyűlt nép határozatát ismerjék el. Az állam főérdeke abban áll mindig, hogy nevelje azon akaratot, mely neki maradandóságot kölcsönöz, hogy előkészítse azon szavazatokat, melyek őt fentartani vannak hivatva, hogy kiirtsa a kedélyekből ama szenvedélyeket, melyek ellene lázadhatnának, s viszont beléjük ültesse azokat,

melyek reá nézve kedvezők, s hogy jövőendő polgáraiban állandóan kifejtse azon érzelmeket és előítéleteket, melyekre szüksége lesz. * Ha e gyermekek nincsenek az állam hatalmában, a felnőttek sem lesznek az övéi. A kolostorban a felvett ujonczokat szerzetesekké kell nevelni, ellenkező esetben, ha azok felnőnek, megszűnik a kolostor.

Végre, a mi világi kolostorunknak megvan a maga világi vallása. Ha mást vallok, ez a kolostor ingyen kegyelméből és bizonyos megszorításokkal történik. E világi kolostor, természeténél fogva ellenséges érzellemmel viseltetik a magáétól eltérő társulások iránt, mert ezek versenytársai, alkalmatlanok reá nézve, tagjai akaratát a maguk számára foglalják le, szavazatát meghamisítják. »Hogy a közakarat nyilvánulását megszerezze, szükséges, hogy ne legyen az államban részleges társulat, és hogy minden polgár csak úgy gondolkozzék, mint ő«. * »A mi a társadalmi egységet megszakítja, semmis«, és jobb volna az államra nézve, ha semmiféle egyház sem léteznék. — Nem csupán gyanús minden egyház, de ha keresztény vagyok, hitemet rossz szemmel nézik. Az új törvényhozó szerint »a társadalmi szellem legnagyobb ellentéte a kereszténység... valódi keresztények társulata megszűnik emberi társulat lenni«, mert »a keresztény ember hazája nem e világból való«. A keresztény nem buzgólkodhatik az

* Lásd: Morelly. *Code de la nature* című munkáját, hol ezt mondja: »Minden gyermek öt éves korában elvétetik családjától, és az állam költségén közösen, egyformán neveltetik fel « St.-Just irataiban egy hasonló, és egészen spartai szellemű nevelési tervet találtak.

** Lásd: Rousseau. *Contrat social*. II. 3. IV. 8.

állam érdekében, ha lelkiismerete arra kötelezi, hogy tűrje a zsarnokot. Az ő törvénye »csupán a szolgaságot és függést hirdeti . . . s ő arra született, hogy rabszolga legyen«, s a rabszolgából soha sem lesz polgár. »*Keresztény köztársaság* oly fogalom, melyben egyik szó a másikat zárja ki«. Ennek következtében, ha a jövő köztársaság megengedi, hogy keresztény legyek, ez csupán azon alattomban érthető feltétel alatt történhetik, hogy a keresztény tan egyedül gondolataimra szorítkozzék, és szívemet el ne foglalja. — Ha katolikus vagyok (pedig Franciaország huszonhatmillió lakosa közül huszonötmillió ez), akkor helyzetem még rosszabb. Mert a társadalmi szerződés nem tűri el a türelmetlen vallást; azon felekezetet, mely más felekezetet kárhóztat s elítél, nyilvános ellensége; »bárki, ha azt merészli mondani *az egyházon kívül nincs üdv*, vetessék ki az államból«. — Ha pedig szabad gondolkozó, positivista vagy kételkedő vagyok, helyzetem ekkor sem jobb. »Van oly polgári vallás«, káté, »oly hitvallás, melynek ágazatait meghatározni a souverain dolga, nem ugyan mint vallási dogmákat, de mint a társulás érzelmét, melyek nélkül lehetetlen jó polgárnak vagy hű alattvalónak lenni«. Ez ágazatok: »a hatalmas, értelmes, jótékony, előrelátó és gondviselő istenségnek létezése, a jövő élet, az igazak boldogsága, a gonoszok büntetése, a társadalmi szerződés és a törvények szentsége.* A nélkül, hogy bárkit kényszeríteni lehetne ezek elhívésére, számüzni kell az államból mindenkit, ki azokat el nem hiszi, nem azért,

* V. ö. Mercier. *L'an 2240*. I. 17. és 18-ik fej. 1770 óta Mercier egy, a theophilanthropokéhoz hasonló vallás alapvonalait készíti el, és az erre vonatkozó fejezet címe: *Pas si éloigné qu'on le pense*. (Nem vagyunk oly távol, mint azt gondolnák.)

mert az illető nem jó ember, de mert nem alkalmas a társadalom tagjává lenni, mert nem képes őszintén szeretni a törvényeket, az igazságosságot, és ha szükség, életét kötelmeinek teljesítésében feláldozni.« — Óvakodjunk ezen hitvallást üres szertartásnak tekinteni: az új inquisitio fog felügyelni őszintesége felett. »Ha valaki, miután nyilvánosan megvallotta e dogmákat, úgy él, mintha azokat nem hinné, büntettség halállal, mert a legnagyobb bünt követte el, hazudott a törvény előtt«. — Látjuk világosan, hogy itt kolostorral van dolgunk.

V.

Mindezen czikkelyek a társadalmi szerződésből le származtatott erőszakolt következtetések. A mely pillanatban belépve valamely testületbe, teljesen lemondok önmagamról, már ez által lemondok javaimról, gyermekeimről, egyházamról, véleményeimről. Megszüntem birtokos, atya, keresztény, bölcsész lenni. Az állam teljesít minden működést helyettem. Akaratom helyére ezentúl a köz akarat lép; azaz, elméletileg, a fejek szerint megszámolt többség változó önkénye, tényleg pedig a gyülekezet, párt, vagy a nyilvános hatalom felett uralkodó egyén szigorú önkénye. — Ez elvből kiindulva, az elvakultság túllép minden határon. Már az első évben azt mondja Grégoire * az alkotmányozó gyűlésben: »Ha akarók, megváltoztathatnók a vallást, de nem akarjuk.« Va-

* Grégoire Henrik (1750—1831) francia pap és az alkotmányozó gyűlés tagja, ki, első tevéen le a papok közül az alkotmányra az esküt, bloisi alkotmányos püspökké neveztetett — Fordító jegyzete.

lamivel későbbben akarni fogják, meg is fogják tenni, s a Holbachét, utóbb Rousseauét fogják behozni, és merészelní fognak még többet is. Az ész nevében, melyet egyedül az állam képvisel és magyaráz, fogják a vallást eltörölni, s újra megalkotni, az észnek és egyedül az észnek megfelelően fognak átalakítani valamennyi szokást, az ünnepeket, szertartásokat, viseletet, az időszámítást, naptárt, súlyokat, mértékeket, az évszakok, hónapok, hetek, napok, helyek és emlékek neveit, a családi és keresztnéveket, az udvariassági megszólításokat, a társalgás hangját, a köszöntés, a kihívás, a beszéd és írás módját, úgy, hogy a franczia, mint egykor a puritán, vagy quaker, legbensőbb lényegében átalakítatva, cselekvésének és külső viseletének legcsekélyebb részletében azon mindenható elvet fogja nyilvánítani, mely őt megújítja s azon hajthatatlan logikát, mely felette uralkodik. Ez lesz a klasszikai ész végső munkája és teljes diadala. Oly korlátolt agyvelőben elhelyezve, mely nem képes egyszerre két eszmét befogadni, rideg, vagy őrzöngő monomaniává lesz, elkeseredéssel fogja a multat, melyet elátkoz, megsemmisíteni, és az új ezredév megalakításához fogni; mindezt egy képzelte szerződés nevében, mely fejtelten és zsarnoki egyszerre, mely felszabadítja a lázadást és igazolja a dictaturát, mindezt, hogy ellentmondásokkal teljes társadalmi rendet hozzon létre, mely majd az ördög által megszállottak örült bacchanaliáihoz, majd egy spartai szellemű kolostorhoz hasonlít; mindezt, hogy az élő, maradandó és a történelem által lassanként megalkotott ember helyébe, egy rögtönzött gépies embert helyezzen, ki önmagától fog összeroskadni, mihelyt azon külső és gépies erő, mely létrehozta, megszünend őt fentartani.

NEGYEDIK KÖNYV.

A TAN ELTERJEDÉSE.

I. FEJEZET.

E bölcsészet sikerei Franciaországban. — Ugyanennek sikertelensége Angliában. — I E különbség okai. — Az írás művészete Franciaországban. — E korszakban magas fokon áll. — Az új eszmék előmozdítására szolgál. — A könyvek a nagyvilági emberek számára írvák. — A bölcsészek is ily nagyvilági emberek, s ennek következtében a nagyvilág írói. — Ezért fogadtatik be a bölcsészet a szalonokba. — II. A bölcsészet, módszere következtében népszerűvé lesz. — III. Irálya következtében kellemes lesz. — A tizen-nyolczadik század két különös fűszere: az elfátyolozott szemérmetlenség és a tréfálkozás. — IV. A mesterek ügyessége és eljárása. — Montesquieu. — Voltaire. — Diderot. — Rousseau. — *Figaro házassága.*

Az emberek képzelődésében gyakran találkoztak egymással hasonló elméletek, és ez többször is fog még történni. Arra, hogy ellenhatás következtében a politika és vallás terén az agyrémek és a felfedezések sarjadoz-

zanak, mindenkor és mindenütt elég volt, hogy az emberi természetről való fogalomban jelentékeny változás jöjjön létre. — De ez nem elég arra, hogy az új tan terjedjen, még kevesbbé arra, hogy az a speculációból az alkalmaztatásba átmenjen. A tizennyolczadik század bölcészete Angliában keletkezett ugyan, de azért itt még sem tudott kifejlődni; a rombolás és újítás láza itt felületes és pillanatnyi maradt. A deismus, istentagadás, anyagelvűség, kétkedés, eszmetan, a természethez való visszatérés elmélete, az emberi jogok kikiáltása, Bolingbroke, Collins, Toland, Tindal és Mandeville, Hume, Hartley, Mill Jakab és Bentham valamennyi vakmerő és bátor tanai, s a forradalmi tanok itt mind csupán melegágyi növények valának, melyek itt-ott az egyik-másik szabad gondolkozó elszigetelt tanulószobájában nyíltak, de a szabad levegőn elpusztultak, mielőtt kifejlődhettek volna, s a régi növényzet erős versenye mellett, mert már hosszú idő óta ezé volt a talaj, rövid virágzás után elfonnyadtak.* — Franciaországban ellenkezőleg, az Angliából behozott mag növekszik és rendkívüli erővel sarjadozik fel. A regensség kora óta teljes virágzásban van.** E mag, mintha csak a talaj és égélj különösen kedvezett volna neki, elterjed minden téren, a levegőt, a nap világosságát egyedül magának foglalja le, s árnyékában alig képes néhány ellen-

* Bourke *Reflexions on the french Révolution* (1790) című munkájában mondja: »Mely ember az, ki az utolsó negyven év alatt született és olvasta Collins, Toland és Tindal, s ezen egész fajnak, mely magát szabadgondolkodónak nevezi, valamelyik munkáját?«

** Voltaire *Oedipusa* 1718-ból és az angolokról írt levelei (*Lettres sur les Anglais*) 1728-ból vannak. Montesquieu *Lettres persanes* című munkája, mely 1721-ben jelent meg, röviden magában foglalja a század valamennyi fontos eszméit.

séges satnya növény megélni, mint pl. Rollin, a régi növényzet egy fenmaradt példánya, mint Saint-Martin, a túlzó irány egyik képviselője. Az új magból kikelt növényzet hatalmas sűrű erdejével, cserjéi és egyéb növényeinek megszámlálhatlan sokaságával, minők Voltaire, Montesquieu, Rousseau, Diderot, d'Alembert és Buffon, Duclos, Mably, Condillac, Turgot, Beaumarchais, Bernardin de Saint-Pierre, Barthélemy és Thomas, minők a hirlapírók, compilátorok és csevegők seregei, a bölcsészet, tudomány és irodalom válogatott művelői és söpredéke egyaránt; e növényzet foglalja el az akademiát, színházat, szalonokat és a társalgást. A század valamennyi nagy szellemei ennek hajtásai, s ezek közt van néhány olyan, kik az emberi nem legnagyobbjai. — Oka ennek, hogy az új vetés oly talajba esett, mely neki leginkább megfelelt, t. i. a klasszikai szellemébe. Az okoskodó ész e birodalmában nem találkozott oly vetélytársakkal, kik elnyomhatták volna, mint a csatorna túlsó oldalán, s nem csupán az életadó nedv erejét, de a terjedésre szükséges eszközt is rögtön megszerzi.

I.

Ezen eszköz »a szó művészete, t. i. a legkomolyabb tárgyaknál alkalmazott ékesszólás és azon tehetség, melynek segítségével mindent felvilágosítani képes«. * »E nemzet jeles írói, mondja legnagyobb ellenségek, jobban fejezik ki magukat, mint bármely más nemzetéi«. »A valódi tu-

* Lásd: Joseph de Maistre. *Oeuvres inédites*. 8, 11-ik l.

dós keveset tanul könyveikből«, de »a szó művészete által uralkodnak az emberek felett«, és »a tömeg, mely a nyers irány és az utálatos izlés által a (többi) tudományos munkák által folyton elüzetett a tudományok szentélyéből, nem tud ellentállni a francia irány és módszer csábításainak«. S így a klasszikai szellem, az eszmékkel együtt azok elterjedésének módját is megadja, s e tizenhét századik század elméletei olyanok, mint a szárnyakkal ellátott magok, melyek saját erejükből repülnek szét mindenfelé. Nincs könyv ezen időből, mely ne volna a nagyvilági emberek, sőt a nagyvilági nők számára írva. Fontenelle értekezésében *A világok többségéről* * a fő személy egy marquisnő. Voltaire, *Metaphysicáját* és *Az erkölcsökről szóló értekezését*,** Chatelet asszony számára, Rousseau *Emiljét* Épinay asszony számára írja. Condillac *Az érzésekről* szóló értekezését *** Ferrand kisasszony eszméi után készíti és az ifjú leányoknak tanácsot ad, mi módon olvassák *Logikáját*. Baudeau egy nőhöz intézi, s annak számára magyarázza *A gazdaságról* szóló munkáját.† Diderot legmélyebb munkája egy társalgás Espinasse kisasszony, d'Alembert és Bordeu között.†† Montesquieu *A törvények szelleméről* írt munkája közepén a Músákat hívja segélyül. Majdnem valamennyi munka a szalonokban születik, és mindig a szalonokban olvastatik

* *Pluralité des mondes.*

** *Essai sur les mœurs.*

*** *Traité des sensations.*

† *Tableau économique.*

†† A vakokról (*Lettres sur les aveugles*), s a süketekről és némákról (*Lettres sur les sourds et muets*) szóló levelei egészben vagy részben nőkhöz vannak intézve.

fel, mielőtt közre bocsáttatnék. E tekintetben a szokás annyira meggyökerezett, hogy még 1789 végén is így áll a dolog; azon beszédek, melyeket az illetők a nemzetgyűlésben szándékoznak elmondani, szintén oly szónoklati remekök gyanánt szerepelnek, melyek elébb a szalonokban, hölgyek előtt szavaltatnak el, estélyek alkalmával. A gyakorlatias amerikai nagykövet, komoly gúnnyal beszéli el Washingtonnak azon akadémiai és irodalmi ünnepelességeket, melyek a politikai és nyilvános fegyverjátékokat megelőzik. »Az ily beszédek előre felolvastatnak fiatal emberek és hölgyek kis társaságában, kik között rendszeren a szónok szép barátnéja, vagy azon szép hölgy is jelen van, kit barátnéjává óhajt tenni; a társaság igen udvariasan adja meg jóváhagyását, ha csak a kis körben hangadó hölgy nem talál valami kifogásolni valót, mi természetesen arra bírja a szerzőt, hogy művét, nem mondom megjavítsa, de átalakítsa«. *

Nem csodálkozhatunk, ha ily erkölcsök közepette, azok, kiknek a bölcsészet művelése foglalkozásukat képezi, nagyvilági emberekké lesznek. Sehol, és soha sem voltak azok oly megszokottan és annyira világiak. »A tudományos és szellemes emberre nézve, mondja egy angol utazó, itt a fő élvezet az, hogy a divatos emberek ragyogó körében uralkodjék«. ** Míg Angliában a tudósok

* Lásd: *Governor Morris. Correspondence.* II. 89. (1780 január 24-ikéről.)

** Lásd: *A comparative view, stb. by John Andrews* (1785). — *Young Arthur. Travels in France* I. 123, mondja: »Sajnálkoznám azon ember felett, ki azt hinné, hogy szívesen fogadtatik London valamely előkelő körében csak azért, mert a Royal Societynek tagja; Párizsban másképp van a dolog a tudományok akadémiájának tagjaival, mert ezek biztosak, hogy mindenütt kitűnő fogadtatásban részesülnek «

komoran eltemetkeznek könyveik közé, maguknak élnek és a társaságban csak úgy szerepelnek mint »politikai napszámosok«, azaz, valamely párt szolgálatában álló röpirat-, vagy hirlapírók, addig Franciaországban a tudósok minden este meg vannak híva vacsorára, s a mely szalonba eljárnak csevegni, annak díszei és mulatozásának tárgyai.* Minden előkelő háznak meg van a maga házi bölcsésze, valamivel később meg van házi nemzetgazdája vagy tudósa. A levelezésekben és emlékiratokban nyomról nyomra követhetjük őket, egyik szalonból, egyik kastélyból a másikba; Voltairet majd Cireyben találjuk Chatelet asszony házában, majd ismét Ferneyben saját házában, hol színháza is van, és egész Európa látogatását fogadja, Rousseaut Épinay asszony és Luxembourg házánál; Barthélemy abbét Choiseul hercegnő, Thomast, Marmontelt és Gibbont Necker asszonyság házánál, az encyclopaedistákat Holbach dús ebédeinél, Geoffrin asszony bölcs és válogatott ebédeinél, Lespinasse kisasszony kis szalonjában, s mindnyájokat a hivatalos és nagy szalonokban, t. i. a francia akademiában, melynek minden új választottja irányát fitogtatja, és eljő hogy a finom társaságtól átvegye azon okmányt, mely őt a beszéd művészetének mestereként mutatjuk. — Az ily közönség megkö-

* Stendhal. *Rome, Naples et Florence* című munkájában (377 récit du colonel Forsith), mondja: »Párizsban hercegnőknél találkoztam D'Alemberttel, Marmontellel, Baillyval; ez rendkívüli előny volt reájok és a hercegnőkre nézve . . . Midőn nálunk valaki könyvek írására adja a fejét, azt úgy tekintik, mintha az uralkodó és vezető emberek társaságáról egyaránt lemondana. Az irodalmi hiúság közelében a ti d'Alembertjeitek és a ti Baillyeitek élete épen oly vidám, mint nagy uraitoké.«

veteli a szerzőktől, hogy még inkább írók legyenek mint bölcseészek. A gondolkozónak kötelességévé válik, hogy mondataira legalább annyi gondot fordítson mint eszméire. Nincs megengedve, hogy csupán szobatudós legyen. Nem oly egyszerű tudós, ki nagy ívrétű munkákba van merülve mint a németek, nem is oly metaphysicus, ki elméleteiben elmerül és kinek csak oly tanulói vannak, kik a hallottakat feljegyzik, és oly olvasói, kik szívesen fáradoznak az olvasással; nem olyanok mint Kant, ki magának saját nyelvet készít, s megkívánja, hogy a közönség azt megtanulja, és ki csak azért hagyja el szobáját, hogy a tanterembe menjen. Franciaországban mindezekkel el-lentétben a szó művészetében mindannyian jártasak és avatottak. D'Alembert mennyiségtudós létére az ékesszólásról tesz közzé apró értekezéseket; Buffon a természet-vizsgáló az irányról tart beszédet; Montesquieu a törvénytudós az izlésről; Condillac a psychologus az írás művészetéről készít egy munkát. — Legnagyobb dicsőségek abban áll, hogy a bölcseészet nekik köszöni, hogy a világba léphetett. Kivonták a tudósok szobáiból, az egyletekből és az iskolából, hogy a társaságba és a társalgásba bevezessék.

II.

»Tábornagyné, mondja Diderot egyik szereplője, a dolgot kissé magasabb szempontból kell kifejtennem. — Tegye bármily magas szempontból, csak arra kérem, hogy megértsem. — Ha ön meg nem ért engem, az az én hibám lesz. — Ön igen udvarias, de figyelmeztetnem kell

önt, hogy sohasem olvastam egyebet imakönyvemnél.« * Ez mit sem tesz, és a szép asszony, helyesen vezettette, tudta nélkül bölcselkedik, nehézség nélkül találja meg a jó és rossz meghatározását, érti meg az élet, az erkölcs, és vallás legnehezebb tanait. — Ilyen a tizennyolczadik század írásművészete. A tudósok oly emberekhez fordulnak, kik jól ismerik az életet, de legtöbbször nem értenék a helyesíráshoz, kik mindenre kíváncsiak, de semmire sincsenek előkészülve; arról van szó, hogy ily emberek számára az igazság megérthetővé tétessék. Tudományos vagy nagyon elvont szavakkal nem találkozunk; nem tűrnek más szókat, mint a melyek rendes társalgásukban előfordúlnak. S ez nem akadály, mert ezen nyelv segítségével könnyebben lehet a bölcsészetről, mint arról beszélni, hogy mely hely illet meg valakit, vagy mikép öltözködjék. Mert minden általános kérdésnél van néhány fő és egyszerű alapismeret, melytől a többi függ, a mennyiségtanban az egység, mérték, tömeg és mozgás; az élettanban a szervek, működések és az élet; a lélettanban az érzések, fájdalmak, gyönyörök, vágyak; a politikában és erkölcsstanban a hasznosság, szerződés és törvény; a nemzetgazdaságban a haszon, a termékek, érték, csere ismerete; és így tovább minden egyéb tudományban, minden a mindennapi tapasztalásból vett ismeret, a miből az következik, hogy a közönséges tapasztalásra hivatkozva, néhány ismert példa segélyével, apró történetkéik, adomák, kellemes kis elbeszélések által, ez ismereteket változtatni és pontosabbakká lehet tenni. Ez megtörténvén, majdnem minden meg van téve; mert

* Lásd: Diderot. *Entretien d'un philosophe avec la maréchale de . . .*

ekkor már nincs egyéb hátra, mint a hallgatót lépésről lépésre, fokról fokra elvezetni a végkövetkeztetésekhez. — »Tábornagné, lesz oly kegyes meghatározására gondolni? — Igen, s ön ezt meghatározásnak nevezi? — Igenis. — Ez hát bölcsészet? — És pedig kitűnő. — S én bölcselkedtem? — A mint az ember prózában ír, a nélkül hogy erre gondolna.« — A többi már csak az okoskodás dolga, t. i. a bevezetése, a kérdésekben szem előtt tartott helyes rendé, az elemzésben való haladása. Az így megújított és helyreigazított ismeretből a legközelebbi igazság vezetetik le, azután ebből egy második, mely az elsővel határos, és így tovább végig, minden egyéb kötelezettség nélkül, mint hogy lépésről lépésre haladjunk előre és semmiféle közbe eső tagot el ne hagyjunk. — Ily rendszerrel mindent meg lehet magyarázni, mindent meg lehet értetni; még nőkkel, sőt még nagyvilági nőkkel is. E módszer képezi a tizennyolczadik században a tehetségek egész lényegét, a remekművek egész hálózatát, a bölcsészet egész világosságát, népszerűségét, tekintélyét. Ennek köszönhetők Fontenelletől *A tudósok dicsérete*, * Voltaire *Tudatlan bölcsésze*, ** és *Acselekvés elve*, *** Rousseau *Levele Beaumont úrhoz* ^{1*} és *Savoyai lelkésze*, ^{2*} Buffon *Értekezése az emberről*, ^{3*} és *A természet korszakai*, ^{4*} Galiani *Párbeszédei a gabona-neműekről*, ^{5*} d'Alembert *Elmélkedései a mennyiségtanról*, ^{6*} Condillactól *A számok nyelve* ^{7*} és *Logikája*,

* *Éloges des savants.*

** *Le philosophe ignorant.*

*** *Le principe d'action*

1* *Lettre à M. de Beaumont*

2* *Le vicaire savoyard.*

3* *Traité de l'homme.*

4* *Époques de la nature.*

5* *Dialogues sur les blés.*

6* *Considérations.*

7* *La langue des calculs.*

valamivel később Laplace *Magyarázata a világrendszer-ről*,* és Bichat s Cuvier *Általános beszédei*.** Ez végre azon módszer, melyet Condillac elméletté emel, s mely, az eszmetan neve alatt nem sokára a dogma tekintélyével fog bírni, s mely akkor az egész módszert magában foglalni látszott. Mindenesetre legalább az eljárást foglalja magában, mely által a század bölcseiséi közönségöket megnyerték, tanaikat terjeszték és sikereiket kivívták.

III.

E módszer segélyével az ember megértetheti magát hogy azonban olvastassék, ahhoz még más is kell. A tizenhatszadik századot egy asztaltársasághoz lehet hasonlítani; nem elég, hogy az ételek elkészítve, felhordva, előttünk álljanak, s hogy könnyen lehessen belőlök kivenni és azokat könnyen megemészteni; az is kell, hogy ízletesek legyenek. A szellem ingyencz, ha ízletes, jó és ízléséhez alkalmazott ételeket találunk fel, annál többet fog belőlök elkölteni, mennél inkább ingerli az érzékiség az étvágyat. Különösen két fűszer használtatik a század konyháján, s a kéz szerint, mely azokat az ételekbe keveri, minden irodalmi táplálék durván vagy finoman fűszerezett. — Az epicureusok társaságának, mely előtt a természethez való visszatérés és az ösztön jogai hirdettet-

* *Exposition du système du monde.*

** *Discours généraux.* — Ugyanezen eljárást találjuk napjainkban Bastiat *Sophismes économiques*, (Nemzetgazdasági sophismák), és Flourens *Éloges historiques*, (Történelmi dicsőítések), valamint About Edmond *Progrès* című munkájában.

nek, önmaguktól jelennek meg a kéjes képzeletek és eszmék; ez az étvágyat ingerlő fűszerek szelenczéje. Mindenki él vagy visszaél vele, sokan egész tartalmát kiürítik tárgyairaikra. És nem csupán azon titkos irodalomról szölok, azon rendkívüli könyvekről, melyeket Andlau aszszonyság a királyi gyermekek nevelőnője olvas, és melyek XVI. Lajos leányainak kezeibe tévednek,* sem azon még különösebbekről,** melyekben a bölcsészeti okoskodás mintegy közeg gyanánt szolgál a bennök levő szemérmertlenségekhez és rajzokhoz, s melyek az udvarhölgyek öltözőiben található *Párizsi órák**** czímmel. E helyen csupán a nagy férfiakról, a közszellem urairól van szó. Buffon kivételével mindenik erősen megfűszerezi a mártást szemérmertlenségekkel és durvaságokkal. Még *A törvények szellemében* is találunk ilyeneket; s a *Perzsa levelekben* és pedig igen nagy mértékben, szintén vannak ilyenek. Diderot két nagy regényében annyi van, mintha csak orgiát ülne az író. Voltaire munkáinak valamenynyi lapján annyi, mint mikor az étel úgy tele van borsszemekkel, hogy azok fogaink között ropognak. Az *Új Heloise* nem csupán fűszeres, de mondhatni égető és csípős, *Émile* számtalan helye, s a *Vallomások*, † eleitől végig ilyenek. Ez volt a kor ízlése, a tisztességes és komoly Malesherbes kívülről tudta és elszavalta *Pucellet*; a hegypárt legkomolyabb tagja Saint-Just egy oly költeményt írt, melynek sikamlóssága vetélkedik a Pucelleével s a Girondisták legnemesebb alakja Roland asszony oly

* *Le portier des Chartreux.*

** *Thérèse philosophe.* Egész irodalom van e nemből.

*** *Heures de Paris.*

† Rousseau. *Confessions*

részletes és merész vallomásokat hagyott hátra, minőket Rousseau.* — Van azonban még egy szelencze, mely a régi gall sőt tartalmazza, t. i. a tréfát és gúnyt. Egészen feltárul ez azon bölcsészet kezeiben, mely az ész fenségi jogát hirdeti. Mert a mi ellenkezik az észszel, az képtelenség, s ennek folytán nevetséges is. Mihelyt az ügyes kézmozdulat lerántotta az öröklött és ünnepélyes álarczot, mely valamely ostobaságot elfedett, azon sajátságos rángatódzást érezzük, mely a száj sarkait megnyújtja, a mellett erőszakosan megrázkódtatja, úgy érezzük, mintha hirtelen fellélegzenénk, váratlanul felszabadulnánk, visszanyernők fölényünket, mintha boszúnk ki volna elégítve, és igazságot kaptunk volna. De a mód szerint, melylyel az álarcz lerántatott, a nevetés majd könnyed majd nyájas, tartózkodó vagy féktelen, szeretetreméltó és vidám, vagy keserű és gúnyos leend. A tréfálkozás sokféle árnyéklattal bír, kezdve a bohóczkodástól a méltatlankodásig; semmiféle irodalmi fűszer nem bír a vegyítés annyi változataival mint ez, s nem keveredik oly könnyen más fűszerekkel. — Mindkétszer a középkor óta fő alkatrészeit képezte a franczia konyhának, s a legkellemesebb csemegék, mesék, elbeszélések, szójátékok, sikamlós tréfák és faggatódzások, mint örökös hagyománya egy pajzán és fűszeres fajnak, melyet La Fontaine a tizenhetedik század pompája és komolysága között is fentartott, s mely a tizennyolczadik században is megjelenik mindenütt a bölcsészet lakomáiban. Az ily szépen terített asztal igen élénk vonzerőt gyakorol a ra-

* Lásd: Dauban kiadását, melyben a kitörölt helyek is felvannak véve.

gyógó társaságra, melynek legfőbb dolga a mulatság és gyönyör, és a vonzerő annál élénkebb, mert ez esetben a röpke hajlamok összhangzásban vannak az öröklött ösztönökkel, és mert a kor ízlése, a nemzeti ízlésnek segélyére jó. Vegyük még ehhez a szakácsok kitünő ügyességét, a fűszerek vegyítésében, arányos felosztásában és elleplezésében, az étkek sokféle mód szerinti elkészítésében, kezeik biztosságában, inyök finomságában, a főzés gyakorlottságában, nyilvánuló tehetségöket, vegyük a hagyományt és gyakorlatot, melyek már vagy egy század óta a francia prózát a szellem legízletesebb táplálékává teszik. Nincs semmi különös abban, ha látjuk, mily ügyesek az emberi szó faragásában, hogy annak egész lényegét és minden kellemeit kifejezhessék.

IV.

E tekintetben a század irodalmi szakácsai közül különösen négyen tűnnek ki, *Montesquieu*, *Voltaire*, *Diderot* és *Rousseau*. Úgy hiszszük elég neveiket elmondani, a modern Európának náluknál nagyobb írója nincs; és mégis, hogy hatalmokat jól megértsük, közelről kell vizsgálnunk tehetségeiket.

A hang és alak tekintetében *Montesquieu* az első. Nincs író, ki annyira tudna uralkodni önmagán, ki külsejében oly nyugodt, szavaiban oly biztos volna. Beszéde sohasem zajos; a legerősebb dolgokat mérséklettel mondja el. Hadonázás, felkiáltások, a lendület elragadtatása, s mindaz, mi az illendőséggel ellenkezik, ellenkezik egyzersmind tapintatával, tartózkodásával, büszkeségével.

Úgy látszik, mintha mindig éleselméjű emberek kis köréhez szólna, és pedig olyképen, hogy minden pillanatban érezteti velők saját éleselméjűségöket. Ennél finomabb hízélgés nem létezik, s mi hálások lehetünk iránta, mert meglegedetté tesz szellemünkkel. De a ki őt olvasni akarja, kell is hogy szellemmel bírjon, mert ő szándékosan rövidíti a kifejtéseket, elhagyja az átmeneteket; nekünk kell azokat pótolnunk, s a mit ki sem mondott, eltalálnunk. Szigorú rendet tart, de abból mit sem láttat, bevezetlen mondatai, mindenik önállóan, úgy következnek egymás után, mint megannyi szelencze, vagy ékszer-tok, melyek majd egyszerűek és dísztelenek, majd ismét gyönyörűen ékesek és vésettek, de mindig telve vannak. Nyisd ki őket, s látni fogod, hogy mindannyiban kincs van; szűk helyen a reflexiók, indulatok, felfedezések egész tömegét találjuk, s e feletti örömünk annyival élénkebb, mert mindezt, egy pillanat alatt felfogva, könnyen kezeink közt tarthatjuk. »A nagy gondolat, mondja ő maga, rendesen az, ha oly valamit mondunk, mi által sok egyebet is megértünk és mely egy pillanat alatt ismertet meg oly dolgokkal, melyeket csak hosszas olvasás után volt reményünk megérteni.« S valóban, ilyen az ő modora; ő foglalatokban gondolkodik; három sorban elmondja a zsarnokság egész lényegét. Gyakran még a foglalat is talányhoz hasonlít, s élvezetünk kétszeres, midőn a megértés örömével együtt jár azon elégtétel is, hogy az értelmet kitaláltuk. Ezen másokat feülmúló kimélete, azon művészlátása, hogy valamire nagyobb nyomaték nélkül utaljon, elhallgatásai, mosolyai, melyek soha sem fokozódnak nevetésig, nem hagyják el soha. »*A törvények szellemének védelmére* írt munkámban, mondá, nem az tetszik ne-

kem, hogy a tiszteletreméltó hittudósok a földhöz vágatnak, hanem hogy szelíden gurúlnak a földre.« A nyugodt gúnyban, a finom megvetésben, a tettetett csípős beszédekben valódi mester. * Az ő perzsái Francziaország felett mint perzsák ítélnék, s mi elmosolyodunk az ő megvetésökön; fájdalom, nem azok felett, hanem magunk felett kellene nevetnünk, mert a tapasztalás bizonyítja, hogy az ő tévedéseik valóságok. ** Némely, nagy komolysággal írt levél, a perzsák rovására tett tréfának látszik lenni, minden reánk való vonatkozás nélkül, telve mohamedán előítéletekkel és keleti elvakultsággal, *** de figyeljük meg jól, s látni fogjuk, hogy a mi elvakultságunk ugyanazon tárgy felett nem csekélyebb. Rendkívüli erejű és fontosságú csapásokat intéz, csak úgy elmenőben, a nélkül, hogy erre gondolna, az uralkodó intézmények, a meghamisított katholicismus ellen, mely »Európának jelen állapotában ötszáz évnél tovább már nem állhat fenn«, a megromlott állam ellen, mely hasznos polgárait bőjtölteti, hogy élősdí udvaronczeit hizlalhassa. † Az egész új bölcsészet az ő kezeiben úgy virágzik fel, mint valamely pásztorregényben, gyermekded imában, kedélyes levélben

* Lásd: Montesquieu. *Esprit des lois*. V. könyv. 15-ik fejezet (a rabszolgaságot pártoló érvek). *Défense de l'Esprit des lois*. I. A 2-ik és 4-ik ellenvetés czáfolata.

** Lásd: Montesquieu. *Lettres persanes*. 24-ik levél. (XIV. Lajosról.)

*** Lásd: Montesquieu, *u. o.* 18-ik levél (a dolgok tisztaságáról és tisztátalanságáról), 39-ik levél (Mahomed küldetésének bizonyítékai).

† Lásd: Montesquieu, *u. o.* 75 és 118-ik levél.

szereplő ártatlanság.* Irályából nem hiányzik egyike sem azon adományoknak, melyek a figyelmet megkapják és lekötik, nem a nagyszerű képzelődés, a mély érzés, az ötletek élénksége, az árnyéklatok gyengédsége, az erőteljes világosság, a vidám kellem, a váratlan pajzánság, az előadás változatossága. De, ennyi szellemdús fordulat, hasonlat, elbeszélés, arczkép, párbeszéd között, a komolyságban úgy mint a tréfában, tartása mindig kifogástalan, ízlése tökéletes. A különöz tanokat majdnem angolos komolysággal fejtegeti. Midőn a dolgokban rejlő illetlenségeket magyarázza, azt a legillendőbb szavakkal teszi. A legfűszeresebb tréfákban, s a legélénkebb pajzánkodásban is finom világfi marad, ki azon aristocraticus körben született és nevelkedett, melyben teljes szabadság, de egyzersmind a legnagyobb illemtudás is uralkodik, melyben meg van engedve minden gondolat, de megfontoltatik minden szó, melyben mondani mindent szabad, de magáról megfeleledkezni soha.

Az ily kör csak szűk lehet, és csupán válogatott egyénekből állhat; a ki azt akarja, hogy a tömeg is megértse, annak más hangon kell beszélnie. A bölcsészetnek oly íróra van szüksége, ki első feladatának tekintse annak terjesztését, ki azt ne tartsa vissza a maga számára hanem kiáraszsa önmagából, mint a kiömlő forrás, minden képzelhető alakban, széles hullámokban, finom cseppekben, a nélkül, hogy valaha elapadjon, vagy lassúbb legyen, minden torkolaton és csatornán keresztül, próza,

** Lásd: Montesquieu. *Lettres persanes*. 98-ik levél (a modern tudományok), 46-ik levél (az igaz vallás), 11–14-ik levél (a természet és igazságosság).

költészet, nagy és kis versezetek, színművek, történelem, regények, röpiratok, védő beszédek, gúnyiratok, szótárak és levelezések útján, nyilvánosan és titokban, hogy minden mélységbe lehasson, minden talajba elérjen; s ez *Voltaire*. — »Koromban többet tettem, mondja ő egy helyen, mint Luther és Calvin«, de ebben csalódik. Igaz azonban, hogy van valami benne az ő szellemökből. Mint azok, úgy ő is meg akarja változtatni az uralkodó vallást, felekezet-alapító gyanánt viseli magát, híveket szerez és egyesíti őket, buzdító leveleket, prédikációkat és utasításokat ír, jelszavakat oszt ki a »testvérek« között; szenvedélye hasonlít az apostol és látnokéhoz. — Az ily szellem nem képes magán uralkodni; természeténél fogva harcias és heves; benyomásainak hatása alatt ír, bántalmaz, rögtönöz, megenged magának minden kifejezést, ha szükségesnek véli, a legdurvábbakat is. Gondolatai felrobbanások; indulatai valóságos ugrások, képei szikrák; természetét egészen szabadon ereszti, átadja magát az olvasónak, s ezért le is köti. Lehetetlen neki ellentállani, mert az elragadtatás igen erős. A lehető legingerlékenyebb teremtmény, légből és lángból áll, a legingerlékenyebb ki valaha létezett; sokkal légiesebb és lendülőbb parányokból áll mint más emberek, nincs senki nálánál finomabb szellemi alkotású, vagy kiben az egyensúly egyszerre ingadozóbb és hevesebb volna. Azon végtelenül finom mérlegekhez lehet őt hasonlítani, melyeknél az egyensúlyt egy lehellet megzavarja, és melyekkel összehasonlítva minden egyéb mérő eszköz pontatlan és durva. — E kényes mérlegbe csak igen gyenge súlyokat és csekély mennyiségűeket lehet tenni, ekkor azután pontosan megmér minden tárgyat; így tesz *Voltaire*, akaratlanul, saját

úgy mint olvasóinak szellemi szükségéből. A teljes bölcsészet, egy tíz kötetre terjedő hittudományi munka, az elvont tudomány, egy-egy szakkönyvtár, az emberi tudományosság, tapasztalás vagy találmányok egy-egy nagy ága, az ő tolla alatt egy mondatban vagy egy versben tömörül össze. Az óriási forrongó, salakkal telt tömegből kivonta az összes lényegét, egy arany vagy réz-golyócskát, mint mutatványt az egézből, s a legkezelhetőbb és legkényelmesebb alakban mutatja be nekünk egy hasonlatban, képben, vagy közmondássá váló epigrammban. E tekintetben semmi régi vagy új író meg nem közelíti őt; az egyszerűsítésben és általánosításban, nincs párja a világon. A nélkül, hogy elhagyná a rendes társalgási hangot, s mintegy játszva, az emberi szellem legnagyobb felfedezéseit és legnagyobb feltevéseit, Descartes, Malebranche, Leibnitz, Locke és Newton elméleteit, az ó és új kor különböző vallásait, a természet-tan, élettan, földtan, erkölcs-tan, természeti jogok, nemzetgazdaság* valamennyi ismert rendszerét, szóval az ismeretek egész seregét, valamennyi összfogalmat, melyeket az emberi nem a tizenhatszadik században elért, egy-egy rövid, könnyen megjegyezhető mondatba foglalja össze. Hajlama néha messzire elragadja, nagy dolgokat kicsinyít, hogy megközelíthetőbbé tegye. A vallást, legendát, az ó népies költészetet, az ösztön öntudatlan alkotásait, a régi korok ábrándos látományait nem lehet közforgalomban levő apró pénzre felváltani; ezek nem mulatságos

* V. ö. Voltaire. *Micromégas*, *L'homme aux quarante écus*, *Dialogue entre A, B C.* és *Dictionnaire philosophique* című prózai, és a *Les systèmes*, *La loi naturelle*, *Le pour et le contre*, *Discours sur l'homme*, s egyéb verses műveit.

és élénk társalgás dolgai, egy-egy csipős szó nem fejezheti ki ezeket, hanem legfeljebb kigúnyolhatja. De vonzerőt gyakorol ez a francziákra, a világfiakra, s melyik olvasó fog tartózkodni azon könyvtől, melyben az egész emberi tudomány ily csipős szavakba van foglalva? — Mert valóban az egész emberi tudás foglaltatik ezekben, s én nem látom, mely fontos eszmének volna híjával az, ki Voltaire *párbeszédeit, bölcsészeti szótárát, regényeit* olvasta. De olvassuk el ötször, hatszor, mert csak azután fogunk magunknak számot adhatni tartalmukról. Nem csupán a világról és emberről szóló nézetek s mindennemű általános eszmék hemzsegnének azokban, de még a positiv, sőt műszaki közlemények, ezrivel elszórt apró tények, a csilágászat, természettan, földirat, élettan, statisztika, az összes népek története, megszámlálhatatlan és személyes tapasztalatai oly embernek, ki maga olvasta a régi szövegeket, kezelte az eszközöket, beutazta az országokat, foglalkozott az iparral, érintkezett az emberekkel, és ki bámulatra méltó emlékezőtehetségének biztossága, folyton lángoló képzelődésének élénksége által, újra látja, vagy látja lelki szemeivel mindazt, s azon mértékben a mint arról nyilatkozott. — Voltaire tehetsége valóban egyedüli, s a klasszikai században a legritkább, de legbecsesebb is valamennyi közt, mert abból áll, hogy a dolgokat nem általános mondások szürke fátyolán keresztül lássuk, hanem önmagukban, a milyenek a természetben és a történelemben, érezhető színökkel és alakjokkal, ötleteikkel és egyéni kidomborodásukkal, mellékes és körülöttök levő sajátságokkal, az időben és térben, mint parasztot ekéje mellett, a quakert gyülekezetében, egy német bárót kastélyában, a hollandit, angolt, spanyolt, olaszt, francziát ott-

hon,* nemes hölgyeket, fondorkodókat, falusiakat, rimákat,** s az emberi vegyülék egyéb maradékát, az emberi társadalom egész lajtorjáján, s mindeniket röviden, s egy villanás elrohanó fényében.

Ez irálynak itt-ott legfeltünőbb vonása, a bámulatos gyorsaság, az elvakító és szédítő egymásután, melylyel mindig új dolgok, eszmék, képek, események, vidékek, elbeszélések, párbeszéddek, apró rövidítő jellemzések, egymást követik, mint a bűvös lámpa képei, s melyeket a türelmetlen bűvész majdnem ugyanoly gyorsan von vissza, mint a hogy azokat élénk állítá, s szemének egy pillantásával körüljárja a világot, s a történelmet, mesét, igazságot, képzeletet, a jelent és a multat összevissza vegyíti és munkájának keret gyanánt, majd egy vásári bohózatot, majd egy nagyszerű operai tündérjátékot választ. Mulatni és másokat mulattatni, »a lelket minden képzelhető módon eltölteni«, mint a lángoló tüzet, melybe egymás után vetjük a legkülönbözőbb tárgyakat, hogy a láng azokat felémészsze, hogy ropogjanak és illatozzanak, ez az ő első ösztöne. »Az élet, mondja ő, gyermek, melyet addig kell ringatni, míg elalszik.« Nem volt soha senki a halandók között, ki oly izgatott, s oly izgató lett volna mint ő, ki kevésbé lett volna képes hallgatni és nagyobb ellensége

* Lásd: Voltaire. *Traité de métaphysique*, 1-ső fej. 1-ső l. (a parasztokról). *Lettres sur les anglais*, és *Candide* több helyén. *La princesse de Babylon*. 7–11-ik fejezeteit.

** Lásd: Voltaire *Dictionnaire philosophique* című munkájában a »Maladie« cikket. (A hercegnő válasza.) *Candide* Parolignac asszonynál, a matróz a hajótörésnél, Paquette elbeszélése. — A *L'ingénu* első fejezeteit.

lett volna az unalomnak,* senki oly mester a társalgásban, senki oly láthatóan hivatott arra, hogy királya legyen egy társas századnak, melyben néhány csinos elbeszéléssel, vagy néhány szójátékkal és némi illemtudással mindenkinek meg volt a maga útlevele, mely szíves látást biztosított neki minden társaságban. Nem volt soha író, ki a csevegésnek adományát oly magas fokban és oly bőségben bírta volna, ki a szónak oly lelkes és vidító hatást volt volna képes adni, s ki a nagyvilág embereinek annyira tudott volna tetszeni. Ha akarja, a legfinomabb hangon tud beszélni, és feszély nélkül a legválogatottabb illemmel viselkedni, az udvariasságban tökéletes, válogatott, tiszteletteljes megalázás nélkül, hízeleg unalmasság** nélkül, mindig könnyed, ha a nyilvánosság előtt megjelenik ez elég arra, hogy mindig természetesen mérsékelt legyen, hogy modora illő, hogy mosolya a jól nevelt emberé legyen, ki olvasóit gondolataiba bevezeti és a háziúr szerepét játszsza velök szemben. Ha bizalmas köréhez tartozol, azon kis benső társasághoz, melyel, zárt ajtók megett, teljes szabadsággal beszél: akkor végre hossza nincs a nevetésnek. Hirtelen, biztos kézzel, de

* Lásd: Voltaire. *Candide*, utolsó fejezet. »Midőn nem vitatkoztunk, oly nagy volt az unalom, hogy az öreg asszony egy nap ezt mondá neki: Szeretném tudni, mi rosszabb, százszor meggyaláztatni néger kalózkodó által, vagy az, hogy alfelünk levágattassék, hogy a bolgárok által megvesszőztetessünk, vagy hogy egy kivégzésnél vesszőztetessünk meg és felakasztassunk, szétvágattassunk, a gályákra ítéltetessünk, megpróbáljuk újra mindazon nyomort, melyen keresztül mentünk, vagy itt maradjunk és semmittevással töltsük az időt? — Valóban ez nagy kérdés, mondá Candide.«

** Pl. *Alzire* előszavában, mely Du Chatelet asszonyhoz van intézve, az Ulrika hercegnőhöz intézett versek:

»Souvent un peu de vérité, stb.

úgy, hogy meg se látszik, rántja le a leplet, mely valamely visszaélést, előítéletet, ostobaságot, szóval az emberi bálványok valamelyikét elfedi. A gyors világításban megjelenik a valódi alak, a maga rút, gyűlöletes vagy aljas külsejében, vállát vonja, a ki meglátja; a gyors, győzedelmes észnek nevetése ez. De van egy más nemű is, t. i. a vidor kedélyé, a bohócز rögtönzőé, a férfiúé, ki élte végéig gyermek, sőt suhancz marad, és »ki sírján is bohóczkodást űz.« Szereti a torzképeket, túlozza az arcvonásokat, tréfás alakokat hoz a színpadra,* ott sétaltatja őket mint a gépbábúkat, nem fárad ki azokat visszavonogatni és újabb jelmezekben megtánczoltatni. Bölcsészetének, a bölcsészet terjesztésére irányzott működésének, vitatkozásainak kellő közepében, meglepi a hallgatót zsebszínházával, bábúival; tudorjelöltjével, szerzetesekkel, inquisitorokkal, minők Maupertuis, Pompignan, Nonotte, Fréron, Dávid király és számosan mások, kik bohócز ruháikban ugrándoznak és tánczolnak előttünk. — Midőn a bohóczkodás tehetsége ennyire szövetkezik az igazsággal, valódi hatalom lesz belőle; mert kielégíti az emberi természet általános és mélyen rejlő ösztönét, a gonosz kíváncsiságot, a rágalmazás, a fészély elleni idegenkedést, azon rosszkedvűség magvát, melylyel minket az úgynevezett illendőség s ama társadalmi kötelesség terhel, hogy az illem és tisztelet súlyos köpenyét viseljük; vannak pilla-

* Lásd: A *Jenny* című dolgozatában a *hanem* (mais) szócskáról előforduló párbeszédekben a tudorjelöltet; továbbá *Canonisation de saint Cucufin*, — *Instruction du gardien des capucins de Raguse à frère Pediculoso, partant pour la Terre-Sainte*, — *Diatribé du docteur Akakiá*; — *Conversation de l'empereur de Chine avec frère Rigolo* című s egyéb munkáit.

natok az életben, midőn a legbölcsebb ember is szívesen leveti azt magáról félig, sőt egészen. — Voltaire műveinek minden lapján, majd a merész természetbúvár egy mozdatásával, majd a pajzán majom egy gyors kézrántásával levonja a komoly és ünnepélyes leplet és elénk tünteti az embert, e szegény kétkező állatot, — s minő helyzetekben!* Kívüle egyedül Swift merészelt ilyeneket. Minő élettani nyerseségekkel jelzi valamennyi emelkedett érzésünk alapját és végét! Minő aránytalanságot mutat ki gyenge értelmünk és heves ösztöneink között! Minő alanti rétegeibe a ruhatárnak rejtik el a politika és vallás szennyes ruháikat! — Mind e dolgok felett nevetni kell, hogy ne sírjunk és még e nevetés is mennyi könnyet rejteget; vigyorgással végzi a mit elkezdett, elfedi a mély szomorúságot, a fájdalmas könnyörületet. A nevetés ily fokban és ily dolgokban nem egyéb, mint a szokás és cél hatása, a lendület bizonyos őrzöngése, csendes állapota a mindent megtámadó ideges gépezetnek, mely gyors és nem ismer határt. — Mégis vigyázzunk, a vidorság szintén egy rugó, az utolsó, mely Franciaországban még fentartja az embereket, a legjobb, mely a léleknek fentartja hangulatát, ellentállását, erejét, a legérintetlenebb azon században, melyben a férfiak, s maguk a nők is azt hívék, miszerint kötelességök úgy halni meg, mint a jó társasághoz tartozó emberek szoktak, mosolylyal, s valamely elmés ötlettel ajkukon.**

Ha valamely író ily mértékben találkozik a közön

* Lásd: Voltaire. *Dictionnaire philosophique* című munkájában az »Ignorance« czikket. — *Les oreilles du comte de Chesterfield*. — *L'homme aux quarante écus*. VII. és XI.

** Lásd: Bachaumont, *id. munk.* III. 194. (Mort du comte de Maugiron.)

ség hajlamaival, úgy nem nagy jelentőségű az, ha eltér az útról vagy elcsúszik, mert hisz ez a mindenki által járt lejtőn történik. Bár eltévelyedik vagy beszennejezi magát, csak annál jobban tetszik hallgatóinak, s hibái is ép annyira kedveltetnek mint jó tulajdonai. — Az egészséges szellemek nemzedékét egy másik követi, melynek értelmi egyensúlya nem üti meg a mértéket. *Diderotról* azt mondja Voltaire, hogy »olyan mint a forró kemencze, mely eléget mindent a mit megsütni akar«; vagy jobban mondva, kitörésben levő tűzokádó, mely negyven éven át minden rendű és fajtájú eszméket vet ki, forrásban levőket és összevegyítetteket, nemes érczeket, durva salakot, bűzhödtsarat; a folytonos ár a véletlen szeszélye, a talaj képződése szerint rohan ki belőle, de mindig az izzó láva veres fényével és fojtó füstjével. Nem ő bírja eszméit, de ő van azok hatalmában, hatásuk alatt áll; nincs meg benne azon józan alap és gyakorlati szellem, a társas okosságnak ama belső gátja, mely Montesquieuben sőt Voltaireben is feltalálható, hogy azok hevesességét és pusztításait visszanyomja, hogy a túláradás elől az utat elzárja. Nála, a teli töbör széleit túllépi minden, választás nélkül, a legelső hasadáson vagy nyíláson, melyet előtalál, egy olvasmány, egy levél, egy társalgás, rögtönzés alkalmából, és pedig nem apró sugarakban mint Voltairenél, hanem széles folyamban, melyek azután vakon özönlenek le a század legmeredekebb útjain. És így nem csupán fenekére száll a vallás és társadalom elleni tanoknak, a logika és a látszólagos képtelenség egész szigorával, hevesebben és zajosabban mint maga Holbach, de beleesik és elterül a század posványában, trágárságokban, s a század kerékvágásában, a szavalásban. Nagy

regényeiben hosszasan fejtegeti a piszkoskétértelműségeket és buja jeleneteket. Nála a durvaságot a gonoszság nem enyhíti, a finomság nem fedi el. Ő sem nem finom, sem nem csípős, és nem tudja festeni mint az ifjabb Crébillon a csinos bohócokat. Ő ujonez, jött-ment a valódi világban; plebejust, hatalmas gondolkozót, fáradhatlan munkást és nagy művészt látunk benne, kit a kor erkölcei vezettek be a divatos emberek lakomájához. Ő itt hangadó akar lenni, vezére a dorbézolásnak, és akár a többiek behatása, akár fogadás következtében, ő maga több trágárságot beszél, »teli szájjal« mint a többi vendégek együttvéve.* Ugyanily hangot erőltet drámaiban, *Claudius és Nero feletti értekezésében*,** *Seneca magyarázatában*,*** és Raynal *Bölcsészeti történelméhez* † irt adalékaiban. E hang, mely ekkor a klasszikai szellem és az új divat ízlésének megfelel, az érzelgős szónoklaté. Diderot végtelékig viszi azt, zokogó és örvengő elragadtatásig, felkiáltások, megszólítások, megindulások, erőszakoskodások, méltatlankodások, lelkesülések, nagyhangú dicséretetek által, míg agyának tüze utat talál a szabadu-

* Lásd: *Mémoires sur Diderot par sa fille*, hol ezeket olvassuk: »Az ifjabb Crébillon regényei divatban voltak. Atyám Puisieux asszony nyál beszélgetett a felől, mily kényes dolog a szemérmetlen könyvek írása; ő azt állítá, hogy csupán egy tréfás eszmét kell találni, mely sarkpontja valamennyi többinek, s melyben a szellem ledérsége helyettesíti az ízlést. Puisieux asszony kijelenté, hogy nem hiszi, miszerint atyám ilyet képes legyen írni. De atyám két hét múlva elvitte neki a *Les bijoux indiscrets* című könyvet és ötven louis d'ort. — Diderot *Religieuse* című regénye hasonló eredettel bír, ennél célja az volt, hogy Croismart urat félrevezesse

** *Essai sur Claude et Néron.*

*** *Commentaire sur Sénèque.*

† *Histoire philosophique.*

lásra és feladást. — Viszont azonban a nagy írók között egyedül ő valóságos művész; csak ő tud lelket önteni a tárgyakba, oly szellem, kiben a tárgyak, események és személyek maguktól születnek és szervezkednek, saját erejükből, természetes rokonságuknál fogva, akaratlanul, idegen befolyás nélkül, oly módon, hogy saját magukért és maguk által élnek, a szerző számításai nélkül. Azon férfiú, ki a *Képkiallítások története*,* *Apró regények*,** *Beszélgetések*,*** *A komédiás paradoxá*,† különösen *D'Alembert álma*,†† és *Rameau unokaöccse*††† című munkákat írta, a maga korában egyedüli a maga nemében. Bármily fürgék és ragyogók Voltaire szereplői, azok mégis mindig bábok; mozdulataik kölcsönvettek, és mögöttök mindig felismerjük a szerzőt, ki zsinóron rángatja őket. Diderotnál e fonál el van metszve; nem ő beszél szereplőinek szájával, azok nem az ő hanghordozói vagy tréfás bohóczai, de független, külön álló egyének, kik urai tetteiknek, saját hangjokon beszélnek, mérsékletök, szenvedélyeik, eszméik, bölcsészetök, irályok és lelkök az övék, s e lélek, néha, mint pl. *Rameau unokaöccse*ben oly eredeti, oly bonyolult, oly teljes, oly élő és alakatlan, hogy az ember természetrajzában páratlan szöveg és halhatatlan okmány gyanánt szerepel. A természetről, művészetről, erkölcsről és az életről két munkáscájában mindent elmondott,†††† és ha hússzor elolvasnók azokat, nem vesztenék

* *Histoire des Salons.*

† *Paradoxe du comédien*

** *Petits Romans.*

†† *Rêve de d'Alembert.*

*** *Entretiens.*

††† *Neveu de Rameau*

†††† Ezek a *Le Rêve de d'Alembert* s a *Le neveu de Rameau* című munkái

el vonzerejüket és nem merítenők ki értelmöket; keressünk bárhol, nem fogunk találni több erőt és remekebb műveket, »nincs ezeknél bolondabb és mélyebb.« * — Ez azon lángeszek előnye, kik nem bírnak önuralommal; hiányzik bennök a megkülönböztetés, de megvan a sugallat; vagy hűsz szennyes, alaktalan vagy káros munka között van egy, mely valóságos teremtés, vagy jobban mondva teremtmény, élő lény, önmagától életképes, mely mellett a többiek, egyszerűen szellemes emberek által létrehozva, nem egyebek szépen felöltöztetett bohócoknak. — Innen van az, hogy Diderot oly nagy az elbeszélésben, hogy a párbeszédekben Voltairerrel egy rangon álló mester; egészen ellentétes tehetség következtében hiszi mindazt, a mit mond, azon perczen, melyben mondja; megfélelkezik önmagáról; saját elbeszélése által elragadtatik, hallgat a belső szövegekre, meglepetik a rögtönösen feltolakodó czáfolatok által, s mint egy ismeretlen folyamra vezettetik a cselekvés áramlatában, a társalgás fordulatai által, melyek benne öntudatlanul fejlődnek, az eszmék tömege és a pillanat fellobbanása által a legváratlanabb képeket használja, melyek majd a legtréfásabbak, legegyszerűbbek, majd lyrai lendületűek, úgy hogy Mussetnek egész versszakot szolgáltatnak,** majd ismét tréfás és bolondos, minőt Rabelais óta senki nem írt, de mindig jó hiszemű, mindig átengedi magát a tárgynak, a feltalálásnak, az indulatok-

* Diderot saját szavai, melyeket *D'Alembert álmára* vonatkozólag mond.

** Musset *Souvenirs* című költeményében a legszebb versek egyike, felteszem, hogy akaratlanul, Diderotnak *Dialogue sur Otaïti* című munkájából úgy szólván ki van írva, mert majdnem szóról-szóra így hangzik.

nak; ő a legtermészetesebb író az irodalom e mesterkelt világában, hasonlít az idegen földről behozott fához, mely a kor talajába ültetve, törzsének feléig felhólyagosodik és rothadásnak indul, de melynek öt-hat ága, a teljes világosság élvezetében felülmúlja nedvének frissességében és hajtásainak erejében az összes körülök levő bokrokat.

Rousseau is mesterember, a nép embere, ki nem igen illik be az előkelő és finom világba; ha szalonban van, kikél önmagából; alantas származású, rosszul nevelt, silány és korai tapasztalatok által beszennyezett, heves és visszatetsző érzékiségű, beteg testben és lélekben, magas és ellentmondó tulajdonságok által megkínzott, tapintat nélküli ember, képzelődésének, vérmérsékletének és multjának mocsokját még legzordabb erkölcsi iratai és legtisztább idylljei közé is elvegyíti;* különben lendület nincs benne, s ebben tökéletes ellentéte *Diderot*-nak, s ő maga vallja meg, »hogy az eszmék agyában a leghihetetlenebb nehézséggel rendezkednek, hogy egyik-másik körmondaton öt-

* Lásd a *Nouvelle Héloïse* több helyét és különösen Júlia rendkívüli levelét a II. részben 15-ik sz. alatt. — *Émile*; a nevelő beszéde Emilhez és Zsófiához, a házasságuk utáni napon. — Boufflers asszony III. Gusztávhoz írt levelében *Gustave III. et la Cour de France* par Geffroy) ezt írja: »Bár nem szívesen, megbízta *Lederhielm* bárót, hogy önnek megvigyen egy könyvet, mely ép az imént jelent meg; ez *Rousseau* gyalázatos emlékiratai *Confessions* címmel. E vallomások egy istálószolga vallomásainak tetszenek, de még ha ilyen ember írta volna is, minden tekintetben ízetlenek, ostobák, és a legundorítóbb módon gonoszak. Nem tagadom meg azon tiszteletet, melylyel iránta viseltettem (ez valóságos tisztelet volt); vigasztalhatlan vagyok a felett, hogy ez a jeles *Hume* Dávidnak életébe került, (kissé túloz a levélíró. Ford. megjegyzése), ki azért, hogy nekem szívességet tegyen, vállalkozott e tisztátalan állatot Angliába kísérni.«

hat éjen át törte fejét, mielőtt azt papírra vetette volna, hogy a legegyszerűbb tárgyakról szóló levél megírása órákig tartó fáradságába kerül«, hogy nem tudja eltalálni a könnyed és kellemes hangot, és csupán oly művekben látja fáradozásának sikerét, melyek sok munkát igényelnek.« * — De, ezen égő tűzhelyen, e folytonos és hosszan tartó elmélkedések alatt, irálya, melyet szünet nélkül csiszol, oly tömör és kemény lesz, milyen máshol nem fordul elő. Labrüyère óta nem írt senki oly teljes, erős mondatokat, melyekben harag, csodálkozás, méltatlankodás, szenvedély oly reflectált és tömörített volna, s oly szigorú! szabályossággal és erősebb kinyomattal ömlenek mint nála. Majdnem egy rangban áll Labrüyèrerel a hatások takarékos felhasználásában, a kifejlés kiszámított ügyességében, a találó foglalatok rövidségében, a váratlan feleletek legyőző szigorúságában, az irodalmi sikerek sokaságában, mindazon remek darabok, arczképek, leírások, hasonlatok, sértegetések kivitelében, melyekben mint a zenei növekedésben, ugyanazon eszme, mindinkább élénkülő kifejezések által sokszorosítva, a véghangjegyben éri el vagy múlja felül mindazt, a mi benne erő és fény talál-tatik. De még felül is múlja Labrüyèret, abban, hogy darabjai összekapcsolódnak; ő nem csupán lapokat, de könyveket ír; nincs nálánál szigorúbb logikus. Bizonyi-tása, egy-két, három kötetten át, öltésről öltésre kapcsolódik, mint egy óriási, vég nélküli háló, melyben akarva nem akarva, megfogatunk. Rousseau rendszeres író, ki, önmagába térve, és szemeit makacsul ábrándjára vagy elvére szegezve, mindennap inkább és inkább mélyed

* Lásd: Rousseau. *Confessions*. I. rész. 3-ik könyv.

belé, a következtetéseket egymásután fejti ki, s az egész hálót folyton kezeiben tartja. Nem szabad ehhez nyúlni. Mint a félénk, magányos pók, saját anyagából készítette azt, szellemének legjobb meggyőződésével, szívének legbensőbb indulataival. A legcsekélyebb lökésre megrendül, önvédelmében borzasztó,* magán kívül lesz,** mérget tájtézkiz, visszatartott keserőséggel, megsértett érzékenységgel, elkeseredett az ellenség iránt, kit hálójának erős és sok szálaiban fojt meg, de még sokkal félelmesebb önmagára mint ellenségeire nézve, nemsokára saját hálójában fogatik meg,*** meg van győződve, hogy Franciaország s a mindenség összeesküdött ellene, s a képzelt összeesküvésnek minden bizonyítékát bámulatra méltó finomsággal hozza össze, és végre kétségbe esik regényének nagyon is nagy valószínűsége felett, és megfojtja magát azon csodás kötelékben, melyet képzelő erejével és logikájával magának készített.

Ily fegyverekkel kiteszszük magunkat annak, hogy magunkat öljük meg, de másrészt nagy hatalomra teszünk szert. Rousseaunak úgy, mint Voltairenek, megvolt e hatalma, s bátran mondhatjuk, hogy a század második fele az övé volt. Mint idegen, protestáns, mérsékletének, neveltetésének, szívének, szellemének és erkölceinek tekintetéből eredeti, emberszerető és bizalmatlan egyaránt. s eszményi világban lakván, melyet a valódinak felforga-

* Lásd : Rousseau *levelét Beaumonthoz*.

** Lásd : Rousseau. *Émile*. 4-ik levél 193. »Szükséges, hogy a világ emberei tetessék magukat ; mert ha olyanoknak mutatkoznak, a milyenek valóban, borzalmat keltenének.«

*** Lásd különösen Rousseau *jugé par J. Jacques* című munkáját ; Humemal való ügyét és a *Confessions* utolsó könyveit

tásával alkotott magának, egészen új álláspontra helyezkedik. A jelen társadalom vétkei és bajai iránt senki sem fogékonyabb mint ő. A jövő század boldogsága és erényei senkit úgy meg nem hatnak, mint őt. S ezért a közönység szellemét kétféle módon hódítja meg, a gúny és az idyll által. — Kétségtelen, hogy e két hódító eszköz hatalma mai nap csekélyebb; a tárgy, melyet azok feldolgoznak, már nem létezik, s nem mi vagyunk azon hallgatók, a kikhez szól. A tudományok befolyásáról, s az egyenlőtlenség eredetéről szóló híres értekezései iskolai gyakorlatoknak tetszenek ma, s erőszakot kell tennünk magunkon, hogy az *Új Héloiset* elolvashassuk. A szerző visszataszít folytonos keserősége és túlzott lelkesedése által. Mindig végletekben van, majd haragos és ránczba szedi homlokát, majd könnyezik és kezeit az ég felé emelgeti. A szónoklati túlzás, tágyszemélyesítés, és egyéb irodalmi eszközök nála igen nagy szerepet játszanak. Kísértetbe jövünk, őt hol egy fejét törő álbölcsnek, hol erőlködő szónoknak, hol heveskedő predikátornak tartani, azaz, mindenkor oly színésznek, ki fentartja tanait, különféle állásokba veti magát, és hatást keres. Végre irálya, kivéve *Vallomásaiban*, gyorsan fáraszt, nagyon is keresett és folytonosan feszült. Benne az író mindig író marad, és hibáit közli a személyekkel, kiket elénk állít; *Júliája* husz lapon keresztül értekezik és vitatkozik a párbajról, szerelemről, kötelességről, oly logikával, tehetséggel és bőbeszédűséggel, mely egy moralista akademikusnak is becsületére válnék. Mindenütt közhelyek, általános tételek, elvont mondások és okoskodások hosszú sora, azaz, többé-kevésbé üres igazságok, és látszólagos képtelenségek. A legcsekélyebb körülírt tény, történetké, erkölcsi

vonások sokkal inkább megnyernék tetszésünket, mert mai nap a dolgok szigorú ékesszólását eléje tesszük a szavak halvány ékesszólásának. Másképp volt ez a tizen-nyolczadik században, és minden író épen ezen szónoki irályt tartá az ünnepi jelmeznek, azon díszöltönynek, melyet magára kelle vennie, hogy a »derék emberek« társaságába befogadtassék. A mit mi csínnak tekintenénk, az akkor a magatartás része volt; a klasszikai században a tökéletes körmondat és a szakadatlan kifejlés az illem dolgai, s így kötelesség. Jegyezzük meg azonban, hogy ezen irodalmi redőzet, mely előlünk ma az igazságot elfedi, nem rejté el azt a kortársak elől; ők ez alatt is megláták a hű vonásokat, az érezhető részleteket, melyeket mi már nem látunk. A kortársak szíveiben, szemeik előtt tárult fel mindennap, és otthon tapasztalt ezernyi példában megjelent minden visszaélés, véték, a műveltség finomulásának minden túlzása, s azon egész társadalmi és erkölcsi kór, melyet Rousseau mint szerző ostorozott. Hogy a gúnyt alkalmazzassák, nem volt egyébre szükség, mint hogy körülnézzenek, és visszaemlékezzenek. Az olvasó saját tapasztalása kiegészíté a könyvet, melyet olvasott, s a szerző az olvasók közreműködése által bírt azon hatalommal, melynek mai nap híjával van. Képzeljük magunkat az ő helyzetökbe, és ugyanazt fogjuk érezni mit ők. Sajátságos ötletei, gúnya, azon mindenféle gorombaság, melylyel a nagyokat, a divatos embereket és a nőket elhalmozza, zord és metsző hangja botrányt idéznek elő, de tetszenek, sőt ellenkezőleg, annyi bók, üres fecsegés és apró verselgetések után, mindez felélénkíti az eltompúlt ínyt, ez az erős és fanyar boríze által felidézett érzés, a mandolatej és czukrozott czitromvíz hosszú uralma után.

Tapasztalhatjuk is, hogy a művészetek és tudományok elleni beszéde, »rögtön a felhők felé emeli« az olvasót. De idylljei még inkább meghatják a szívet, mint gúnyorai. Az emberek meghallgatják benne a feddő erkölcstanítót, de a bűvész elbájolja őket annyira, hogy utánok szaladnak; különösen a nők és ifjú emberek annak hatalmában vannak, ki nekik az ígéret földjét megmutatja. Hasonlóan a föld alatti vizekhez, melyeket a kutasz első ízben csal a víz felszínére, felbuzognak a felhalmozott elégedetlenségek, a jellemmel való meghasonlás, az unalom, az ingadozó ízléstelenség és számos rejtett kívánság. A kutaszt Rousseau jól és kellő mélységig meritette le, s ebben a véletlen és saját lángesze segíté. A mesterkéltnépszerűség közepette, melyben az emberek szalonbohócok, és melyben az élet abból áll, hogy a megállapított modor szerint kecsesen és bájjal lépjenek fel; a természethez való visszatérést, a függetlenséget, komolyságot, a szenvedélyt és ábrándozást, a férfias, tevékeny, buzgó, boldog és szabad életet hirdeti, mely a nap világánál és szabad ég alatt működik. Minő működési tér ez az elnyomott tehetségek, s azon bő és gazdag forrás számára, mely folytonosan buzog az ember bensejében, s melynek e »szép világ« nem ad alkalmat a kitörésre! — Az udvarhölgy csak úgy ismeri a szerelmet, a mint azt maga körül látja nyilatkozni; egyszerűen mint ízlés dolgát, néha mint az időtöltés természetes módját, mint csupán udvariasságot, melynek finomsága rosszul takarja el gyengeségét, hidegségét, néha gonoszságát, szóval mint oly kalandokat, szórakozásokat és oly szereplőket, minőket az ifjabb Crébillon leír. Az ily hölgy egy este, épen midőn az opera-bálba akar indulni, meglátja öltöző asztalán az

Új-Héloiset; nincs mit csodálni, ha azt kezébe vévén, órákig várakoztatja meg lovait, szolgálait, s ha végre hajnali négy órakor parancsot ad, hogy fogják ki a lovakat, s az éj további részét is e könyv olvasásával tölti, ha könnyei megerednek, s ő zokogásba tör ki: mind ennek oka az, hogy először ismerkedik meg oly emberrel, ki szeretni tud.* — Épen így áll a dolog *Emil*-jének hatásával, s ha ezt megismerni akarjuk, gondoljunk vissza az oly gyermekekre, milyeket már fentebb leírtunk; azon himzett, aranyozott, felpaszományozott, fehérre hajporozott uracskákra, kiknek oldalán kard és kardbojt csügg, kik hónuk alatt tartva kalapjokat csapnak bókokat, felajánlják karjokat, tükör előtt tanulják a kecses mozdulatokat, szünetlen ismételve a betanult bókokat, s mindannyi csinos bábok, kiken minden a szabó, fodrász, nevelő és tánczmester művére vall; mellettük a hat esztendőös kisasszonykák, kik még mesterkétebbek, halcsont derékfűzőbe vannak szorítva, súlyos, vasabroncsokkal körített lószőr-szoknyaikban, fejökön két láb magas hajfonatokkal, valóságos bábok, kiket veres festékekkel kendőznek, s kikkel az anyák naponként egy-egy negyedórát foglalkoznak, s azután egész nap a komornák gondjaira vannak bízva.** Ha ily anya azután *Emilt* kezdi olvasni, nem

* Rousseau *Confessions* című munkája II. rész 11-ik könyvében írja: »A nők ittasak voltak könyvem olvasásától, s rajongtak értem, és pedig annyira, hogy kevesen voltak még a magas rangúak közt is, kiket, ha megkísértem, meg nem hódíthatok. Erről vannak bizonyítékaim, melyeket azonban megírni nem akarok, s a nélkül hogy szükségem volna tapasztalásra, megerősítik véleményemet.« — V. ö. még George Sand művét *Histoire de ma vie*. I. 73.

** Lásd: Moreau képét: *Les petits parrains*. — Berquin munkáit több helyen, többi közt a *L'épée* címűt. — Figyeljük meg

csodálkozhatunk, hogy szegény kis megkínzott gyermekről rögtön leveti a szorongató ruhát, és elhatározza, hogy legközelebb születendő gyermekét maga fogja szoptatni. — Épen ilyen ellentétek felidőzésében rejlik Rousseau ereje. Azon embereknek, kik délelőtt soha sem keltek fel, megmutatja a hajnalpírt, azon szemeknek, melyek eddig csupán a szalonokat és palotákat látták, megmutatja a szép vidékeket, s azoknak, kik eddig csupán nyírott fasorok és egyenes vonalba húzott virágágyak között sétálgattak, a természet-alkotta kerteket, a világ egyhangúságában, a fényűzés sokféleségében és túlzásaiban, s azon egyforma bohóságokban, melyekben esténként vagy saját vagy mások házánál száz és száz gyertya fényében részt vettek, s így kifáradtak, megmutatja a falut és magányt, a családot és népet, s a kedves és egyszerű szórakozásokat.* Az így hangolt olvasó azután nem tud kellő különbséget tenni a nagy szólamok és őszinteség, az érzelmesség és érzelgősség között. Követi az író mint valamely látnokot, eszményi világának véghatáráig, s még inkább túlzásai mint felfedezései miatt, a tévely és az igazság útján egyaránt.

Ezek a század irodalmi nagyhatalmasságai. Ugyanazon elemek, melyek a jellemzett elsőrendű tehetségeket képezték, adtak létet, a kisebb hatású és különféle irányokban fejlődött másodrangú tehetségeknek; így Rous-

Berquin és Genlis asszony munkáiban a mesterséges mondatokat s a gyermekek beszédmodorát.

* Lásd: a napfelkeltének leírását *Emil*-ben, s az Elyziumot (egy természetes kertet) az *Új Héloise*-ben. — Lásd különösen *Emil*-ben a 4-ik könyv végét, hol Rousseau leírja, mik volnának az ő örömei, ha gazdag volna.

seaunál alantabbak Bernardin de Saint-Pierre, Raynal, Thomas, Marmontel, Mably, Florian, Dupaty, Mercier, Staël asszony, ékesszóló és érzékes írók; Voltairénél alantabbak Duclos, Piron, Galiani, Brosses elnök, Rivarol, Champfort, élénk és csípős szellemű írók, sőt, hogy pontosan beszéljünk, a többi mind. Valahányszor valamely tehetség, legyen még oly szerény, feltűnik, ez is hozzájárul az új tan terjesztéséhez, előbbviteléhez; alig találkozunk néhány apró irodalmi termékkel, melyek ellenkező irányt követnének; ilyek Fréron hírlapja, Palissot egy vígjátéka, Gilbert egy gúnyora. A bölcsészet behat valamennyi nyilvános és rejtett csatornába, elárad mindenfelé, az istentelen könyvek, a *rövidletekbe* összevont *hit-tudományi* munkák, s a sikamlós regények által, melyeket az emberek rejtve hordanak szét; az apró gonosz versek, epigrammák és dalok által, melyek minden reggel a nap ujdonsága gyanánt megjelennek, a vásári bohózatok,* akademiái beszédek, a szomorújátékok és operák által, a század elejétől annak végéig, Voltaire *Oedipusától* kezdve Beaumarchais *Tarare-jáig*. Egyedül ezen bölcsészet látszik csak a világon lenni; legalább ez van mindenütt, s eláraszt valamennyi irodalmi fajt; azzal, hogy ezeket elékteleníti, nem törődik senki, elég hogy közeg gyanánt szolgál nekik. 1763-ban, a Manco Capac című szomorújátékban, »a főszerep, írja egy kortárs, egy vad emberé, ki versekben mondja el mindazt, mit

* Lásd már Marivauxnál (*La double inconstance*) az udvari satírárt, t. i. az udvaroncok s a nagyvilág elkényeztetett embereire vonatkozót, kikkel az eredeti jóságot megőrzött falusi emberek és nők hozatnak ellentétbe.

Emil-ben, s a *Társadalmi szerződés*-ben a királyokról, szabadságról, az emberi jogokról és az állapotok egyenlőtlenségéről elszórva olvasunk.* Ez az erényes vadember megmenti a király fiát, kire egy főpap már gyilkot emelt, s azután, a főpapra és önmagára mutatva kiáltja: »íme a polgárisult, íme a vadember.« E vers oly viharos tapsot idéz elő, s oly hatást biztosít a darabnak, hogy azt Versaillesbe kívánták és az udvar előtt eljátszották.

Hátra van, hogy ugyanezen dolgok ügyességgel és ragyogással, vidámsággal és lendülettel, s botrányokkal vegyesen is elmondassanak; ez *Figaro lakadalmában*** meg is történik. A század gondolata még soha sem mutatott oly lepel alatt, mely azt láthatóbbá, sem oly köntösben, mely azt vonzóbbá tette volna, mint e darabban. A cím a *Bolond nap*, s valóban egy bolondos estély, egy vacsora utáni mulatság ez, milyenek akkoriban az előkelő világban gyakoriak valának, egy, francziák- és spanyolokból álló álarczos mulatság, melyben a szereplők különféle jelmezekben lépnek fel, melyben számos színváltozás, dal, táncz, egy tánczoló és éneklő falu, személyek zagyva csoportja, nemesekből és szolgákból, duennák és bírákból, jegyzőkből és ügyvédekből, zene-mesterek, kertészekből és pásztorokból, fordul elő; szóval, egy, a füleknek, szemeknek, minden érzékeknek szóló látványosság, s éppen ellentéte az uralkodó színműveknek melyekben három ember, egy elvont szalonban, klasszikai zselyeszéken ülve, tanmódszeri okoskodásokat tart.

* Lásd: Bachaumont, *id. munk.* I. 254.

** *Mariage de Figaro.*

Sőt, Beaumarchais e vigjátékában oly bonyolúlt a cselekvény, melyben, az egymással találkozó fondorlatok megsemmisítik egymást, vagy összekapcsolódnak; s mely gúnyolódások, felismerések, meglepetések, félreértések, ablakon kiugrások, kötődések és arczúlcsapások vegyülete; mindez szikrázó irányban történik, a mondatoknak minden szava ragyog, a válaszok vaskezek által látszanak faragva, a szem elmerülne a nyelvezet sokféle gyémántjai ragyogásának bámulatában, ha a párbeszédnek gyorsasága és a cselekvés rohamossága által el nem ragadtatnék. De van még egy más, mindezeknél hatásosabb vonzerő mindazok számára, kik Parny után bolondúlnak; Artois gróf szerint, kinek szavait nem merem idézni, ez az érzékekre való hivatkozás, az érzékek felébresztése képezi a darab egész élénkségét és zamatát. Az ágakon függő, érő, zamatos gyümölcs nem hull le, csak látszik, mintha minden pillanatban lehullana; minden kéz kinyúl, hogy felfogja s a kissé elfátyolozott érzékiség, mely annál kihívóbb, mutatkozik minden jelenetben, majd a gróf udvarlásában, majd a grófné elfogultságában, majd ismét Fanchette gyermekdedségében, Figaró sikamlós, vagy Zsuzsánna szabad beszédében, s Cherubin kora érettségében. Vegyük ehhez a folytonos kétértelműségeket, a szereplők mögé elrejtőzött író, a tréfás alakok szájába adott igazságot, a gyermekdedségbe burkolt pajzánságot, a megcsalt, de jó modorával nevetséges helyzetéből kiszabadult háziurat, a fellázadó, de vidámsága által a haragtól visszatartott szolgát, s érteni fogjuk, miként hozhatta Beaumarchais a régi uralmat annak fejei előtt a színpadra, miként hozhatta színpadra a politikai és társadalmi szatirát, miként jelezhetett nyilvánosan minden visszaélést egy-egy oly szóval, mely köz-

mondássá lett és mely elsül, miként foglalhatta össze néhány szóba a bölcészeknek az államfogházak, a censura, a hivatalok megvásárolhatósága, a születési szabadsalmak, a miniszteri kényuralom, az előkelő állásban levők tehetetlensége ellen intézett egész támadását, sőt, miképpen tudott egyetlen szereplőben összpontosítani valamennyi nyilvános panaszt, miképpen adhatta a főszerepet egy plebejusnak, fattyúnak, kóborlónak, szolgának kezébe, a ki, ügyessége, bátorsága és jó kedélye által fentartja magát, fenn úszik, felfelé evez, sőt kis hajójával előnyt nyer, kikerüli a nagy hajók lökését, sőt még uráét is elkerüli, evezőjének minden csapásával az elmés ötletek egész esőjét hullatva valamennyi vetélytársára. * — Végre is, Franciaországban legalább, első hatalom a szellem. Mindenkor elég, ha az irodalom a bölcészet szolgálatába lép. Együttes működésökkel szemben a közönség nem mutat ellentállást, s az úrnőnek nem esik nehezeire meggyőzni azokat, kiket a szolgáló már elcsábított.

* Figaro pl. így szól: »Egy számolni tudó ember kellett e hely betöltésére, s egy tánczos kapta meg azt. — Nagy visszaélés a hivatalok eladása. — Valóban sokkal jobb lenne azokat ingyen osztogatni. — Csak a kis emberek félnek a kis iratoktól. — A véletlen idézte elő a különbségeket, és csupán a szellem képes mindent megváltoztatni. — Te udvaronc, mondják, hogy e mesterség igen nehéz. — Kapni, elvenni és kérni, íme a titok három szóban, stb.« — Ilyen Figaro egész magánbeszéde és valamennyi jelenet Bridoisonnal.

II. FEJEZET.

A francia közönség. — I. Az aristocratia. — Rendesen ellenzi az újításokat. — Ez ellenzés okai. — Angolországi példák. — II. Az ellenkező okok találkoznak Franciaországban. — Az aristocraták tétlensége. — A bölcsezszt a szellem gyakorlásának látszik. — Sőt a társalgásnak táplálékul szolgál. — A bölcsezszi társalgás a tizenharmadik században. — Fölénye és bája. — Vonzereje. — III. A tétlenség más hatása. — A kételkedés, ledérség és elégedetlenség szelleme. — Régi ellenszenvek és új elégedetlenségek a megállapított rend ellenében. — Azon tanok, melyek megtámadják, vonzalomra találnak. — Mely mértékben vannak elfogadva? — IV. Elterjedésök az aristocratia kebelében. — A hitetlenség növekedése. — Ennek eredete. — A regensség alatt kitör. — A papság elleni növekvő ingerültség. — Az anyagelvűség a szalonokban. — A tudományok divatba jönnek. — A vallásról alkotott végleges nézet. — A főpapság kétkedősége. — V. A politikai ellenzék haladása. — Ennek okai. — Az oeconomisták és parlamentaristák. — Ezek a bölcsezszt számára egyenesítik az utat. — A szalonok elégedetlensége. — Szabadelvűség az asszonyok között. — VI. Végtelen és ingadozó remények. — Az érzelmek és viselet nemessége. — A kormány szelídsége és jó szándékai. — Elvakultság és optimismus.

I.

De szükség van arra is, hogy a közönség magát meggyőzesse és megnyeresse; csak akkor hisz, ha erre hajlandóvá tétetett, s a könyvek hatásában gyakran na-

gyobb része van neki, mint a szerzőknek. Ha vallásról, politikáról beszélünk másokkal, látni fogjuk, hogy majd mindeniknek meg van a maga meggyőződése; előítéleteik, érdekeik, állásuk már előre megállapították azt; csak akkor hallgatnak ránk, ha tőlünk hangosan tudják meg azt, a mit ők magukban már elgondoltak. Kísértsük csak meg a nagy társadalmi épület lerontását, és indítványozzuk annak egészen ellenkező terv szerint való felépítését; rendesen oly emberekből álland hallgatóságunk, kiknek rossz lakásuk van, vagy semmiféle sincs, kik padlásokon és pinczékben tartózkodnak, vagy szabad ég alatt, üres telkeken, házak körül töltik az éjt. Az emberek többsége, szűken ugyan, de tűrhetően lakik, fél a kiköltözködéstől és ragaszkodik szokásaihoz. Még nehezebb lesz ennek keresztülvitele a magas rangúaknál, kik a legszebb lakásokkal bírnak, s hogy indítványunkat elfogadják, ahhoz végtelenig menő elvakulás vagy önzetlenség kellene. — Angliában az aristocratia igen gyorsan ismeri fel a veszélyt. Az új bölcsezet, bár itt gyorsan érik, sőt itt születik meg, nem képes meggyökerezni. 1729-ben ezt írja Montesquieu utazási jegyzőkönyvébe: »Angliában nincs vallásosság; az alsóház négy-öt tagja jár csupán a hivatalos misére és prédikációra... Ha valaki a vallásról beszél, mindenki neveti. Egy ember azt mondván, hogy ezt vagy azt *hitágazat* gyanánt elhiszi, mindenki kinevette érte... Van egy bizottság a vallásos állapotok felett való örökösre, de ezt is nevetésesnek tekintik.« Ötven évvel utóbb a közérzület alaposan megváltozik; »mindazok, kik jó fedél alatt laknak és kiknek testét jó kabát fedi«, * látják és felfogják az

* Macaulay szavai.

új tanok horderejét. Érzik mindnyájan, hogy a tudósok szobáiban keletkezett speculációkat nem lehet az utca sarkokon hirdetni. Az istentelenséget oktalanságnak tartják, s a vallást a közrend összetartó anyagának tekintik. Oka ennek az, hogy az illetők maguk is a nyilvánosság emberei, részt vesznek a köztevékenységben, a kormányzásban, s a mindennapi és személyes tapasztalás által megokosodtak. A gyakorlat felvértezte őket az elméleteket hirdetők képzelődései ellen; saját tapasztalásukból tudják, minő nehéz az embereket vezetni, és korlátok között tartani. Ők kezelvén a nyilvános élet gépezetét, tudják miképen áll az, mit ér, mibe kerül, és nem is gondolnak rá, hogy azt félre tegyék, s egy mást, melyet sokan jobbnak hirdetnek, de még csak papíron van megelfogadjanak. A baronnet vagy squire, ki uradalmában *békebíró*,* a helybeli lelkészben nélkülözhetlen munkatársát és természetes szövetségesét ismeri fel. A felső házban a püspökök mellett ülő herczeg vagy marquis tudja, hogy szüksége van ezek szavazatára, hogy valamely bill elfogadtassék, szüksége van segélyökre, hogy azon ezeröt-száz lelkész jó indulatát bírja, kik a falusiak szavazatával rendelkeznek. Ennek következtében, mindannyinak keze a társadalmi gépezet valamely kerekét tartja, legyen az nagy vagy kicsiny, első rangú vagy mellékes, és ez által komolyságra, előrelátásra és helyes felfogásra tesznek szert. A ki valódi dolgokkal számít, annak nincs szüksége, hogy képzelt világban tervezgessen; már maga azon tény, hogy biztos alapon állva dolgoznak, megmenti őket attól, hogy a végtelen ürben légi kirándulásokat

* Justice.

tegyenek. Minél inkább van valaki elfoglalva, annál kevesebbet ábrándozhatik, s a dolgozó emberek szemeiben a *Társadalmi szerződés* mértana csupán szellemes játéknak tűnik fel.

II.

Franciaországban mindez máskép van. »1774-ben érkeztem ide, mondja egy angol nemes, * elhagyván atyám házáat, ki rendesen csak hajnali három órákor tért vissza a parlamentből, s ki egész reggel beszédének, a hírlapok számára készült kefelenyomatainak javításával foglalkozott, s ki miután minket hamarosan és szórakozottan megölelt, rögtön valamely politikai ebédhez sietett... Franciaországban azt tapasztaltam, hogy a legelőkelőbb emberek a legnagyobb henyéségnek hódolnak. Ha a miniszterekkel találkoztak, szeretetreméltó bókokat mondogattak nekik, s fogadtak ilyeneket viszont ezektől; Franciaország ügyei ép oly idegenek valának reájok nézve, mint akár a japániak«, s a helyi érdekűek még inkább, mint az országosak, jobbagyaikat csupán jószágigazgatóik jelentéseiből ismervén. Láttuk, hogy ha valamelyikök kormányzói czímmel valamely tartományba ment, ez csupán mutogatás végett történt; mialatt a felügyelő vezette a közigazgatást, a kormányzó kellemmel fogadta látogatóit és választékos ebédeket adott. A nagyúr összes foglalkozása abból állt, hogy vendégeket fogadjon, ebédeket adjon, vendégeit kellemesen szórakoztassa; a vallás és kormányzás sem egyéb az ő szemeiben, mint a

* Stendhal, *Rome Naples et Florence* című munkájában, 371.

szórakozás tárgyai. Különben társasága csupán hozzá hasonlókából áll, s az ily jó társaságban mindenről lehet beszélni. Vegyük hozzá, hogy a társadalmi gépezet önmagától forog, saját erejéből úgy, mint a nap, emlékezetet meghaladó idő óta, a szalonias társalgás nem zavarhatja meg. A gépezetet semmi esetben sem igazgatja az ily szalon ember, nem is felelős tehát annak járásáért, nincs is ok tehát arra, hogy valamely hátsó gondolat vagy komor aggodalom nyugtalanítsa. Könnyedén és bátran megy a bölcsészek által kijelölt úton; elszakadva az ügyektől átengedi magát az eszmék befolyásának, körülbelől úgy mint a jó házból való ifjú, kilépve az iskolából, megragad valamely elvet, abból kivonja a következtetéseket, és nem törődve az alkalmazással, rendszert készít magának belőlök. *

Nincs kellemesebb valami ezen bölcsészeti felgerjedéseknél. A szellem, mintha csak szárnyakkal bírna, emelkedik fel a magaslatokra; egy pillantással áttekinti a végtelen láthatárt, az egész emberi életet, a világ berendezését, a mindenség, a vallás és társadalom elveit. Hogyan lehetne oly kellemesen csevegni, ha a bölcsészettől tartózkodunk? Mivé válnék azon kor, melyben a magas politika, és a magasabb ítészet nem találtak helyet? S minő indokok egyesíthetnék a szellem embereit, ha csak nem azon vágy, hogy a fontosabb kérdéseket együttesen meghányják? — Franciaországban a társalgás két

* Morellet, *Mémoires* ezimű munkájában, I. 139, Diderot, Holbach és az istentagadók munkáiról mondja: »E bölcsészetben, mely a spekulációk körére szorítkozott, akkoriban minden ártatlannak látszék. mert legnagyobb vakmerőségében sem keresett mást, mint a szellem békés gyakorlását.«

század óta foglalkozik mindezekkel; ezért is van oly nagy vonzereje. A külföldiek nem képesek ellentállani, náluk, otthon, ilyesmi nem létezik; Chesterfield lord ezen franczia sajátságra példa gyanánt hivatkozik. »A társalgás, mondja ő, mindig valamely történeti, itészeti vagy bölcsészeti tárgy körül forog; s ez jobban illik okos lényekhez, mint a mi angol értekezéseink az időjárásról, vagy a whistról.« A dörmögő Rousseau megvallja, hogy »egy erkölcsi kérdés felett bölcsészek gyülekezetében nem értekeznek jobban, mint Párizsban valamely csinos nő társaságában.« Igaz, hogy itt sokat fecsegnek is, de, ha valamely fontos ember akkor, midőn legjavában fecsegnek, komoly tárgyat vagy fontos kérdést pendít meg, a figyelem azonnal ez új tárgyra irányul; férfiak, nők, öregek és ifjak, szóval mindenki részt vesz annak minden oldalról való megvitatásában, s valóban meg vagyunk lepelve azon helyes érzéktől és okosságtól, mely e hóbor-tos fejekből kiárad.« — Az igazat megvallva, az ily folytonos ünnepélyeken, melyeket a fényes társaság önmaga számára rendez, fő tárgy a bölcsészet. E nélkül a közönséges csevegés unalmas volna. Egy bizonyos neme ez a magasabb operának, melyben, hol komoly jelmezben, hol tréfás álruhában vonúlnak el és keverednek össze mindazon nagy eszmék, melyek a gondolkozó fő érdekét felkeltik. A kor szomorújátékai csak abban különböznek ettől, hogy mindig ünnepies hangulatban és csupán a színpad deszkáin lépnek elénk; míg a másik mindenféle alakban, és mindenütt jelentkezik, mert társalgás mindenütt van. Nincs ebéd vagy vacsora, hol nem találunk fel. Asztalnál, válogatott fényűzés, mosolygó és díszesen öltözött nők, tanult és szeretetreméltó férfiak között, váloga-

tott társaságban van az ember, melyben gyors az értelmiség és biztos az érintkezés. Már midőn a második étel felhordatik, szikrázik a lendület, az élcz, s a szellem. Csoda-e, ha a csemege elérkezvén, a legfontosabb tárgyak elmés ötletekkel beszéltetnek meg? Mire a kávét hordják körül, a lélek halhatatlanságának, s Isten létének kérdése kerül szőnyegre.

Hogy képet alkothassunk ezen bátor és elbájoló társalgásról, elő kell vennünk a század irodalmának legélénkebb, legfinomabb, legcsípősebb és legmélyebb termékeit, minők Diderot és Voltaire levelezései, apró értekezései, párbeszédei; pedig ezek is csupán maradékokat, holt romokat nyújtanak. Ezen egész megírt bölcsészet el is mondatott, és pedig nyomatékkal, lendülettel, a rögtönzés utánozhatlan természetességével, a gúny és lelkesülés mozdulataival és gyors kifejezéseivel. Még ma is, bár meghűlt, bárcsak papíron olvassuk, elragad és elcsábít; mi lehetett akkor, midőn egy Voltaire, egy Diderot ajkairól élő szóval és zengzetesen ellebbenék? Mindennap voltak Párizsban oly vacsorák, minőket Voltaire is leír,* melyeknél »két bölcsész, három szellemdús hölgy, Pinto a híres zsidó, a hollandi nagykövetség reformált kápolnájának lelkésze, Galitzin herczeg görög szertartású titkára, egy svejezi kálvinista kapitány«, ugyanazon asztal körül, négy órán át beszéltek el történetkéiket, élczeiket észrevételeiket, ítéleteiket, »a kíváncsiság, a tudomány és

* Lásd: Voltaire. *L'homme aux quarante écus*. — V. ö. Voltaire *Mémoires* című munkáját hol, a II. Frigyes vacsoráiról mondja, hogy »soha és sehol a világon nem beszéltek oly szabadon az emberi babona minden fajairól, mint ott.«

ízlés valamennyi tárgyai felett.« Báró Holbach házában a legtudósabb és leghíresebb idegenek egymást követték, ilyenek Hume, Wilkes, Sterne, Beccaria, Veri, abbé Galiani, Garrick, Franklin, Priestley, lord Shelburne, Creutz gróf, a braunschweigi herceg, a későbbi mainzi választó fejedelem. Holbach állandó társaságát Diderot, Rousseau, Helvetius, Duclos, Saurin, Raynal, Suard, Marmontel, Boulanger, Chastellux lovag, La Condamine utazó, Barthéz orvos. Rouelle vegyész, képezték. Hetenként kétszer, vasárnap és csütörtökön, két órakor van nála az ebéd, »de más napokon is rendszeren ilyenkor van«; e szokás igen fontos, mert általa a társalkodás és vígság számára az emberek legjobb ereje és a nap legalkalmasabb részei fentartatnak. Ez időben ugyanis a társalgás nem a késő éji órákban tartatott; az emberek nem valának kénytelenek úgy mint ma, a munkának és pénznek, a parlamentnek és tőzsdének rendelni azt alá; csevegni volt a fő dolog. »Két órakor gyűltünk össze, mondja Morellet, és esti hét-nyolcz órakor még majd mindnyájan együtt valánk . . . Sehol a társalgás oly szabad. oly élénk és oly tanulságos nem volt, mint itt . . . Nem volt oly politikai vagy vallási merészség, a mely itt *pro et contra* meg nem vitattatott volna . . . Gyakran egy ember vitte a szót, és elméletet félbenszakítás nélkül nyugodtan fejtegeté. Máskor ismét sajátságos szóbeli párba j vívatott, melynek a többiek hallgató tanui valának. E társaságban hallottam, a mint Roux és Darcet a földről szóló elméleteket kifejtették, itt hallám Marmontel kitünő tanait, melyeket *Az irodalom elemeiben** gyűjtött össze, itt mondá

* *Éléments de la littérature.*

el nekünk Raynal a Spanyolország és Vera-Cruz, s Anglia és gyarmatai közötti kereskedelem állapotát a legcsekélyebb részletekben — fillérekig — kiszámítva,* itt rögtönzé Diderot a művészetekről, erkölcsökről, metaphysicáról szóló előadásait, azon hasonlíthatlan hévvel, a kifejezések bámulatos gazdagságával, a képletek és logika özönével, az irány találékonyságával, az egyedül neki sajátos arczkifejezéssel, mely tulajdonságainak halvány képét csupán három-négy munkája őrizte meg számunkra. S mindezek között a nápolyi követség titkára Galiani, egy csinos, szellemdús törpe, a milyen »Plato vagy Machiavel, egy bohóc lendületével és mozdulataival«, kiapadhatlan az elbeszélésekben, bámulatos bohóc, tökéletes kételkedő, ki »nem hitt semminek, és semmiben«, még az új bölcsészetben sem, szembe száll a szalonias hitetlenekkel, tréfákkal czáfolja meg dicsőítéseiket, és parókájával kezében, karszéken ülve s lábait egymásra téve, tréfás védbeszéddel bizonyítja be nekik, hogy ha nem is mint a korszok, de úgy mint a harangok okoskodnak, »mindenesetre majd oly rosszúl, mint a hittudósok.«** »Bohóságai a legcsípősebb dolgok valának, s többet értek a legjobb színi előadásnál vagy egyéb szórakozásnál.«

Hogyan volna lehetséges, hogy a nemesek, kik életüket társalgásban töltik el, ne keresnék fel oly emberek társaságát, kik ily jól tudnak beszélgetni? Ez csak annyi volna, mintha megparancsolnák nejeiknek, kik minden este eljárnak a színházba, vagy otthon játszanak színházat, hogy ne vonják társaságukba a híres színészeket és

* Lásd: Morellet. *Mémoires*. I. 133.

** Lásd: Galiani. *Correspondance*, több helyen.

énekeseket, hogy mondjanak le egy Jelyotte, Sainval, Prévillé s az ifjú Molé társaságáról, ki megbetegedvén és lábbadozásában erősítőre levén szüksége, »egy napon kétezer palaczknál több különféle bort kap az udvarhölgyektől«, hogy mondjanak le Clairon kisasszonyról, ki For-l'Évequebe fogságba küldetve, »óriási vendégsereg-től látogattatik meg, kik mindannyian kocsin jönnek hozzá«, s a legszebb körben, a fogság legszebb lakosztályában, trónol e társaság felett.* Ha így fogjuk fel az életet, belátjuk, hogy a bölcsész a maga eszméivel, ép oly szükséges kiegészítő része a szalonnak, mint a csillár a maga gyertyáival. Az új fényűzésnek egy részét képezi, s mint valamely iparczikk, kivitel tárgya lesz. A fejedelmek, fényők és sikereik tetőpontján állva, magukhoz hívják, hogy éltökben legalább egyszer élvezhessék a szabad és tökéletes társalgás gyönyöreit. Midőn Voltaire Poroszországba jő, II. Frigyes kezét akarja megcsókolni, elhalmozza hízeltetésekkel, mintha kedvese volna, s még később is, annyi kölcsönös súrlódások után, nem képes lemondani, hogy legalább levelezések által ne érintkezzen vele. II. Katalin Diderot-t hívja meg, és naponként két-három órán keresztül élvezi vele a szellemi gyönyörkéjeit. III. Gusztáv, midőn Franciaországban tartózkodik, benső viszonyban áll Marmontellel és rendkívüli kitüntetésnek veszi, hogy Rousseau őt meglátogatja.** Valóban elmondhatjuk Voltairról, hogy »mint negyedik király« három királyt tart kezében, a porost, svéd és dánt s az orosz, nem számítva a kisebb rangú kártyákat, fejedelmeket és fejede-

* Lásd: Bachaumont, *id. munk.* III. 93 (1766). II. 202 (1765).

** Lásd: Geffroy. *Gustave III. et la cour de France.* I. 114.

lemnőket, nagyhercegeket, örgrófokat, stb. — Szemmel látható, hogy ezen világban az íróké az első szerep; csupán az ő tetteik és viselt dolgaik képezik a beszéd tárgyát; s az emberek kifogyhatlanok az irántok való hódolatban. »Itt, írja Hume Robertsonnak, csupán ambrósiát eszem, nektárt iszom, tömjént lehelek és virágokon járok. Nincs férfi, s még inkább nincs nő, kivel találkozva, ne tartaná elmulaszthatlan kötelességének, hogy hosszasan és szellemesen ne dicsőítsen szemtől-szembe.« * Midőn Versaillesben bemutatott, a későbbi XVI. Lajos ekkor tíz, a későbbi XVII. Lajos ekkor nyolcz, s a későbbi X. Károly, ekkor négy esztendőskorokban, mindenik szép bókot mond neki egyik munkájáról. — Felesleges leírnom Voltaire visszatértét, diadalmenetét**, felesleges elmondanom, miként ment eléje az akademia testületileg, miként állítá meg a tömeg kocsiját, miként valának tömve az utcák, ablakok, lépcsőzetek, erkélyek a bámulók sokaságával; mily telve volt a színház egy ittas tömeggel, mely nem szűnt meg tapsolni, míg kívül nagy néptömeg várta és éljenzésekkel kísérte lakására, minő szakadatlan tolongás volt szalonjaiban, mint akár a királynál, s miként tolakodtak a nagyurak ajtaihoz, hogy legalább fülhegygyel hallják meg egy szavát, és az előkelő hölgyek lábújjhegyökre álltak, vizsgálva legcsekélyebb mozdulatát »Hogy valaki megérthesse, mit éreztem, mondja egyike a jelenvoltaknak, azon légkörben kellett volna élnie, melyben én, t. i. a lelkesülés körében.« »Beszéltem

** Lásd: Villemain. *Tableau de la littérature au dix-huitième siècle*. IV. 409.

*** Grimm. *Correspondance littéraire*. IV. 176. — De Ségur. *Mémoires*. I. 113.

vele«, e két szó elég volt, hogy abból, ki ezt mondhatá, fontos személy legyen. S az ilyen valóban a kar csodás karnagyát látta, ki ötven év óta, a komoly vagy rövid ruhába öltöztetett eszmék szédítő tánczvigalmát vezérelte, és ki, mindig a színpadon, mindig elől, az általános társalgás elismert vezetője gyanánt megjelölte az alaptételeket, megadta a hangot, kijelölte az ütenyt, a lendületet, s az első hegedűt játszotta.

III.

»Éljen a Henriás szerzője, Calas védelmezője,* a Pucelle írója!« ezen kiáltásokkal fogadják őt, s ezt jól jegyezzük meg. Mai nap sem az első, de még kevesebbé az utolsó cím alatt nem éljenezne senki. Hogy akkor így történt, az a század irányáról tesz tanuságot; az íróktól nem csupán gondolatokat, de ellenzékeskedést is követeltek. Az aristocratia tétlenné levén, ellenzékeskedő is lőn, mert az ember csak akkor fogadja el szívesen a törvényt, ha maga is hozzájárulhat annak alkalmazásához, Ha a kormány azt akarja, hogy vele egyesüljön, részt kell neki adni a kormányzásban. Máskülönben, ha csupán a néző szerepe jut neki, csak a hibákat fogja látni, csak azt fogja érezni, a mi az ő érdekeit sérti, csupán bírálni és pisszegni lesz kezdve. S valóban ez eset-

* Calas toulousei kereskedő volt; arról vádoltatva, hogy fiát megölte, nehogy az a protestantismustól eltérhessen, 1762-ben elevenen kerékbe töretett; később, ártatlansága kiderülván, 1765-ben becsülete helyreállíttatott, Voltaire híres és szenvedélyes védbeszédei után. — Ford. jegyzete.

ben az aristocrátia úgy van, mintha a színházban volna; de a színházban mulatni, és pedig fesztelenül szeret mulatni. Pedig a fennálló rend, s általában minden megállapított rend mennyi alkalmatlanságot szerez! — Első sorban vegyük a vallást. A szeretetreméltó »henyélők« számára, kiket Voltaire leír,* azon »százezrek« számára, kiknek nincs egyéb dolguk mint játszani és szórakozni, a vallás a legkelletlenebb tanító, mely mindig zúgolódik, ellensége az érzéki multságoknak, a szabad okoskodásnak, elégeti a könyveket, melyeket olvasni szeretnénk, s oly dogmákat erőltet reánk, melyeket már nem értünk. Az igazat megvallva ez a leggyűlöltebb ellenség, és ki azt megtámadja, szívesen láttatik. — Másik békó a nemek erkölcsisége. A gyönyöröket hajhászó embereknek, Richelieu, Lauzun és Tilly barátjainak, az ifjabb Crébillon hőseinek, az egész udvarló és ledér világnak, melyre nézve a rendetlenség lőn a rend, e békó nagyon súlyos. A mi nagyvilági embereink minden ellenkezés nélkül fogadnának el oly elméletet, mely az ő életmódjokat helybenhagyná. Szívesen hallanák, hogy a házasság csupán az illem és az előítélet dolga. Saint-Lambertet, ki vacsora alkalmával pezsgővel telt poharát felemelve a természet-hez, azaz, az otahaitiak erkölcsiéhez való visszatérést indítványozza, megtapsolják. ** — Az utolsó akadály, mely egyszersmind a legkényelmetlenebb valamennyi közt, a kormány, mert ez alkalmazza a többit, és az embert a

* A *Princesse de Babylon*-ban. — V. ö. ugyancsak Voltaire *Le Mondain* című szatirájával.

** Lásd : Mme d'Épinay. *Mémoires*. Briteau-féle kiadás. I. 216. Quinault kisasszony, színésznő vacsorája, Saint-Lambert, . . . herczeg, Duclos és Épinay asszonynyal.

maga, valamint azok egész súlyával elnyomja. Ez akadály zsarnoki, központosított, kegyeket osztogat, megállapodott, hibákat követ el, vannak árnyoldalai, néhány szóban mennyi ok az elégedetlenségre! Ellene van a befolyásukat vesztett régi hatalmak, — a tartománygyűlések, parlamentek, a tartományok előkelő férfiainak, az ősrégi nemeseknek, minők egy Mirabeau, ki megőrzi a hűbéri szellemet, mint Chateaubriand atyja, ki abbé Raynalt »egész embernek« nevezi, — határozatlan néma bosszankodása. Ellene van mindazok kedvetlensége, kik magukat a hivatalok és kegyek osztogatása alkalmával mellőzötteknek hiszik, és pedig nem csupán a falusi nemesek, kik kívül az ajtó előtt álldogálnak mialatt az udvari nemesek a királyi asztalnál lakomáznak, de még az udvaroncok legtöbbjei is, kiknek a morzsalék jut, míg a benső társaság választottjai minden nagyobb darabot elnyelnek.* Ellene van a kormányzottak rosszkedvűsége is, kik, látva, hogy a kormány a gondviselés szerepét vállalva magára, mindent magára vállalt, s így a nép minden hibát reá tól, a kenyér drágaságát ép úgy, mint az utak megromlását. Ellene van az emberiesség új tana, mely a legelőkelőbb szalonokban azzal vádolja, hogy a barbár idők elavult maradványait fentartja, a rossz adórendszert, az adók igazságtalan kivetését és behajtását, a vérengző törvényeket, a vak eljárásokat, a kegyetlen büntetéseket, a protestánsok üldözését, a titkos elfogatási

* Pl. Marmont atyja, nemes és katona, ki 28 éves korában nyerte meg Szent Lajos keresztjét, s elhagyja a szolgálatot, mert előléptetésben csupán udvaroncok részesülnek. — Visszavonulva birtokára, szabadelvű lesz, s megtanítja fiát Necker *Comte rendui*-ben olvasni. (Lásd: Maréchal Marmont. *Mémoires*. I. 9.)

parancsokat, az állami fogházakat. — Ezek mellett hallgatással mellőztük a kormány túlzásait, botrányait, szerencsétlenségeit és megaláztatásait, Rossbachot, a párizsi szerződést, du Barry asszonyt, az államtönköt. — Az undor megjő, mert tény, hogy minden rossz állapotban van. A darabot végig nézők megmondják egymásnak, hogy nem csupán a darab rossz, de hogy a színház is rosszúl van építve, kényelmetlen, fojtó, szűk, és pedig annyira, hogy kényelmessé tételére le kellene azt rombolni, és alapjától tetejéig újra felépíteni.

S ekkor közbelépnek az új építészek, kik álérveikkel és egészen kész terveikkel bebizonyítják, hogy valamennyi nagy középület, a vallás, erkölcsök, és társadalom, nem is lehetnek mások, mint durvák és egészségtelenek, miután ekkoráig, a mint a szükség hozta magával, egyik rész a másik után, legtöbbnyire örültek és barbárok által építtetett, rendesen közönséges kőművesek által, mindig a véletlenség behatása alatt, tapogatózva és elvek nélkül. Ezek állítása szerint egyedül ők építészek, egyedül nekik vannak elveik, t. i. az ész, a természet, az emberi jogok, egyszerű, de termékeny elvek, melyeket mindenki megért és melyekből elég a következtetéseket kivonni, hogy a mult alaktalan épületeit, a jövő bámulatos épületével helyettesítsék. — Az elégedetlenek, vallástalanok, epicureusok és philanthropokra nézve nagy a kísértés. Könnyen fogadják el legalább elméletben és szavakban az oly elveket, melyek megfelelni látszanak titkos vágyaiknak. A szabadság, igazságosság, közjó, emberi méltóság, nagy szavak, szépek és igen ruganyosak! Nincs szív, mely ne szeretné azokat, nincs ész, mely előre megjelölhetné valamennyi alkalmaztatásukat. És pe-

dig annál kevésbbé, mert az elmélet az utolsó perczig sem száll le azon magaslatookról, melyeken tartózkodik, mert megmarad az elvontság körében, hasonlít az akadémiai értekezésekhez, mindig az emberről magában véve, a társadalmi szerződésről, a képzelt tökéletes államról van szó. Nincs egy udvaronc sem Versaillesben, ki ellenkezne, hogy Salentben az egyenlőség kihirdetessék. * — Az emberi szellem két része között, melyeknek felsejében a tiszta okoskodások képződnek, s az alsóban, hol a tevékeny hiszékenység lakozik, a közlekedés sem nem teljes, sem nem gyors. Számtalan elv nem is mozdul ki ezen felsőb emeletből, hanem benne maradnak mint furcsaságok; ezek finom, szellemes mechanismusok, melyekkel az emberek szeretnek dicsekedni, de melyeket úgy szólván sohasem használhat. Ha a tulajdonos néha az alsó osztályba viszi őket, csak félig-meddig veszi hasznukat; mert megállapított szokások, régibb és erősebb érdekek és ösztönök korlátolják azok használatát. Ilyenekben nem rosszhiszeműséggel, de mint ember cselekszik; valamenynyien vallunk oly igazságokat, melyeket nem követünk. Midőn Target ügyvéd egy este Beauveau tábornagy nejének burnótszelenczéből szippant egyet, a tulajdonosnő, kinek szalonja democrata-egylet, elhül az ily példátlan bizalmasságon. Később, Mirabeau, visszatérve lakására, miután a címek eltörlésére szavazott, inasát fülénél fogva, nevetve kiáltja dörgedelmes hangjával: »Ah, te oktondi! reméllem azért neked még mindig gróf úr vagyok.« — E példák mutatják, minő mértékben fogadják el az aris-

* Vonatkozás Voltairenek a *Le Mondain* című satirájában előforduló hivatkozásra, melyben Salent görög város mint a boldogság példaképe állítatik az olvasó elé. — Ford. jegyzete.

tocraták az új tant. Az új elmélet foglalja el a fejekben az egész felső emeletet, s ott örvendetes zajjal szövik a végtelen társalgás egész hálózatát; döngések az egész századon szünetlenül hallik; soha a szalonokban sem lehetett hallani annyi szép szó és általános mondások sokaságát. Ezekből valami lehulladozik az alsó lakosztályba is, hacsak porszemek, azaz, a remény, a jövőbe vetett bizalom, az észbe vetett hit, az igazság kedvelése, az ifjúi és nemes jóakarat, a gyorsan elmúló lelkesedés, de mely néha az önmegtagadáshoz és önfeláldozáshoz felemelkedni képes.

IV.

Kövessük most a bölcsészet terjedését a magasabb osztályokban. A vallást érik az első és legnagyobb lökések. A kételkedők kis csoportja, melyet XIV. Lajos alatt alig lehetett észrevenni, titokban híveket szerzett; 1698-ban a pfalzi-grófnő, a regens anyja már azt írja, »hogy alig lehetett fiatal embert látni, ki ne kívánczónék istentagadónak látszani.« * Ugyanő 1722-ben írja: »Alig hiszem, hogy Párizsban akár az egyháziak, akár a világiak között, lehetne még száz embert találni, kinek igaz hite volna, sőt a ki hinne a mi Urunk és Megváltónkban. Ez elrémitő jelenség . . .« A papnak helyzete a világban rendkívül nehéz, vagy bábnak, vagy célkorongnak tekintik.** Egyikök így szól: »Alig hogy valahol megjelenünk, vitatkozást kezdenek velünk; pl. arra kényszerítenek, hogy bebizonyítsuk az imádság hasznát oly emberre nézve,

* Lásd : Aubertin. *L'esprit publique au dix-huitième siècle*. 7-ik l.

** Lásd : Montesquieu. *Lettres persanes*. 61-ik levél. — V. ö. Voltaire. *Dîner du comte de Boulainvilliers*.

ki nem hisz az istenben, a bűjtnék szükségességét oly emberre nézve, ki egész életében tagadta a lélek halhatatlanságát; az ily vállalat nehéz, s a nevetők nem a mi részünkön állanak.« — Nemsokára a gyónócédulákkal űzött botrányok, és a püspökök ellenzése, kik nem akarják túrni az egyházi javak megadóztatását, a papság ellen és így a vallás ellen ingerlik fel a közvéleményt. »Félő, mondja Barbier 1751-ben, hogy e dolgoknak komoly végök lesz; eljön az idő, midőn ezen tartományban forrongás fog kitörni, melynek czélja lesz a protestáns vallás elfogadása.« * »A papok elleni gyűlölet, írja Argenson 1753-ban, már a legvégsőig ért. Alig mernek mutatkozni az utczákon, mert gúnyos kiáltásokkal fogadtatnak . . . Miután a mi nemzetünk és a mi századunk felvilágosultsága egészen más« mint a Luther korabeli, »az emberek odáig fognak jutni, a meddig kell, száműzni fognak minden napot, mindenféle papságot, kinyilatkoztatást, hittitkot . . . « »Jó társaságban már senki sem mer a papság védelmére kelni; a ki ezt tenné, megvetetnék, s az inquisitio barátjának tekintetnék . . . A papok idén azt tapasztalták, hogy a gyónók száma legalább egy harmadával csökkent. A jezsuiták intézete üres, százhusz növendék vétetett ki ezen rossz hírben álló szerzetesek házából . . . Párizsban a farsang alatt észre lehetett venni, hogy soha még annyi álarczos nem volt egyházi férfiak, püspökök, apátok, szerzetesek és apácák jelmezébe öltözve.« — Az ellenszenv oly nagy, hogy a legközépszerűbb könyvek is örült sikert érnek, mihelyt a kereszténység ellen szólnak, vagy mint ilyenek, kár-

* Lásd: Aubertin. *L'esprit publique au dix-huitième siècle* 281, 282, 285 és 289-ik l.

hozzatás alá estek. 1748-ban Toussaint egyik könyve, *Az erkölcsök*,* mely a természetes vallást védelmezi, egyszerre oly hírre kap, »hogy egy bizonyos körben nincs ember, mondja Barbier, férfi vagy nő, ki képzei, hogy van egy kis szelleme, s ki ne akarná azt látni. Sétányokon így szólítják meg egymást az emberek: Olvasta ön *Az erkölcsöket*?« Tíz évvel utóbb lerázták már a deismust. »Az anyanyelvűség, mondja Barbier, képezi a nagy nehézséget« »Majdnem valamennyi tanult és szellemes ember, írja Argenson, a mi szent vallásunk ellen lép a síkra . . . Megtámadják mindenfelől, s a hitetlenséket még inkább hevíti ellene a jámborok azon erőlködése, hogy kötelezni akarják őket a hívésre. Könyveket írnak, de kevesen olvassák; az emberek már nem vitatkoznak, hanem kinevetnek mindent, s megmaradnak az anyagelvűségben.« Walpole Horác, ki 1765-ben visszatér Franciaországba, s ki finom érzékével előre látja a veszélyt, megdöbbenik ily oktalanságon. »Ma tizenkét tudós társaságában ebédeltem, írja; és bár valamennyi inas jelen volt a mi szolgálatunkra, a társalgás mégis sokkal szabadabb volt, még az ó-szövetségről is, mint a hogy én azt saját asztalomnál megengedtem volna, hacsak egy inasom is jelen van és azt hallhatja.«** Mindenütt dogmatizálnak. »A nevetés ép annyira kiment a divatból, mint a bábú és fogósdí játék. A mi jó embereinknek még nincs idejük vidámaknak lenni, igen sok a dolguk; először istent és a királyt kell a földre tiporniok; mindnyájan és min-

* *Les Moeurs.*

** Lásd: Horace Walpole. *Letters and correspondence.* (Az 1765 szeptember 27, 1766 október 18 és 28, s november 19-ről szóló levelek.)

den egyes, férfiak és nők a lehető lelelkiismeretesebben vesznek részt a rombolás e munkájában. Az ő szemeikben én hitetlen vagyok, mert még van bennem némi hit.« — »Tudja-e ön, mik a bölcseészek, s mit jelent e szó itt? Első sorban is majdnem mindenki bölcseésznek tekintetik; továbbá azok, kik a pápaság ellenségeinek vallják magukat, de kik, nagyobbrészt, valamennyi vallást ki szeretnének irtani.« — »E tudósok, bocsánat, e bölcseészek kiállhatatlanok, felületesek, pöffeszkedők és vakbuzgók. Nem is hinnők, mily szabadsággal hirdetik folytonosan tanaikat, és bevallott tanuk az istentelenség . . . Már Voltaire sem elég nekik; hiveik egyike, egy hölgy, azt mondá nekem róla, hogy ő túlbuzgó, valóságos deista.«

Bármily kemény a mit eddig mondtunk, még nem vagyunk a dolog végén; mert eddig a vallástalanság nem annyira meggyőződés, mint inkább divat. Walpole, ki helyesen észlel, nem csalódott ítéletében. »Mindazok után, a mit az ő vallási vagy inkább vallástalan nézeteikről mondtam, ne gondolja, hogy az előkelő emberek, legalább a férfiak, istentelenek. Szerencsájök ez a szegényeknek. Ők nem képesek az okoskodást oly messzire folytatni, de igent mondanak számos badarságra, mert ez a divat, s ők nem ismerik a módját, miként czáfolhatnák meg azt.« Jelenleg, »miután kisebb mestereik már elavúltak«, és midőn mindenki »bölcseész«, ők is azok; hiába, olyanoknak kell lenniök, milyenek a többiek. Az új anyagelvűségben, a paradox csípőssége, és a gyönyör szabadsága ízlik nekik. Jó házból való növendékek ezek, kik papi tanítóikat pajkosan megtréfálják. A tudós elméletekből megtanulják, miként tehetnek fejeikre számársüveget, és elkövetett pajkosságaik annál inkább

tetszenek nekik mennél több vallástalanság fűszerezi azokat. Egy udvaronc meglátva Doyen *Szent Genováva és a pestisbetegek* című festményét, másnap a festőt kedveséhez, annak kis házába hivatja. »Szeretném, mondja neki, ha ön madameot lefestené, hintán ülve, melyet egy püspök hoz lengésbe; engem olyképen helyezzen el, hogy a szép gyermek lábait lássam, vagy, ha ön a képet még vidámabban akarja festeni, még többet.« * A *Marotte* című sikamlós ének »őrültséggel terjed, és annak közrebocsátását követő két heti időben, nem találkoztam senkivel, ki ne bírta volna azt másolatban, mondja Collé, s hogy annyira el van terjedve, azt utcái dallamának, sőt a papságnak köszönhetem.« — Minél vallástalanabb irányú valamely ledér munka, annál nagyobb tetszést arat; s ha az emberek nem kapják meg nyomtatásban, leiratják. Collé szerint »Voltaire *Pucelle*-je talán kétezer írott példányban kering Párizsban, s ezek egy hónap alatt terjedtek el.« Még a hatóságok is csupán a látszat kedvéért égettetik el az ily könyveket. »Ne gondoljuk, hogy a bakó valóban engedélyt kap az oly könyveket, melyeknek címe az udvar által kiadott tilalomjegyzékbe fel van véve, valósággal tűzbe dobni. Az illető urakat nagyon bántaná, ha könyvtáraik az őket jogosan megillető könyvek egy-egy példányától megfosztatnának, a végrehajtó e könyvek helyett bővében levő értéktelen iratsomagokból vet néhányat a tűzbe.« **

* Lásd: *Journal et mémoires de Collé*, publiés par H. Bonhomme. II. 24. (1755 októberéről), és III. 165 (1767 októberéről).

** Lásd: *Correspondance littéraire*, par Grimm (septembre, octobre 1770.)

De, a mely mértékben halad a század vége felé, annál zajtalanabb, de szilárdabb lesz a hitetlenség. Új erőt merít a forrásoknál; még a nők is nagy előszere-ttel foglalkoznak a tudományokkal. 1782-ben írja Genlis asszony egyik szereplője: »Öt év előtt midőn elhagytam őket, még nem gondoltak egyébre, mint öltözékeikre, konyhájokra; most, midőn viszontlátom őket, mindannyian tudósok és a szép szellemek közé tartoznak.«* A divathölgy szobájában, a Jótékonságnak vagy Barátságnak szentelt kis oltár mellett, természetrajzi, természettani és vegytani szótárt találunk. A nők már nem festetik magukat felhőkön ülő istennő alakjában, hanem dolgozó szobában lombikok és távcsövek között.** Midőn Rouelle a gyémánt folyóvá és légneművé tételét kísérti meg, Nesle marquisnő, Brancas grófnő, Pons grófnő és Polignac marquisnő nézik kísérletét. A szalonokban húsz-huszonöt személyből álló társaságok képződnek, melyeknek czélja egy-egy tanfolyamot hallgatni a természettanból, alkalmazott vegytanból, ásvány- vagy növénytanból. Az akadémia történeti osztályának nyilvános ülésében, az előkelő hölgyek tapsaikkal adóznak az Apisról, az egyiptomi, phoeniciai és görög nyelvek közötti érintkezésekről szóló értekezéseknek. Végre, 1786-ban kieszközlik, hogy a Collège de France is megnyíljék előttök. Mi sem képes őket visszariasztani. Néhányan a gerelyt és bonczolókést ügyesen kezelik; Voyer marquisnő jelen van a bonczolásnál, s az ifjú Coigny grófnő maga bonczol. — Az ily

* Lásd: Mme de Genlis. *Adèle et Théodore*. I. 312.

** Lásd: De Goncourt. *La femme au dix-huitième siècle*. 371—373.

— Bachaumont, *id. munk.* I. 224 (13 avril 1763).

dolgok az uralkodó bölcsészet következményei, s ezekben a világi hitetlenség új támaszt nyer. A század vége felé »ifjú emberek, kik hat-hét esztendő óta tartoznak a nagyvilághoz, nyíltan dicsekesznek vallástalanságukkal, s azt hiszik, hogy ez annyi mint ha szellemdúsak volnának, hogy istentagadónak vagy bölcsésznek lenni egyre megy.« * Kétségtelen, hogy, különösen Rousseau fellépése óta, nagy a deisták száma; de nem hiszem, hogy Párizsban, száz nagyvilági ember közt találkozzék tíz valóban keresztény érzelmű férfi vagy nő. »Tíz év óta, írja Mercier 1783-ban, az előkelők már nem járnak misére; legfeljebb vasárnapokon, s ezt is csak azért, hogy a cselédek meg ne botránkozzanak, de ezek tudják, hogy ez csak miattok történik.« ** Coigny herczeg, Amiens melleti birtokán megtiltja, hogy érette a templomban imádkozzanak, és azzal fenyegeti a plébánost, hogy ha ezt tenni merésznél, ledobatja a szószékről; fia megbetegszik, s ő nem engedi, hogy a végszentségekkel elláttassék; e fia meg is hal, s ő megtiltja az egyházi eltemetést, és hulláját kertjében ásatja el; végre ő maga is megbetegszik, s elzáratja ajtaját az amiensi püspök elől, ki tizenkét ízben jó őt meglátogatni, s meghal, a mint élt.*** — Igaz, hogy az ily botrány a ritkaságok közé tartozik, mert »az uralkodó függetlenség daczára a külsőséget és az illemet« majd mindenki megőrzi.† Midőn

* Lásd : Mme de Genlis. *Adèle et Théodore*. II. 326.

** Lásd : Mercier. *Tableau de Paris*. III. 44.

*** Lásd : *Correspondance secrète*, par Metra. XVII. 387. (7 mars 1785.)

† Lásd : De Goncourt. *La femme au dix-huitième siècle*. 456. — Vicomtesse de Noailles. *Vie de la princesse de Poix, née de Beauvau*.

a komorna jelenti: »Herczegné, a jó isten odakünn van, megengedi, hogy belépjen? Szeretne azon tiszteletben részesülni, hogy önnek szolgálatára lehessen«, ekkor megőrzik a külső látszatot. Bevezetik az alkalmatlankodót, s udvariasan bánnak vele. Ha a faképnél hagyják, ez illedelmes ürügy alatt történik; de ha teljesítik akaratát, ez is csak illedelemből van; »midőn Szuratéban valaki meghal, egy tehénnek farkát kell kezében tartani.« Nem volt soha társadalom, mely ennyire keresztényellenes lett volna. E társadalom szemeiben a pozitív vallás nem egyéb népies babonánál, mely jó a gyermekek és együgyűek, de nem »a derék emberek« és előkelők számára. Le kell venni a kalapot, ha elmegyünk valamely egyházi körmenet mellett, de ennél többel nem is tartozunk.

Elértünk az utolsó, de mindannyi közt legfontosabb vonáshoz. — Míg a népből való, s a néppel dolgozó lelkészek, bírják a népnek hitét is, a főpapok, kik a nagy világhoz tartoznak, ezzel társalognak, ennek véleményeit követik. S nem beszélek itt csupán azon szalon-abbékról, azon házi udvaroncokról, azon hírhordókról, apró verseket faragókról, a nők öltöző-szobáinak kész szolgáliról, kik, ha valamely társaságban jelen vannak, annak visszhangját képezik, és egyik szalonból a másikba járnak hanghordozók gyanánt; az ily visszhang, az ily hanghordozó nem tesz mást, mint hogy a neki oda vetett mondást, legyen az kétkedő vagy nem, ismétli.* De szólunk a méltóság-

* Bachaumont *id. munk.* IV. 174. olvassuk 1768 novemberről. Lattaignant abbé, reimsi kanonok, könnyed versezetek és asztali énekek szerzője, »Nicolet színháza számára egy bohózatot írt, melyben a fondorlat számtalan ledér tréfával, milyenek ma nagyban divatoznak, van tele. Az udvaroncokat, kik e színháznál a hangot adják, a reimsi kanonok valósággal elragadta.«

gok viselőiről, s e tekintetben valamennyi tanú összhangzóan nyilatkozik. 1767 augusztusban Bassinet apát, lahorsi püspökhelyettes tartá a louveri kápolnában a Sz. Lajos feletti dicsbeszédet, s ez alkalommal »még keresztet sem vetett. Nem volt jeligéje, nem idézetei a szentírásból, a jó istenről s a szentekről egy szóval sem emlékezett meg. IX. Lajosnak csupán politikai, katonai és erkölcsi erényeit emelte ki. Megtámadta a keresztes háborúkat, sőt azokat képteleneknek, kegyetleneknek és igazságtalanoknak tüntette fel. Szemben és minden kímélet nélkül támadta meg a római Cúriát.« * Mások »kerülik a szószéken Jézus Krisztus nevét, és csupán a keresztények törvényhozójáról beszélnek.« Azon szabályokban, melyeket a papság a világ véleménye és a társadalmi illendőség által megtartani köteleztetik, egy finom észlelő a következőkben fogalmazza a rangok közötti különbséget és a viselet árnyalatait: »Az egyszerű papnak, a plébánosnak kell valami keveset hinnie, máskülönben képmutatónak mondják; de nem szabad egészen hinnie, különben türelmetlennek tekintik. A püspöki helyettesnek szabad mosolyogni, ha valaki a vallás ellen mond valamit, a püspök már hahotáz e felett, a bíbornok pedig maga is beleszól.«** — »Nem régiben, mondja a krónika, Párizs egyik legtiszteltebb plébánosától azt kérdezek: Gondolja ön, hogy a püspökök, kik folytonosan a vallást állítják előtérbe, vallásosak? — A jó pásztor, egy ideig tétovázva, így felelt: Van talán

* Lásd: Bachaumont, *id. munk.* III. 253. — Chateaubriand. *Mémoires.* I. 246.

** Lásd: Champfort. *Caractères et anecdotes.* 279.

köztök négy vagy öt, kik még hisznek.« — A ki ismeri származásukat, társaságukat, szokásaikat és ízlésöket, ezt nem fogja valószínűtlennek tartani. »Dom Collignon, a metlachi apátság képviselője, Valmünster plébánosa, főura és főbírája«, szép ember, jó társalgó, szeretetreméltó háziúr, a botrány kikerülése végett két szeretőjét csupán akkor ülteti asztalához, ha kis számú társaság van nála; vallásossága különben a lehetőségig csekély, még csekélyebb mint a savoyai lelkészé, ki rossznak csak az igazságtalanságot és szeretet hiányát tekinti, a vallásban csupán politikai intézményt és erkölcsi szabályt ismer el. Számtalanokat idézhetnék, milyen többi közt Grimaldi, a fiatal és udvarló mansi püspök, ki helyettesei gyanánt fiatal és udvarló iskolatársait választja, és coulonsi nyári lakát szép nők találkozási helyévé teszi.* Az erkölcsökből következtethetünk a hitre. — Más esetekben még következtetnünk sem szükséges. Köztudomású, hogy Rohan bíbornok, Brienne sensi érsek, Talleyrand autuni püspök, Maury abbé a papság védelmezője, kételkedők. Rivarol, ki maga is kételkedő, kijelenti, hogy a forradalom közeledésekor »a papok felvilágosultsága egyenlő a bölcsészekével.** Mercier mondja: »Ki hinné, hogy a legkevesebbé elfogult testület, a papság?« *** A narbon-

* Lásd: Merlin de Thionville. *Vie et corespondance*, par Jean Reynaud. *La chartreuse du Val Saint-Pierre*. (Elovasandó az egész.) — *Souvenirs manuscrits* par M . . .

** Lásd: Rivarol. *Mémoires*. I. 344.

*** Lásd: Mercier. *Tableau de Paris*. IV. 142. — Montlosier *Mémoires* című munkájában (I. 37) mondja: Auvergneben »alkottam magamnak egy papokból álló társaságot; mindannyian szép szellemek, néhányan közölök deisták, mások nyílt istentagadók, kikkel együtt vitatkoztam fivérem ellen.«

nei érsek 1791-ben kimagyarázván a főpapság ellenállást, azt nem a hitnek, de a becsületnek tulajdonítá. »Úgy viseltük magunkat akkor, mint igazi nemesek, mert a legtöbbről közölünk nem állítható, hogy azt vallásosságból tették volna.« *

V.

A trón és oltár között csekély a távolság, s a közvéleménynek mégis harmincz évre van szüksége, hogy azt bejárja. A század első felében még nincs sem politikai, sem társadalmi ellenzék. A *Perzsa levelek* gúnya ép oly mérsékelt, mint finom; *A törvények szelleme* conservatív. Saint-Pierre abbé ábrándjait megmosolyogják, s midőn XIV. Lajost feddi, kitorlik nevét az akadémia tagjainak sorából. Végre, egy oldalon az oeconomisták, másikon a parlamentaristák, megadják a jelt. — »1750 felé, mondja Voltaire, a nemzet megúnja a versekről, szomorújátékokról, vígjátékokról, regényekről, operákról, regényes történetekről, a még ezeknél is regényesebb erkölcsi reflexiókról s a kecses bókolasokról való vitatkozást, és a gabonáról kezd beszélni.« ** Mi oka a kenyér drágaságának? Miért van oly nyomorban a munkás? Mi az adó tárgya és hatása? Nem kell-e minden földbirtok után adózni, s miért adóztattatik meg némelyik tiszta jövedelménél nagyobb mértékben? Ily kérdések kerülnek sző-

* Lásd: M. de Lafayette. *Mémoires*. III. 58.

** Lásd: Voltaire *Dictionnaire philosophique* című munkájában a »Blé« cikket. — Quesnay főmunkája: *Tableau économique*, 1758-ból való.

nyegre a szalonokban a király befolyása alatt, Quesnay, az ő közvetítője, orvosa, »gondolkozója« által, ki egy rendszert alapított meg, mely a fejedelmet nagyobbá teszi, hogy a népen könnyítsen, s ki megszorítja az adózók számát, hogy az adót elviselhetőbbé tegye. — Ugyanekkor, az ellenkező oldalról más, nem kevésbé új kérdések merülnek fel: »Mérsékelt egyeduralmi, képviseleti állam-e Franciaország, vagy hasonló Törökországhoz? Független kényúr törvényei alatt élünk-e, vagy korlátolt és ellenőrzött hatalom kormányoz-e minket?« * »A száműzött parlamenti tagok . . . a közjogot forrásainál vették tanulmányozásuk tárgyává, s úgy értekeznek felőle, mint a hogy az akademiákban szokás. Tett tanulmányaik következtében, azon közvélemény kap lábra, hogy a nemzet a király felett van, mint a hogy az összes egyház a pápa felett áll.« — A változás megdöbbenő, majdnem rögtöni. »Ötven év előtt, mondja Argenson, a közönség semmiképen sem törődött az államot illető ujdomságokkal. Ma mindenki elolvassa hírlapját, ** még a vidéken is. Össze-vissza okoskodnak a politikáról, de fő az, hogy foglalkoznak vele.« — Mihelyt egyszer a társalgás megragadta ezen táplálékot, nem bocsátja el többé, s a szalonok megnyílnak a politikai bölcselkedés előtt, tehát a társadalmi szerződés, az Encyclopaedia, Rousseau, Mably Holbach, Raynal és Diderot prédikációi előtt. 1759-ben

* Lásd: D'Argenson. *Mémoires*. IV. 141. VI. 320, 465. VII. 23. VIII. 153 (1753 és 1754-ből). — Rousseau beszédei az egyenlőlenségről (*Discours sur l'inégalité*) szintén 1753-ból valók. — A közvélemény ezen határozott fellépéséről lásd Aubertin kitünő munkáját: *L'esprit public au dix-huitième siècle*.

** A *Gazette de Paris*-t.

az izgatott Argenson már azt hiszi, hogy elérkezett a világ vége. »A szabad és egyeduradalom ellenes kormányzat bölcsészeti szele fujdogál; behat az elmékbe, s meglehet, hogy e kormányzat terve már meg van az emberek fejében, hogy azt a legelső alkalommal megvalósítsák. A *forradalom* talán kevesebb küzdelemmel fog megtörténni, mint azt hinnők; valószínűleg *közfelkiáltással* lesz meg.« *

Még ugyan nem, de az elvetett mag lassanként már növekszik. 1762-ről Bachaumont a politikai röpiratok, gúnyiratok és értekezések egész özönét jegyzi fel, »valóságos örület szállotta meg az embereket, a pénzügyi és kormányzási kérdések terén.« 1765-ben Walpole szerint, az istentagadók vezetik a társalgást és a királyok s papok ellen egyaránt dühöngenek. Egy, Rousseau által kimondott borzasztó szó, a *polgár*,** átment a közbeszédbe, s a mi döntő, a nők e szót kokárda gyanánt, diszítésül használják. »Tudod, mily mértékben vagyok polgárnő, írja egy ifjú leány barátnőjének. Mint polgárnő és min. barátnéd, hallhatnék-e kellemesebb ujdonságokat, mint a melyek kedves kicsikémnek egészségéről és a békéről szólnak?«*** — Egy más szó, mely nem csekélyebb jelentőségű, az *erély*,† mely egykor nevetséges volt, most divatba jő és minden alkalommal használtatik. †† — A

* E szavakban mintegy megjósolva látszik az 1789 augusztus 4-iki éj.

** *Citoyen*.

*** Lásd: *Correspondance de Laurette de Malboissière*, publiée par la marquise de la Grange (4 septembre 1762, 8 novembre 1762)

† *Énergie*.

†† Lásd: *Lettre de Mme du Deffant à Mme de Choiseul* (melyet Geffroy idéz *Gustave III et la cour de France* című munkájában, I. 279).

nyelvezettel megváltoztak az érzelmek is, és a legelőkelőbb hölgyek az ellenzék részére állanak. 1771-ben, a parlament száműzetése után, írja a gúnyolódó Bezenval, »társas, vagy mulatozó összejövetelek kis országgyűléseket képeztek, melyekben a nők, törvényhozók gyanánt, tételeket adtak fel, és biztossággal értekeztek a közjog elvei felett.« Egmont grófné, a svéd király levelezője, ennek Franciaország alaptörvényeiről írt emlékiratot küld, a parlament érdekében, mely a nemzeti szabadság utolsó védnöke, Maupeou kanczellár támadásai ellen. »A kanczellár úr, írja ő, hat hónap óta taníttatja Franciaország történetére az oly embereket, kik különben meghaltak volna, a nélkül hogy azt ismernék.« »Biztos vagyok Sire, mondja tovább, hogy ön nem fog visszaélni azon hatalommal, melyet egy elragadtatott nép, megszorítás nélkül bízott önre . . . Bár az ön országlása a szabad és független kormányzás visszaállításának korszaka volna és soha sem lenne az önkénynek forrása.« * Számtalan más főrangú hölgy, Lamarek, Boufflers, Brienne, Mesmes, Louxembourg, Croy asszonyok ugyanígy gondolkoznak és írnak. Egyikök mondja: »Az absolut hatalom halálos betegség, mely észrevétlenül rontván meg az erkölcsi tulajdonságokat, végre lerontja az államot . . ! A fejedelmek tettei ép úgy saját alattvalóik, mint a mindenség ítéletének vannak alávetve . . . Franciaország tönkremegy, ha a jelenlegi uralom fenmarad.« ** A nők ítészete

* Lásd: Geffroy. *Gustave III. et la cour de France*. I. 232, 241, 245.

** Lásd: u. o. I. 267. 263. *Lettres de Mme de Boufflers* (octobre 1772, juillet 1774).

épen oly szilárd marad, midőn XIV. Lajos alatt az új kormányzat reformszándékokat mutat, de azokat ismét visszavonja. »Folytonos gyerekségek, gyengeségek, és következetlenségek váltakoznak nálunk szüntelen, hogy állapotunk rosszabb legyen, mint előbb volt, írja egy másik. Monsieur és Artois gróf épen most utaztak át vidékeinken, de, hogyan utaznak ez emberek! borzasztó költséggel, s nyomukban a pusztítás és mindez nem jövedelmez nekik mást, mint hogy rémítően meghíznak; Monsieur oly kövér lett, mint egy hordó; Artois gróf pedig csak életmódjának köszöni hogy nem olyan ő is.« * — Az emberség és a szabadság egy lehellete egyszerre elfogta a női szíveket. Érdeklődnek a szegények, az igénytelenek, a nép iránt; Egmont grófné azt indítványozza III. Gusztávnak hogy Dalekarliában honosítsa meg a burgonyát. Midőn a Calas család felsegélésére egy rézmetszet bocsáttatik árúba, »egész Franciaország, sőt egész Európa siet aláírni; az orosz czárnő egymaga 5000 livret jegyez.« ** »A földművelésről, gazdaságról, reformokról, bölcsészetről beszélni, jelenleg *a finom társalgáshoz* tartozik még az udvarnál is«, írja Walpole. — Dupaty elnök, három, ártatlanul »kerékbe törésre ítélt egyén érdekében emlékiratot készítyén, az emberek nem beszélnek egyébről.« »A jelenlegi társasági csevegések már nem a tétlenek foglalkozásai, mert ezek által képződik a közvélemény. *A szavak tettekké váltak*, és minden érző szív lelkesülten dicsőíti ez emlékiratot, melyet az emberiség érzelve tölt el, és mely

* Lásd: Geffroy. *Gustave III. et la cour de France*. I. 285. *Lettres de Mme de la Marck* (1776, 1777, 1779).

** Lásd: Baehaumont. *id. munk.* III. 14. (28 márs 1766.) — Horace Walpole. *Letters and correspondance* (6 octobre 1775).

tehetség kifolyásának látszik, mert telve van kedélylyel», írja Staël asszony III. Gusztávnak. * Midőn Latude kiszabadul a Bicêtreből, Luxembourg, Boufflers és Staël asszony Legros asszonynyal, a fűszerárussal együtt akarnak ebédelni, ki »három év óta megmozgatott eget és földet«, hogy a foglyot kiszabadítsa. A nőknek, az ő megindulásuknak, buzgalmoknak, vonzalmok és összetartásuknak köszönheti Lally úr, hogy atyjának visszahelyeztetését kieszközölték. Ha valamit megkedvelnek, lelkesülnek is érte. Az oly félénk Lauzun asszony annyira megy, hogy nyilvánosan szidalmaz valakit, ki Neckerről rosszul beszél. — Emlékezzünk csak vissza, hogy ezen században a nők királynék valának, ők alkották a divatot, adták a hangot, vezették a társalgást, s így az eszméket, következkép a közvéleményt.** Midőn velök a politikában az előtérben találkozunk, biztosak lehetünk, hogy megettök jönnek a férfiak, mert minden nő egész szalonját vonja maga után.

VI.

A kor szemtanúi sajátságos látványt tárnak elénk. Az aristocratia emberies és radicális elvekkkel van eltelve, az udvaroncok ellenségei az udvarnak, a szabadalmazottak, a szabadalmak megdöntését mozdítják elő.

* Lásd: Geffroy, *id. munk.* (*Lettre de Mme de Staël.* 1786.)

** Lásd: Collé. *Journal.* III. 437 (1770), mondja: »Franciaországban a nők annyira felülkerekedtek a férfiakon, annyira leigázták őket, hogy ezek már nem is gondolnak, nem is éreznek mást mint a mit a nők.«

»Elv lön, mondja egy kortárs, hogy mindent meg kell változtatni, fel kell forgatni.« * A legmagasabb és leg-alantibb körökben egyaránt, gyülekezetekben és közhe-lyeken, a szabadalmazottnak is mind ellenzékiek és re-formátorok. »1787-ben a parlamentben, majdnem vala-mennyi főnemes az ellentállásra szavaz . . . Azon ebédek alkalmával, melyeken összegyűltünk, azon eszmék állítat-tak előtérbe, és pedig majd mind, melyek nem sokára oly zajjal léptek fel.« ** Vaublanc úr már 1774-ben, Metzbe utazván, a 'gyorskocsiban egy egyházi férfiúval és egy huszárezredes gróffal került össze, kik az egész uton a nemzetgazdaságról beszéltek. *** »Ekkor ez volt a divat, mindenki nemzetgazdász volt; csupán bölcsészet-ről, nemzetgazdaságról, és főkép az emberiségről, s azon eszközökről beszéltek, melyekkel a népen könnyíteni le-hetne; e két utolsó tárgy volt különösen az, mely min-denkinek száján lebegett.« Vegyük még ehhez az egyen-lőség jelszavát; Thomas így szólt Szász Móricz tábornagy-ról egy dicsbeszédben: »nem hallgathatom el, hogy ő királyi vérből származott«, s e szavakon mindenki elcso-dálkozik. — Csupán néhány parlamenti vagy nagyúri család fejei őrizték meg a régi nemesi és monarchicus szellemet; az egész új nemzedék már meg volt nyerve az új eszméknek. »Mi, az ifjú franczia nemesek, mondá egyikök, nem bánkódunk a mult, nem aggódunk a jövő miatt; vidáman mennénk végig a virágszönyegen, mely előttünk mélységet fedne el. Kinevetjük a régi divato-

* Lásd: *Correspondance* par Metra. III. 200 IV.131.

** Lásd: *Souvenirs manuscrits* de M .

*** Lásd: Vaublanc. *Souvenirs*. I. 117, 377.

kat, atyáinknak a hűbéri korhoz illő büszkeségét, és méltóságteljes illemét; mindaz, a mi régi, alkalmatlan és nevetséges a mi szemeinkben. A régi tanok komolysága súlyosan nehezül reánk. Voltaire nevető bölcsesége elragad minket, mert mulattat. A nélkül, hogy mélyebben behatnánk a komolyabb írók munkáiba, csodálatunkkal adózunk nekik az önkény ellen kifejtett bátorságuk és ellentállásukért. . . . A szabadság, bárminő nyelven beszél, tetszésünket bírja, bátorsága, az egyenlőség és kényelmesség miatt. Kedvünkre van leszállani addig, a meddig tetszik, s a honnan mihelyt akarjuk, ismét visszatérhetünk, és, előrelátás nélkül ízlelnők meg egyszerre az előkelő származás előnyeit, s a népies bölcsészet kellemeit. És így, bár az, mit lábaink alatt aláástak, a mi szabadalmaink, egykori hatalmunk romjai voltak, e kis csatározás is kedvünkre volt. A támadásokat nem éreztük, csupán a látványnak valánk tanui. Csupán toll- és szóharczok valának ezek, melyek nem látszottak árthatni magasabb életünknek, melyet élveztünk, s melyet több századi birtoklás után megingathatlannak tartottunk. Az épület alakja érintetlen maradván, nem láttuk, hogy az belül ásatott alá. Nevettünk a régi udvar és a papság félenk kiáltásain, melyek az újítás szelleme ellen dörögnek. A színházainkban előadott köztársasági színezetű jeleneteket,* akademiáink bölcsészeti értekezéseit, íróink

* Lásd: Ségur. *Mémoires* I. 151. »Fülszemeim valék, midőn az egész udvar lelkesülten tapsolt a versaillesi kastély színházában, Voltaire *Brutus*-ának előadásakor, és pedig különösen e versek felett:

»Je suis fils de Brutus et je porte en mon coeur
La liberté gravée, et les rois en horreur.«

(Brutus fia vagyok, és szívembe vésve viselem a szabadságot, s a királyok megvetését.)

vakmerő munkáit megtapsoltuk.* — Bár a hivatalok és tisztségek osztogatásában az egyenlőtlenség még mindig fennállott, »a társaságokban már kezdett az egyenlőség uralkodni. Sokszor, az irodalmi érdemekkel szerzett cím eléje tétetett a nemesi címnek. Az udvaroncok, a divat szolgálói, eljövének Marmontelhez, d'Alemberthez, Raynalhoz, udvarolni. Gyakran lehetett tapasztalni, hogy másod és harmad rangú írók iránt oly tekintetekkel viselkedett a társaság, a milyeneket a vidéki nemeseknek nem adott meg . . . Az intézmények megtarták monarchicus jellegüket, de az erkölcsök köztársaságiakká lettek. D'Alembert vagy Diderot egyetlen dicsérő szavát nagyobbra becsültük, mint egy herczeg kegyei-
nek legfeltűnőbb nyilvánítását . . . Lehetetlen egy estét tölteni d'Alembertnél, Turgot vendégeinél időzni a Laroche-foucauld palotában, jelentkezni abbé Raynal reggeli-jénél, bebocsáttatni Malesherbes társaságába és családi körébe, végre közeledhetni a legszeretetre méltóbb királynéhoz, és a legerényesebb királyhoz, a nélkül, hogy azt higgyük, miszerint egy új aranykorba léptünk, melyről a megelőzőtt századok fogalmat sem nyújtanak
El valánk bővölve az új eszmék és tanok reménytől csillogó színjátékától; égtünk a buzgalomtól a dicsőség, s a lelkesüléstől mindennemű tehetségek iránt, és csábító álmokban ringatódtunk azon bölcsészet hatása alatt, mely az egész emberi nem szerencsését akarta biztosítani. Eszünkbe sem jutott előre látni a szerencsétlenségeket, túlzásokat, vétkeket, a trónok és elvek felforgatását, nem láttunk a jövőben mást, mint mindazon javakat, melyek

* Lásd : Ségur. *Mémoires*. I. 17.

az emberiség számára az ész uralkodása által biztosíthatók valának. Szabad folyást engedtek a reformátori iratoknak, minden újítási indítványnak, a legszabadabb elvű gondolatoknak, a legmerészebb rendszereknek. Mindenki azt hívé, hogy a tökély felé közeledik, nem törődött, s nem félt az akadályoktól. Büszkék valánk arra, hogy francziák, még inkább arra, hogy a tizenhét század francziái voltunk . . . Borzasztóbb ébredést még soha oly édes nyugalom, oly csábító álmok meg nem előztek.«

De az emberek nem elégszenek meg álmokkal. pusztá kívánságokkal, tétlen reményekkel. Cselekesznek is, és valóban igen nemes szívűen; elég, hogy valamely ügy szép legyen arra, hogy odaadással adózzanak neki. La Fayette marquis, az amerikai felkelés hírére, elhagyva ifjú, várandó nejét, megszökik, szembeszáll az udvar tilalmaival, egy hajót vásárol, átvitorláz az oczeánon és Washington oldalán megütközik. »A mint meghallottam a versengések hírét, szívem már felcsapott és én nem gondoltam másra, mint hogy katonáimhoz menjek«, mondja ő. Számptalan nemes követi. Bizonyára ezek szeretik a veszedelmet; »azon valószínűség, hogy lövésekben nem lesz hiány, sokkal becsesebb, hogysem elmulasztanak a jó alkalmat.« * De ezen kívül az elnyomottak felszabadításáról is van szó; egyikök azt mondja: »daliákká levén, bölcsészek gyanánt viseltük magunkat«,** s a lovagi szellem a szabadság szolgálatába áll. — Egyéb szolgálatok

* Lásd : Lauzun. *Mémoires*. 80 (Corsicába tett kirándulása alkalmából).

** Lásd : Ségur. *Mémoires*. I. 87.

is, bár csendesebbek és kevésbé ragyogók, nem kevesebb buzgóságra találnak. A tartományi gyűléseken* a tartomány legelőkelőbb egyénei, püspökök, érsekek, apátok, hercegek, grófok, marquis-k, a középrend legnemeesebb, leggazdagabb és legmíveltebb tagjaival egyesülve, s ezen, mintegy ezer emberből álló testület, a társadalom színe-java, az egész főrangú osztály, a király által összehívva, megállapítja a költségvetést, védelmezi az adózót a kincstár ellenében, behozza a katasztert, egyenlősíti a személyadót, helyettesíti a robotot, gondoskodik az utak biztonságáról, szaporítja a jótékony intézeteket, oktatásban részesíti a földműveseket, bátorítja a reformokat, és kijelöli irányukat. Végig olvastam jegyzőkönyveik húsz kötetét, s azon meggyőződésre jutottam, hogy jobb polgárokat, becsületesebb, szorgalmasabb hivatalnokokat, kik ingyen, csupán a közjó érdekéből, többet fáradoznának, kívánni sem lehet. A jó akarat teljes. Az aristocratia soha sem volt méltóbb arra, hogy hatalommal bírjon, mint épen akkor, midőn hatalma veszni indult; a szabadalmazottak, kivonatva tétlenségökből, ismét a nyilvánosság emberei lőnek, és visszaadva működésöknek, visszatértek köteleikhez. 1778-ban a berryi tartományi gyűlés első ülésén, az előadó Séguiran abbé ki meri mondani, hogy »az adó kivetése a közterhek testvéries felosztása legyen.«** 1780-ban, ugyanezen tartomány apátjai, perjelei és káp-

* Berry és Haut-Guyenneben a gyűlés 1778 és 1779-ben kezdődik, egyéb helytartóságokban 1787-ben. Mindannyian 1789-ig működnek. (V. ö. Léonce de Lavergne. *Les assemblées provinciales*.)

** Lásd: Léonce de Lavergne. *Les assemblées provinciales*. 26, 55, 183. A toursi tartományi gyűlés is panaszkodik a szabadalmazottak adómentességei miatt.

talnai 60,000 livret ajánlanak fel sajátjokból, s nem telik bele huszonnégy óra, néhány nemes más 17,000 livret ajánl fel. 1787-ben az alençoni tartománygyűlés nemessége, papsága, 30,000 livret ajánl fel, a plébániák vagyis községek szegény adófizetőinek segélyére.* A király 1787 áprilisben, a notablek gyűlésén »azon buzgóságról beszél, melylyel az érsekek és püspökök kijelentik, hogy a közterhek viselésében nem kívánnak semmiféle mentességet.« 1789 márcziusban, mihelyt a közigazgatási hivatalnokok gyűlése megnyílik, az egész papság és majdnem az egész nemesség, szóval a szabadalmazottak, önként lemondanak adómentességökről. Ez áldozatot közfelkiáltással szavazták meg; ők maguk ajánlják azt fel a harmadik rendnek, és a jegyzőkönyvek tesznek bizonytságot arról, minő nemes lelkű és vonzalmas modorban teszik ezt. Lusignan marquis mondja: »A toursi közigazgatási kerület nemesei, tekintetbe véve, hogy tagjai első sorban emberek és polgárok, és csak azután nemesek, azon véleményben vannak, hogy az igazságosság és hazafiság szellemének, mely őket lelkesíti, helyesebb módon nem tudnak megfelelni azon hosszas hallgatás miatt, melyre őket a miniszteri hatalom visszaélése ítélte, mint, ha kijelentik polgártársaiknak, hogy jövőben nem kívánnak semmiféle oly pénzbeli szabadalmat, melyet a szokás eddig számukra fentartott, és, hogy közfelkiáltással teszik azon ünnepélyes fogadást, hogy teljes egyenlőségben, s mindenik a maga

* Lásd: *Procès-verbaux de l'assemblée provinc. de Normandie; généralité d'Alençon*. 252. — V. ö. *Archives nationales*. H. 1149. A moulinsi helytartóságban harminczkilencz egyén, többnyire nemesek, a maguk pénzéből 18,950 livret adnak a király által az utak és jótékony intézetek fentartására kiutaltványozott 60,000 livrehez

vagyonához mértén, fogják viselni a köz adókat és illetékeket, melyeket a nemzet helyben hagy.« * — »Ismétem, mondja Buzançois gróf, a berryi harmadik rendhez, mindnyájan testvérek vagyunk, meg akarjuk veletek osztani terheiteket . . . Egyetlen vágygyal megyünk a rendek gyülekezetébe; s ezzel akarjuk megmutatni azon egyesség és összhang szellemét, melynek köztünk uralkodnia kell. Meg vagyok bízva, hogy azon ajánlatot tegyem nektek, miszerint velünk egyesüljeteK és hogy közösen adjuk elé kívánatainkat.« — »A képviselőnek három tulajdonsággal kell bírnia, mondja Barbançon marquis a châteauroux-i nemesseg nevében, becsületességgel, szilárdsággal és ismeretekkel; az első kettő egyaránt megtalálható mind a három rend képviselőiben; de az ismereteket általában nagyobb mértékben találjuk meg a harmadik rendben, mely gyakorlottabb a közügyekben.« — Legrand apát a châteauroux-i papság nevében mondja: »Szemeink előtt a dolgok új rendje bontakozik ki; az elfogultság fátyla elszakadt, s az ész foglalta el annak helyét. Minden francziának szívét elfoglalja, s lábai alá tiporja mindazt, a mi csupán a régi nézeteken alapszik, s önmagából meríti erejét.« — A szabadalmazottak nem csupán kezdeményeznek, hanem ezt nehézség nélkül inté-

* Lásd: *Archives nationales. Procès verbaux et cahiers des États généraux*. T. XLIX. 712 és 714-ik l. (Noblesse et clergé de Dijon). T. XVI. 183-ik l. (Noblesse d'Auxerre). T. XXIX. 352, 455 és 458-ik l. (Clergé et noblesse de Berry). T. CL. 266-ik l. (Clergé et noblesse de Tours). T. XXIX. 572–582-ik l. (Clergé et noblesse de Châteauroux, 29 janvier 1789). T. XIII. 765-ik l. (Noblesse d'Autun). — Általánosságban lásd: *Résumé des cahiers*, par Prudhomme 3. köt.

zik; ugyanazon nyelven beszélnek, melyen a harmadik rend. Ugyanazon bölcsészek tanítványai, ugyanazon elvekből látszanak kiindulni. A clermonti nemesség Beauvoisisben meghagyja képviselőinek, hogy mindennek előtt követeljék meg, miszerint nyíltan kijelentessenek azon jogok, melyekkel minden ember bír.* A mantesi és meulani nemesség azt állítja, hogy »a politikai elvek épen oly abszolútak, mint az erkölcsiek, mert mindannyioknak közös alapja az ész.« A reimsi nemesség azt kívánja, hogy »a király kéressék meg, lenne kegyes a Bastillet leromboltatni.« — Számtalanszor történik, hogy ily ohajok és előzékenységek nyilvánítása után a harmadik rend gyűléseiben a nemesség és papság képviselői tapsokkal, »könyvekkel«, elragadtatással fogadtatnak. Midőn ez áradozásokat látjuk, lehet-e nem hinni az egyesülésben? s mikép lehet előre látni azt, hogy azon úton, melyre testvériesen, kéz kézben reá lépnek, az első fordulónál megverekszenek egymással?

E szomorú bölcsességgel nem bír senki. Elvben el fogadják, hogy az ember, különösen a néphez tartozó ember, jó; miért tételeznék fel róla, hogy rosszat akar annak, ki vele jót akar? Érzik bensejökben, hogy jó akarrattal és jó indulattal viseltetnek iránta. Nem csupán

* Lásd: Prudhomme. *Résumé des cahiers*. II. 39, 51, 59. — Léonce de Lavergne. *Les assemblées provinciales*. 384. 1788-ban a Dauphiné legelső nemesi családjainak kétszáz tagja, a tartomány papságával és harmadik rendjével együtt egy a királyhoz intézett feliratot ír alá, melyben a következő mondat is előfordul: »Sem az idő, sem a hely nem törvényesíthetik az önkényt; az emberi jogok forrása egyedül a természet, és azok nem függenek az emberek megegyezésétől.«

beszélnek érzelmeikről, de azok szerint cselekesznek is. A kortársak egyike* mondja: ez időben »a legtevékenyebb érzelem tölté be a kedélyeket; s a gazdag emberek leginkább attól féltek, hogy érzéketleneknek tartatnak. A párizsi érsek, kit utóbb kövekkel dobáltak meg, a Hôtel-Dieu jobb karba helyezésére százezer tallért ad. Berthier felügyelő, kit később kegyetlenül meggyilkoltak, Ile-de-Francet kataszterileg felmérte, és ez által az adót egy nyolczaddal, utóbb egy negyeddel lejjebb szállíttatta.** Beaujon pénzügyi hivatalnok kórházat építtet. Necker nem fogadja el állásának jövedelmeit, és két milliót kölcsönöz a kincstárnak a hitel helyreállítására. Charost herczeg 1770-ben megszünteti földjein az urasági robotot, és meilanti uradalmában kórházat alapít.*** Bauffremont herczeg, Vezet, Chamolles, Chaillot elnökök, és számtalan nagyúr Franche-Comtéban követik a király példáját, és felszabadítják jobbágyaikat. † A saint-claudei püspök, káptalanának ellenzése daczára, jobbágysai felszabadítását követeli. Mirabeau marquis, limogesi uradalmában egy ingyenes békéltető hivatalt nyit, a nép között előforduló perek ki egyenlítésére, és Fleuryben naponként 900 font olcsó kenyeret süttet »a szegény nép számára, mely verekszik érte,

* Lacretelle *Histoire de France au dix-huitième siècle* című munkájában, V. 2.

** Lásd: *Procès-verbaux de l'assemblée provinciale de l'Ile de France*. (1787). 127-ik l.

*** Lásd: Léonce de Lavergne. *Les assemblées provinciales*. 52, 369.

† Lásd: *Le cri de la raison*, par Clerget, curé d'Onans (1789). 258-ik l.

hogy kaphasson.« * Barral, castresi püspök megparancsolja valamennyi plébánosának, hogy a szószékről hirdessék és ajánlják a burgonyatermesztést. Guerchy marquis Young Arthúrral a szénaboglyákra mászik fel, hogy megtanulja miképen kell azokat elkészíteni. Lasteyrie marquis honosítja meg Franciaországban a könyomást. Számtalan nagyúr és főpap működik a földművelési társulatokban, hasznos könyveket írnak vagy fordítanak, alkalmazzák a tudományok vívmányait, tanulmányozzák a nemzetgazdaságot és ipart, érdeklődnek, mint műkedvelők vagy mint tevékeny résztvevők mindennemű közügy javítása iránt. Ugyancsek Lacretelle mondja, hogy »a francziák soha sem voltak annyira egyesülve mindazon bajok leküzdésére, melyeket a természet rótt az emberekre, és melyek ezer meg ezer csatornán hatnak be a társadalmi intézményekre.« Lehet-e képzelni, hogy annyi egyesült jó akarat végre mindennek lerombolásába fajúl? — Azon jóra gondolva a mit tettek, s a mit még tenni akartak, mindenki biztosnak érzi magát, a kormány úgy mint az előkelő osztály. A király megemlékezik arról, hogy a protestánsoknak visszaadta polgári jogait, hogy megszüntette a vallató kínzásokat, a természetiekben adott robotot, hogy a gabonakereskedést felszabadítá, a tartományi gyűléseket behozta, helyreállítá a tengerészetet, megsegíté az amerikaiakat, felszabadítá saját jobbágysait, összevonta háztartásának költségeit, Malesherbest, Turgot-t, Neckert **

* Lásd: Lucas de Montigny. *Mémoires de Mirabeau*. I. 290, 368. — Théron de Montaugé. *L'agriculture et les classes rurales dans le pays Toulousain*. 14-ik l.

** Necker mondja (1784-ben): »Az idegenek nagyobb része alig képes fogalmat alkotni azon tekintélyről, melyet Franciaor-

hivatalba helyezé, a sajtónak szabadságot engedett, s meghallgatá a közvéleményt. Nem volt még kormány, mely szelidebb lett volna; 1789 július 14-én a Bastilleben csak hét fogoly őriztetett, ezek között egy féleszű volt, egy családjának kivánságára tartatott fogva, s négyen hamisítással valának vádolva.* Nem volt fejedelem, ki emberségesebb, emberszeretőbb, a szerencsétlenek iránt résztvevőbb lett volna. 1784 ben. a vízáradás és járványok által sujtottakat három milliónyi segélyben részesíté. Az emberek hozzá fordulnak. még magán ügyeikben is; 1785 június 8-án kétszáz livret küld egy bretagnei munkás nejének, kinek már két gyermeke volt, s ekkor egy szerre hármat szült.** Egy kemény tél alkalmával, en gedelmével a szegények naponként elárasztják konyháját. Turgot szerint valószínűleg ő korának azon embere. ki legjobban szerette a népet. — Helyettesei az ő nézeteihez alkalmazkodnak; a felügyelők számtalan leveleit olvastam, melyekből kiviláglik, hogy azok mindannyi Turgot-k törekedtek lenni kicsiben. »Az egyik kórházat épít, a másik munkások számára jutalmi díjakat alapít; az egyik

szágban a közvélemény gyakorol; nehezen értik meg, mi lehet azon láthatatlan hatalom, mely még a király palotájában is parancsol. Pedig mégis így van.« (Toqueville idézi e mondást.)

* Lásd: Granier de Cassagnac. *Les causes de la révolution française*. II. 236. — Sénac de Meilhan *Du gouvernement, des mœurs et des conditions en France* című munkájában mondja: XVI. Lajos uralkodásának kezdetekor, Malesberbes úr szokás szerint meglátogatta azon házakat, melyekben az állami foglyok tartattak. »Ő maga mondá nekem, hogy csupán kettőt bocsátott el közülök.«

** Lásd: *Archives nationales*. H. 1418, 1149. F. 14, 2073 (A különféle tartományok és helyek szerencsétleneinek nyújtott segélyekről.)

művészeket hív meg asztalához«, * a másik valamely posvány lecsapolására vállalkozik. Egy de la Tour nevezetű úr Provenceban, negyven év óta annyi jót tett, hogy a harmadik rend, ellenkezése daczára aranyérmet szavaz meg neki.** Egy kormányzó tanfolyamat nyit, melyben a kenyérsütés takarékoságáról értekeznek. — Minő veszedelem érhetné az ily pásztorokat nyájaik közepette? Midőn a király a közrendeket összehívja, senki sem »bizalmatlankodik«, és nem retteg a jövő miatt. »Egy új alkotmány behozataláról úgy beszéltek az emberek mint valamely természetes eseményről«.*** — »A legjobb és legerényesebb emberek Franciaország és az egész polgárisult világra nézve a boldogság egy új korszakának bekövetkeztét látták ezekben. A nagyravágyók örültek azon nagy jövő miatt, mely reményeik előtt feltárult. Nem lehetett volna oly komor, oly félénk, oly lelkesült embert találni, ki előrelátott volna csak egyet is azon események közül, melyek elé a közrendek vezettettek.«

* Lásd: Aubertin *L'esprit public au dix-huitième siècle*. 484-ik l. (Bachauumont után.)

** Lásd: Léonce de Lavergue. *Les assemblées provinciales* 472.

*** Lásd: Mathieu Dumas. *Mémoires*. I. 426. — Sir Samuel Romilly. *Mémoires*. I. 99 — Genlis asszony mondja: »A biztosság érzete a végletekig ment« (*Mémoires*.) 1789 június 19-én Necker Marlyban a király tanácsában így szólt: »Nincs hiábavalóbb, mint azon aggodalmak, melyeket sokan a közrendek szervezetére nézve táplálnak. A király megegyezése nélkül e tekintetben semmit sem lehet határozni.« (De Barente. *Mémoires*. 187-ik l.) — A nemzetgyűlés egy, 1789 október 2-án választóihoz intézett nyilatkozatában mondja: »Egy nagy átalakulás ment végbe közöttünk, melyet előre megmondani néhány hónap előtt agyrémnek tartatott volna.«

III. FEJEZET.

A közép osztály. — I. A harmadik rendben régente uralkodott szellem. — A közügyek csak a királyt illették. — A jansenista és parlamenti ellenzék határai. — II. Változások a polgárok állapotában. — A polgár meggazdagodik, az állam hitelezője lesz. — Követelése veszélyben van — A közügyek iránti érdeklődése felébred. — III. A társadalmi fokozaton feljebb emelkedik. — A nemes közeledik hozzá. — Ő is közeledik a nemeshez. — Művelődik. — Az előkelő világhoz tartozik. — A nemessel egyenlőnek érzi magát. — A szabadalmak bántják. — IV. A bölcsészet behat az így előkészült szellembé. — Ekkor épen Rousseau bölcsészete van divatban. — A harmadik rend elfogadja ezt. — E bölcsészet hatásai a harmadik rendre. — A forradalmi szenvedélyek képződése. — Az egyensúly keresésének ösztöne — Az uralkodás szükségének érzete. — A harmadik rend kimondja, hogy ő a nemzet. — Képződés, tudatlanság, lelkesedés. — Összefoglalás.

Az új bölcsészet hosszú időn át a válogatottak körében maradván, a jó társaság fényüzését képezte. Kereskedők, gyárosok és boltosok, ügyvédek, ügyvivők és orvosok, színészek, tanárok és lelkészek, hivatalnokok, segédek és egyéb alkalmazottak, szóval az egész közép osztály dolgai után járt. Mindeniknek látköre korlátolt vala; nem terjedt túl azon hivatáson, vagy foglalkozáson, me-

lyet az illető gyakorolt, a testületen, melyhez tartozott, a városon, melyben született, s legfeljebb a tartományon, melyben lakott.* Az eszmékben való szegénység, és a szív jósága a polgárt öröklött korlátai közé szorította. Tekintetei ritkán tévedtek ezen túl, az államügyek tiltott és veszedelmes területére; alig hogy néha-néha vetettek ide lopva egy-egy pillantást; a közügyek »a király ügyei« valának. — Ellenzékről ekkor szó sem volt, legfeljebb az ügyvédi kar kebelében, mely ekkor a parlament kénytelen csatlósa volt és annak útjain járni kényszerült. Midőn a párizsi ügyvédek 1718-ban egy parlamenti törvénykezés után megtagadták további működésüket, a regens haraggal és meglepetve felkiáltott: »Hogyan! e ficzkók is beléavatkoznak!«** Meg kell azonban még említenünk, hogy sokan közölök csendesesen viselték magukat. »Atyám és én, írja később Barbier ügyvéd, soha sem avatkoztunk e gúnyos, nyugtalan szellemű emberek veszekedéseibe.« — S azután a következő jellemző vallomást teszi. »Én azt hiszem, hogy becsülettel meg kell tennünk kötelességeinket, *a nélkül, hogy az állam ügyeibe avatkoznánk, melyekhez sem közünk, sem küldetésünk nincs.*« — A tizennyolczadik század egész első felében, a harmadik rend kebelében nem fedeztem fel egyéb ellenzéki közeget, mint a parlamentet, s e körül, a régi gallicán, vagy jansenista szellem éleszté a tüzet. Barbier 1733-ban írja: »A derék Párizs főtől talpig

* E felfogásról magam is meggyőződtem oly öreg emberek elbeszélése után, kik húsz év előtt haltak meg. V. ö. Hardy könyvtáros kéziratban maradt emlékiratait, (melyeket Aubertin fejteget), és Young Arthur *Travels in France* című munkáját.

** Lásd: Aubertin. *L'esprit public au dix-huitième siècle*. 180, 262.

jansenista«, nem csupán a hatóságok, ügyvédek, tanárok, az egész kiváló polgárság, »de még az egész nagy közönség, férfiak, asszonyok, kis gyermekek, kik mind e tan hívei, a nélkül hogy annak tárgyát ismernék, a nélkül hogy értenék a megkülönböztetést és magyarázatot; csupán Róma és a jezsuiták elleni gyűlöletből. Az asszonyok, leányok, s még a komornák is felaprittatnák magukat ezért . . . E párt a királyság derék emberei által nagyobbodott, kik megvetik az üldözéseket és igazságtalanságot.« — És midőn a hatóságok az ügyvédekkel együtt lemondanak, s a törvényszéki palotából kivonódnak, »óriási néptömeg állja őket körül, mely így szól: *ime a valódi rómaiak, a haza atyái*; a merre Pucelle és Menguy tanácsosok járnak, az emberek tapsolnak és koszorúkat vetnek nekik.« — A parlament és az udvar között a versengések tüze folyton szíttatván, ebből keletkezik az onszakra, mely a végső felrobbanást elő fogja idézni, s a jansenisták fáklyái, melyek most még a hamu alatt lapangva égtek, 1791-ben, midőn az egyház épülete megtámadtatik, hozatnak elő a munkára. — De, e régi tűzhelyen nincs egyéb, mint forró hamu, elrejtett kanóc, néha sistereg csak a láng és a szalmatűz; önmagában nem tűzveszélyes az. Alkotása elzárja a lángot és a tűzanyag mérseklő hevét. A jansenisták sokkal hívebb keresztények, hogysen a gondviselés által megállapított hatalmakat ne tisztelnék. A neveltetésöknél fogva conservatív parlamentariusok pedig visszahuzódnának a fennálló rend felforgatásától. Mindketten a hagyomány érdekében, s az új tan ellen küzdenek: ezért, miután a multat megvédelmezték a hatalom önkényei ellen, meg fogják azt védelmezni a forradalmi erőszakoskodás ellen is, s azu-

tán, az egyik tehetetlenségbe, a másik feledékenységbe fog merülni.

II.

A tűz a középosztályban csak lassan nyer tért, terjedésére szükséges, hogy fokozatos átalakulás segélyével, az ellentálló anyag, már előre éghetővé tétessék. — A harmadik rend állapotában a tizennyolczadik század folyamán nagy változás jő létre. A polgár dolgozott, gyártott, kereskedést űzött, nyereszskedett, megtakarításokat eszközölt, és napról napra jobban gazdagodott.* A vállalkozások, kereskedelem, nyereszskedés és gazdagság e nagy lendülete Law idejétől keltezhető; a háború által megakasztatik ugyan, de mihelyt ismét helyreáll a béke, még élénkebb és nagyobb mérvű lesz; 1748-ban az acheni, 1763-ban a párizsi béke, és kiváltképen XVI. Lajos uralkodásának kezdete óta. Francziaország kivittele, mely 1720-ban 106 millió, 1735-ben már 124, 1748-

* Lásd: Voltaire. *Siècle de Louis XV.* 31-ik fej. *Siècle de Louis XIV.* 30-ik fej. »Az ipar napról napra növekszik, látva a magánemberek fényűzését, s a Párizsban és a tartományokban épített kellemes tartózkodást nyújtó házak bámulatos sokaságát, a hintók mennyiségét, mindazon kényelmet és válogatottságot, melyet fényűzésnek nevezünk, azt kell hinnünk, hogy a gazdagság legalább húszszorta nagyobb az egykorinál. Mindez inkább a találékony munka, mint a gazdagság gyümölcse . . . A közép osztály az ipar segélyével gazdagodott meg . . . A kereskedelmi nyereség fokozódott. A nagyoknál csekélyebb gazdagsággal találkozunk, mint azelőtt, a közép osztályban pedig ez nagyobbodott, már ez maga kisebbité az emberek között levő különbséget. Egykor a kicsinyek számára nem volt egyéb keresetforrás, mint az, hogy a nagyokat szolgálták; ma már az ipar ezer meg ezer oly kereseti forrást nyitott, melyeket száz év előtt még nem ismertek.«

ban 192, 1755-ben 257, 1766-ban 309, és 1788-ban már 354 millió, 1786-ban egyedül San-Domingo 131 millió értékű termékeket küld Párizsba, s 44 millió értékű áruczikket kap ezért.* Az ily cserekereskedés alapján a mint tapasztaljuk, Nantesben, Bordeauxban, óriási kereskedői házak alapíttatnak. »Nézetem szerint, mondja Young Arthur, Bordeaux sokkal gazdagabb, sokkal nagyobb kereskedelemmel bír, mint Londont kivéve, Anglia bármely városa . . . Az utóbbi időben Franciaország tengeri kereskedelmének haladása, gyorsaságával még Angliát is felülmúlta«. Egy e korbeli közigazgatási hivatalnok azt állítja, hogy a fogyasztási adónak napról napra való növekedését az okozza, mert 1774 óta az ipar különböző nemei mindinkább fejlődnek.** S e haladás szabályos, és folytonos. »Mondhatjuk, állítja Necker 1781-ben, hogy a különböző fogyasztási adók évenként két millióval szaporodnak.« — A feltalálások, munka és lángész e nagy erőlködésében, a szünet nélkül nagyobbodó Párizs képezi a középpontot. Még inkább mint ma, Párizsban van egyedárúsága mind annak, a mit az értelem és ízlés létrehoz, könyvek, képek, metszetek, szobrok, ékszerek, dísz tárgyak, öltözetek, kocsik, bútorok, furcsaságok és divatcikkék, az előkelő nagyvilági élet kellemei és díszei, mind Párizsból özönlenek szét egész Európába; 1774-ben Párizs könyvkereskedésében a forgalom 45 millióra becsültetett, míg Londoné csak negyedrészenyi volt.*** A nyereség számtalan nagy, még több közép nagyságú vagyont hoz létre, s az így létrejött tőkék alkalmazást ke-

* Lásd: Arthur Young. *Travels in France*. II. 360, 373.

** Lásd: De Tocqueville. *L'ancien régime et la révolution* 255.

*** Lásd: Aubertin. *L'esprit public au dix-huitième siècle* 482

resnek. — Épen jókor, a királyság legelső nemesei nyújtják ki kezeiket e tőkék után, vérbeli hercegek, tartományi rendek, a papok gyülekezetei, s első sorban a király, kinek legnagyobb szüksége van rá mindannyi közt, és ki tíz százalékot fizet a kölcsönvett pénzek után, és folyton lesben áll, hol foghatna új és új hitelezőket. Az államadósság Fleury alatt 18 millióval, s a hét éves háború alatt újabb 34 millióval szaporodik. XVI. Lajos alatt Necker 530 millió, Joly de Fleury 300 millió, Calonne 800 millió adósságot csinál; tíz év alatt ez összesen 1630 millióra rúg. Az államadósságok kamata 1755-ben csak 45 millió volt, 1776-ban már 106, 1789-ben pedig már 206 millióra emelkedik.* E néhány szám is mennyi hitelezőre vall! S jegyezzük meg, hogy egyedül a harmadik rend nyereszkeszén és takarékoskodván, majdnem valamennyi hitelező ennek kebelébe tartozik. Számítsunk ezekhez még más ezernyi hitelezőt: első sorban a bankárokat, kik a kormánynak kölcsönöznek; e kölcsön nélkülözhetetlen, mert a kormány már emlékezetet meghaladó idő óta felemésztí a termést, még mielőtt azt learatta, s mert a folyó év mindig a jövő évek termékein élőszködik; 1759-ben 80, 1783-ban 170 millió e kölcsönök összege. Másodszor számítsuk ide a kis és nagy szállítók seregét, kik valamennyi téren üzleti összeköttetésben vannak az állammal, munkáik és szállítmányaik miatt; valóságos hadsereg ez, mely napról napra növekszik, mióta a kormány, a központosítás következtében egymagának

* Lásd: Roux et Buchez. *Histoire parlementaire*. A föellenőrök által készített kimutatás. I. 175. 205. — *Rapport de Necker*. I. 376. — A 206 millióhoz még 15.800,000-et kell hozzászámítanunk a kölcsön létrehozásának költségei és kamatai fejében.

tartotta fenn a vállalatokat, s a közvélemény által kényszerítette, a közhasznú vállalatokat megsokasítja. XV. Lajos alatt az állam hatezer mérföldnyi utakat épít, és XVI. Lajos alatt 1788-ban az uralkodó éhség enyhítésére negyven millióért gabonát vásárol.

A közép osztály tevékenységének ezen növekedése, és tőkéinek kikölcsönzése által az általános hitelezővé lesz; ez időtől kezdve a közügyek már nem csupán a király ügyei. A hitelezők nyugtalankodnak kiadásai miatt, mert az ő pénzök az melyet elfecsérel; s ha rosszúl bánik vele, ők buknak meg. Szeretnék ismerni költségvetését, ellenőrizni kiadásait; a kölcsönadónak mindig van joga pénze felett őrködni. A polgár felemeli most fejét, és közelről kezdi vizsgálni azon nagy gépezetet, melynek járása, elzárva a közönséges szemek elől, eddig állami titkot képezett. Politikussá lesz tehát, és ezzel egyidejűleg elégedetlenné. — Mert, nem lehet tagadni, az ügyek, melyekbe ő is bevonatott, rosszúl vezetettek. Az oly fiú, ki hasonló módon vinné a maga ügyeit, a család érdekében gyámság alá kerülne. Az állam igazgatásában a kiadás mindig felülmúlta a bevételt. A hivatalos bevalások szerint 1770-ben az évi hiány hetven, 1873-ban nyolczvan millió volt;* s ha azt csökkenteni akarák, államtönk segélyével tették; egy ilyen volt XIV. Lajos uralkodásának vége felé, két milliárddal, a másik majdnem ugyanekkora Law idejében, s egy harmadik Terray korában; ennél valamennyi járadék harmadrésze vagy fele veszett oda, nem is számítva az apró, ki nem fizetett össze-

* Lásd: Roux et Buchez *Histoire parlementaire*. I 190. — *Rapport* de M. de Calonne.

geket, a levonásokat, a fizetések végtelen elhalasztását, s mindazon erőszakos és csalfa eljárásokat, melyekkel egy-egy hatalmas adós büntetlenül bántalmazta a védtelen hitelezőt. »IV. Henriktől kezdve Loménie úr miniszterségeig bezárólag, ötvenhat ízben sértetett meg a közhitel«, * s a láthatáron már újra feltűnik egy államtönk, mely az eddigieknél még borzasztóbb. Többen, mint pl. Bezenval és Linguet, nyiltan tanácsolják ezt, mint szükséges és üdvös orvosi műtételt. Nemcsak vannak előzményes esetek, s ebben a kormány csak a saját maga példáját követi; hanem ilyen mindennapi élete is, mert egyik napról a másikra él, mindenféle halasztgatásokkal segít magán, a régi gödröt úgy tölti be, hogy újat ás, és bukását csak azon kényszerített türelem halasztja, melyet hitelezőire erőltet. A kormánynyal szemben, egy kortárs állítása szerint, a hitelezők soha sem voltak biztosak semmiről, s mindig várakozniok kelle.** »Ha tőkéiket kölcsön adták, azért még nem számíthattak soha, hogy a kamatok egy bizonyos határidőre pontosan megfizettetnek. Ha hajókat építettek, ha az utakat megjavíták, ha a katonaságot felruházták, kölcsöneik nem valának biztosítva, a visszafizetésre nem volt nap kitűzve, s kénytelenek valának a miniszterekkel kötött kölcsön esélyeit úgy mérlegelni, mintha találomra adtak volna valakinek kölcsönt.« Az emberek csak akkor fizetnek, ha tudnak, s a mikor tudnak, még a cselédségnek is, az élelmiszerek szállítóinak, a felszolgáló cselédeknek. 1753-ban XV. Lajos cselédsége már harmadéve nem kapott ki fizetéséből semmit. Nem

* Lásd: Champfort. *Caractères et anecdotes*. 105-ik l.

** Lásd: De Tocqueville. *L'ancien régime et la révolution*. 261.

volt ritkaság, hogy lovászai, éjjel Versailles utcáiban koldulni jártak, hogy az élelmiszerek szállítói »elrejtőztek«; XVI. Lajos alatt 1778-ban az udvar 792,620 frankkal tartozott a borkereskedőnek, és 3.467,980 frankkal a hal- és hús-szállítónak.* 1788-ban oly nagy a szükség, hogy Loménie miniszter elveszi és elkölti azon összeget, melyet magánemberek egy kórház alapítására adakoztak; s midőn visszavonúl, a kincstár üres, nem marad benne több négyszázezer franknál, s ennek felét is ő teszi zsebre. Minő kormányzás! — Ezen nyíltan fizetéseképtelenné vált hitelezővel szemben, mindazok, kik közelről vagy távolról érdekelve vannak ügyleteiben: megriadva tanácskoznak; s ez emberek száma igen nagy; bankárok, kereskedők, gyárosok, hivatalnokok, minden fajú és fokozatú hitelezők, első sorban pedig a tőkepénzesek, kik nála tették le egész vagyonukat, s kik koldusbotra jutnak, ha évenként ki nem fizeti a nekik járó 44 milliót, az iparosok és kereskedők, kik reá bízták kereskedői becsületöket, kik rettegnak, hogy ők is tönkre mennek; és mögöttük az ő hitelezőik, segédek, munkásaik, rokonaik, szóval a munkás és békés osztály legnagyobb része, mely eddig zúgolódás nélkül engedelmeskedett, és eszébe sem jutott ellenőrizni a megállapított kormányzást. Ezentúl azonban figyelemmel, bizalmatlansággal, haraggal fogja ellenőrizni azt, és jaj azoknak, kiket hibásaknak talál; mert tudja, hogy az államot megrontva őt is megrontják.

* Lásd: D'Argenson. *Mémoires*. 12 avril 1752. 12 février 1752. 24 juillet 1753. — *Archives nationales*, O¹ 738.

III.

A polgárság egyidejűleg emelkedett a társadalmi fokozatok terén is, és válogatottabb tagjai utóléri a legmagasabb állásúakat. Egykoron Dorante és Jourdain, don Juan és Dimanche, sőt Sotenville és Dandin György között is óriási volt a távolság, mindenben különböztek egymástól; az öltözet, lakás, szokások, jellemek, a becsületről való fogalom, az eszmék, nyelv, szóval minden más vala. Jelenleg alig vehető észre a különbség. Egyrészt a nemesek közeledtek a harmadik rendhez, másrészt ez közeledett azokhoz, s a tényleges egyenlőség megelőzte a jogit. — 1789 felé nagy nehezen lehetett volna őket az utcákon egymástól megkülönböztetni. Városban a nemesek már nem hordanak kardot, elhagyták a paszományt, hímzést, egyszerű kabátokban járnak sétálni, vagy könnyű fogatokban, melyet ők maguk hajtanak.* »Az egyszerű angol viselet«, és a harmadik rend viselete a magán életben sokkal kényelmesebbnek tetszett nekik. A fény feszélyezte őket, már kifáradtak abban, hogy mindig udvarképesen legyenek öltözve. Ezentúl elfogadják a bizalmasságokat, hogy fesztelenek lehessenek, és örülnek, hogy czifraság és akadály nélkül vegyülhetnek polgártársaik közé.« — Nem tagadható, hogy e jelenség komoly, s a régi hűbéri szellemek nem egészen jogtalanul zúgolódtak. Mirabeau marquis látva, hogy fia saját maga védi ügyeit, csak akkor vigasztalódott meg, midőn tapasztalja, hogy mások még nagyobb helytelenséget visznek végbe. »Bár csak nagy nehezen tudtam elnyelni a felett

* Lásd: De Ségur. *Mémoires*. I. 17.

való boszankodásomat, hogy nagyatyánknak, ki előtt, midőn a sétányon megjelent, az egész tömeg, kicsinyek és nagyok, már messziről megemelték kalapjukat, unokája most a törvényteremben a kötekedő ugatókkal versenyez ügyvédi gyakorlat miatt, mégis megnyugodtam, mert eszembe jutott, hogy XIV. Lajos valamivel inkább megdöbbszent volna, látva, hogy unokájának neje, paraszt ruhában és kötényben, kíséret, apródok nélkül szaladgál a palotában és a kertben, s a legelső szembe jövő kabátos ficzko karját kéri, ez pedig csupán a lépcsőzet aljáig ajánlja fel azt.* — És látjuk azt is, hogy a modor és külsőségek egyenlővé levén, ez csupán a szellemek és a kedélyek egyenlőségét jelenti. Ha a régi fény és pompa megszűnik, az azt jelenti, hogy azon érzelmek, melyek azt előidézték, szintén megszűnnek. E pompa a komolyságot, méltóságot, az önmaguk felett való uralkodást, a nyilvánosság előtti megjelenést, a tekintélyt, a parancsolást jelenté. A társadalmi vezérkar fényes és rideg pompája volt ez. Feloszolván e vezérkar, a pompa is elesik. Ha a nemesek a polgárok módjára öltözködnek, ennek oka, hogy ők is polgárokká lőnek, azaz oly henyélők, kik nem törődnek a közügyekkel, csevegnek és mulatnak. — Igaz ugyan, hogy mulatozásaik jó ízlésre, csevegésük előkelőségre vallanak. De nem lesz nehéz őket e tekintetben is egyenlőekké tenni. A mióta a harmadik rend meggazdagodott, számos nem-nemesből nagyvilági ember lett. Bernard Sámuel utódai már nem Turcaret-k, hanem Paris-Duverney-k, Saint-Jamesek, Laborde-ok, szívben,

* Lásd: Lucas de Montigny. *Mémoires de Mirabeau*. (Lettre du marquis de Mirabeau du 23 mars 1783.)

szellemben finomúlt, kimívelt emberek, kik tapintattal, irodalmi és bölcsészeti ismeretekkel bírnak, jótékony emberek, ünnepélyeket rendeznek, és értenek a társaság fogadásához.* Majdnem ugyanazon társaságot, ugyanazon eszméket és modort találjuk nálok, mint a nagyurak termeiben. Fiaik, a Villemerek, Francueilek, Epinayk, ép oly előkelő modorban szórják a pénzt az ablakon, mint akár azon ifjú hercegek, kikkel együtt vacsorálnak. A pénzzel és szellem segélyével a nem nemes gyorsan sajátítja el a finom modort, s ha ő nem is, de fia már befogadtatik a társaságba; néhány évi tanulás valamely intézetben, egy tánczmester, egyike azon négyezer tisztségnek, melyeket a nemesség osztogat, megadják neki azon külső finomságot, melynek még híjával van. S ez időben, mihelyt valaki megtartja az illendőséget, tud köszönteni és csevegni, minden társaságba befogadtatik. Egy angol megjegyzi, miszerint a legelső kifejezés, melyel valakit megdicsérnek, így hangzik: »tökéletesen jól tudja magát bemutatni.«** A büszke Luxembourg tábornagné mindig Laharpe-ot választja kísérelőjéül, mert valóban »oly jól tudja karját felajánlani!« S a plebejusnak nemcsak bemenete van a szalonokba, ha magát ott viselni tudja, de ha tehetsége is van, ő uralkodik. A társalgás, sőt a köztisztület terén az első helyeket Voltaire, egy jegyzőnek fia, Diderot, egy késesnek fia, Rous-

* Lásd: Mme Vigée-Lebrun. *Souvenirs*. I. 269, 231. (Itt két főbérő háztartását írja le, Verdun úrét Colombesben és Saint-Jamesét Neuillyben.) — Az előkelő polgár és kereskedő jellegét már Sedaine hozta a színpadra *Le philosophe sans le savoir* című darabjában.

** Lásd: *A comparative view* by John Andrews. 58-ik l.

seau, egy órásnak fia, a lelencz D'Alembert, kit egy üveges nevelt fel, foglalták el; és midőn e nagyok halála után már csak másodrendű írók valának, a legelőkelőbb herczegnék még ekkor is örülnek, ha egy Champfort, szintén lelencz, egy Beaumarchais, szintén egy órás fia, egy Laharpe, kit jólelkű emberek tápláltak és neveltek fel, egy Marmontel, falusi szabónak fia, és számtalan más, még kisebb jelentőségűek, szóval a szellem jöttment munkásai képezék társaságukat.

A nemesek a maguk művelődésére kölcsön veszik ezeknek tollait és sikereik után áhítoznak »Az emberek, mondja Hénin herczeg, már letettek az irodalom iránt a közép-korban táplált képtelen elfogultságukról.* Én legalább, ha volna hozzá képességem, rögtön írnék színdarabot, s ha kissé faggatnának, el is játszanám.« S valóban »Ségur vicomte, a hadügyminiszter fia, *Niná*-ban a szerelmes szerepét játszsa Guimard kisasszony színházában, az olasz társulat valamennyi színészeivel.** Genlis asszony egyik szereplője azt mondja, hogy öt évi távollét után visszatérve Párizsba, »azon emberek, kik távozásakor még egyedül játékkal, vadászattal és házaikkal foglalkoztak, most valamennyien íróknak csaptak fel.«*** Egyik szalonból a másikba viszik szomorú- és vígjátékaikat, regényeket, eclogáikat, mindenféle fajtájú értekezéseiket. Ipar-

* Lásd: De Tilly. *Mémoires*. I. 31.

** Lásd: Geffroy. *Gustave III. et la cour de France*. (Staël asszony levele 1786 augusztusból).

*** Lásd: Mme de Genlis. *Adèle et Théodore*. (1782). I. 312. — Bachaumont már 1762-ben egész sereg oly színművet sorol fel, melyek szerzői nagy urak valának: ilyenek *Clytemnestra* Lauraguais gróftól, *Alexander Fénelon* lovagtól, *Don Carlos* Ximenes marquistól.

kodnak kieszközölni darabjaik előadatását, előzetesen kikérik a színészek véleményét, a *Mercure*-ben néhány szó dicséretet hajhásznak, az akadémia ülésein meséiket olvasák fel. Belé keverednek az irodalmi, sőt, a mi rosszabb, a színészi világ versengéseibe, dicsőség-vadászatába, kicsinyeskedéseibe és száznál több magán színházban valóságos színészekkel együtt lépnek fel mint színjátszók. Ehhez járulnak egyéb műkedvelősködéseik, az egyik mézgafestéssel készít képeket, másik dallamokat költ, a harmadik fuvoláz. — Minő fölény marad meg már most a nemesség számára az osztályok ezen összevegyülése, a szerepek ezen felcserélése után? Minő különös érdem, minő elismert tehetség által fogja a harmadik rend tiszteletét kivívni? Miben különbözik ettől, ha a legfejlettebb szaloniasság és az illem-tudás legfinomultabb nyilvánulásaitól eltekintünk? Minő fensőbb neveléssel, minő jártassággal a közügyekben, tapasztaltsággal a kormányzásban, politikai képzettséggel, helyi befolyással, erkölcsi tekintélylyel foghatja az első rend elfoglalásában való igényeit érvényesíteni? — A valóságban ugyanis, a harmadik rend az, mely az ügyeket intézi, ennek kebeléből lépnek elő a szakemberek, a felügyelők, az első rangú miniszteri hivatalnokok, egyházi és világi tisztviselők, mindennemű és fokozatú munkások. Emlékezzünk csak vissza azon marquisra, kiről fentebb szólottunk, ki egykor a francia testőrségnél kapitány volt, azon derék és bátor szívű férfúra, ki az 1789-iki választások alkalmával elismerte, hogy »a képviselőben lényegesen szükséges tulajdonságok általában inkább találhatók fel a harmadik rendhez tartozók közt, mert ezek már gyakorlottak az ügyek elintézésében.« — Elmélet dolgában az alsóbb rangú épen annyit tud mint

a nemes, sőt azt hiszi, hogy többet tud; mert ugyanazon munkákat olvasta, ugyanazon elveket vallja, de nem áll meg féluton mint azok, a következtetések lejtőjén, hanem előre hat, lehajtott fejjel ereszkedik le a tan mélységére, s meg van győződve, hogy az ő logikája tisztábban lát, s hogy ő annál felvilágosultabb, minél kevesebb előítélettel bír. — Tekintsük csak azon ifjú embereket, kik 1780 körül húsz éves korukba léptek, dolgos családok gyermekei, megszokták a fáradalmat, képesek naponként tizenkét órát munkában eltölteni, egy Barnaveot, Carnot-t, Roederert, Merlin de Thionvillet, Robespierret, ez erélyes fajt, mely érzi erejét, számot vet vetélytársaival, ismeri azok gyengeségét, összehasonlítja a maga használhatóságát és műveltségét amazok könnyelműségével és tehetetlenségével, és mégis, midőn érzi magában az ifjúság becsvágyát növekedni, látja, hogy már előre is ki van zárva valamennyi magasabb hivatalból és örökre alárendelt helyzetre van kárhoztatva és minden pályán azok miatt mellőztetve, kiket alig ismerhet el magával egyenrangúaknak. A tüzérségi vizsgálatok alkalmával Chérin genealogus mellőzi a nem-nemes származásúakat, abbé Bossu mennyiségtanár pedig a tudatlanokat, s ekkor kitűnik, hogy a nemes családokból származó növendékekben a képesség, s a tehetségesekben a nemesi származás hiányzik; * nemesnek és tanultnak lenni két oly fogalom, mely egymást kizárni látszik; száz növendék közt négy-öt van, kik mindkét sajátságot együttesen bírják. Most midőn a társaság már vegyes, ily kísérletek gyakoriak és könnyen megtehetőek. A harmadik rendhez tartozók, ügyvédek, orvo-

* Lásd: Champfort. *Caractères et anecdotes*. 119.

sok, írók, kikkel egy-egy herczeg bizalmasan társalog, kik a postakocsiban egy huszárezredes gróffal utaznak, társuk vagy szomszédjok becsét meg tudják ítélni, eszméit megszámlálni, érdemeit méltányolni, becsét megítélni, s biztosak lehetünk, hogy nem fogják azt túlbecsülni.* — Mióta a nemesség elvesztité különös használhatóságát és a harmadik rend általánosan használhatóvá levén, nevelés és képesség dolgában egy fokon állanak, az őket elválasztó egyenlőtlenség haszontalanná levén, sértővé is lett A szokás által jött létre, de a lelkiismeret már nem szentesíti, s a harmadik rend méltán van felingerelve a szabadalmak ellen, melyeket már semmi sem igazol, sem a nemesek képessége, sem a polgárok tehetetlensége.

IV.

Mióta a közép osztály meggazdagodott és műveltségre tett szert, a kormány iránt, mely a vagyont veszélyezteti, bizalmatlanság és harag, s a nemesség iránt, mely minden pályát elzár előle, boszú és ellenségeskedés töltik el. — Nem nehéz eltalálni, minő hatással lesz az új bölcsészet az így hangolt emberekre. Az új tan, eleinte az arisztokraták körére szorúlván, valamennyi hézagon, a csepegő vízhez hasonlóan keresztülhat és észrevétlenül terjed szét az épület alsó részeiben. — Barbier, egy régi ívású polgár, ki a bölcsészetet és bölcseseket csak nevékről ismeri, már 1727-ben ezt írja naplójába: »Száz

* Lásd: De Vaublanc. *Souvenirs*. I. 117. — Beugnot. *Mémoires* (Az első és második darab, hol Brienne úr és Penthhièvre herczeg társasága iratik le.)

és száz szegény család megfosztatik életjáradékától, melyből magukat fentarták, s melyek oly összegek után fizettek, a melyekkel a király tartozik, s melyek alapja most elveszett; de ötvenhatezer livre nyugdíjat adnak oly embereknek, kik magas hivatalokat viseltek, melyekben tekintélyes vagyont harácsoltak össze maguknak, mindig a nép rovására; és ezt csak azért kapják, hogy semmittevésükben jól kinyugodhassák magukat.* — A reformeszmék egyenként utat találnak ügyvédi irodájába; a társalgás maga elég volt azok terjesztésére, s a józan emberi értelemnek nem volt szüksége a bölcsészetre, hogy azokat megértse. Ugyancsak Barbier mondja 1750-ben: »A birtokadót arányosan és a király valamennyi alattvalójára, s az állam valamennyi tagjára egyenlően kell kivetni, azon vagyon szerint, melylyel mindenik valósággal bír; Angliában a nemesség, papság s a középosztály, egyenlően, minden kiváltság nélkül fizet; s ez csak igazságos.« — A következő tíz év alatt az áramlat növekszik; a kávéházakban, sétahelyeken, szidják a kormányt, s a rendőrség nem meri a lármázókat elfogni, »mert akkor mindenkit be kellene zárni.« A régi uralom végéig, az elégedetlenség mindinkább növekszik. Hardy könyvtáros mondja, hogy midőn a király 1744-ben Metzben betegen feküdt, magán emberek a Miasszonyunkról nevezett templomban hatezer misét szolgáltattak felgyógyulásáért; 1757-ben, midőn Damiens megtámadta a királyt, már

* Lásd: Barbier. *Journal*. II. 16. III. 255 (mai 1751). »A királyt mindazon urak, kik vele vannak, kifosztják, különösen számos kastélyaiba való gyakori utazásai alkalmával.« — (Septembre 1750). — V. ö. Aubertin. *L'esprit public au dix-huitième siècle*. 291, 415. (*Mémoires manuscrits de Hardy*.)

csak hatszáz misét mondattak érte; 1774-ben, midőn meg is halt betegségében, már csak háromszázat. — A kormány hitelvesztettségétől és Rousseau munkáinak óriási hatásától, tehát e két egyidejű eseménytől kezdve számíthatjuk középosztálynak az új bölcészethez való pártolását.* — Midőn XVI. Lajos uralkodásának kezdetén, egy utas, ki több évi távollét után visszatérván az országba, megkérdeztek, minő változást vett észre a nemzetben, így felelt: »*Semmi egyebet, mint hogy a mit azelőtt csak a szalonokban mondtak, azt most az utczákon beszélnek.*«** — Az utczákon pedig Rousseau tanait hirdetik, az egyenlőlenségről szóló beszédeit, a társadalmi szerződést, »kibővítve, népszerűsítve és a tanítványok által mindenféle hangban és alakban ismételve. A legcsábítóbb tanok ezek a harmadik rend szemeiben. — E tan nem csupán a felszínen van, hanem a közép osztály ezzel találkozik azon elhatározó pillanatban, midőn szemei először nyílnak meg az általános eszmék előtt; de sőt a társadalmi egyenlőtlenség s a politikai önkény ellen ez ad fegyvert kezeibe, s élesebbet is, mint a milyenre szükség volna. Az oly emberek előtt, kik ellenőrizni akarják a hatalmat és megszüntetni a szabadalmakat, nincs rokonszenvesebb mester, mint azon lángeszű író, azon hatalmas gondolkozó, azon

* A párizsi és hubertsburgi béke 1763-ban. — A La Châlotaix-per 1765-ben. — A Terray-féle államtönk 1770-ben. — A parlament felosztása 1771-ben. — Lengyelország első felosztása 1772-ben. — Rousseau. *beszédei az egyenlőtlenségről* 1753-ban, az *Új Héloïse* 1759-ben, *Emil* és a *Társadalmi szerződés* 1762-ben látnak világot.

** Lásd: De Barante. *Tableau de la littérature française au dix-huitième siècle*. 312.

szenvedélyes szónok, ki a természeti jogot kifejti, tagadja a történeti jogot, hirdeti az emberek egyenlőségét, visszaköveteli a népfenséget, és munkáinak minden lapján reá mutat a nagyok, a királyok bitorlására, vétkére, haszontalanságára és gonoszságára! — Mellőztük azon vonásokat, melyek segélyével a munkás és szigorú polgárság fiaival, a munkálkodó és önmagukat mívelő új emberekkel közli a maga örökös komolyságát, nyers és keserű hangját, az egyszerű erkölcsök, a házias erények, a személyes érdemek, a férfias erély dicséretét; ő plebejus, ki plebejusokhoz beszél. — Nincs abban semmi meglepő, hogy őt választják kalauzúl és hogy tanait a hitnek azon hevével fogadják el, mely valódi lelkesülés, s mely az első eszmét, mint az első szerelmet mindenkor kísérni szokta.

Egy megbízható ítélő és szemtanu, Mallet Dupan azt írja 1799-ben: »A közép osztályban és az alsóbb rendűek között Rousseaunak száz annyi olvasója van, mint Voltairenek. Ő egymaga oltá be a francziákba a népfenségről szóló tant, annak legvégső következményeivel együtt. Nem igen nevezhetnék meg csak egy forradalmárt is, kit ezen lázító tanok el ne ragadtak volna, ki nem égett volna a vágytól, azokat valósítani. A *társadalmi szerződés*, mely felbont minden társadalmat, lett az 1789-iki negédes szónokok, az 1790-iki jakobinusok, az 1791-iki köztársaságiak, és a legdühöngőbb örültek koránja . . . Hallottam, a mint Marat 1788-ban nyilvános sétahelyeken, lelkesült hallgatóság előtt olvasta fel és magyarázta a *társadalmi szerződést*.« * — Ugyanezen évben Lacretelle, a

* Lásd: *Mercure Britannique*. II. köt. 360.

törvénytörvényeséki palota nagy termében, óriási tömeg jelenlétében hallja, mint idézik »a Bazoché irnokai s fiatal ügyvédek, s az új keletű hírlapírók és apró írók tömege« e könyvet s annak dogmáit.* 1784-ben, hivatalnokok fiai, kik első előadásukat hallgatják a jogtudományból Sareste helyettes tanárnál, ez a *társadalmi szerződést* adja kezükbe mint kézikönyvet.** Ki az új politikai mértant igen is nyersnek tartja, megtanulja legalább annak fő elveit, és ha ezek is visszataszítók, megtalálhatja azok kézzelfogható következtetéseit, kényelmes egyenértékűket, a forgalomban levő apró pénzt a dívó irodalom, színmű, történelem és regények terén.*** Thomas *Dicséretei*,† Bernardin de Saint Pierre pásztorversei, Raynal compilációja, Beaumarchais vígjátékai, sőt még az *ifjú Anacharsis*,†† s a görög és római régiségek által az egyenlőség és szabadság dogmái átszűrődnek és behatnak az egész olvasni tudó tömegbe.††† »Az utóbbi napokban, írja Metra, az orangisi plébánosnál, Párizstól öt mérföldnyire, negyven falusi lelkész volt ebéden. Midőn a csemegét hordták fel, s a bor megoldá nyelvöket, mindannyian összebeszéltek,

* Lásd: Lacretelle. *Dix ans d'épreuves*. 21-ik l.

** Lásd: *Souvenirs manuscrits de M . . .*

*** Lásd: *Le compère Mathieu*, par Dulaurens (1766). Ebben, olvassuk: »Szerencsétlenségünket csak azon módnak köszönjük, melyben felneveltettünk, azaz, a társadalom azon állapotának, melyben születünk. Miután pedig ez állapot forrása minden rossznak, megszűnése csak minden jót hozhat reánk.«

† *Éloges*.

†† Barthélemy. *Voyage du jeune Anacharsis*.

††† Merciernek *Tableau de Paris* című 12 kötetes munkája, leghívebb és legkimerítőbb képét nyújtja azon eszméknek és vágyaknak, melyek 1781–1788-ig a közép osztályt eltölték.

hogy elmennek Párizsba *Figaro lakodalmát* megnézni...
 Úgy látszik, hogy eddig a tréfás színművek íróinak czélja az volt, hogy a nagyokat nevetessék meg a kicsinyek rovására.* Ez oka a darab sikerének. — Egy kastélyfelügyelő a kastély könyvtárában Raynal munkáira akad, s az azokban előforduló dühös szavalások annyira magukkal ragadják, hogy még harmincz év múlva is elmondja azokat fennakadás nélkül. A francia testőrség egy altisztje éjjelenként mellényeket hímez, hogy az ezzel szerzett pénzen új könyveket vásárolhasson. — A női szobák csábító festményei után a hazafias és komoly festészetre kerül a sor, David *Belisar*-ja és a *Horatiusok esküje* jelezi a közönség és a művészek új szellemét.** Ez Rousseau szelleme, a »köztársasági szellem«;*** ez uralkodik az egész közép osztályban; a művészek, hivatalnokok, lelkészek, orvosok, jegyzők, ügyvédek, irodalmi emberek, hírlapírók mind ennek hódolnak; táplálékai a legrosszabb és legjobb szenvedélyek egyaránt, a becsvágy és irigység, a szabadság szükségessége, a közjó iránti buzgalom és a jogérzet.

V.

Eszenvedélyek mind, egyik a másik által buzdítatnak. Az igazságosság érzetét semmi annyira nem élénkíti, mint az igazságtalanság. Az igazságosság érzete pedig legin-

* Lásd: *Correspondance*, par Metra. XVII. 87 (20 août 1781).

** Az első 1780-ból, a második 1783-ból való

*** Lásd: Geffroy. *Gustave III. et la cour de France*. »Párizs köztársasági szelleme rendszeren megtapsolja azt, a mi Fontainebleauban elbukott.« (Lettre de Mme de Stael du 17 septembre 1786).

kább fokozza az igazságtalanság által előidézett keserűséget. Most már, midőn a harmadik rend érzi, hogy meg van fosztva azon helyektől, melyek őt megilletik, rosszul érzi magát helyzetében, és szenved azon ezernyi apró csapás alatt, melyeket egykor nem is érzett volna. Midőn valaki polgárnak érzi magát, bántja ha alattvalóként bánnak vele, és senki sem ismeri el, hogy az alatt áll, kivel magát egyenlőnek tartja. S ezért a régi uralom utolsó száz esztendejében, hiába iparkodik ez megkönynyebbülni, sőt még súlyosabbnak érzik, és szúrásai épen úgy mint sértései elkeserítenek. A számtalan példa helyett, melyeket idézhetnénk, megelégszünk egy-kettővel. — Egykoron Barnave még mint gyermek, a grenoblei színház azon páholyában ült anyjával, melyet, Tonnerre herczeg, a tartomány kormányzója, egyik kedveltjének szánt. A színház igazgatója, s utóbb az őrség tisztje felkérték Barnave asszonyt, hogy vonulna vissza; de ő ezt megtagadja; a kormányzó parancsára megjelenik tehát négy fegyveres katona, hogy kényszerítsék őt a páholy elhagyására. A közönség már a nő részére állott, és félni lehetett, hogy a dolog tettelegességekre kerül, midőn Barnave úr, tudósíttatva a nején ejtett sérelemről, megjelenik és őt elvezetve hangosan kiáltja: »A kormányzó parancsára távozom«. A közönség s az egész polgárság sértve érezvén magát, közösen elhatározzák, hogy nem jönnek a színházba, míg elégtétel nem adatik, s valóban a színház több hónapra át üres marad, mindaddig, míg Barnave asszony hajlandónak nyilatkozott abban ismét megjelenni. Midőn Barnave később képviselő lett, visszaemlékezett a sérelemre, és megesküdött, »hogy meg fogja szabadítani azon osztályt, melyhez tartozik, azon

megaláztatásoktól, melyekre kárhoztatva lenni látszik.« *
 — Hasonlóképen járt Lacroix, ki később a convent tagja
 lön. Midőn a színházból kiment, egy nemes, ki egy csinos
 nőnek nyújtá karját, meglökte, mire Lacroix hangos pa-
 naszra fakadt. — »Ki ön«? kérdé tőle amaz. — Ő, fa-
 lusias egyszerűséggel elmondá valamennyi nevét, előnevét
 és czímeit. — »Jól van, mondá a másik, igen szép
 öntől, hogy ön mindez, én pedig gróf Chabannes va-
 gyok, és igen sietős dolgom van«. Ezután hangosan
 felkaczagva kocsijába száll. »Ah uram! mondja Lacroix
 még egészen felizgatva e kellemetlen kaland által. minő
 borzasztó a távolság, melyet a gög és előítélet helyez az
 emberek közé.« ** — Biztosak lehetünk, hogy Marat,
 Artois gróf istállójának egyik baromorvosa, hogy Robes-
 pierre, az arrasi püspök védencze, Danton, méry-sur-seinei
 igénytelen ügyvéd, s mindannyian, száz és száz esetben
 vérig sértettek önszeretetökben. Azon nagy fokú elkesere-
 dés mely Roland asszony emlékiratait jellemzi, ugyanily
 oknak kifolyása. »Ő nem bocsátotta meg a társadalomnak
 azon alárendelt helyzetét, melyet benne hosszú időn át
 elfoglalt.« *** Rousseau hatása következtében, a hiúság, az

* Lásd: Sainte-Beuve. *Causeries du lundi*. II. 24. (Étude sur
 Barnave.)

** Lásd: De Tilly. *Mémoires*. I. 243

*** Fontanes szavai, ki ismerte és bámulta őt. (Sainte-Beuve
Neuveaux lundis. VIII. 221.) — Lásd: *Mémoires* de Mme Roland több
 helyén. Roland asszony, ki 14 éves korában Boismorel asszony-
 ságnak bemutatott, sértve érezte magát, hallván, midőn Bois-
 morel asszony az ő nagyanyját »kisasszonynak« szólítja. — Vala-
 mivel később mondá: »nem tagadhattam el magam előtt, hogy
 többet érek mind Hannaches kisasszony, ki hatvan éve és előkelő
 származása daczára sem képes egy egyszerű, olvasható levél meg-

emberek oly természetes tulajdonsága, s különösen oly élénk a francziáknál, még érzékenyebb lőn. A legcsekélyebb árnyéklat, a hang legcsekélyebb megváltoztatása becsmérítés jelének tekintetett. »Egy napon a hadügy-miniszter előtt egy tábornokról beszéltek, ki érdemeinek köszönheté e magas méltóságot. Ah igen, mondá a miniszter, a szerencse-tábornok! — E kifejezést azután számtalanszor ismételték, magyarázták és az sok rossznak volt okozója.« * Hasztalan ereszkednek le a nagyok és »fogadják mindazokat, kik nekik bemutattnak egyenlő szívességgel és jóssággal«; Penthievre herczeg házában a nemesek a háziúr társaságában ebédelnek, a nem-nemesek pedig az ő első kamarai nemesének asztalánál, és csupán a fekete kávéra jönnek a szalonba. Itt »sokan vannak együtt, nagy hangon beszélnek« kik azon szerencsében részesültek, hogy ő magasságával ebédelhessenek és »kik a jövevényeket pártfogói hangon üdvözlík.« »Ez elég; hasztalan pazarolja a herczeg figyelmességét«; az oly hajlé-

írására.« — Ugyanez időtájban egy hetet töltve Versaillesben a dauphine egyik komornájával, mondja anyjának: »Ha még néhány napot töltök ez emberek között, annyira meg fogom őket utálni, hogy nem tudom, mit tegyek gyűlöletemmel. — Mi rosszat tesznek veled? — »Éreztetik velem az igazságtalanságot.« — Egy alkalommal a fontenayi kastélyba anyjával együtt ebédre levén hivatalosak, a cselédség szobájában terítenek számukra. stb. — 1818-ban egy kis északi városban, . . . gróf egy polgári származású alfönök asztalánál ebédel, a ház úrnője mellett ül, s midőn az levest tálal neki, e szavakkal köszöni meg: »Köszönöm, lellem.« De a forradalom a kis polgárnőnek is megnöveszté karmait, s ő néhány percz múlva szépen, mosolyogva kínálja vendégét: »Lellem, eszik-e csibét?«

* Lásd De Vaublanc. *Souvenirs*. I 153.

kony Beugnotnak semmi kedve ide még egyszer visszatérni.* Zúgolódnak a nagyok ellen azon igen rövid módor miatt, melylyel általok üdvözöltetnek, s azon nagy udvariasság miatt, melylyel ők azokat üdvözölni kénytelenek. Champfortkeserőséggel beszéli el, hogy midőn d'Alembert, hírének legnagyobb fényében, egy alkalommal du Deffant asszonynál volt, s kívüle meg Hénault elnök és Pont-de-Veyle urak is jelen voltak, egy utóbb érkezett Fournier nevű orvos, belépve, így üdvözlé a ház úrnőjét: »Asszonyom, van szerencsém legalázatosabb tiszteletemet kifejezni«; Hénault elnököt így: »Uram, van szerencsém önt üdvözölni«; Pont-de-Veyle urat így: »Uram, önnek legalázatosabb szolgálja«; d'Alembert-t pedig csak így: »Jó napot, uram.«** Az ingerült kebelre nézve minden a visszatetszés tárgyát képezi. A harmadik rend Rousseau példáján haragszik a nemesekre mind azért a mit tesznek, mind azért a mik, fényűzésök, finomságuk, csevegéseik, finom és ragyogó modoruk miatt. Champfort-t bántja az udvariasság, melylyel elhalmozzák. Sieyès haragszik reájok azon apátság miatt, melyet neki ígértek, de meg nem adtak. Az általános panaszokon kívül mindeniknek megvan saját magán jellegű neheztelese. Hidegségök és bizalmas-

* Lásd: Beugnot. *Mémoires*. I. 77.

** Lásd: Champfort. *Caractères et anecdotes*. 16. — Rivarol *Mémoires* című munkájában olvassuk: »Ki hinné? Sem az adók sem a titkos elfogatási parancsok, sem a hatalom egyéb visszaélései, sem a felügyelők faggatásai, sem az igazságszolgáltatás tönkretevő hosszadalmasságai nem ingerelték fel a nemzetet, hanem a nemesség előítéletei ellen nyilvánít legtöbb gyűlöletet. Bizonyossága ennek az, hogy a polgárok, az írók, a pénzemberek, végre mindazok, kik a nemeseket irigyelték, ingerelték fel ellene a városokban a népet, a falukon a parasztságot.«

ködésük, figyelmességök és figyelmetlenségök egyaránt sérelmesek, s e millió és millió valódi vagy képzelt tűszúrás következtében a harmadik rend mindig epésebb lesz.

1789-ben már a kitörésig fokozódik ez állapot. A francia nemesek legtisztetreméltóbb jogcíme az, hogy egyenesen mintegy harmincezer sisakos, pánczélos kar- és láb-vérttel borított embertől származnak le, kik felpánczélozott nagy lovaikkal tiporták le azon nyolcz-tíz millió embert, kik a jelen nemzedék elődjei valának. E jogcím elkopott, nem tarthat igényt az utódok szeretetére és tisztetelére. S hogy e nemesség tisztetelre tegyen szert, azok sorából szaporodik, kik vagyonukat, a terheiket fizetni nem tudó szegények kunyhóinak elfoglalásából gyűjtötték.* Sieyès azt kérdi: »Miért nem üzi vissza a harmadik rend Franconia erdeibe mindazon családokat, kik azon örült igénynyel lépnek fel, hogy azon fajnak sarjadékai, mely az országot meghódította, és hogy ők a hódítók jogainak örökösei? Ha pl. Cartouche, nem levén rendőrség, egy nagy országút mentében hatalmát megveti, vajjon ezzel szerzett-e magának valóságos jogot arra, hogy ott vámsorompót állítson fel? És ha alkalma lett volna hozzá, s ez egyedáruságot, mint régente igen gyakran történt, egy jóhiszemű embernek eladta volna, vajjon ennek joga tisztetreméltóbb lett volna-e? . . . Minden szabadalom már természeténél fogva igazságtalan, gyűlöletes és ellenkezik a társadalmi szerződéssel. Felforr a vér egyedül annak gondolatára, hogy a tizenhatszázad század vége felé lehetséges legyen törvénynyel szentesíteni az utálatos hűbéri kor utálatos gyümölcseit...

* Lásd: Champfort. *Caractères et anecdotes*. 335.

A nemesi rend valóban egy külön nép, de nem valódi nép, mely hasznos szerek hiányában nem tudva önmagában fennállani, a valódi néphez csatlakozik, növényeken található kinövés, mely csupán az illető növények nedvéből képes megélni, melyet kiszív és elfonnyaszt.«* — »Mindannyian pióczák, minden csak ő értők van.« »A végrehajtó hatalom minden ága ezen osztály birtokába jutott, mely már az egyházat, a hivatalokat és a hadsereget kiegészíti. A testvériesülés és komaság egy bizonyos neme következtében, a nemesek egymás közt ekéje teszik magukat a nemzet többi részének Az udvar uralkodott, nem a fejedelem. Az udvar teremti meg és osztogatja a hivatalokat. S az udvar nem egyéb, mint feje azon óriás aristocratiának, mely egész Franciaországot elárasztja, mely tagjai által elér mindenhova, és mindenütt ez gyakorolja a közhatalom lényegét.« — Vessünk véget »e társadalmi bűnnek, e hosszas gyilkolásnak, melynek végrehajtásával egy osztály magát napenként megtiszteli, a többiek ellenében . . . Ne kérdjétek többé, hogy végre is minő helyet kell a szabadalmazottaknak a társadalmi rendben elfoglalniok, mert e kérdés épen olyan, mintha azt kérdeznők, hogy minő helyet kell adni a beteg testében a rossz nedvnek, mely azt feldúlja és kínozza . . . azon borzasztó betegségnek, mely testét még élve felemészti.«** — A következtetés magától értetődik; vágjuk ki a fekélyt, vagy legalább

* Lásd: Sieyès. *Qu'est-ce que le Tiers?* 17, 41, 139, 166.

** A nemesség, mondják a nemesek, közbenjáró a király és a nép közt. — Igen, mint a hogy a vadászkutya közbenjáró a vadász és a nyúl közt.« (Champfort.)

tisztítsuk meg az emésztő rovaroktól. A harmadik rend önmagának és önmaga által egy »teljes nemzet«, mely nincs híjával semmiféle szervnek, melynek, hogy fennálljon vagy haladjon, nincs szüksége semmiféle segélyre, és mely vissza fogja nyerni egészségét, mihelyt kivágta a bőrébe furakodott élősdieket.

»Mi a közép-osztály? Minden. Mi volt eddig a politikai szervezetben? Semmi. Mi kíván lenni ezentúl? Valami.« — De nemcsak valami, hanem minden. Politikai nagyravágyása épen oly nagy, mint a társadalmi, a hatalmat épen úgy vágyódik elnyerni, mint az egyenlőséget. Ha már rosszak a szabadalmak, a fejedelméi a legrosszabbak, mert sokkal nagyobbak, s az emberi méltóság, a nemesek előjogai által csak megsértetik, de a király önkénye által el is vész. Az nem sokat határoz, hogy a király nem igen él velök, és hogy kormányja tanulékony a közvélemény iránt, s atyai és elnéző. A harmadik rend felszabadúlva a valódi önkényuralom alól, fellázad a zsarnokság lehetősége ellen is, és rabszolgának tartaná magát, ha megnyugodnék abban, hogy tovább is alattvaló maradjon. A szenvedő büszkeség neki bátorodott, felegyenesedett, és hogy jogait még inkább biztosítsa, valamennyi jogot magához fog ragadni. Oly édes, oly ittasító azon érzelem az emberre nézve, ki már kezdettől fogva mások előtt meghajolni volt kénytelen, és maga felett másokat úrnak elismerni, hogy most ő foglalja el azok helyét, s azokat teszi a maga helyére, hogy azt mondhatja, miszerint azok az ő megbízottjai, ő pedig a souverain hatalom részese, hogy Francziaország királyi tisztségének egy részét ő bírja, s hogy minden jognak és hatalomnak egyedül ő törvényes szerzője! — Rousseau tanainak megfelelően, a

harmadik rend panaszaí egyhangúlag kijelentik, hogy Franciaországnak alkotmányt kell adni, mert nincs, vagy az, a mely van, nem érvényes. »A társadalmi szerződés feltételei eddig ismeretlenek valának«; * most, hogy fel vannak fedezve, írásba kell azokat foglalni. A nemeseknek nincs igazok, midőn Montesquieuvel azt mondják, hogy az alkotmány létezik, hogy annak fő vonásait sem szabad megváltoztatni, s hogy csak a visszaélések kiküszöböléséről van szó, hogy a közrendeknek csak korlátolt hatalmuk van, hogy nem illetékesek annak meghatározásában, miszerint az egyeduralmat más kormányformával helyettesítsék. A harmadik rend hallgatagon, vagy nyíltan visszautasítja azt, hogy megbízatása korlátoltassék, s nem enged akadályokat maga elé állíttatni. Ezért és pedig egyhangúlag azt követeli, hogy a képviselők »nem rendek szerint, hanem fejenként és együttesen szavazzanak.« — »Az esetre, ha a papság és a nemesség képviselői nem fogadják el a fejenkénti és együttes szavazást: a harmadik rend képviselői, kik huszonnégy millió embert képviselnek, miután nemcsak tehetik, de kell is magukat a nemzet gyülekezetének tartaniok, daczára annak, hogy 400,000 ember képviselője elvált tőlök, a papság és nemesség azon képviselőivel, kik hozzájuk csatlakoznak, fel fogják ajánlani a királynak segélyöket az állam szükségekre és segélyére, s az így megszavazott adók az ország valamennyi lakosaira, különbség nélkül fognak kivetetni.« ** »A harmadik rend a nemzet ⁹⁹/₁₀₀-ad részé-

* Lásd: Prudhomme. *Résumé des cahiers*. III. 2. (Tiers Etat du Nivernais, és egyéb helyeken.) V. ö. a bugeyi és alençon-i nemesség panaszeit is

** Lásd: *U. o.* Cahiers du Tiers Etat de Dijon, de Dax, de Bayonne et de Saint-Séver, de Rennes stb.

ből állván, nem nevezhető egy osztálynak. Ezentúl szabadalmakkal, vagy azok nélkül, ugyanezen elnevezéssel a népnek vagy nemzetnek fog hivatni«. — Ne vessük ellen, hogy az így megcsonkított népből egy tömeg válik, hogy vezetőket nem lehet előbűvölni, hogy a természetes vezetőkről nem könnyen mondanak le, hogy a papság és nemesség végre is válogatott elemet képeznek, hogy a föld két ötöde az ő kezökben van, hogy a művelt és tanult emberek fele az ő soraikhoz tartozik. hogy igen sok jóakarat van bennök, és hogy e régi történelmi testületek a szabad alkotmányoknak mindig legjobb támaszai valának. Rousseau elve szerint az embereket nem mérlegelni, de megszámlálni kell; politikában egyedül a szám parancsol tiszteletet; sem a származás, sem a tulajdon, sem a hivatal, sem a képesség nem jogcímek, mert nagyok, vagy kicsinyek, tudatlanok vagy tudósok, hadvezérek, közemberek vagy szolgák, a társadalom hadseregében mindegyik egy szavazattal bíró egység; s a hol a többség van, ott van a jog is. Ezért is a harmadik rend jogait megtámadhatlanoknak tartja, és mint egykor XIV. Lajos, most ez mondja: »Az állam én vagyok«.

Ha már az elv egyszer meg van engedve vagy felerőszakolva, minden jól fog menni. »Úgy látszik, mondá egy szemtanú, hogy az aranykor emberei által fogunk kormányoztatni. E szabad, igazságos és bölcs nép, mely magával mindig tisztában van, szolgáltnak megválasztásában mindig felvilágosult, erejének és hatalmának használatában soha sem fog eltévelyedni, soha megcsaladni nem fog, soha nem fog mást maga felett uralkodni engedni, nem fog leigáztatni azok által, kiket tekintélyvel felruházott. Akarata fogja a törvényeket létrehozni, tör-

vényei fogják szerencsáját képezni.« * A nemzet *újjászületés* elé megy, e mondást megtaláljuk valamennyi iratban, és halljuk mindenkinek ajkáról. Young Arthur szerint Nangisban ez a politikai társalgás alapja. ** Egy ezred lelkésze, ki a közeli helység plébánosa, nem akar erről lemondani; de hogy érti-e azt, az már más kérdés. Lehetetlen fejtegetéseiből egyebet kivenni, mint »a kormánynak elméleti, kiindulási pontjában kétes, fejlődésében veszélyeztetett, és czéljaiban képzelődő, tökéletesítését«. S midőn az angol, például az angol alkotmányt ajánlja nekik, »vállat vonnak«, mosolyognak, ez alkotmány ugyanis nem ad elég szabadságot, és fő hibája az, hogy az *elveknek* nem felel meg eléggé. — S jegyezzük meg, hogy ezek egy nagyúr, egy felvilágosult ember társaságában mondatnak. Riomban a választási gyűlekezeten Malouet szem- és fültanuja annak, hogy »a kis polgárok, gyakornokok, ügyvédek, bár mindannyian járatlanok a közügyekben, idézik a *Társadalmi szerződést*, hevesen szavalnak a szarnokság ellen, mindegyik egy-egy alkotmánytervvel lép elő « ** A legtöbben mit sem tudnak, és nem egyebek mint fogas veszekedők, s még a legtanultabbak is a politikában csak olyanok, mint az iskolás gyermekek. Az egyetemen és fensőbb tanodákban nem tanítják a történelmet. »IV. Henrik nevét mondja Lavalette, azon nyolcz év alatt, melyet iskolában tölték, egyetlen egyszer sem ejtették ki tanáraim, és tizenhét éves koromban még nem tudtam, hogy mikor és

* Lásd: Marmontel. *Mémoires*. II. 247.

** Lásd: Arthur Young. *Travels in France*. I. 222.

*** Lásd: Malouet. *Mémoires*. I. 279.

miképen jutottak a Bourbonok a trónra.« * Midőn a világba lépnek, egész tudományuk, — mint pl. Desmoulins Camillnál tapasztaljuk, — néhány latin mondásból áll, agyok meg van tömve »köztársasági elvekkel«, felhevítve római és spártai emlékezésekkel, »és az egyeduralmi kormányok elleni mély megvetéssel.« Azután, a jogi tanintézetekre kerülván az elvont jogot tanulják, vagy semmit. A párizsi tanfolyamoknak nincsenek hallgatóik; a tanárok másolók előtt tartják felolvasásaikat, kik azután füzeteiket eladják. Az oly tanulóra, ki maga is eljönne, és maga jegyezné a mit a tanár mond, ferde szemmel néznének, azzal vádolnák, hogy a másolók szájából kiveszi a kenyeret. Ennek következtében okleveleik sem érnek semmit. Bourgesben hat hónap alatt lehet ilyet szerezni, s ha az ifjú ember végre mégis ismeri a törvényeket, gyakorlat és szokás által sajátítja el azokat. A külföldi törvényeket és intézményeket nem ismerik, alig van rólok futó és helytelen ismeretök. Még maga Malouet is helytelen fogalommal bír az angol parlamentről, és sokan azt, külseje után ítélve meg, a francziához tartják hasonlónak. — A szabad alkotmányok szervezete és a tényleges szabadság feltételei, reájok nézve igen bonyolódottak. Húsz esztendő óta, kivéve az előkelő bírói családokat, Montesquieut már mindenki elavúlnak tekinti. S vajjon mi czélból tanulmányoznák a régi Francziország viszonyait? »Mi haszna volt ama sok és alapos kutatásnak? Ama fáradságos okoskodásoknak és ké-

* Lásd: De Lavelette. *Mémoires*. I. 17. — *Souvenirs manuscrits* de M . . . — V. ö. Brissot. *Mémoires*. I.

telyek kimagyarázásának? * Sokkal kényelmesebb az emberi jogokból kiindulni, és azokból kivonni a következtetéseket. Ehhez elegendők a gondolkozásnak az iskolákban tanult szabályai, és az elsajátított szónokiasság a dicsőítéseket zengheti hozzá. — Az értelmesség e nagy hiánya mellett, a szabadság, egyenlőség, népfenség meghatározatlan szavai, Rousseau és utódainak lángoló mondásai, s valamennyi új elv, a meggyújtott szénhez hasonlóan lángolnak és forró füstöt, ittasító párákat fejlesztenek. A nagyszerű, meghatározatlan szó helyet foglal a szellem és a tárgy között, a körvonalak elmosódnak és a szédület megkezdődik. Az emberek még soha sem vesztek el ily mértékben a valódi dolgok jelentésének tudatát. Soha egyszerre ily vakok és képzelődők nem valának. Homályos látásuk sohasem ringatá őket ily biztosságba a valódi veszedelem iránt és soha képzelt veszedelem annyira nem izgatta őket. A hidegvérű külföldiek, tanui ezen jelenségeknek, mint Mallet-Dupan, Dumont de Genève, Young Arthur, Jefferson, Morris kormányzó, azt írják, hogy a francziák szellemi állapota nincs egészen rendben. Ez általános őrjöngésben Morris csupán Marmontelről mondhatja Washington előtt, hogy ez világos fej, s viszont Marmontel sem beszél másképp mint Morris. A választásokat előkészítő egyletekben és a választók gyülekezetében ő az egyedüli, ki felszólal az esztelen indítványok ellen. Körülötte csupa oly emberek vannak, kik minden ok nélkül a nevétségességig felhevülnek s elragadtatják magukat. A fennálló uralom minden szokásaiban, a közigazgatás

* Lásd: Prudhomme. *Résumé des cahiers*. (Rousseau János Előszava.)

minden rendszabályában, »a rendészet szabályzataiban, a pénzügyi rendeletekben, minden tekintélyben, mely a rend és köznyugalom alapja, nem volt semmi, mi ne hordta volna magán a zsarnokság bélyegét A Párizst körülvevő falakat és sorompókat vadállatok ketreczének nevezték, igazságtalannak az emberekkel szemben.

— „Láttam a Sz.-Victor sorompót, mondá az egyik szónok, s az oszlopok egyikén, ki hinné, láttam egy oroszlánnak óriási fejét, tátott szájjal, rablánczokat okádva, melyekkel az elmenőket fenyegeté; lehet-e a zsarnokság és szolgaság rettentőbb jelvényét elképzelni? — A szónok itt utánzá az oroszlán ordítását, az egész hallgatóság meg volt hatva, én pedig, ki számtalanszor mentem el a nevezett sorompó mellett, meg valék lepetve, hogy a borzasztó kép nekem soha nem ötlött szemembe. Még ezen nap különös figyelemmel vizsgáltam meg azt, és az oszlopon, diszítés gyanánt egy kis pajzsot pillanték meg, mely egy vékony lánczocskán függött, s melyet az építész egy kis oroszlánfejnek szájába illesztett, a mint ezt a kapukopogatókon és vízvezetékek fogantyúján látjuk«; így beszéli ezt Marmontel.* — Ferde érzések, oktalan felfogások uralkodnak, milyeneket egy orvos elmebetegség jeleinek ítélne; pedig még csak 1789 első hónapjaiban vagyunk! — Az ily izgatható s így felizgatott főkben, a szó magasztos bűvészete kísérteteket fog létrehozni, ezek némelyike borzasztó, mint az aristocrata és a zsarnok, másika imálandó, mint a nép barátja és a megvesztegethetlen hazafi; ez aránytalan és az ábrándok által létesített alakok, melyek

* Lásd : Marmontel. *Mémoires*. II. 245.

a valódiak helyét foglalják el, s a káprázatokban élők hódolatukkal fogják elhalmozni, vagy őrjöngésekben üldözni.

VI.

Így keletkezik és terjed el a tizennyolczadik század bölcsészete. — Az épület első emeletében, a szép, aranyozott lakosztályban, az eszmék csupán estélyi világítások, szalonlövegek, mulattató bengáli tüzek valának; játszottak velök, s nevetve repíték azokat ki az ablakon. A földszinten és alsó lakosztályban összegyűjtve, a boltokba, rak-tárakba, üzleti irodákba széthordatva, ott éghető anyagokat találtak, hosszú idő óta ott felhordott fát, sőt úgy lát-szik, mintha tűz ütött volna ki, mert a kémények már nagyon füstölögnek, s az ablakokon át veres színű vi-lágosság tűnik fel. Az emeleten levő lakók mondják: ah, hiszen az alatt lakók csak nem vetnek tüzet a házra, hiszen ők épen úgy lakják azt, mint mi. Ez csupán szalmatűz, s legfeljebb kéménytűz; egy cseber vízzel el lehet oltani; sőt az ily csekély égés megtisztítja a ké-ményt és általa a korom lehull«.

Vigyázzanak az illetők, mert a házak pinczéiben, az azokat támogató óriás, vastag boltozatok alatt, lőpor-raktár van elhelyezve.

ÖTÖDIK KÖNYV.

A N É P.

I. FEJEZET.

I. A nyomor. — XIV., XV. és XVI. Lajos. — II. A parasztság helyzete a régi uralom utolsó harmincz éve alatt. — Életszükségletei veszedelemben forognak. — A földművelés állapota. — Parlagon heverő földek. — Rossz földművelés. — Elégtelen napszám. — A jólét hiánya. — III. A falu és a parasztság. — IV. Miképen válik a parasztból birtokos. — Ezért azonban helyzete nem lesz jobb. — Terhei súlyosbodnak. — A régi uralomban ő az »öszvér.«

I.

Épen száz évvel 1789 előtt írja Labruyère: »A falukon elszórva bizonyos emberkerülő állatok láthatók, hímek és nőtények, feketék, fakók, a naptól egészen megbarnúltak, a földhöz vannak lánczolva, melyet feltúrnak, és legyőzhetlen makacssággal ásnak fel. Hangjok szótagozott, s midőn felegyenesednek, hasonlítanak az emberekhez; s valóban emberek is. Éjjelre odúikba vo-

núlnak vissza, hol fekete kenyérrel, vízzel és gyökérrel táplálkoznak. A többi embereket megszabadítják a vetés, szántás és aratás fáradalmaitól, s így megérdemlik a kenyeret, melyet ők természetnek.* A következő huszonöt év alatt azonban nincs kenyérök, és csapatonként halnak meg éhen; számításom szerint 1715-ig mintegy harmadrészüket, hat millió veszett el éhség és nyomor következtében.** És így a forradalmat megelőző századnak első negyedéből, a kép, melyet vázolunk, nemcsak nem túlzott, de sőt enyhébb a valónál, s látni fogjuk, hogy egy félszázadon, sőt hosszabb időn át XV. Lajos haláláig ilyen marad, s a helyett, hogy azt még kedvezőbb színben tüntethetnők fel, még komolyabbnak kell leírnunk.

1725-ben, mondja Saint-Simon: »míg Strassburgban és Chantillyben pazarlás között élnek, Normandiában a

* Lásd: Labruyère, Destailleurs-féle, 4-ik kiadás, II. 97. (1689) toldaléka.

** Az elnyomatás és a nyomor 1672-ben kezdődik. — A tizenhatodik század vége felé (1698-ban) a felügyelők által a burgundi herczeg számára készített emlékiratok mondják, hogy számos kerület és tartomány elveszté népességének hatod, ötöd, negyed, harmad, sőt fele részét. (A részletekre nézve lásd: *Correspondance des contrôleurs généraux de 1683 à 1698*, publiée par M. de Boislisle.) — A felügyelők szerint tehát Franciaország lakossága 1698-ban még 19.094,146 lélekből állott. (Lásd: Vauban *Dime royale*. 7-ik fejt. 2-ik §.) — 1698—1715-ig mindig fogy. Forbonnais szerint a regens korában már csak 16—17 millió volt a lakosok száma. — Ez időtől kezdve a szám nem csökkent ugyan, de alig mondhatjuk azt is, hogy növekedik a következő negyven év alatt. — 1753-ban a házak száma 3.550,499, s ezen kívül Párizsban 700,000 ember lakik, a mi ismét 16—17 milliót ad, ha házanként $4\frac{1}{2}$, és 18—19 milliót, ha házanként 5 embert számítunk fel.

rét füveivel táplálkoznak. Európa első királya nem nevezhető nagy királynak, mert mindenféle koldusok királya, és országa egy óriási kórházhoz hasonlít, mely telve van haldoklókkal, kiket a béke közepette kirabolnak minde-nökből.« * Fleury uralmának legjobb korában, Franciaország legszebb vidékein a parasztság elrejtí »borát és kenyerét az adó- és illeték-beszedők elől«, mert »meg van győződve, hogy ha nem hiszik, miszerint majd meghal éhen, úgy elveszett ember.« ** Argenson 1739-ben ezt írja naplójába: »Az éhség három felkelést idézett elő a tartományokban, Ruffec, Caen és Chinonban. Az ország-utakon kenyeret vivő asszonyokat öltek meg . . . Orleans herczeg e napokban egy darab kenyeret vitt a királyi tanácsba, s azt a király asztalára tette e szavakkal: ,Sire, nézze minő kenyeret esznek ma az ön alattvalói.« *** »Tou-raineben az egyik kerületben, az emberek már több mint egy év óta füvekkel táplálkoznak«. — A nyomor minden felől közeledik, »Versaillesben többet beszélnek róla, mint valaha. A király, megkérdezve a chartresi püspököt, hogy a nép mily állapotban van az ő megyéjében, ez azt felelte, hogy az éhség és halandóság oly nagy, hogy az emberek úgy eszik a fűvet, mint a juhok, és úgy halnak rakásra, mint a legyek«. Massillon, clermont-ferrandi püspök 1740-ben írja Fleurynek: »A nép itt a mi vidékünkön borzasztó nyomorban él, nincs fekhelyök, nincsenek bútoraik; sőt legnagyobb részök az esztendő egyik felében még az árpa- és zabkenyérben, az egyetlen táplálékban

* Lásd: Floquet. *Histoire du parlement de Normandie*. VII. 402

** Lásd: Rousseau. *Confessions*. I. r. 4-ik fej. (1732).

*** Lásd: D'Argenson. *Mémoires*. 19 et 24 mai, 4 juillet, et 1-er août. 1739.

is szűkséget szenved, mert kénytelenek saját és gyermekeik szájából kivenni ezt is, hogy megfizethessék az adót.« Évenként, midőn körutamat teszem, fájdalommal vagyok tanuja e szomorú látványnak. Annyira vagyunk, hogy a szigeteinken lakó négerek végtelenül boldogabbak; mert dolgozván, megvan táplálékuk és öltözetök, nekik, nejeiknek és gyermekeiknek, míg a mi parasztjaink az egész országban a legmunkásabbak, a legsúlyosabb és legkitartóbb munkával sem bírják elérni azt, hogy maguknak és családjaiknak kenyerök legyen és megfizessék az adót.« * Lilleben a nép, 1740-ben, midőn gabonát akarnak kivinni, fellázad. »Egy felügyelő azt írja, hogy a nyomor óránként növekszik; három év óta ezt az okozza, hogy az aratás a legcsekélyebb csapás következtében elégtelen . . . Különösen Flandria van nagy zavarban; az embereknek nincs miből élniök az aratásig, mely csak két hónap múlva lesz. A legkedvezőbb viszonyokban élő tartományok sincsenek azon helyzetben, hogy a többieken segítsenek. Minden városban, minden polgár egy-két szegényt tartozik táplálni, hetenként tizennégy font kenyérrel fejenként. Egyedül Châtellerault — négyezer lakossal bíró — városkában, e télen ezernyolczszáz szegény van, ki ily módon táplálkozik . . . A szegények száma felülhaladja azokét, kik koldulás nélkül meg tudnak élni . . . s az adók mégis példátlan szigorral hajtatnak be; a szegényektől elveszik ruháikat, utolsó gabonaszákjukat, ajtaikról a kilincset, stb. . . . A jouarrei apátnő mondá nekem tegnap, hogy

* Lásd : *Résumé de l'histoire d'Auvergne par un Auvergnat* (M. Taillandier). 313-ik l.

az ő területében, Briebeben, az emberek földjeik nagyobb részét nem vethették be.« * — Nem lehet csodálni, ha az éhség ily körülmények közt, Párizsban is érezhető lesz. »Az emberek félnek a jövő szerdától . . . Kenyér már nincs Párizsban, csupán romlott lisztet hoznak, mely a malmokban égettetik. Bellevilleben, a malmokban éjjelnappal nem tesznek egyebet, mint hogy a régi, romlott lisztet újra őrlik. A nép már közel áll a lázadáshoz; a kenyér naponként egy garassal drágul; semmiféle kereskedő nem meri, s nem akarja ide hozni gabonáját. Az árúcsarnok szerdán majdnem fellázadt, reggeli hét órától kezdve, már alig volt ott kenyér kapható . . . A Bicêtreben lakó szegény örültek élelmét is leszállították, úgy, hogy háromnegyed font rossz kenyér helyett, már csak fél fontot akartak nekik adni. Lázadás ütött ki, az őrséget leverték, számtalanon kiszabadultak, és most előzőnlík Párizst. A környékről valamennyi csendőrt és őrkatonát összehívtak, s ezek a szegény nyomorútlakat fegyverrel támadták meg, puskával, szuronynyal és karddal verték le őket. Mondják, hogy negyvenen vagy ötvenen estek el; és tegnap reggel még nem volt vége a lázadásnak.«

Tíz évvel utóbb a baj még rosszabb. ** »Vidékemen, Párizstól tíz mérföldnyire a folytonos nyomor és panaszok látványa csak kétszereződött; minő állapot lehet még a mi nyomorúlt tartományainkban az ország belsejében? . . Plébánosom mondá, hogy nyolcz család, mely távozásom

* Lásd: D'Argenson. *Mémoires*. 1740. 7 et 21 août, 19 et 24 septembre, 28 mai, 7 novembre.

** Lásd: D'Argenson. *Mémoires* 4 octobre 1749, 20 mai, 12 septembre, 28 octobre, 28 décembre 1750, 16 juin, 22 décembre 1751, stb.

előtt még saját munkájából élt, ma koldulásból tengődik. Az emberek sehol sem találnak munkát. A gazdagok ugyanazon arányban vonják össze magukat, mint a szegények. S e mellett az adót, még a katonainál is nagyobb szigorral hajtják be. Az adószedők, szolgálk és lakatosok kíséretében felnyitják az ajtókat, elviszik a bútorokat, s eladják azokat értékök negyed részén, s a költségek még az adót is felülmulják . . . » Épen Touraine-ben vagyok jószágomon. Nem látok itt egyebet borzasztó nyomornál; a szegény lakosok keblében már nem a nyomor szomorú érzete, hanem a kétségbeesés lakik: a halált óhajtják, s megszűntek nemzeni. . . Ki van számítva, hogy évenként a munkanapok egy negyed része a robotmunkára megy, ilyenkor az illetőknek maguknak kell ellátniok magukat, de miből? . . . Látom mint vesznek el szegények a nyomor következtében. Az oly, kocsival tett szolgálatokért, melyekért egy-egy tallér járna, csak tizenöt garast kapnak. A merre a szem lát, csupán tönkre ment és rombadőlt helységeket vesz észre, a házak pedig nem építtetnek újra. A szomszédaimtól hallott hírek szerint a lakosok száma már több mint egy harmaddal megfogyott. . . A napszámosok mind a kis városokba menekülnek. Számptalan helység van, melyet lakosai egészen elhagytak. Plébániáim között több olyan van, mely három évi földjővedelmi adóval tartozik; de az erőszakos behajtás nem szűnik meg soha . . . Az adószedők és a kincstári illetékek behajtói, évenként annyi költséget idéznek elő, mely az adót felével többel felülmúlja . . . Egy adóhivatalnok jelent meg azon faluban, hol falusi lakásom van, és kijelenté, hogy a községnek az idén több adót kell majd fizetnie, hogy észrevette miszerint a parasztok itt kövé-

rebbek mint máshol, hogy a házak kapui előtt szárnyasok tollai hevernek, hogy tehát itt az emberek jó üzleteket csinálnak, jólétben élnek, stb. — Íme, ilyenek elveszik a parasztság bátorságát, és okozzák az ország szerencsétlenségét. « — »Azon vidéken, a hol tartózkodom, halom, hogy a házasságok, s a szaporodás mindenfelől teljesen megszűntek. Plébániámban, melyben kevés ház van, harmincnál több legény és hajadon van, kik már jóval túl vannak a házasság korán; házasság elő sem fordul; még szó sincs róla. Ha erre bűzdíttatnak, mindannyian ugyan azt felelik, t. i. hogy nem érdemes oly szerencsétlen lényeknek, milyenek ők maguk, életet adni. Én magam néhány hajadonnak segélyére akarván lenni, hogy férjhez menjenek, mindannyian egyformán feleltek, mintha csak összebeszéltek volna. « * — »Plébánosaim egyike arról tudósít, hogy a tourainei tartományban ő levén a legidősebb, már sokat tapasztalt, és a gabona rendkívüli drágaságára is emlékszik, de hogy nem emlékszik (még 1709-ből sem) oly nagy nyomorra, mint az idei... Tourainei urak beszéltek nekem, hogy a lakosokat napszám fejében akarták foglalkoztatni földjeiken, de azok oly gyengék, és oly kevesen jelentek meg, hogy nem adhattak nekik munkát. «

A ki eltávozhatik falujából, megteszi. »Egy valaki mondá, hogy Languedocban számtalan pór, annyira megrettenteték és szorongattaték a tizedek behajtói által, hogy Piemontba, Savoyába, Spanyolországba menekültek... Az adószedők mindent eladnak, mindenkit börtönbe zá-

* Lásd: Argenson. *Mémoires*. 21 juin 1749, 22 mai 1750, 19 mars 1751, 14 février, 15 avril 1752, stb.

ratnak, mint a huszárok a háborúban, még pedig nagyobb bírvágygyal és gonoszszággal, mert a maguk számára is akarnak nyerni valamit«. — »Beszéltem az ország legjobb tartományai egyikének felügyelőjével, ki azt mondá nekem, hogy bérlő már ott nem található, hogy a szülők gyermekeiket inkább a városba küldik, mert a falun való tartózkodás a lakosokra nézve mindig borzasztóbbá lesz.

... Egy, a pénzügyekben jártas embertől hallám, hogy idén Normandiából kétszáz családnál több költözött ki mert féltek az adószedők zsarolásaitól.« — Párizsban »hemzsegnek a koldusok; nem állhat meg senki valamely kapu előtt, hogy legalább tíz koldus ne támadná meg jajgatásaival. Mondják, hogy azok mind falusiak, kik nem bírva már elviselni a faggatásokat, melyeknek ott-hon kitéve valának, a városba jönnek . . . s a koldulást eléje teszik a munkának.« — Pedig a városi nép nem boldogabb a falusinál. »Egy tiszt, kinek csapata Méziéresben van helyőrségen, beszélt nekem, hogy a nép e városban oly nyomorúlt, hogy midőn a vendéglőkben a tiszték számára az ételek felhordattak, a nép reájok veté magát és elrabolta azokat.« — »Rouenban több mint tizenkétezer munkás koldulásból él, legalább ennyi Toursban, stb. Húszezernél többre tétetik azon munkások száma, kik három hónap óta külföldre, Spanyol-, Németországba, s máshova kivándoroltak. Lyonban húszezernél több szelyemgyári munkás van, kik miatt a kapuk őriztetnek; hogy valamikép külföldre ne menjenek.« Rouenban és Normandiában »a legvagyonosabbak is csak nagy nehezen képesek kenyeret szerezni, hogy megélhessenek, a köznép pedig annak teljesen híjával van, s hogy éhen ne haljon, oly táplálékokat kénytelen magának szerezni, mik-

től elborzad az emberiség.« * — »Magában Párizsban, írja Argenson, mint hallom, azon nap, melyen a dauphin és dauphine a Miasszonyunkról nevezett templomba menve, a Tournelle-hídon mentek át, e városnegyedből kétezernél több asszony gyűlt össze, kik így kiáltának hozzájuk: „Adjatok nekünk kenyeret, vagy éhen halunk“. ** — A Sz.-Margitról nevezett plébánia egyik lelkésze biztosított a felől, hogy január 20-ikától február 20-ikáig a Sz.-Antal külvárosban nyolczszáznál több ember veszett el a nyomortól, hogy e szegényeket a hideg és az éhség ölte meg padláslakásaikon, s hogy a papok későn érkeztek arra, hogy segíthessenek, és csupán halálozásuknak lehettek tanúi«. — Nem érném végét, ha fel akarnám sorolni az éhezőknek összecsoportosulásait, lázongásait, a raktárak kirablását; az erejökön felül próbára tett teremtmények görcsös vonaglásai ezek; bőjtöltek, a meddig ezt bírták, de végre fellázad bennök az ösztön, 1747-ben »nagy mérvű lázongások vannak Toulouseban a kenyér miatt, s Guyenneben minden vásár alkalmával vannak ilyenek.« *** 1750-ben Bearnban hat-hétezer ember gyűl össze egy patak megett, s ellenállanak az adószedőknek; az Artois-ezred két százada tüzel reájok, s vagy tizenketten elesnek. 1752-ben Rouenban és környékén egy felkelés három napig tart; Dauphinében és Auvergneben az összegyűlt falusiak feltörik a magtárakat, s a gabonát oly áron viszik el, a melyet ők maguk határoznak meg; ugyanazon évben Ar-

* Lásd: Floquet. *Histoire du parlement de Normandie*. VII. 410. (Avril 1752. A normandiai parlament felirata.)

** Lásd: D'Argenson. *Mémoires*. 26 novembre 1731, 15 mars 1753.

*** Lásd: *U. o.* IV. 124. VI. 165. VII. 194. stb.

lesben kétezer felfegyverzett paraszt jelenik meg a városháza előtt kenyeret kérni, katonák űzik szét őket. Magában Normandiában 1725, 1737, 1739, 1752, 1764, 1765, 1766, 1767 és 1768-ban vannak lázadások, mindig a kenyér miatt.* »Egész faluk, írja a tartomány parlamentje, szükségét szenvedvén az élet fentartásának leglényegesebb dolgaiban, a szükség által valának kényszerítve a barmok táplálékára . . . Még két nap. és Rouenban nem lesz élelmiszer, sem kenyér vagy gabona«. Az utolsó lázadás is borzasztó, s a népség ekkor is, három napon át urává levén a városnak, kirabolt minden közmagtárt és a község árucsarnokait. — A régi uralom végéig és azon túl, 1770-ben Reimsben, 1775-ben Dijonban, Versaillesben, Saint-Germainben, Pontoiseban és Párizsban, 1782-ben Poitiersben, 1785-ben Aixben a Provenceban, 1788 és 1789-ben Párizsban és egész Franciaországban hasonló zendülések fordulnak elő.** — Kétségtelen, hogy XVI. Lajos alatt a kormányzat szelídebb lesz, a felügyelők emberesebbek, a közigazgatás javúl, az adó igazságosabban vettetik ki, a robot, átalakíttatván, könnyebben elviselhető, szóval a nyomor kevesebb, de mégis még mindig nagyobb annál, a mit az emberi természet elviselni képes.

Ha végig lapozzuk a forradalmat megelőző harmincz esztendőben kelt hivatalos levelezéseket, száz és száz jelére találunk ezen rendkívüli szenvedéseknek, még ha azok nem is fajúlnak dühöngésbe. Bizonyos, hogy a nép emberére, a pór, a kézműves és munkásra nézve, ki keze

* Lásd: Floquet. *Histoire du parlement de Normandie*. VI. 400—430.

** Lásd: *Correspondance*, par Metra. I. 338, 341. — Hippeau. *Le gouvernement de Normandie*. IV. 62, 199, 358.

munkája után tartja fenn magát, az élet igen nehéz, s épen csak annyija van, hogy éhen ne haljon, sőt néha e keveset is nélkülöznie kell. * Emitt négy adókerületben »a lakosság majdnem kizárólag tatárkából él«, és öt év óta nem levén almatermésők, italuk pusztán a víz. Amott, egy bortermelő vidéken, »a munkaszünet idejében a szőlőmunkások nagy része kenyerét koldúlni kénytelen.« ** Másutt a munkások, és pedig napszámosok és kézművesek, kénytelenek levén bútoraikat és ruházatukat eladni, sokan a hideg következtében haltak meg; az elégtelen és egészségtelen táplálék betegségeket terjesztett, és két adókerületben harminczötezer ember él alamizsnából. *** Egy távoli kerületben a parasztok a gabonát még zölden metszik le és sütő kemenczékben szárítják meg, mert az éhség miatt nem várhatnak míg megérik. Poitiers felügyelője írja : hogy »mihelyt az inséges munkák megkezdetnek, óriási csoport szegény ember lepi el azokat, bármennyire iparkodtak is az élelmi szerek árát leszállítani, és e munkákra csupán a legnagyobb inségben levőket alkalmazni«. Bourges felügyelője megjegyzi, hogy a felesek nagy része eladja bútorait, hogy »egész családok két

* Lásd : *Procès-verbaux de l'assemblée provinciale de Basse-Normandie*. (1787.) 151-ik l.

** Lásd : *Archives nationales*. G. 319. État de la direction d'Issoudun ; és H. 1149. H. 612. H. 1418.

*** Lásd : *Archives nationales*. Lettres de M. de Crosne, intendant de Rouen (17 février 1784); de M. de Blossac, intendant de Poitiers (9 mai 1784); de M. de Villeneuve, intendant de Bourges (28 mars 1784); de M. de Cypierre, intendant d'Orléans (28 mai 1784); de M. de Maziron, intendant de Moulins (28 juin 1786); de M. Dupont, intendant de Moulins (16 novembre 1779), stb.

napon át is éheznek«, hogy számos plébániában az éhezők a nap nagyobb részét ágyban töltik, hogy kevesebbet szenvedjenek. Orleans felügyelője jelenti, »hogy Sologneban szegény özvegyek felhasogatták ágyaikat és gyümölcsfáikat«, hogy legalább a hidegtől megóvhassák magukat, és hozzáteszi: »e leírásban nincs túlozva semmi, a szükség jajkiáltását nem lehet leírni, a falun uralkodó nyomort közelről kell látni, hogy arról helyes fogalmunk legyen«. Riom, La Rochelle, Limoges, Lyon, Montauban, Caen, Alençon, Flandria, Moulins felügyelői hasonló dolgokat jelentenek. A halálharang kongása üti meg füleinket, mely csak azért szűnik meg, hogy újra megkonduljon; s még azon esztendőkből is, melyekben nem következik be valamely csapás, mindenfelől halljuk azt. Burgundban, Châtillon-sur-Seine közelében, »az adók, az uraságnak fizetendő illetékek és a tizedek; s a földművelés költségei felemésztik a föld jövedelmét, s a szerencsétlen művelőknek, kik kivándoroltak volna, ha két sveczi vállalkozó, vászonfestő gyárak tulajdonosai, nem hoznának a vidékre évenként negyvenezer frankot, nem hagynak meg semmit«. * Auvergneben a lakosság napról napra fogy: több város a század kezdete óta lakosságának egyharmadánál többjét elveszíté. ** »Ha az agyonsújtott nép terhein egyhamar nem könnyítenek, mondja 1787-ben a tartománygyűlés, Auvergne lakossága és műveltsége mindenkorra elpusztúl.« Comminges-

* Lásd: *Archives nationales*. H. 200 (*Mémoire de M. Amelot intendant de Dijon*. 1786).

** Lásd: Gautier de Biauzat. *Doléances sur les surcharges que portent les gens du Tiers-État* stb. (1789). 188-ik l. — *Procès-verbaux de l'assemblée provinciale d'Auvergne* (1787). 175-ik l.

ben, a forradalom kitörésekor, egész községek azzal fenyegetőznek, hogy elhagyják földjeiket, ha az adó nem enyhítettik.* »Mindenki tudja, mondja a haut-guyennei tartománygyűlés, hogy a legtöbb adót fizető községek sorsa oly kemény, hogy gyakran fordult elő, miszerint a birtokosok elhagyták földjeiket.** Mindenki emlékszik arra, hogy Saint-Sernin lakosai egymás után már vagy tizszer ott hagyták földjeiket, s azzal fenyegetőznek, hogy ismét kivándorolnak. Nehány év előtt tanui voltunk annak, hogy Boisse községét a lakosok, a földesúr és a tizedbirtokos közötti megállapodás következtében elhagyták; s a távozás még nagyobb mérvű volna, ha a törvény nem tiltaná meg minden jobbágnak a túlterhelt föld elhagyását, ha csak egyidejűleg nem mond le mindarról, a mit azon községben még bír. — Soissonnaisben, mint a tartománygyűlés jelentése mondja: »a nyomor óriási«*** Gascogneban »szív-
szaggató a látvány«. Toul környékén a földművesnek, ha megfizette adóját, tizedét és egyéb illetékeit, nem marad semmije. »A földművelés folytonos aggodalmak és nélkülözések állapota, melyben ezernyi ezer ember nagy nehezen kénytelen élősködni.«† »Normandia egy városában a lakosok majd valamennyien, még a bérlőket és földesurakat sem véve ki, árpakenyeret esznek és vizet isznak

* Lásd: Théron de Montaugé. *L'agriculture et les classes rurales dans le Toulousain*. 112.

** Lásd: *Procès-verbaux de l'assemblée provinciale de la Haute-Guyenne*. I. 47, 79.

*** Lásd: *Procès-verbaux de l'assemblée provinciale du Soissonnais* (1787). 457-ik l. — *Procès-verbaux de l'assemblée provinciale d'Auch* 24-ik l.

† Lásd: *Résumé des cahiers*, par Prudhomme, III. 271.

úgy élnek, mint a legszerencsétlenebb emberek, hogy képesek legyenek az adókat megfizetni, melyekkel túl vannak terhelve. Ugyanazon tartományban, Forgesben, »számtalan szerencsétlen zabkenyeret eszik, mások meg nedvesített korpát, minek következtében számtalan gyermek meghal.« * — Világos, hogy a nép napról-napra tengődik; s ha az aratás rossz, nincs kenyere. Ha fagy, jégeső, vagy vizáradás jön, az egész tartomány nem képes megélni a jövő évi termésig; sok helyen még a nedves tél egymaga is elegendő az éhség előidézésére. Az emberek mindenfelől kinyújtják kezeiket a királyhoz, ki az általános alamizsnás lón. A nép hasonlít azon emberhez, ki egy tóban gázol, a víz szájáig ér, s ha a talaj csak legkevesbbé is enged, ha a legcsekélyebb hullámozás támad, elveszti lába alól a talajt, lebukik és megfúl. A régi jótékonyság s az emberiesség új tanai hasztalan erőlködnek segélyére sietni; a víz igen magas. A víz színének kellene esnie, a víznek valamely széles csatornán lefolynia. Míg ez nem történik, a szerencsétlen csak néha-néha lélegzhet fel, és minden pillanatban a megfulladás veszélyének van kitéve.

II.

1750 és 1760 között kezdenek a bőven vacsoráló tétlenek részvétellel és nyugtalan pillantásokkal a nem ebédelő munkásokra tekinteni. Azt kérdezik maguktól,

* Lásd: Hippeau. *Le gouvernement de Normandie*. VI. 74, 243. (Doléances, rédigées par le chevalier de Bertin.)

hogy ezek miért oly szegények és hogy mely szerencsétlenség következtében szenvednek szükségét még kenyérben is az oly termékeny francia földön azok, kiknek munkája által adja meg a föld a kenyeret?* — Mindekelőtt számtalan telek műveletlenül hever, s a mi még rosszabb, el vannak hagyatva. A legpontosabb megfigyelők állítása szerint »a földeknek negyed része teljesen parlagon hever . . . A pusztá és avarfűvel benőtt helyek száz és ezer holdnyi területeket foglalnak el.« ** — »A ki bejárva Anjou, Maine, Bretagne, Poitou, Limousin, la Marche, Berry, Nivernais, Bourbonnais, Auvergne tartományokat, tapasztalná, hogy azoknak fele avarfűvel van fedve, melyek óriási lapályokat foglalnak el, pedig mind a föld meg lehetne művelve.« Touraineben, Poitouban, Berryben harmincezer holdas pusztaságok vannak. Egyetlen kerületben, Preuilly közelében, az avarfű egy negyvenezer holdas jó talajt borít. A rennesi földművelési társulat jelenti, hogy Bretagne földjeinek kétharmadrésze parlagon hever. — Ez nem a terméketlenség, de a hanyatlás jele. A XIV. Lajos által feltalált uralkodási rendszer megtette hatását és a föld egy század óta visszatér a vad állapotba. »Számtalan kastély romban hever és el van hagyatva; a hűbéri birtokok valamennyi fő helyeit, hol azelőtt a vagyonos nemesség jólétben élt, ma szegény, marhatenyésztéssel foglalkozó felesek lakják, kik alig képesek munkájokkal az életök fentartására szükségesek.

* Lásd: *Encyclopédie*, par Quesnay 1756, a »Fermiers« és »Grain« cikket.

** Lásd: Théron de Montaugé. *L'agriculture et les classes rurales dans le Toulousain*. 25-ik l. — *Éphémérides du citoyen* III. 190. (1766); IX. 15 (1767 Butré cikke).

ket megszerezni; másokat az adó és a jobbágyság elköltözése tesz tönkre.« A confolensi adókerületben egy 1665-ben 2956 livreért bérbe adott földért 1747-ben már csak 900 livret fizetnek. Marche és Berry határain egy uradalom, mely 1660-ban két nagyúri családnak tiszteséges megélhetést biztosított, ma már csak egy törpe, jövedelem nélküli feles gazdaság; »a mindenfelé elterjedő avarfű között még látni nyomait az egykori szántás barázdáinak«. Az egykor virágzó Sologne ma posványos, erdőborította vidék; * száz évvel előbb háromszorta annyi termés volt itt, malmainak kétharmada eltűnt; szőleinek már nyoma sincs; »avarfű foglalta el a szőlőfűrtök helyét.« Az eke és kapa munkája megszűnván, a földek nagy része már nem táplálja az embereket, a többi, rosszúl műveltetve alig szerzi meg a legfőbb szükségleteket. **

S ha az aratás rossz, úgy a művelt föld is parlagon marad, mert a földműves sokkal szegényebb, hogysen vetőmagot szerezhessen; számtalanszor a felügyelők kénytelenek illet osztogatni, mert különben a folyó év csapásaihoz, a jövő év terméketlensége is járulna. *** Ez időben minden csapás ép oly nyomasztó hatást gyakorol a jövőre,

* Lásd: *Procès-verbaux de l'assemblée provinciale de l'Orléanais* (1787). Mémoire de M. d'Autroche.

** Young Arthur. *Travels in France* című munkájában, II. 137. mondja: »Csodálkozni lehet azon, hogyan tud megélni ily nagy számú nép, midőn látjuk, hogy a művelhető föld egy negyede parlagon hever«

*** Lásd: *Archives nationales*. H. 1149. Saint-Georges grófné (1772-ben) a fagy következményeiről írja: »A földek ez évben műveletlenek fognak maradni, a mi különben a mi kerületünkben már nem ritkaság.« — Théron de Montaugé. *L'agriculture et les classes rurales dans le Toulousain*. 45, 80.

mint a jelenre; két évben, 1784- és 85-ben, Toulousainben a szárazság következtében az igás barmok elhullván, számtalan földműves kénytelen földjeit parlagon hagyni. — Továbbá a földművelés állapota is nagyon hasonlít a középkoréhoz. Young Arthur szerint, Francziaországban, a földművelés állapota 1789-ben »egészen olyan, mint minő a tizedik században volt.« * Flandriát és az elsassi síkságot kivéve, minden harmadik, sőt minden második évben, ugaron hagyatnak a földek. Szerszámaik is rosszak; vas-
eke nincs sehol; számtalan helyen még olyant használnak, a melyet Virgilius énekel meg. A taligák tengelye és a kerekek abroncsai fából vannak, borona gyanánt gyakran a taligák léczes oldalait használják. Kevés a marha, s így kevés a trágya is; a földművelésbe fektetett tőke, a mainak csupán harmadrésze. A termés silány; »földjeink, mondja egy tapasztalt ember, egyre-másra, körülbelől hat szemet adnak.« ** 1778-ban a Toulouset övező gazdag vidéken a gabona csak öt szemet ad; ma nyolczat, sőt többet is. Young Arthur számítása szerint, az ő idejében egy angol hold huszonnyolcz, a franczia csak tizennyolcz mérték gabonát ad, s így a mely terület Angliában harminczhat font sterlinget jövedelmez, Francziaországban ugyanezen idő alatt csak huszonötöt hoz. — Miután az utak irtóztatóan rosszak, s a szállítás gyakran teljes lehetetlen, világos, hogy a távol fekvő kerületekben, a rossz földek mellett, melyek alig adnak három

* Lásd: Arthur Young. *Travels in France*. II. 112, 115. — Théron de Montaugé. *L'agriculture et les classes rurales dans le Toulousain*. 52, 61.

** Mirabeau marquis *Traité de la population* című munkájában, 29-ik l.

magot, az embereknek gyakran nincs mit enniök. Hogyan éljenek meg a következő aratásig? A forradalom előtt és alatt e kérdés foglalkoztatja az embereket szüntelen. Ha a kéziratban fennmaradt levelezéseket olvasom, látom, miként nyilatkoznak a helységek előjárói és ügyvivői a helyi élelmi szerek mennyiségéről, megmondják mennyi mérő gabona van a magtárakban, mennyi kéve a pajtákban, mennyi embernek kell ezekből táplálkoznia, hány nap van még az aratásig; mindebből azután következtetnek, hogy az élelmi szereknek még két, három, négy hónapig kell eltartani. — A közlekedési utaknak és a földművelésnek jelzett állapota a tartományokban időnként éhséget idéz elő, és merem állítani, hogy a himlő mellett, mely minden nyolczadik haláleset okozója, egy épen olyan uralkodó, épen olyan gyilkos betegség fészkelte meg magát, t. i. az éhség.

Nyilván való, hogy a nép, különösen a parasztság szenved e betegségben. Mihelyt a kenyér ára felszáll, nélkülöznie kell azt, sőt még drágulás nélkül is csak nehezen szerezheti meg. A búzakenyérnek ára ugyanaz, a mely ma, t. i. fontja három-négy garas,* de egy ember napszáma negyven helyett, csak tizenkilencz garassal fizettetik, úgy, hogy ugyanazon munkával a napszámos egy kenyér helyett csak felet vásárolhat magának.** Mindent összevéve és azt számítva, hogy a napszám a gabona árához mértén felemeltetik, azt találjuk, hogy a földműves

* Lásd: Galiani *Dialogues sur le commerce des blés* (1770). 193-ik l. A búzakenyér fontja akkor négy garasba került.

** Lásd: Arthur Young. *Travels in France*. II. 200, 201, 260—265 — Théron de Montaugé. *L'agriculture et les classes rurales dans le Toulousain*. 59, 68, 75, 79, 81, 84.

egy évi munkájával kilencszázötvenkilencz liter gabonát szerezhetett magának, ma ezernyolczszázötvenegyét; jóléte tehát 93⁰/₀-kal emelkedett. Egy-egy öregbérese 70, egy-egy szőlőmunkásé 125⁰/₀-kal nagyobbodott. E számok elegendők annak bizonyítására, minő mostoha állapot uralkodott akkor.

S e mostoha állapot Franciaországban különösen otthonos. Young Arthur hasonló észleletei és számításai alapján oda jut, hogy Franciaországban »a földműveléssel foglalkozók, pedig ez a legnagyobb rész, 76⁰/₀-kal vannak rosszabb állapotban, mint Angliában, és pedig táplálkozás, ruházat, bánásmód, egészség és betegség tekintetében.« — Az ország hét nyolczadában már nincsenek is bérlők, hanem felesek. A paraszt sokkal szegényebb, semhogy vállalkozó lehetne: nincs tőkéje a föld művelésére.* »A birtokos, ki földjét értékesíteni akarja, csupán oly szerencsétleneket talál, kiknek nincs egyebök, mint kezeik, s így ő kénytelen előlegezni a szükséges felszereléseket, marhákat, szerszámokat, vetőmagot, sőt az ily felesek számára még azt is, a miből a jövő aratásig megélhessenek.« »Vatanban, Berrytartományban pl. az ily felesek évenként kölcsön kérik a kenyeret a birtokostól, hogy bevárhassák az aratást.« »Igen ritkán találni olyat, ki a birtokosnak évenként legalább száz livre-rel ne válnék adósává.« Gyakran megtörtént, hogy a földbirtokos megkínálja a feleseket az egész terméssel, azon feltétel alatt, hogy egész éven át nem fognak tőle semmit kérni, s »e szerencsétlenek« nem fogadják el, mert

* Lásd: *Éphémérides du citoyen*. VI. 81—94 (1767), és IX. 99 (1767).

magukra hagyatva, nem biztosak, meg tudnak-e élni. Limogesben és Angoumoisban a szegénység oly nagy, »hogy a feleseknek, levonatván a közterhekre eső összegek, nem marad évenként és személyenként több, mint 25–30 livrejök, és ez is nem pénzben, hanem természetiekben. Gyakran még kevesebbjök marad, s miután ebből teljes lehetetlen megélni, a tulajdonos kénytelen őket kisegíteni . . . A felesék arra vannak utalva, a mi okvetlenül szükséges, hogy éhen ne haljanak.« * — A kisbirtokos, a paraszt, ki maga műveli saját telkét, semmivel sincs kedvezőbb helyzetben. Mirabeau mondja: »A földművelés, mint azt parasztjaink végzik, valóságos gályarabság; már gyermekségükben ezrivel vesznek el, és midőn felnőnek, mindenfelé keresnek maguknak foglalkozást, csak ott nem, a hol kellene.« ** 1783-ban az egész toulousei síkság lakói nem esznek egyebet tengerinél s vegyített magokból, s igen kevés rozsból készült táplálékoknál; a hegyi lakók az esztendő felén át gesztenyéből élnek; a burgonyát alig ismerik, és Young Arthur szerint, száz paraszt közül kilenczvenkilencz nem eszi meg. A felügyelők jelentései szerint, Normandiában fő táplálék a zab, a troyesi adókerületben a tatárka, La Marcheban és Limogesben a tatárka, gesztenye, répa, Auvergneben a tatárka, gesztenye, aludt- és kecsketej; Beauceban árpa és rozs, Berryben árpa és zab-keverék. Búza-kenyeret nem is látnak, a paraszt csak silány lisztből készült kenyeret eszik, mert fontját csak két garassal tudja megfizetni. A mészárszékből húst nem vehet soha, legfeljebb egy ser-

* Lásd: Turgot. *Collection des Économistes*. I. 544, 549.

** Lásd: Mirabeau. *Traité de la population*. 83.

tést öl évenként. Háza földből épült, szalmával fedett, ablakai nincsenek, padlózata agyag. S még ha a talaj jó anyagot szolgáltat is, követ, téglát, cserepet, ablakaiban nincs üveg. Normandia egy plébániájában, 1789-ben, »a legtöbb ház négy karóra van építve«; gyakran nem egyebek, mint istálók vagy pajták, »melyekben négy póznából és sárból egy kéményt raknak.«* Ruházatuk rongyokból, gyakran télen is csupán vászonrongyokból áll. Quercy lakóinak nincs sem harisnyájok, sem cipőjük, sem sarujok. »Lehetetlen, mondja Young Arthur, hogy az angol képzelődés maga elé legyen képes varázsolni azon állatokat, melyek Souillacban, a *Veres kalap*-hoz címzett vendéglőben nekünk felszolgáltak; a lakosok udvariasságból nőknek nevezik ugyan őket, de valóságban járó-kelő szemétdombok. Hasztalan keresnénk a franciaországi vendéglőkben tisztán öltözött nőcselédet.« — Ha néhány, helyben készült leírást elolvasunk, látni fogjuk, hogy Franciaországban a falu és a parasztok, legalább nagyobb vonásokban, épen oly látványt nyújtanak, mint Írlandban.

III.

A legtermékenyebb vidékeken, mint pl. Limogesben, a kunyhók és emberek, s minden a »nyomort és nélkülözést« hirdeti.** »A parasztok legnagyobb része kimerült, elsoványodott, kis termetű.« Majd valamennyien aratnak gabonát és szüretelnek, de, hogy bérletöket és adóikat

* Lásd: Hippeau. *Le gouvernement de Normandie*. VI. 91.

** Lásd: Dulaure. *Description de l'Auvergne* (1789).

megfizethessék, kénytelenek mindent eladni; nem esznek egyebet, mint rozsból és árpából készült fekete kenyeret, italuk pedig törkölyre öntött víz. »Az angol, ki nem hagyta el hazáját, nem tudja elképzelni, hogyan néz ki a francia parasztnők nagyobb része.« ** Young Arthur, ki Champagneban beszélt egy parasztnővel, mondja, hogy »még egész közelről is hatvan-hetven évesnek tarthatá az ember, annyira meg volt görnyedve, arcza a munkától annyira ránczos és megviselt; pedig, mint mondá, még csak huszonnyolcz éves.« E nő, férje és egész háza, elég híven mutatják a földjét művelő kisbirtokos állapotát. Egész vagyonuk egy darab föld, egy tehén, egy nyomorúlt lovacska; két gyermekök felemészti a tehénnek egész tejét. Egyik úrnak egy franchard — 42 font — búzát és három tyúkot, egy másiknak három franchard zabot, egy tyúkot s egy garast tartoznak adni, s ehhez kell számítani a különféle adókat. »Az isten segítsen rajtunk, mert az adók és szolgálmányok agyon nyomnak minket!« mondá a nő. — Minők lehetnek még az állapotok oly vidékeken, hol a talaj rossz!? — Egy hölgy írja: »Orimestől (Châtellerault közelében) Poitiersig, sok föld van, melyek semmit sem jövedelmeznek és Poitierstől kezdve egész az én birtokomig (Limogesben), huszonötezer hold földön nem terem egyéb mint avarfű és tengeri szittyó. A parasztok itt rozsszal élnek, melyet korpástól esznek, mi által a kenyér fekete és oly súlyos lesz mint az ólom. — Poitouban és itt, az emberek, silány kis, kerekek nélküli ekéjökkel, úgyszólván csak felkarczolják a földet . . . Poitierstől Montmorillonig kilencz mérföld van, a mi felér tizenhat

* Lásd: Arthur Young. *Travels in France*. I. 235.

párizsi mérfölddel, s biztosítom önt, hogy csupán négy embert láttam, és Montmorillonból hármat, kik hozzám jöttek, négy mérföldnyiről, s ezeket is csupán messziről vettük észre, mert az úton egyetlenegygyel sem találkoztunk. De ily vidéken ez meg sem lepheti önt . . . Az emberek, épen úgy mint a nagy urak, iparkodnak mielőbb megnősülni«, bizonyosan a katonaságtól való félelemből. »De azért a lakosság nem szaporodik, mert a gyermekek majd mind meghalnak. Az asszonyoknak nem levén tejök, az egy esztendő gyermek már oly kenyeret eszik, a milyenről szóltam; egy négy esztendő leánykának hasa oly nagy, mint a viselő asszonyé . . . A rozs idén, husvét napján elfagyott; búza kevés van; anyámnak négy majorsága közül talán csak négyben termett. Husvét óta nem volt eső; nincs széna, legelő, nincs zöltség és gyümölcs; íme a szegény paraszt állapota; s ezek következtében nincs trágya, nincs marha . . . Anyámnak, kinek azelőtt több magtára mindig tele volt, most egy szem gabonája sincs, mert két év óta ő táplálja valamennyi bérlőjét és a szegényeket.« * — Ugyanazon tartomány egy előkelő birtokosa mondja: »A parasztokat segítik, pártfogolják, ritkán igazságtalanok iránta, de lenézik. Ha jó és megközelíthető, megnyerik, ha rossz, felizgatják, s felingerlik . . . Oly emberek, kiket épen nem lehet emberteleneknek nevezni, de kik előítéletből, főkép ha nemesek, azt hiszik, hogy a paraszt más tésztából van gyúrva, meghagyják őt a nyomorban, a megvetésben . . . A birtokos kiszorít belőle mindent a mit csak lehet, őt és ökreit

* Lásd: *Éphémérides du citoyen*. XX. 146. (Lettre de la marquise de . . . 17 août 1767.)

mindig házi állatoknak tekinti, fuvarozást követel tőle, és szolgáltatja magát általa mindenkor, minden utazás, fuvarozás és szállítás alkalmával. A feles pedig a maga részéről nem gondol másra, mint, hogy minél kevesebb munkával beérje; a föld lehető legnagyobb részét legelőnek használja, mert a marhaállomány szaporodásából származó jövedelme semmi munkát sem igényel. A mi keveset dolgozik a földeken, ezt csak azért teszi, hogy silány élelmiszereket termesztessen a maga táplálékára, fekete gabonát, répát, stb. Egyedüli élvezete tunyasága és lassúsága; nincs egyéb reménye, mint az, hogy a gesztenye jó termést fog adni, nincs egyéb önkénytes munkája, mint gyermekeket nemzeni*; * nem fogadhatván magának cselédek, gyermekeket nemz. — A többiek, a kézművesek, némi kis készlettel bírnak, de leginkább »vadon tenyésző füvekből és néhány kecskékük után élnek, melyek mindent felfalnak.« Ez állatokat gyakran és pedig a parlament parancsára a csőszök megölik. Egy asszonynak, kinek két csecsemő gyermeke van, de teje nincs, és nincs egy »talpalatnyi földje«, megölték két kecskékét, egyedüli lelmi forrását, s egy másiknak, egyetlen kecskékét, mi által fiával együtt koldússá lőn; sírva jöttek el a kastély kapujához; az egyik tizenkét livret kapott kárpótlásul, a másik szolgálonak fogadtatott, s ezóta »az emberek e faluban vidoran és kalapjokat mélyen leemelve köszöntenek.« — »Valóban, nem szokták meg a jótékonytságot; e szegény emberek osztályrésze a szenvedés. A mint elkerülhetlennek hiszik az esőt és jégesőt, úgy azt hiszik, hogy a leg-erősebb, leggazdagabb, legügyesebb, legtekintélyesebb által

* Lásd: Lucas de Montigny. *Mémoires de Mirabeau* I. 394.

el kell nyomatniok» és ez az, a minek következtében »ha szabad így beszélünk, a fájdalom kinyomata állandóvá lesz arcaikon.«

Auvergneben, e kiválóan hűbéri tartományban, mely leginkább nagy terjedelmű egyházi és főúri birtokokból áll, hasonló nyomor uralkodik. Clermont-Ferrandban »vanak utcák, melyek színök, rondaságuk és bűzök miatt csupán szemétdombokba tett bevágásokhoz hasonlíthatók.«* A nagy helységek szállóiban »szükség, nyomor, rondaság, sötétség uralkodik.« A pradellesi szálló »egyike a legrosszabbaknak egész Franciaországban«; az aubenas, mondja Young »sertéseinek is valódi pokol volna.« Az érzékek nem igen működnek, s a kezdetleges ember boldognak érzi magát, ha alhatik és ehetik. Eszik tehát, de mit! Hogy az emészthetlen ételt megbírja, ahhoz igen jó gyomorra van szüksége, jobbra, mint a minővel a limogesi parasztok bírnak: az oly helységben, melyben tíz évvel utóbb húsz-huszonöt sertést ölnek, most évenként csak kettőt hármát ölhetnek.** — Ha megfigyeljük ezen, Vercingetorix óta érintetlen természetek durvaságát, melyek a szenvedések által csak még inkább elvadultak, nem lehet a rettegést legyőzni, mely annak láttára elfog. Mirabeau marquis leírja a »mont-dore-i fogadalmi ünnepélyt. A vadak mint az ár jönnek le a hegyekből, a lelkész stórával és karingben, a bírák parókáikkal; a csendőrök karddal kezökben őrzik a tért, mielőtt a zeneszerek megengedik, hogy dudáikat a tánczhoz megszólaltassák; negyed óra múlva a tánczot véres vereke-

* Lásd: Arthur Young. *Travels in France*. I. 280, 289, 294.

** Lásd: Lafayette. *Mémoires*. V. 533.

dés váltja fel; a gyermekek, aggok és egyéb körülállók kiáltásai és füttyei izgatják a verekedőket, mint a hogy a népsöpredék tenni szokta, mikor kutyák veszekszenek. Ezek borzasztó emberek, jobban mondva vadállatok, testüket durva szövettű kabát fedi, széles rézszegekkel kirakott bőrvet viselnek, termetök óriási, és magas sarúik által még nagyobbnak látszik; felemelkednek, hogy jobban lássák a verekedést, lábaikkal mind hangosabban dobognak, és könyökeikkel dörzsölik oldalaikat; arczuk megnyúlt, hosszú zsiros haj köríti, a felső rész sápadt, az alsó kegyetlenül vigyorgó, s vad türelmetlenség kifejezése ül rajta. — S ez emberek adót fizetnek, s még a sót is el akarják tőlök venni! Az emberek nem tudják, mit fosztogatnak, mit kormányoznak, s azt hiszik, hogy könnyelműen odavetett tollvonásokkal, büntetlenül éheztetik ki őket, míg a catastrophá bekövetkezik. Szegény Jean-Jacques, gondolám magamban, a ki téged, rendszereddal együtt ide küldött volna, hogy ez emberek zenéjét hangjegyekre szedd, a te szavaidra keményen felelt volna meg.* Látnoki figyelmeztetése, csodás előrelátása ez egy férfinak, kit a baj nagysága nem tesz vakká a baj orvossága iránt. A hűbéri szelleme és falusi életében szerzett tapasztalás által felvilágosult öreg nemes egy csapással itéli meg e szavakban a kormányt és bölcsészeket, a régi uralmat és a forradalmat.

* Lásd: Lucas de Montigny. *Mémoires de Mirabeau*. (Lettre du 18 août 1777.)

IV.

A nyomorban élő ember elkeseredik; de ha valaki birtokos, és mégis nyomorban él, elkeseredése csak annál nagyobb. A nélkülözéseket csak elviseli, de a kifosztatást nem képes eltűrni; s ilyen volt a parasztság helyzete 1789-ben; mert az egész tizenharmadik század folyamában a földnek birtokosává lőn. — Hogyan volt erre képes ama nagy nyomorban? A dolog bár igaz, alig hihető; nem is lehet azt másból kimagyarázni, mint a francia paraszt jelleméből, józanságából, szívósságából, önmaga iránti szigorából, tettetési képességéből, a tulajdon és föld bírása iránt táplált, örökölt szenvedélyéből. Nélkülözések között élt, egyik garast a másik után takarítva meg. Évenként néhány fehér pénzdarab szaporitá tallérjainak, pinczéje legtitkosabb rejtekébe elásott gyűjteményét; bizonyos, hogy Rousseau parasztjának, ki borát és gabonáját veremben rejtje el, van egy még titkosabb rejtekhelye; egy kevés pénz, egy régi harisnyába vagy egy fazékba rejtve, jobban elkerüli az adószedők vizsgatekintetét mint bármi más. Rongyokba burkolva, mezítláb járva, nem táplálkozva egyébbel, mint fekete kenyérrel, szívében őrzi azon csekély kincsét, melyre reményét építi, és lesi az alkalmat annak értékesítésére, ez pedig nem marad el. »A nemesség, írja egy nemes 1755-ben, daczára minden szabadalmainak, napról-napra mindinkább romlásnak indul, megsemmisül, s a harmadik rend ragadja magához birtokait.«* Ily módon számtalan uradalom megy át, önkénytes vagy erőszakos eladás útján

* Lásd: De Tocqueville. *L'ancien régime et la révolution*. 117.

a pénzemberek, írók, kereskedők és polgárok kezeibe. De bizonyos az is, hogy mielőtt az eladósodott nagyúr teljesen elveszti birtokát, elébb részenként adja el azt. A paraszt, ki a gazdatisztet megvesztegette, eljő megta-
karított filléreivel. »Rossz föld ez, uram, mondja, és többbe kerül önnek, mint a mennyit jövedelmez.« Valamely félreeső darabról, rét, vagy szántóföld csücskéről van szó, néha bérjőszágról, mely után a bérlő már nem fizet, s még többször feles földekről, melyek mellett a szükségben levő és tétlen feles minden évben urának esik terhére. A földesúr azzal vigasztalódik, hogy az eladott rész nem vész el, mert a visszavásárlási jognál fogva, egykor vissz-
szakaphatja, addig pedig az adásvevésnél fizetni szokott és egyéb illetékeket kap érte. Ezen felül, ő és szomszédjai nagy terjedelmű, műveletlenül heverő térségekkel bírnak, melyek a földművelés és népesség hanyatlása következtében pusztán maradtak. Hogy ezek ismét értékkel bírijanak, a tulajdonjogot át kell engedni másoknak; egyéb módja nincs annak, hogy az embereket a földhöz lekössék. — A kormány elősegíti ez eljárást; ugyanis, az elhagyott földek után nem lévén már semmi jövedelme, beleegyeznek, hogy egy időre leveszi azokról nagyon is nyomasztó kezeit. Egy 1766-iki rendelet szerint az újonnan felszántott földek tizenöt évre adómentességet kapnak, és ennek következtében három év alatt huszonnyolcz tartományban 400,000 hold ujólag felszántatik.*

Így morzsolódik el és kevesbedik lassanként a főurak birtoka. Végre számtalan helyen nem marad egyebök,

* Lásd: *Procès verbaux de l'assemblée provinciale de Basse-Normandie* (1787). 205-ik l.

mint a kastély és a hozzátartozó kis gazdaság, mely évenként két-háromezer frankot jövedelmez; nincs már egyébök, mint hűbéri jogaik, a többi mind a parasztoké lett.* Forbonnais mondja, hogy már 1750 körül sok régi és új nemes »bár czímeik óriási jószágokról szólnak, a legnagyobb szegénységre jutott«, s a kisbirtokosoknak potomáron, gyakran az adó fejében, adogatják el jószágaikat. 1760 felé, mint mondják, a földeknek már egy negyede a földműveseknek kezei közé jutott. A caeni felügyelő, 1772-ben, midőn a huszadadót fizető, számszerint százötvenezer jószág jegyzékét összeállítá, azt mondja, hogy »talán ötvenezer olyan van ezek között, melyek tiszta jövedelme nem ad többet öt. s ugyancsak ötvenezer olyan, mely nem ad többet húsz garasnál.« ** Az e korbeli ész-

* Lásd: Léonce de Lavergne. *Les assemblées provinciales* 26-ik l. (a kivándoroltaknak 1825-ben adott engedmények táblázata után). — Blet vidékén (lásd erről e kötet végén a 2-ik jegyzetet), 1760-ban huszonkét darab adatott el így. — Arthur Young. *Travels in France*. I. 308 (a tour-d'aiguesi uradalomról Provenceban), és II. 198, 214. — Doniol. *Histoire des classes rurales*. 450 ik l — De Tocqueville. *L'ancien régime et la révolution*. 36-ik l

** Lásd: *Archives nationales*. H. 1463 (Lettre de M. de Fontette du 16 novembre 1772). — V. ö. Cochut *Revue des Deux-Mondes*, septembre 1848. A nemzeti vagyon eladása úgy látszik, nem igen szaporítá a kisbirtokosok, s nem igen csökkenté a nagybirtokosok számát; a forradalom tulajdonképen a közép birtokosok számát szaporítá. 1848-ban 183,000 nagybirtok van, (ezek közül 23,000 család 500 frankot és többet fizet egyenként adó fejében, s átlag 260 hektárral bír, 160,000 család 250–500 frankot fizet, és átlag 75 hektárral bír). E 183,000 család 18 millió hektárral bír. — Ezeken kívül van 700,000 középszerű birtok (50–250 frank adóval, egyenként), 15 millió hektárral. — Végre van 3.900,000 kis birtok, 15 millió hektárral. (Ezek közül 900,000 egyenként 25–50

lelők bizonyítják, hogy a parasztok szenvedélylyel vágytak földbirtok szerzése után. »Az alsó néposztály valamennyi megtakarításai, melyek máshol egyeseknek adatnak kölcsön, vagy közalapokba fektettetnek, Franciaországban földek vásárlására vannak szánva.« A kisbirtokosok száma növekszik is folytonosan. Necker szerint »*megszámlálhatóak*«. Young Arthur 1789-ben elbámúl, midőn hallja, mily csodásan nagy azok száma, »s hajlandó azt hinni, miszerint az ország egy harmada ilyenekből áll.« Ezt vehetnők tehát a tényleges számnak, s körülbelől meg is találjuk azt, ha a birtokosok számát a lakosok számával összehasonlítva keressük.

A kisbirtokos azonban megszerezvén a földet, a vele járó terheket is magára veszi. Míg egyszerű napszamos volt, és két kezénél nem volt egyebe, az adó csak félig terhelé; »a hol nincs semmi, ott a király is elveszti jogait.« Most nem használ neki az, hogy szegény, s hiában mondja, hogy szegényebb, mint azelőtt, mert a kincstár az ő tulajdonát egészen hatalmába vette. Az adószedők, parasztok épen úgy, mint ők, mint szomszédjokra, féltékenyek iránta, tudják, mit jövedelmezett neki földje, s ezért elvesznek tőle a mit csak lehet. Hasztalan dolgozott megújult ki tartással; zsebei üresek maradnak, s az év végén látja, hogy földje mi hasznót sem hajtott neki. Minél többet szerez és termel, annál nyomasztóbbak lesznek a terhek. A földjövedelmi és fejadó 1715-ben 66 millióra rúg, ezt

frankot fizet, s átlag $5\frac{1}{2}$ hektárral bír. 3 millió 25 franknál kevesebb adót fizet, s átlag $3\frac{1}{3}$ hektárral bír). — Tocqueville részleges kutatásai szerint a földbirtokosok száma átlag öt tizenketteddel szaporodott; a népesség ugyanezen idő alatt öt tizenharmaddal (t. i. 26 millióról 36-ra emelkedett).

egymaga, vagy majdnem egymaga fizeti; ugyanez adók 1759-ben 93, és 1789-ben 110 millióra rúgnak.* 1767-ben az adó 283.156,000 livre, 1789-ben 476.294,000. — Igaz, hogy elméletben, az emberséges és jó érzelmek uralma alatt szeretnének enyhíteni rajta, részvétellel vannak iránta. De gyakorlatban, a szükségesség és a szokás megkivánja, hogy Richelieu bíbornok elve szerint úgy bánjanak vele, mint az igavonó barommal, melynek kimérik az abrakot, nehogy nagyon megerősödjék és makacskodjék, vagy »mint az öszvérrel, melynek, megszokva a tehervonást, többet árt a nyugalom, mint a munka.«

* Lásd: *Compte général des revenus et dépenses fixes au 1-er mai 1789*. (Imprimerie royale 1789). — De Luynes. *Journal*, XVI. 49. — Roux et Buchez. *Histoire parlementaire*. I. 206, 374. (Itt csupán a szabad választással bíró vidékekről van szó, de az állami kerületekben sem csekélyebb a szaporodás.) — *Archives nationales*. H² 1610 (a bourgeois plébánia Anjouban). Az adójegyzékek kivonata Ruillé úr három bérjőszágáról. 1762-ben 334 livre 3 sou, 1783-ban 372 livre 15 sou az adó.

II. FEJEZET.

A nyomor fő oka: az adó. — I. Egyenes adók. — A különböző uradalmak állapota XV. Lajos uralkodásának vége felé. — A ti-zedek birtokosainak és a kincstárnak e öleges levonásai. — Mi marad még ezután a tulajdonosnak? — II. Némely tartomány álla-pota a forradalom kitörésekor. — Földjövdelmi-, pót- és fej-adó, huszad, robot. — Mennyi esik mindezen adónemekből a jö-vedelemre. — Az előleges levonások óriási volta. — III. Az adó-fizető, kinek nincs egyebe két kezénél, az egyenes adónak négy féle nemét fizeti. — IV. Adóbehajtás és lefoglalás. — V. Közvetett adók. — Só- és fogyasztási adó. — VI. Miért oly nyomasztó az adó? — A mentességek és szabadalmak. — VII. Városi adók. — A teher mindenütt a szegényekre esik vissza. — VIII. Panaszfeliratok.

I.

Tekintsük közélről azon zsarolásokat, melyek alatt a parasztság görnyed; óriásiak ezek, és felülmúlják kép-zeletünket. Az oeconomisták már régen kimutatták a földbirtok jövdelmét, és számokkal tüntették ki a terhek nagy voltát, melyekkel a művelők el vannak halmozva. — Ha azt akarjuk, hegy képes legyen tovább is művelni a földet, biztosítani kell számára a termés egy részét

úgy, hogy az sérthetlen legyen, körülbelől felét az összes termésnek, melyből semmit sem szabad elvenni, különben tönkre van téve. Ez egy fillérrel sem képvisel többet, mint először azon tőkének kamatát, melyet a föld művelésére, marhákban, szerszámokban, s földművelési eszközökben befektetett; másodszor az ezen segédeszközök évenkénti fentartására szükséges összeget, vagyis azt, a mi használat által rajtok elromlik; harmadszor, azon kiadások összegét, melyet a vetőmag ára, a munkások fizetése, az emberek és állatok táplálása felemészt; végre negyedszer a veszélyeztetés és veszteségek kárpótlásának összegét. E követeléseket előlegesen kell felszámítani, ez előjoggal bír minden egyéb követelés felett, a földesúr, a tized, még a király követelései előtt is; mert ez a földnek követelése.* Csupán ezeknek fedezése után lehet a többihez nyúlni, s ez a valóságos, a *tiszta jövedelem*. De, a milyen állapotban a földművelés ekkor van, a nagybirtokoknál a tiszta jövedelem felét, a kisbirtokoknál pedig az egészet a király foglalja le.** Egy oly nagy bérjőszág Picardiában, mely tulajdonosának 3600 livret jövedelmez, a királynak 1800, a tized tulajdonosának 1311 livret fizet; egy másik, Soissonnaisben, mely 4500 livreért adatik bérbe, 2200 livre adót és 1000 tallérnál többet fizet tized fejében. Egy középszerű feles bérjőszág Nevers mellett a kincstárnak 138, az egyháznak 121, s a tulajdonosnak 114 livret jövedelmez. Egy másik, Poitouban, a kincstárnak 348 livret jövedelmez, a tulajdonos azonban csak 238-at

* Lásd: *Collection des Économistes*. II. 832. (Tableau économique par Beaudau.)

** Lásd: *Éphémérides du citoyen*. IX. 15. (Butré ezikke 1776)

kap belőle. Általában a nagy bérjőszágokkal bíró vidékeken a tulajdonos holdanként 10 livret kap, ha a föld igen jól van művelve, 3-at, ha közönségesen műveltetik. A hol apró bérjőszágok és feles földek vannak, ott holdanként 15, sőt 8 és 6 garas jövedelme van a tulajdonosnak. — Oka ennek az, hogy az egész tiszta jövedelem az egyház és a kincstár pénztárába foly.

E mellett pedig a földművesek igen kevésbe kerülnek. Azon poitoui bérjőszágon, mely holdanként 8 garast jövedelmez tulajdonosának, a 36 munkás fejenként egy évben 26 frank ára rozsot, 2 frank ára veteményeket, olajat és tejet, 2 frank és 10 garas ára sertéshúst költ el; azaz, összesen, egy-egy ember 16 font húst és 36 frank ára egyéb élelmiszert. De nem is isznak egyebet víznél, leve-söket répamagolajjal készítenek, mit világításra is használnak, vaját soha sem ízlelnék, ruházatuk birkáik gyapjából s az általok termesztett lenből készül; pénzt nem adnak egyébert, mint a vászon és posztó elkészítéseért melyhez az anyagot ők adják. — Egy másik feles bérjőszágon la Marche és Berry határán a 46 munkás még kevesebbe kerül, mert fejenként nem fogyasztanak el többet 25 franknál évenként. Képzeltetjük minő óriási összegeket nyel el az egyház és állam, ha meggondoljuk, hogy a tulajdonos oly végtelenül csekély költség mellett, minőt például felhoztunk, az év végén holdanként csak 6—8 garast kap, miből, ha nem nemes, még a földesúrnak járó illetéket, a katonaság fentartására kivetett adót, a sónak meghatározott összegét kell fizetnie, valamint robot fuvarjait és egyebeket. XV. Lajos uralmának vége felé, mondja Turgot, Limogesben a király egymaga »körülbelől annyit kap a földbirtok után, mint a tulaj-

donos.« * Van oly adókerület, a tulle-i, melynek jószágai után a király $56\frac{1}{2}$, a tulajdonos csak $43\frac{1}{2}\frac{0}{0}$ -át kapja a jövedelemnek: »számtalan uradalom itt teljesen el van hagyatva.« — S ne gondoljuk, hogy a terhek idővel kevesbedtek, vagy, hogy más tartományokban jobb bánásmódban részesülnek a föld művelői. E tekintetben okmányaink nagyon hitelesek, s még a régi uralom utolsó napjaira is kiterjednek. Elég, ha az 1787-iki tartománygyűlések jegyzőkönyveit lapozzuk; megismerkedünk azokban ama hivatalos számokkal, melyek megmutatják, minő mértékben élt vissza a kincstár a munkás emberekkel, mert még a kenyeret is, melyet arcuk veritékével szereztek meg, kivette szájokból.

II.

E helyen csupán az egyenes adókról szólunk, a földjövedelemi adóról, a pót- és fejadóról, huszadról, s a robot-munkának pénzzel történt megváltásáról. ** Champagneban, a jövedelem 100 livreje után az adófizető rendszeren 54 livre és 15 sout, némely községben pedig 71 livret és 13 sout fizet. *** Ile-de-Franceban például »egy adófizető húsz holdat bír, melyet ő maga művel, s mely holdanként 10 livre jövedelemre van becsülve; a ház,

* Lásd: Turgot. *Collection des Économistes*. I. 551, 562.

** Lásd: *Procès-verbaux de l'assemblée provinciale de Champagne* (1787), 240-ik l.

*** V. ö. *Notice historique sur la révolution dans le département de l'Eure*, par Boivin-Champeaux, 37-ik l. — Az éprevillei község panasza: 100 livre jövedelem után a kincstár 25 livret vesz földjövedelemi adó, 16-ot pótagó, 15-öt fejadó, 11-et huszad fejében, összesen 67 livret.

melyben lakik s mely tulajdona, 40 livre lakbért képvisel.« * Ez adófizető, valóságos földjövedelmi és kereseti adó fejében 35 livret és 14 sout, az említett adók pótlékaúl 17 livret és 17 sout, fejadóban 21 livret és 8 sout, huszadban 24 livret és 4 sout, összesen 99 livret és 3 sout fizet, s ehhez kell még a robotmegváltás fejében körülbelől 5 livret számítanunk, tehát 104 livret egy oly birtok után, melyet 240 livreért adhatna bérbe, azaz, többet mint jövedelmének öt tizenkettő részét. — Még rosszabb az állapot a szegény helytartóságokban. Haut-Guyenneben »minden birtok a földjövedelmi adó, a pót- és huszadadó fejében, a jövedelemnek, csupán a művelés költségeinek levonásával több mint negyed részét fizeti, a házak, csupán a tatarozás és fentartás költségeinek levonásával jövedelmök egy harmadát fizetik; ehhez járulnak még a fejadó, mely a jövedelemnek körülbelől egy tizedét, a tized, mely annak egy heted, a földesúrnak járó illeték, mely egy másik heted részét teszi; a robotmunkák megváltása, az erőszakos foglalás, bírói zár és faggatások, a rendes és rendkívüli helyi adók. Ezeket levonva kitűnik, hogy a középszerűen megterhelt községekben, a birtokosnak jövedelméből egy harmad rész sem marad, míg az adókivetésben igazságtalanúl megterhelt községekben a tulajdonosok egyszerűen a bérlők sorára vannak kárhoztatva, s alig van annyijok, hogy a föld megművelésének költségeit fedezhessék.«** Auvergneben a földjövedelmi adó a tiszta jövedelem egy livreje

* Lásd: *Procès-verbaux de l'assemblée provinciale de l'Île-de-France* (1787), 131-ik l.

** Lásd: *Procès-verbaux de l'assemblée provinciale de la Haute-Guyenne* (1784). II. köt. 17, 40 és 47-ik l.

után 4 sou; a pót és a fejadó ismét 4 sou és 3 fillér; a huszad 2 sou és 3 fillér; a királyi utak fentartására, az önkénytes ajándékokra, a helyi terhekre és a behajtás költségeire 1 sou s 1 fillér esik, összesen tehát minden livre után 11 sou 7 fillér, nem számítva a földesúrnak járó illetéket és a tizedet.* »Sőt, a mi több, a tartománygyűlés hivatala fájdalommal tapasztalta, hogy többen 17, 16, s legjobb esetben 14 sout fizetnek egy livre után. Ennek bizonyítékai megvannak a hivatalban; fel vannak jegyezve az adótörvényszékek jegyzékeiben, és adókerületeknél. Még több adat található a községek adójegyzékeiben, hol megszámlálhatlan adatok vannak az elhagyott birtokokról, melyeket az adószedők bérbe adnak, s melyek jövedelme gyakran az adót sem fedezi.« — E számok rémes ékesszólással bírnak, s azt hiszem egyetlen egybe foglalhatom össze azokat. Ha a legfőbb adókerületeket, Normandiát, Orléanaist, Soissonnaist, Champagnet, Ile-de-Francet, Berryt, Poitout, Auvergnét, Lyonnaist, Gascognét, Haut-Guyennét összevesszük, azon tapasztalatra jutunk, hogy ezekben az egyenes adó, száz livre tiszta jövedelem után ötvenhármát tesz ki, tehát többet a jövedelem felénél, azaz, körülbelől ötszörte annyit, mint ma.**

III.

A kincstár azonban, mely ráteszi kezét az adóköteles birtokra, nem bocsátja el a birtok nélküli adófizetőt

* Lásd: *Procès-verbaux de l'assemblée provinciale d'Auvergne* (1787). 253-ik l. — *Doléances*, par Gautier de Biauzat, membre du conseil nommé par l'assemblée provinciale d'Auvergne (1788). 3 ik l.

** Lásd a kötet végén levő 5-ik jegyzetet.

sem. A földbirtok hiányában az embert veszi elő. A jövedelem híjában a munkabért adóztatja meg. A huszadot kivéve valamennyi adónem, nem csupán a birtokos, hanem a birtok nélküli nézve is kötelező. Toulousainben Saint-Pierre de Barjouvilleben, a legigénytelenebb napszámos, kinek két kezénél nincs egyebe, s ki naponként tíz sout keres, nyolcz, kilencz, tíz livre fejadót fizet. * »Burgundban nem ritkaság az oly szerencsétlen napszámos, ki, semmi birtoka sem levén, tizennyolcz-húsz livre fej és egyéb adót fizet.« ** Limogesben az egész pénz, melyet a kőművesek télen haza hoznak, »a családjaikért fizetendő adóra megy.« *** Ami a mezei napszámosokat és munkásokat illeti, a tulajdonos, még a szabadalmazott is, ki őket használja, kénytelen a reájok eső adók egy részét magára venni; mert ha ezt nem teszi, nem levén mit enniök, nem is dolgoznának tovább; † még az úrnak is érdekében áll, hogy a munkásnak meglegyen kenyeere, mint a marhának a maga takarmánya. »Elismert igazság az, hogy Bretagneban a munkások kilencz tizedének, bár rosszúl ruházkodnak, rosszúl táplálkoznak, az év végén nincs egyetlen tallérjok, mely az övék volna«; a fejadó

* Lásd : Théron de Montaugé *L'agriculture et les classes rurales dans le Toulousain* (1763). 109-ik l. — Ez időben a napszámnyáron naponként 7—12 sou volt.

** Lásd : *Archives nationales*, Procès-verbaux et cahiers des États-Généraux. 59-ik köt. 6-ik l. Mémoire á M. Necker par M. d'Orgeux conseiller honoraire au Parlement de Bourgogne, 25 oct. 1788.

*** Lásd : *Archives nationales*. H 1418. Lettre de l'intendant de Limoges du 26 février 1784.

† Lásd : Turgot. *Collection des Économistes*. II. 259.

s egyebek még az utolsó fillértől is megfosztják őket.* Párizsban »a hamuszedő, az üvegcserepáros, az utczaseprő, az ócska vassal és ruhával házaló«, mihelyt van fekhelye, három livre és tíz sou fejadót fizet. A bérlő, ki nekik albérletben ad lakást, felelős róla, hogy annak megfizetését el ne mulasztják. Sőt, ha késedelmesek a fizetésben, egy katonát küldenek reá, ki megfészkeli magát lakásában, s a kinek napi zsoldot kell fizetnie. Mercier egy Quatremain nevű munkásról beszél, ki négy kis gyermekével a hatodik emeleten lakik, a hol egy kandallót rendezett be magának és családjának hálószoba gyanánt. »Egy napon, mondja Mercier, benyitok hozzá, az ajtón csupán egy kilincs volt; a szobában semmi egyéb mint egy pad. Az ember, félig betegen, kandallójából előbújva mondá: Azt hittem, hogy a lefoglalást eszközöző katona jött el!« ** — Legyen tehát bármilyen az adófizetésre kötelezettnek állapota, legyen oly szegényes és nyomorúlt, a milyennek csak képzelhető, a kincstár kinyújtott karmai ránehezednek. Itt nincs helye a tévedésnek, a kitűzött napon elérkezik, és egyenesen, durván, megragadja őt. A padlásszoba és kunyhó, ép úgy mint a felelbérlet, bérjóság és a házak ismerik már az adószedőt, a törvényszolgát, a foglalásra kiküldött katonát; semmi odú nem menekül ez utálatos fajzattól. Érettök vetnek, aratnak, dolgoznak és nélkülöznek az emberek; s ha a hetenként nagy kinnal megtakarított fillérek, az év végén néhány fehér tallér képében fenmaradtak, ez is az ő zsebökbe vándorol.

* Lásd: *Archives nationales*. H. 426. (Remontrances du Parlement de Bretagne, février 1783.)

** Lásd: Mercier. *Tableau de Paris*. XI. 59. X. 262.

IV.

Működésében kell a rendszert látnunk. Egy, durva és rosszul kezelt nyírógép ez, mely működése által épen annyi rosszat idéz elő mint célja által. S a mi még rosszabb, nyikorgó kerekei között az adófizetőknek, mint eszközökül szolgáló munkásoknak, önmagukat kell nyírniok, s megnyúzniok. Minden községben van két, három, öt, hét, oly adófizetésre kötelezett, kik adószedő név alatt s az adótanácsnok tekintélye által támogatva, kötelesek az adót kivetni és behajtani. »Ennél terhesebb tisztség nincs«; mindenki iparkodik attól pártfogás vagy valamely szabadalom által menekülni.* A községek minduntalan panaszokat emelnek a makacskodók ellen, és hogy senki ne hozhassa fel ürügyül tudatlanságát, tíz-tizenöt évre előre állítják össze a jövő adószedők névjegyzékét. A másodrangú községekben »kisbirtokosok az adószedők, kikre minden hatodik évben kerül a sor«. Szám-talan helységben kézművesek, napszámosok, felesek bíztatnak meg e tisztséggel, pedig ezeknek egész idejökre volna szükségök, hogy kenyerőket megkereshessék. Auvergneben, hol a munkaképes férfiak télen eltávoznak munkát keresni, asszonyok bíztatnak meg ezzel; a saint-flouri adókerületben van oly helység, melynek mind a négy adószedője szoknyában jár.** — Az adószedők min-

* Lásd: *Archives nationales*. H. 1422. (Lettre de M. d'Aine, intendant de Limoges. 17 février 1782). — De l'intendant de Moulins, avril 1779. — Procès de la communauté de Mollon (Bordelais) et tableau de ses collecteurs.)

** Lásd: *Procès-verbaux de l'assemblée provinciale d'Auvergne*. 266-ik l.

den reájok bizott behajtandó adóról felelősek, javaik, bútoraik, sőt személyökkel is, és Turgot idejéig egyik a másikért is; ebből ítélhetünk kínjaikról, s a veszélyekről melyek őket fenyegeték; 1785-ben Champagne egyetlen adókerületében kilenczvenöten zárattak börtönbe*; évenként kétszázezeren vannak útban. »Az adószedő, mondja a berryi tartományi gyűlés, két éven át rendesen a napnak felét egyik ajtótól a másikhoz való szaladgálásban tölti, a hátralékosoknál levő adó behajtására.«** »E foglalkozás, írja Turgot, azokat kik vele megbíztatnak, kétségbe ejti, és a legtöbb esetben tönkre teszi; így azután egymásután döntenek nyomorba a helységek valamennyi jólétben élő családai.«*** Valóban, nincs is adófizető, ki ne volna kényszerítve e hivatalos foglalkozásra, és ki évenként ne kapna »nyolcz-tíz ily megbízatást«.† Néha a község rovására börtönöztetnek be. Néha ellenők és az adózók ellen »katonákat szállásolnak be, lefoglalják vagyonukat, lezálogolják, és eladják«. »Egyedül a ville-franchei adókerületben, mondja a haute-guyennei tartománygyűlés, vagy hatszáz fogláló és törvényszolga van folytonosan útban«.

E rendszer átment a gyakorlatba, s a községeknek akarva nem akarva el kell azt viselniök, mert még többet szenvednének, ha ellenkeznének. »Aurillac mellett, mondja Mirabeau marquis, van ipar, munkásság, takaré-

* Lásd: Albert Babeau. *Histoire de Troyes*. I. 72.

** Lásd: *Procès-verbaux de l'assemblée provinciale de Berry* (1778). I. köt. 72 és 80-ik l.

*** Lásd: De Tocqueville. *L'ancien régime et la révolution*. 187.

† Lásd: *Archives nationales*. H. 1417. (Lettre de M. de Cypierre, intendant à Orleans, 17 avril 1765)

kosság, s ezek mellett mégis nyomor és szegénység uralkodik. Ennek oka, hogy a nép fele fizetésképtelen, másik fele gyalázatos gazdagokból áll, kik szegényeknek tetteik magukat, nehogy túlságosan terheltesse nek. Ha az adó ki van vetve, mindenki sopánkodik, panaszskodik, s fizetni senki nem akar. De mihelyt a határidő letelt, és pedig azon órában és perczben, megindul a faggatás, és az adószedők, bár tehetnék, korántsem küldik el őket, megfizetve a tartozást, bár az ily elszállásolások sokba kerülnek. De a kiadások e neme már igen megszokott, és nem csak hogy nem félnek tőle, de sőt számítanak rá, mert attól tartanak, hogy, ha pontosabbak lennének, a következő évben még súlyosabban adóztattatnának meg.* Az adószedő ugyanis, ki a beszállásolt katonának egy frankot fizet naponként, két frankot fizettet magának, a második frank tehát az ő nyeresége. És ezért »ha némely községben az emberek iparkodnak pontosak lenni, és megfizetik adójokat, még mielőtt erőszakos módon kényszerítették erre, az. adószedő, ki e pontosság által nyereségének legjelentékenyebb részét veszi el, rosszkedvű lesz, s a legközelebbi adóbehajtás alkalmával, az adótanácsosokkal, kiküldöttekkel és egyéb nyúzókkal úgy intézkedik, hogy az ily pontos község adója megkétszereztetik, hogy tisztességet tanuljon.« — A közigazgatási pióczák egész serege szívja ki tehát a parasztság véréét. »Az utóbbi időben, mondja az egyik felügyelő, a romorantini adókerületben, bútorok árvereztettek el, és bár hatszáz livre folyt be, ez összegből az adó törlesztésére semmi sem jutott, mert a költségek emésztették fel

* Lásd: Mirabeau. *Traité de la population*. II. rész, 26-ik l.

az egészet. A châteauduni adókerületben egy árverezésből kilenczszáz livre folyt be, s ez összeg is ily sorsra jutott. S a számos hasonló égbekiáltó dolgokról nem vesztudomást senki.« * — A kincstár maga különben szintén hajthatatlan. Ugyanazon felügyelő, 1784-ből, az éhség esztendejéből írja: »Borzalommal láttuk, midőn az adószedő a faluhelyen, a családtyáktól elvitatta azon pénzösszegeket, melyekért azok bútoraikat adták el, hogy gyermekeik éhségét csillapíthassák le.« ** — De, ha az adószedők nem cselekesznek így, az ő jószáguk foglaltatik le. Főnökeik által szorongattatva, írásban sürgetik és üldözik az adófizetésre kötelezetteket. Minden vásár- és ünnepnapon ott állanak a templomok kijáratánál, és figyelmeztetik a hátralékosokat; hétközben pedig kunyhóról kunyhóra járnak, hogy megkapják a tartozást. Rendesen nem tudnak írni; s azért írnokot visznek magukkal.« Azon hatszáz között, kik a saint-flouri adókerületben működnek, nincs tíz, ki el tudná olvasni a hivatalos iratokat, és aláírni a nyugtatványt; ebből számtalan tévedés és csalás keletkezik. S ez írkokokon kívül velők vannak a beszállásolandó katonák, valóságos népsöpredék, rossz, csavargó munkások, kik érzik, hogy gyűlöltetnek, s e szerint cselekesznek ők is. »Bármennyire meg van is nekik tiltva, hogy akármit elvegyenek, s megparancsolva, hogy a lakosoktól kapott táplálékkal megelégedjenek, vagy hogy az adószedőkkel a köröcsmába

* Lásd: *Archives nationales*. H. 1417. (Lettre de M. de Cypierre, intendant à Orleans, du 17 avril 1765.)

** Lásd: *U. o.* 1418. (Lettre de M. de Cypierre du 28 mai 1784.)

menjenek«, a szokás már megvan, »s a visszaélés nem szűnik meg.* De bármily nyomasztó legyen is a beszállásolás, az emberek nem iparkodnak azt elkerülni. »E tekintetben mondja egy felügyelő: Sajátságos az emberek makacssága.« »Nincs magán ember, írja egy adószedő, ki előbb fizetné meg az adót, mielőtt a beszállásolás nála megtörtént.«** A paraszt hasonlít szamarához, melyet ütlegetni kell, hogy meginduljon, s ostobának látszik ezért, de furfangosságból cselekszik így. Ugyanis, az adószedő felelős levén, »természetes, hogy a pontatlanul fizetők miatt, a pontosan fizetők terhét nagyobbítja. Ezért azután ez utóbbi is pontatlan lesz, s még ha a pénz ládájában készen is áll, nem tesz semmit a lefoglalás kikerülésére «*** Mindent összevetve kiszámítja, hogy ez eljárás, ha még oly költséges is, kevesebbjébe kerül, mint az, ha adóját felemelik, s a két rossz közül a kisebbet választja. Az adószedő és hehajtó ellen nincs egyébméntsége, mint valódi vagy tettettett, akaratlan vagy önkénytes szegénysége. »Minden adófizető, mondja ugyan csak a berryi tartományi gyűlés, retteg kimutatni vagyonát; önmegtagadást gyakorol, bútorok, ruházat, táplálkozás dolgában, s mindabban, a mit mások megláthatnának.« — »Choiseul-Gouffier úr saját költségén akarva parasztjainak házait cseréppel fedetni, miután azok igen ki valának téve a tűzveszélynek, ezek megköszönték jóságát, és arra

Lásd: *Archives nationales*. H. 1417. (Lettre de l'intendant de Tours du 15 juin 1765.)

** Lásd: *U. o.* (Mémoires de Randon, receveur des tailles de l'élection de Laon, janvier 1764.)

*** Lásd: *Procès-verbaux de l'assemblée provinciale de Berry* (1778). I. 72-ik l.

kérték, hagyná házaikat úgy a mint vannak, mert ha szalma helyet cseréppel volnának fedve: az adószedők felemelnék adójokat.« * — »Az emberek dolgoznak, de csak azért, hogy legsürgősebb szükségüket kielégíthessék... Azon félelem következtében, hogy egy tallérral több adót kell fizetniök; elhanyagolják a négyszeres haszonnal járó munkát.« ** — »... Ez oka annak, hogy a szegény marhák, a nyomorult szerszámok, a trágárdombok rossz állapotban vannak még azoknál is, kiknél jobbak lehetnének.« *** — »Ha többet szereznék, mondá egy paraszt, ezt az adószedő vinné el.« Az évenkénti fosztogatásnak nincs határa, s »elveszi az emberektől még a jólét utáni vágyat is.« A legtöbben elcsüggednek, bizalmatlanok lesznek, »elbutúlnak«, »elsilányúlnak«, keveset különböznek a régi jobbágyoktól, † s hasonlítanak Egyiptom fellahjaihoz, Hindosztan munkásaihoz. A kincstár, követeléseinek önkénye és óriási volta által kérdéssé tesz minden birtokot, hasztalanná minden szerzést, nevetségessé minden takarékossgot; mert az embereknek valóban nincs egyébök, mint a mit titkon el tudnak előle rejtteni.

* Lásd; Champfort. *Caractères et anecdotes*. 93.

** Lásd: *Procès-verbaux de l'assemblée provinciale de Berry*. I. 77-ik l.

*** Lásd: Arthur Young. *Travels in France*. II. 205.

† Lásd: *Procès-verbaux de l'assemblée provinciale de la généralité de Rouen*. (1787). 271-ik l.

V.

A kincstárnak minden országban két keze van; az egyik látható, mely közvetlenül belenyúl az adófizetők szekerényébe, a másik, mely elrejtőzik, s egy közvetítőnek kezét használja, nehogy az új zsarolás gyűlöletessége reá háramoljék. Franciaországban nem tapasztalunk ily vigyázatot; a második kéz ép oly láthatólag nyúl ki, mint az első; sőt alakjából és az ellene felmerülő panaszokból ítélve, úgy látszik bántóbb az elsőnél. — Első sorban a só- és fogyasztási adók s a vámok bérbeadatnak, évenként eladatnak a legtöbbet ígérőknek, kik, foglalkozásuknál fogva is arra törekszenek, hogy üzletőknek lehető legnagyobb hasznát lássák. Az adófizetővel szemben ezek nem a kormányzóság közegei, hanem az ő kiaknázói; mert hiszen megvették őt. A szerződés szavai szerint az adófizető az ő tulajdonuk, és ki is izzasztják belőle nem csupán azt, a mit érte az államnak fizettek, s ez összeg kamatait is, de a mennyit csak lehet, saját hasznukra. Ezzel eléggé jellemeztük, mi módon hajtatnak be a közvetett adók. — Másodszor megjegyzendő, hogy a só- és fogyasztási adó behajtása következtében, a kutatás elől nincs menekülése semmiféle háztartásnak. A nagy só-adóval sújtott tartományokban, Ile-de-France, Maine, Anjou, Touraine, Orléanais, Berry, Bourbonnais, Burgund, Champagne, Perche, Normandia, Picardiában, a só fontja tizenhárom souba kerül, tehát négyszerte, sőt, ha a pénz értékét tekintetbe vesszük, nyolczszorta annyiba, mint ma.* Az 1680-iki rendelet értelmében, mindenki, ki éle-

* Lásd: Letrosne. *De l'administration provinciale et de la réforme de l'impôt*, 1779. 39–262 és 138-ik l. — *Archives nationales*.

tének hetedik évét már betölté, köteles évenként hét font sót venni; s ha a családot négy tagból állónak számítjuk, ez már maga tizenhatsz frankot emészt fel, azaz tizenkilencz napszámot; ez ismét egyenes adó, melynél a kincstár, úgy mint a földjövedelmi adónál az adófizetők zsebébe nyúl, és ezzel őket kényszeríti, hogy egymást kölcsönösen faggassák. Ugyanis többen közölök hivatalból vannak kiküldve, a só e köteles mennyiségének kivetésére, s mint az adót beszédők, »ők is együttesen felelősek a só meghatározott árának behajtásában.« Ezek alatt vannak mások, kik szintén felelősek, mint az adó beszédésénél. »Miután az első személye és vagyona megvizsgáltatott, a bérlő fel van hatalmazva együttesen járni el a község legelőkelőbb lakosai ellen.« Fentebb leírtuk ez eljárás hatásait. Valamint az adónál, úgy a só-adónál is »Normandiában, mondja a roueni parlament, naponként vannak foglalások, árverések és elítélések, a miért az emberek nem vásárolnak sót, pedig a nyomorultaknak még kenyerök sincs.«

De, míg a szigorúság épen oly nagy, mint az adó behajtásánál, a faggatások tizszerte rosszabbak; mert beavatkoznak a házi dolgokba, kicsinyesek és mindennap előfordúlnak. — A köteles hét fontnyi sóból nem szabad egy szemert sem más célra használni, mint »főzéshez és az asztalnál.« Ha valaki a sónak egy részét meg-

H. 138 (1782). A bugeyi panaszok. »A falusiak a sót a kicsinyben áruoltóktól vevén, fontját 15—17 souval fizetik, t. i. a szerint, a mint azok kapták.«

* Lásd: Floquet. *Histoire du parlement de Normandie*. VI. 367 (10. mai 1760).

takarítaná, hogy azzal a sertéshúst besózhasssa, s azt eltevé, télen is ehessék egy kis húst, reá megy a sóadószedő! A sertést lefoglalják és az illető 300 livre büntetést fizet. Ha valakinek ily célból van sóra szűksége, azt külön kell vásárolnia, nyilatkozatot kell erről tennie, mire engedélyt kap, melyet azután ha kivántatik, elő kell mutatnia. Ha nincs pénze az ily célból szükséges sóra, ez az ő baja; el kell adnia a sertést, és karácsonykor nem ehetik húst; ez a leggyakoribb eset, sőt mondhatom az évenként huszonöt frankból élő feleseknél mindig. — De a konyhában és asztalnál sem szabad más sót használni, mint a hét fontot. Letrosne mondja, hogy »ismert két nővért, kik egy mérföldnyire laktak az oly várostól, hol a sóhivatal csupán szombati napokon volt nyitva. Sókészletök elfogyott. Hogy a szombatig terjedő három-négy napon át ne legyenek só nélkül, vízből főzték azt ki. Erre a sóhivatalnok vizsgálatot tartott és jegyzőkönyvet vett fel; és csupán barátjaiknak és pártfogóiknak köszönheték, hogy csak 48 livre bírságot kelle fizetniök.« — 20—40 livre bírság terhe alatt van megtiltva, hogy tengervízből vagy sós forrásból főzzenek sót. Ha valaki barmát sótartalmu pocsolyához viszi itatni, vagy tengervizet ad nekik, barmai elkoboztatnak és ő 100 livre bírságra ítéltetik. — Ha az emberek visszatérnek a halászatról, nem szabad a halak belsejébe, sem pedig az egyes rétegek közé sót tenni. Egy hordó halhoz csupán másfél font sót szabad elhasználni. Meg van parancsolva, hogy azon természetes sót, mely a Provence némely vidékein képződik, évenként el kell pusztítani. A bírácoknak meg van tiltva, hogy a sójővedéki kihágások dolgában kirótt bírságokat mérsékeljék vagy csök-

kentsék, máskülönben ők fizetik azt meg, vagy állásuk től felfüggesztetnek. — Mellőzöm a többi számtalan tilalmat és rendeletet; száz és száz van ilyen. Az ily törvényhozási intézkedések az adózókat, mint az ezernyi ezer öltésből készült háló összefojtják, s az adószedőnek érdekében áll, hogy minél több hibát találjon. Ennek okáért a halász köteles felnyitni hordóit, a korcsmárosné engedélyt kér sonkák tartására, a sóellenőrnek pedig kötelessége felügyelni az étkező helyiségekre, a sós mocsárokra, a sótartókban levő sót meg kell kóstolnia, s ha azt igen jónak találja, kijelenti, hogy az csempészett, mert a sóbérlok által adott só, azaz, a hivatalos, rendesen rossz és szemetes.

Más hivatalnokok, t. i. a fogyasztási adót kezelők leszállnak a pinczékbe; ezek a legborzasztóbbak valamennyi közt, mert nincs a többiek között egy sem, kik jobban éheznenek arra, hogy valamely kihágást felfedezzenek. »Ha valamely polgár emberszeretetében egy szegény szomjazónak egy palaczk italt ad, kiteszi magát annak, hogy beperlik és óriási bírságot vetnek ki reá . . . Ha egy plébános egy szegény betegnek, megszánva őt, egy palaczk bort ad, oly pert akasztanak nyakába, mely tönkre teheti nem csupán azon szerencsétlent, kit jótéteményben részesített, de sőt magát a jótevőt is. És ez nem képzelt dolog, hanem való.«* A hivatalnokok fel vannak jogosítva arra, hogy bármikor leltározhassák a boro-

* Lásd: Boivin Champeaux. *Notice historique de la révolution dans le département de l'Eure*. 44-ik l. (Cahiers de Bray et de Gamaches.)

hogy mennyit szabad meginnia, s a többiért, valamint azért, a mivel többet fogyasztott, megadóztathatják; mert a fogyasztási adók bérlője úgyszólván társa a szőlőművesnek, és ennek szüretében része van neki is. — Egy epernay-i szőlőben, egy holdon négy hordó bor termett, mely 600 frank értéket képviselt, ez 30 frankot fizetettadó fejében, s midőn a négy hordó eladatott, ismét 75 frankot.* Természetes, hogy ily viszonyok között »a lakosok a legfurfangosabb és legkigondoltabb cselfogásokkal élnek, hogy kivonhassák magukat« az ily kegyetlen kötelezettségek alól. De a hivatalnokok fürgek, gyanakodók, s kémek által figyelmesekké vannak téve, s minden gyanus házban váratlanul ott teremnek; utasításaik parancsolják, hogy gyakran látogassák meg a gyanúsakat, és hogy jegyzékeik oly pontosak legyenek, miszerint »egy tekintettel felismerjék minden egyes pinczének állapotát.«** Ha a szőlőműves már megfizette a reá eső illetéket, a vevőre kerül a sor. Ez, míg a fogyasztó átveszi tőle a négy hordót, 75 frankot fizet az adóbérlőnek. — A bor elküldetik, s az adóbérlő jelöli ki az utat, melyen azt szállítani kell, ha erről letér, bora elkoboztatik, különben pedig az út minden lépését meg kell fizetni. »Az olyan borszállító hajó után, mely Languedoc, Dauphiné vagy Roussillonból jövet, a Rhônén felfelé, a Loireon le, Párizs felé a Briare-csatornán át vezettetik, nem számítva a Rhônén való szállítási, és a Párizsba való beviteli vámot,

* Lásd: Arthur Young. *Travels in France*. II. 175—178.

** Lásd: *Archives nationales*. G, 300. G. 319. (Mémoires et instructions de divers directeurs locaux des aides à leurs successeurs.)

harmincz-negyvenféle vámot kell fizetni. E vámokat tizenöt vagy tizenhat helyen fizetik, s e sokszoros fizetések miatt a szállító tizenkét sőt tizennégy napi késedelmet szenved, mert, ha mindezen vámokat egyszerre, egy hivatalban kellett volna lefizetnie, annyival előbb ért volna rendeltetési helyére.« * — Különösen drága a vizen való szállítás. »Pontarliertől Lyonig huszonöt-harmincz vámsorompó van; Lyontól Aigues-Mortesig még több, úgy, hogy a mi Burgundban 10 souba kerül, annak ára Lyonban 15—18 sou, Aigues-Mortesben pedig 25 sounál is több.« — Végre megérkezik a bor azon város sorompójánál, a hová küldetik. Ott azután a községi adót fizeti, és pedig Párizsban 47 frankot hordónként. ** — Azután a csapláros vagy szállodatulajdonos pinczéjébe kerül; ez ismét 30—40 frankot fizet italmérési jog fejében; Rethelben az adó egy hordó*** után 50—60 frank, a reimsi mérték szerint.« — Óriási összeget tesznek ez adók összevéve; »Rennesben, körülbelől egy akónyi bordeauxi borért, nem számítva a vételárt, különféle adók és illetékek fejében 72 livrenél többet kell fizetni, ehhez kell számítani azon költségeket és illetékeket, melyeket a rennesi kereskedő előlegez, s melyeket a vevőtől hajt be, t. i. a Bordeauxból való kivitel, a hajón való szállítás, a biztosítás, a zsilipfelnyitás, a városba való bevitel, a kórházakba való szállítás, a hivatalos megmérés, az üzérkedés czímén, és a borfelügyelőknek járó díjak. A korcsmáros-

* Lásd: Letrosné. *L'administration provinciale et la réforme de l'impôt* (1779). 523.

** Muide.

*** Mely a muidenek $\frac{2}{3}$ -ad része.

nak tehát legalább 200 frankot kell bevennie, míg egyetlen akónyi bort kimér.« * Könnyen meg lehet itélni már most, ihatik-e Rennes lakossága; ily ár mellett bort; mindezen terhek a bortermelőt sújtják, mert ha a fogyasztók nem vásárolnak, ők nem adnak el semmit.

A kisbirtokosok között szánalomra legméltóbb a bortermelő; Young Arthur tanúsága szerint: szőlőműves és nyomorult, ekkor két egyenértékű jelző vala. Gyakran rossz a termése, s minden kétes szüret a tőke nélküli emberekre nézve tönkrejutás. Burgundban, Berryben, Soissonnaisban, Trois-Évéchésben, ** Champagneban, valamennyi jelentés szerint szükségét szenvednek még kenyérben is, sőt alamizsnára szorúlnak.*** A bar-sur-aubei előljárók Champagneban azt írják, hogy La-Ferté lakosai, az adók kikerülésére boraikat a folyóba öntik †; s a tartományi gyűlés kijelenti, hogy a tartomány nagyobb részében, az adók legcsekélyebb fokozása azt idézte elő, miszerint a földek teljesen művelés nélkül elhagyattak.« — Ilyen a bornak története a régi uralom alatt. Mennyi embert kínoznak meg, s mennyi zsarolás történik, a termelő szőlőmunkástól kezdve, a

* Lásd: *Archives nationales*. H. 426. (Remontrances du parlement de Bretagne, février 1783.)

** Metz, Toul, Verdun vidékén. — Fordító jegyzete.

*** Lásd: *Procès-verbaux de l'assemblée provinciale de Soissonnais* (1787). 45-ik l. — *Archives nationales*. H. 1515. (Remontrances du parlement de Metz, 1768). »A földet művelő lakosokkal bíró helységeknek legfeljebb $\frac{1}{11}$ -ad része szűkölködik, míg a szőlőtermelők valamennyien.« — *U. o.* G. 319. (Tableau des directions de Châteauroux et d'Issoudun)

† Lásd: Albert Babeau. *Histoire de Troyes*. I. 89, 21.

bort kimérő korcsmárosig! — A mi pedig a só adózást illeti, egy fő ellenőr vallomása szerint, e miatt évenként 4000 lefoglalás történik a házakban, 3400 bebörtönzés, 500 elítélés vesszőztatásra, száműzetésre és gályarabságra.* — Ha volt valaha két oly adónem, mely a parasztságnak, a szegényeknek és a népnek nem csupán kifosztására, de felingerlésére is közreműködött, ez a só és boradó volt.

VI.

Világos tehát, hogy a nyomornak legfőbb oka az adók súlyos voltában keresendő; ebből származik ama sok és mély gyűlölet a kincstár és ügynökei, t. i. az adószedők, sóhivatalnokok, fogyasztási és községi adók beszedői, vámszedők és mindenféle adóhivatalnokok ellen. — De miért oly nyomasztó az adó? A válasz igen könnyű, és azon számos község, mely évenként panaszában felszólal, hogy ezen urak egyikét vagy másikat is adóztassák meg, hosszasan elmondja. A terhet az teszi oly nyomasztóvá, hogy azok, kik leginkább volnának képesek az adót megfizetni, ez alól magukat kivonják, s a nyomor legelső oka a mentességek nagy száma.

Tekintsük ezeket az egyes adók terén. — Első sorban a nemesek és a papság nem csupán a földjövedelmi adó alól vannak felmentve, de adómentesek egyszersmind azon uradalmaik is, melyeket ők maguk, vagy gazda-

* Lásd: *Mémoires* présentés à l'assemblée des notables par M. de Calonne (1787), 67-ik l.

tisztjeik kezelnek. Auvergneben egyedül a clermonti adókerületben ötven oly község van, melyben az épen említett intézkedésnél fogva a szabadalmazottak valamennyi földjei adómentesek, s az egész adót a többi adókötelezettek kénytelenek fizetni.* Sőt elég, ha a szabadalmazottak azt állítják, miszerint bérlőik csak gazdatisztek; ilyen eset Poitou több községében előfordúl; az adóhivatalnok és adótanácsos pedig nem merik a dolgot közelebbről vizsgálni. Ily módon a szabadalmazott megmenekül az adófizetéstől, ő maga, egész birtoka, sőt bérjőszágai is. — A folyton növekedő földjövedelmi adó különleges alkalmaztatásai által számtalan új szolgálmányt hoz létre. Elegendő végig futni ez időszakos fokozódás történetén, hogy a harmadik rend tagjai belássák miszerint ők egyedül, vagy majdnem egyedül fizették és fizetik a hidak, utak, csatornák, törvénytörvénykezési épületek, a hivatalok visszavásárlása, a menedékházak felállítása és fentartása, az elmebetegek menhelyei, tenyésző intézetek, lovas posták, vívó és lovagló iskolák, Párizs utcatisztítása és kövezése, a helytartók, tartományi kormányzók és parancsnokok, hivatalnokok, udvarmesterek, pénzügyi és adóhivatalok, a tartományokba kiküldött biztosok, a rend- és csendőrség, és mit én tudom mi mindennek fentartására szükséges pénzt.** — A gyűlésekkel bíró tartományokban, hol azt kellene hinnünk, hogy a földjövedelmi adó igazságosabban van kivetve, ugyanazon egyenlőtlenséggel találkozunk. Burgundban a csendőrség,

* Lásd: Gautier de Biauzat. *Doléances sur les surcharges du Tiers-Etat* (1789). 193, 225. — *Procès-verbaux de l'assemblée provinciale du Poitou* (1787). 99-ik l.

** Lásd: Gautier de Biauzat. *U. o.*

a ménések, a nyilvános ünnepélyek, a vegytani, növény-tani, boncz-tani, szülészeti és jogtudományi tanfolyamok, a művészetek előmozdítása, a levelek bérmentesítése, a parancsnokság főnökei és alantas közgei, a tartományi hivatalnokok, a miniszteri titkárság, az adóbehajtási költségek sőt az alamizsnák czímén kiadott 1.800,000 livret e közszolgálati dolgokra egyedül a harmadik rend fizeti, az első két rend egy fillérrel sem járul hozzájuk.*

Második sorban említendő a fejadó. Ez eredetileg huszonkét osztályba volt csoportosítva, úgy, hogy mindenkit vagyonának arányában terheljen; tudjuk azonban, hogy a papság megváltás útján felszabadult ennek fizetésétől; a nemesség pedig oly ügyesen vitte dolgát, hogy az ő része azon arányban csökkent, a melyben a harmadik rendé növekedett. Egy grófnak vagy marquisnak, felügyelőnek vagy tanácsnoknak, ki 40,000 livre jövedelemmel bír, az 1695-iki kirovás szerint 1700–2500 livret kellett volna fizetnie, de valóságban nem fizetett többet 400-nál, azon polgár pedig kinek jövedelme 6000 livre, s kinek ugyanazon kirovás szerint 70 livret kellene fizetnie, valóságban 720-at fizet.** A szabadalmazottak fejadója tehát háromnegyed, sőt öthatod részszerel csökkent, a többi adófizetők pedig tízszeressé lett. Ile-de-Franceban 240 livre jövedelem után ezektől 21 livret és 8 sout,

* Lásd: *Archives nationales*. Procès-verbaux et cahiers des États-Généraux, 59-ik köt. 6-ik l. (Lettre de M. d'Orgeux á M. Necker). 27-ik köt. 560—574-ik l. (Cahiers du Tiers-Etat d'Ar-nay-le-Duc).

** Ezen számokban szem előtt tartottuk a pénz értékének növekedését; 1695-ben egy márka ezüst csak 29, a tizennyolczadik század második felében 49 frankot ért.

a nemesektől pedig 3 livret szednek, s a felügyelő maga bevallja, hogy a nemeseket jövedelmöknek csak egy nyolczvanadrészevel adóztatja meg; * az orléanaisi felügyelő csak századrészevel, míg a többi adózókat tizenegyed részszel. ** — Ha e nemeseken kívül számítjuk a többi szabadalmazottakat, birákat, az adóbérleti hivatalnokokat, a városokat, melyek magukat megváltották, oly csoportot kapunk, mely magában foglal majd valamennyi jólétben élő és gazdag embert, kiknek jövedelme bizonyára sokkal felülmúlja az egyszerű adózók jövedelmeinek összegét. A tartománygyűlések költségvetése kimutatja, mit hajtanak be a két csoporthoz tartozó emberek fejadó czímén; Lyonnaisben pl. az egyszerű adózók 898,000, a szabadalmazottak 190,000 livret fizetnek; Ile-de-Franceban az egyszerű adózók 2.689,000, a szabadalmazottak 232,000 livret; az alençoni kormányzóságban amazok 1.067,000, ezek 122,000 livret, Champagneban amazok 1.377,000, ezek 199,000 livret; Haute-Guyenneben az egyszerű adózók 1.268,000, a szabadalmazottak 61,000 livret; az auch-i kormányzóságban amazok 797,000 ezek 21,000 livret; Auvergneben az egyszerű adózók 1.753,000, a szabadalmazottak 86,000 livret fizetnek; röviden, ha csak e tíz tartomány fejadójának összegét vesszük, kitűnik, hogy a szegények csoportja 11.636,000, a gazdagoké 1.450,000 livret fizet, tehát ez utóbbi nyolczszorta kevesebbet, mint a mennyit igazság szerint fizetnie kellene.

* Lásd: *Procès-verbaux de l'assemblée provinc. de l'Ile-de France.* 132, 158.

** Lásd: *Procès-verbaux de l'assemblée provinciale de l'Orléanais.* 96, 387.

A huszadok terén az aránytalanság nem oly nagy, számadataink sem oly pontosak; mind a mellett állíthatjuk, hogy a szabadalmazottak által fizetett hányad, ezen adónemben is körülbelől fele annak, a mit fizetniök kellene. »1772-ben kitűnt, írja Calonne, hogy a huszad-adó nem volt igazságosan kivetve. Hamis bevallások, nem létező szerződések, majdnem valamennyi gazdag birtokosnak nagyon is kedvezően adott mentességek, egyenetlenséget és határtalan hibákat hoztak létre . . . 4902 község huszad-adójának összeállításakor kitűnt, hogy a két csoport huszad-adója csak 54 milliót tett ki 81 helyett.« * Egy főúri birtokról, mely után a bevallott jövedelem arányában 2400 livret kellett volna fizetni, csak 1216-ot fizetnek. Még igazságtalanabb arányok uralkodnak a vérbeli herczégek birtokain; láttuk már fentebb, hogy ezekre nézve megegyezés jött létre, s hogy 2.400,000 helyett csak 188,000 livret fizetnek. Ezen uralom alatt, mely elnyomja a szegényt, hogy a gazdagok terheit annál inkább csökkentse, annál kevesebbet fizetnek az ily emberek, mennél többet volnának képesek fizetni.

A mi a negyedik s utolsó egyenes adót, t. i. a robot munkától való megváltást illeti, íme annak is rövid története: Ez adónem eleinte a huszaddal állott összeköttetésben, s így valamennyi birtokosra ki volt vetve; a királyi tanács határozata szerint azonban később a földjövédelmi adóval hozatott kapcsolatba, és így a legin-

* Lásd: Calonne. *Mémoire présenté a l'assemblée des notables* (1787). 1-ső l. — Lásd a kötet végén levő 2-ik jegyzetnek a blet-i uradalomra vonatkozó részét.

kább megterheltekre rovatott ki.* E szerint tehát ez adónem a földjövedelmi adónak egy negyedrészeben állapítatott meg, s hogy példát idézzünk, Champagneben 100 livre jövedelem után 6 livret és 5 sout vett az egyszerű adózótól. »És így, mondja ezen tartomány gyűlése, az utak, melyeket a működésben levő kereskedelem szállításai, s a gazdagok kocsikázásai megrontanak, csupán a szegények adójából javíttatnak ki.« — A mint e számokat szemeink előtt elvonulni engedjük, akaratlanul is megjelenik előttünk a mese két alakja, a ló és öszvér, melyek együtt mentek utazni; a lónak joga volt tetszése szerint hetvenkedni; ezért leveszik hátáról a terhet, hogy azt a másikra tegyék, míg végre a szegény igavonó a teher alatt összeroskad.

Nem csupán az adófizetésre kötelezettek csoportjában a szabadalmazottak terhei, a földjövedelmi adóra kötelezettekkel szemben megkönnyítettnek, de a földjövedelmi adóra kötelezettek között a gazdagok terhei a szegények rovására vannak leszállítva, úgy, hogy a teher legnagyobb része végre is a legszükölködőbb és legmunkásabb osztályra nehezül, a kisbirtokosokra, kik maguk művelik csekély földjeiket, a kézművesekre, kiknek nincs egyébök, mint szerszámaik és kezeik, s általában a falusi lakosokra. — Ezen kívül számtalan város

* Lásd: *Procès-verbaux de l'assemblée provinciale d'Alsace* (1787) 116-ik l. — *Procès-verbaux de l'assemblée provinciale de Champagne*. 192. (Az 1787 június 2-iki nyilatkozat szerint, a robot megváltásáért járó adó a földjövedelmi-, pót- és fejadó együttes összegének egy hatodrésze emeltetett.) — *Procès-verbaux de la généralité d'Alençon*. 179. — *Procès-verbaux de l'assemblée provinciale de Berry* I. 218.

vagy semmi adót nem fizet, vagy csak egy bizonyos, meghatározott összeget. Compiègne, földjövédelmi és pót-adók fejében 1671 kéménye után csupán 8000 frankot fizet, míg egy ennek közelében levő falu, Canly, csupán 148 kéménye után 4475 frankot.* Fejadó tekintetében Versailles, Saint-Germain, Beauvais, Étampes, Pontoise, Saint-Denis, Compiègne, Fontainebleau, összesen 169,000 livret fizetnek, azaz kétharmadrészzsel kevesebbet mint kellene, úgy hogy fejenkénti 3 frank és 10 sou helyett csak 1 frankot fizetnek; Versaillesben még kevesebbet, mert a város, 70,000 lakosa után csupán 51,600 frankot fizet fejadó czíme alatt.** Ezen felül, minden oly esetben, midőn valamely adó kivetéséről van szó, a városi polgár igénytelen falusi szomszédjaival szemben magát részesíti előnyökben. »A falusiakkal, kik a városiaktól függenek, és a városi adójegyzékekbe vannak felvéve, oly szigorral bánnak, melyről nehéz volna fogalmat alkotnunk.... A városok folyton ő reájok hárítják azon terhet, melytől megkönnyebbülni szeretnének, és ez oka annak, hogy a városiak kevesebb adót fizetnek, mint a legnyomorultabb falusiak.« *** Ezért »a földjövédelmi adótól való borzalom néptelenné teszi a falvakat, s minden

* Lásd : *Archives nationales*, G. 322. (Mémoire sur les droits d'aides à Compiègne et aux environs, 1786.)

** Lásd : *Procès-verbaux de l'assemblée provinciale de l'Ile-de-France*, 104-ik l.

*** Lásd : *Procès-verbaux de l'assemblée provinciale du Berry*, I. 85 II. 91. — *Procès verbaux de l'assemblée provinciale de l'Orleanais*, 225-ik l. — »Valahányszor az adószedők változnak, bármely kereseti adó terén az önkény, igazságtalanság, a kivetésben való egyenlőtlenség, elmaradhatatlan.«

tehetség és tőke a városokban gyűl össze.« * — Ugyan-ezen egyenlőtlenség uralkodik a városokon kívül. Az adótanácsosok és adószedők, korlátlan hatalommal felruházva, minden évben meghatározzák a községek és az egyes lakosok földjövedelmi adóját. E tudatlan és részrehajló emberek szemeiben nem a méltányosság irányadó, hanem a magánérdek, a gyűlölet, a boszúvágy, s azon szükség, hogy valamelyik barátjuk, rokonuk, szomszédjuk, pártfogójuk, főnökük, valamely hatalmas vagy veszélyes ember megkíméltessek. A moulinsi felügyelő megérkezvén kerületébe úgy találja, »hogy a befolyásos emberek semmit sem fizetnek, de a nyomorútlak túl vannak terhelve.« A dijoni felügyelő írja, hogy »az adókimetetés alapja önkényes és pedig oly mértékben, hogy a tartományok lakosainak panaszait már nem lehet tovább tűrni.« ** A roueni helytartóságban »némely község egy livre után 4 sounál többet fizet, de némelyik alig 1 sout.« *** »Azon három év óta, melyet falun töltök, írja, egy hölgy ugyan-

* Lásd: *Archives nationales*. H. 615. (Lettre de M. de La-gourda, gentilhomme breton à M. Necker, 4 décembre 1780). Ebben az mondatik: »Ön az adókat mindig a hasznos és szükséges emberek vállaira rakja, s ezek naponként fogynak; ezek a földművesek. A falvak kipusztultak, senki sem akarja már az eke szarvát kezébe venni. Istent és önt, Monseigneur, hívom bizony-ságul, hogy az utolsó aratás alkalmával különben is satnya gabonáinknak több mint egy harmada kárba veszett, mert nem voltak embereink, hogy azt learassák.«

** Lásd: *U. o* H. 1149. (Lettre de M. de Reverseau, 16 mars 1781). H. 200. (Lettre de M. Amelot. 2 novembre 1784.)

*** Lásd: *Procès-verbaux de l'assemblée provinciale de la généralité de Rouen*. 91-ik l.

ezen tartományból, mindig azt tapasztalom, hogy a gazdag birtokosok legnagyobb része legkevesbbé terheltetik; ezek azok, kiknek feladatuk volna az adót kivetni; a népet azonban folytonosan faggatják.« * — »Párizstól tíz mérföldnyire fekvő jószágon lakom, írja Argenson, hol a földjövedelmi adót igazságosan akarták kivetni, de mégis igazságtalanul vettetett ki, mert az urak keresztülvitték, hogy bérlőik kedvezésben részesüljenek.« ** Azokon kívül, kiknek adója kedvezmény folytán kevesebbre szabatik, mint kellene, vannak olyanok is, kik pénzbeli megvesztegetés által teljesen megszabadúlnak az adótól. Egy felügyelő, meglátogatva a bar-sur-seinei adóhivatalt, megjegyzi, »hogy a gazdag földbirtokosok keresztülviszik, hogy a király mellett apró hivatalokat kapjanak, s az ezekkel járó szabadalom folytán az adóteher a többiekre háramlik.« *** »Bámulatos túlterheltetésünk legfőbb okainak egyike az, mondja az auvergnei tartományi gyűlés, hogy a szabadalmazottak serege megfoghatlanul nagy, s a hivatalok osztogatása és az ezekkel járó üzérkedés számukat folyton szaporítja, vannak oly hivatalok is, melyek nem egészen húsz év alatt hat családot emeltek nemesi rangra.« Ha e visszaélés tovább is így tart, akkor egy század alatt mindazon adókötelezettek nemesekké lesznek, kik leginkább volnának képesek az adóterhet viselni.« † De megjegyzendő az is, hogy óriási

* Lásd: Hippeau. *Le gouvernement de Normandie*. VI. 22 (1788).

** Lásd: Argenson. *Mémoires*. VI. 37.

*** Lásd: *Archives nationales*. H. 200 (Mémoire de M. Amelot 1785).

† Lásd: *Procès-verbaux de l'assemblée provinciale d'Auvergne*. 253.

azon hivatalok és tisztségek száma, melyek, a nélkül, hogy viselőiknek nemesi rangot szereznének, felmentik azokat a földjövedelmi adó alól, és fejadójokat a jövedelem egy negyvened részére szállítják; ilyenek első sorban valamennyi nyilvános, akár közigazgatási, akár bírósági hivatalok, továbbá valamennyi só-, vám, illeték-, állami uradalmi-, posta-, adó- és kezelő hivatalok. * »Kévs község van, írja egy felügyelő, hol ne volnának ily hivatalnokok, sokban kettő-három is van.« ** Egy postamester fel van mentve a földjövedelmi adótól, és pedig minden birtokára nézve, sőt bérlői is, száz holdig. Az angoulêmei jegyzők fel vannak mentve a robot, a kéregetések, a katonák elszállásolása alól, és sem fiaik sem irnokaik nem kötelesek katonáskodni. Ha a közigazgatási levelezéseket olvassuk, és a kincstár nagy hálóját vizsgáljuk, mindenfelé látunk oly nyílásokat, melyeken a közép nagyságú és nagy halak némi erőlködéssel ki tudnak bújni, de az aprók mind benn maradnak a háló fenekén. Egy sebész, ki nem gyógyszerész is egyszerűsmind, egy negyvenöt éves ember, kereskedő, de ki atyjánál lakik, írott jog alapján nem fizetnek adót. Ugyanily mentességben részesülnek a Megváltóról nevezett *** és a szigorú fogadalmakkal bíró szerzetesek kéregetői, vagy

* Lásd : Boivin Champeaux. *Doléances de la paroisse de Tilleul-Lambert*, (Eure), hol ez mondatik: »számtalan faja a szabalmazottaknak, az adótanácsosok, postamesterek, a sóhivatalok elnökei és egyéb hivatalnokai, mindannyian nagy birtokú magánemberek, harmadát vagy felét sem fizetik azon adónak, melyet fizetniök kellene.«

** Lásd: De Tocqueville. *L'ancien régime et la révolution* 335. — *Procès-verbaux de l'assemblée provinciale du Lyonnais*. 56-ik l.

*** Az úgynevezett redemptoristák, *ordre de la Merci*.

alamizsnaszedői. Keleten és délen, a jólétben élő magánosok közül sokan egy louis d'oron vagy tíz talléron megvásárolják az ily kéregetői megbízatást, s azután három livret tesznek egy tálacska fenekére, melyet valamely plébánia területén körülhordoztatnak;* ily módon egy kis hegyi városban tizen, egyedül Treignac falucskában ötven menekültek meg az adófizetéstől. Ezek következtében »a szegényekre, gyámoltalanokra, kik gyakran fizetésképtelenek, esik vissza a fizetés«, és mindezen szabadalmazottak, kik az adóra kötelezettek romlását idézik elő, okai egyszersmind a kincstár hiányainak.

VII.

Hogy a megkezdett képet befejezhessük, még néhány vonást kell tennünk. Az emberek a városokba menekülnek, s ha a városi életet a falusival összehasonlítjuk, el kell ismernünk, hogy a városok valóban menedékhelyek. De a nyomor oda is követi a szegényeket; mert egyrészt a városok eladósodtak, másrészt a kormányzó párt a szegényeket nagy mértékben adóztatja meg. A városok a kincstár által elnyomatva, viszont a népet nyomják el, s a mely terhet a király az ő vállaikra tett, ők a népre hárítják. Nyolczvan év alatt a király hét ízben adta el azon jogot, hogy hivatalnokaikat maguk választhassák, ugyanannyiszor vette azt tőlök vissza; hogy az ezzel járó »óriási költséget« megszerezhessék, községi adóikat

* Lásd: *Archives nationales*. H. 1421 (Lettres de M. d'Aine, endant, et du receveur de l'Élection de Tulle, 23 février, 1783.)

megkétszereztek.* Most, bár megszabadultak e fizetésektől, azért még mindig fizetnek; az évenkénti teher örökössé lőn; a kincstár soha ki nem bocsátja őket karmaiból, a hol elkezdé piócza módjára szopni az embereket, ezzel többé fel nem hágy. »Ez oka annak, mondja egy felügyelő, hogy Bretagneban nincs egyetlen város, melynek kiadásai ne múlnák felül a jövedelmeket.«** A kövezetet, az utakat ezért nem bírják kijavíttatni, »s a városok majdnem megközelíthetlenné« az utak rosszasága miatt. Miképen legyenek képesek azokat fentartani, a mire kötelesek, ha újra kell fizetniök, a mit már egyszer megfizettek? Felemelt községi adóiknak 1748-tól kezdve tizenegy éven át 606,000 livrere kellett volna rúgniok; de tizenegy év múlva a kincstár már megkapta járandóságait, s mégis fentartotta követeléseit, úgy, hogy 1774-ig 2.071,052 livret fizettek volt le, és a községi adók felemelése, mi csak egy időre volt határozva, még folyton tartott. — E túlságos községi adók pedig az élet legfontosabb szükségleteit terhelik, s így a kézműves nagyobb mértékben adóz, mint a polgár. Párizsban, mint láttuk, egy hordó bor után 48 livre beviteli vám fizetendő; s ha a pénz értékét tekintjük, ez kétannyi, mint a mai vám. »Egy tengeri hal, melyet Harfleurból a tenger partján, postán küldenek Párizsba, értékének tizenegyszeres árát fizeti beviteli vám fejében, s így a főváros lakossága megfosztatik annak lehetősé-

* Lásd: De Tocqueville. *L'ancien régime et la révolution*. 64, 363.

** Lásd: *Archives nationales*. H. 612, 614. (Lettres de M. de la Bove, 11 septembre et 2 décembre 1774, 28 juin 1777.)

gétől, hogy tengeri halat egyék.* A Párizs közvetlen szomszédságában levő kis Aubervilliers községben, »a széna, szalma, gabona, faggyú, gyertya, tojás, cukor, hal, rőzse és tüzelőfa óriási adóknak van alávetve.** Compiègne egész földjövedelmi adóját az itálra és marhákra kivetett adójának összegéből fizeti.*** »Toulban és Verdunban az adók oly nyomasztók, hogy alig marad meg ott más, mint a kit foglalkozása és régi szokásai tartanak lekötve.« † Coulommiersben. »a kereskedők s a nép annyira túl vannak terhelve, hogy nem akarnak semmiféle vállalatba fogni.« A községi adók, sorompók és adóhivatalnokok ellen a nép gyűlése mindenfelé igen élénk. A polgári oligarchia mindenütt előbb magára gondol, és csak azután a kormányzása alatt állókra. Neversben és Moulinsben »a gazdagok valamennyien találnek módot arra, hogy az adószedőktől megszabaduljanak, vagy úgy, hogy különféle megbízatásokat adatnak maguknak, vagy azon befolyás által, melyet az adótanácsosokra gyakorolnak, úgy, hogy ez idén és a múlt évben a neversi adóbehajtókat valóságos koldusoknak lehetett volna tartani; nincs olyan csekély falu, melyben a behajtók képesebbek volnának fizetni, mert ezekben felesék alkalmaztatnak e czélra.« †† Angersben »a közigazgatási

* Lásd : Mercier. *Tableau de Paris*. II. 62.

** Lásd : *Doléances de la paroisse d'Aubervilliers*.

*** Lásd : *Archives nationales*. G. 300. G. 322. (*Mémoires sur les droits d'aides*.)

† Lásd : *Procès-verbaux de l'assemblée provinciale des Trois-Évêchés*. 442-ik l.

†† Lásd : *Archives nationales*. H. 1422. (*Lettre de l'intendant de Moulins, avril 1779*.)

hivatalnokok a közpénzeket, kivéve azon 2127 livret, mely évenként a gyűlésekben jelenvoltaknak és gyertyákra adatik, tetszésök szerint titkos kiadásokra fecsérlik.« Provenceban, hol a községek önként vetik ki magukra az adót, s ezért azt kellene hinnünk, hogy a szegényt megkímélik, »a városok nagyobb része, különösen Aix, Marseille és Toulon adójokat«, a községeket és az országosakat »csupán egy oly adónem bevételeiből fizetik, melyet az ő területükön található és elköltött liszt után szednek be«; * pl. azon 254,897 livrehez, melyet Toulon e célra kiad, az említett adó 233,405 liverrel járúl.** És így az egész adót a nép fizeti, a püspök, marquis, elnök, nagykereskedő, kevesebbet fizet finom halakból és szalonkákából álló ebédje, mint a hajóiskabáló vagy teherhordó a maga foghagymával bedörzsölt két font kenyere után! S e terméketlen vidéken már a kenyér maga is igen drága s oly rossz, hogy Malouet a tengerészeti felügyelő nem fogadja el azt emberei számára! — »Sire, mondá de la Fare nancy-i püspök 1789 május 4-én a szószékről, a nép, mely felett ön uralkodik türelmének kétségtelen bizonyítékait adta. Egy vértanúságot szenvedő nép ez, melynek élete úgy látszik csak azért hagyatott meg, hogy annál tovább szenvedjen.«

* Ezt *droit de piquet*-nek nevezik.

** Lásd: *Archives nationales*. II. 1312 (Lettres de M. d'Anthe-man, procureur général à la cour des aides — 19 mai 1783 — et de l'archevêque d'Aix (15 juin 1783). — A Provenceban csak annyi gabona terem mennyi a tartománynak két és fél hónapi szükségletére elegendő.

VIII.

»Nyomorúlt vagyok, mert sokat vesznek el tőlem. S tőlem azért vesznek el oly sokat, mert a szabadalmia zottaktól nem vesznek el eleget. S a szabadalmazottak nem csupán maguk helyett fizettetnek meg engem, de még egyházi és hűbéri illetékeket is vesznek meg rajtam. Ha 100 livrenyi jövedelmemből 53 frankot, sőt ennél többet az adószedő visz el, 14 franknál többet kell még a földesúrnak, s 14-nél többet tized fejében fizetnem,* s a még fenmaradó 18—19 frankból ki kell elégítenem a só- és fogyasztási adóhivatalnokot. Szegény ember létemre két kormányt kell fizetnem, az egyik a régi, a helyi kormány, mely tulajdonképen nem is létezik már, haszontalan, kényelmetlen, megalázó, és csupán faggatásai, jogbitorlásai és kirótt illetékei által tünteti ki létezését; a másik az új, központi, mindenütt jelenlevő, mely, egymagára vevén minden szolgálat teljesítését, óriási szükségletekkel lép fel, és egész óriási súlyával az én kiaszott vállaimra nehezedik.« — Határozott szavakba öntve ilye-

* A hűbéri illetékek körülbelől a tiszta jövedelemnek heted részét, a tized egy másik heted részét teszi. Ennyibe számítja ezt a haute-guyennei tartománygyűlés. (Lásd: *Procès-verbaux de l'assemblée provinciale de la Haute-Guyenne*. 47-ik l.). — Más tartományokról számos adat körülbelől ugyanily mennyiséget tüntet fel. — A tized az összes jövedelemnek tized—harminczad részét teszi, és többnyire inkább közeledik a tized, mint a harminczad részhez. Nézetem szerint közép számítással azt mondhatjuk, hogy a tizenegyedrészt teszi, s miután az összes jövedelemből ennek legalább felét le kell számítani a földművelés költségeire, azt mondhatjuk, hogy heted részét teszi. Letrosne szerint ötöd, sőt negyed részt emészt fel.

nek azon kóbor eszmék, melyek a nép agyában kezdenek terjedni. s a rendek panaszfelirataiban minden lapon találkozunk velök.

»Adja az ég, mondja Normandia egy városának képviselője, hogy az uralkodó saját kezeibe vegye az adóhivatalnokok, főurak, bírák és papság által megkövetelt és zsarnoki módon bántalmazott nyomorúlt polgárok védelmét.« * — »Sire, írja egy champagnei város képviselője, valahányszor az ön nevében szólottak hozzánk, mindig csak pénzt követeltek tőlünk. Biztattak ugyan azon reménnyel, hogy ennek vége lesz, de azért állapotunk évenként rosszabbodik. Mi nem okozzuk önt, mert szeretjük önt, de azokat, kiket ön alkalmaz, és kik inkább dolgoznak saját, mint az ön érdekében. Mi azt hisszük, hogy ezek megcsalják önt, és szomorúságunkban így szólunk: Ha a mi jó királyunk ezt tudná! . . . Mindenféle adókkal vagyunk elnyomva; de ha ez így megy tovább, nemsokára nekünk sem lesz betevő falatunk . . . Ön megindúlna, ha látná azon szegényes kunyhókat, melyekben lakunk, és azon nyomorúlt táplálékot, melylyel élünk: ez ékesszólóbban mondaná meg önnek, mint a mi szavaink, hogy nem vagyunk képesek ez állapotot tovább elviselni, s hogy terheinken könnyíteni kell . . . Leginkább pedig az bánt minket, hogy a kiknek legtöbb vagyonuk van, legkevesebbet fizetnek. Mi fizetjük a földjövédelmi adót, s a beszállás költségeit, az egyháziak és nemesek pedig, kik a legszebb birtokok tulajdonosai, mindebből semmit sem

* Lásd: Boivin-Champeaux. *Notice historique de la révolution dans le département de l'Eure.* 72.

fizetnek. Miért fizetnek a gazdagok legkevesebbet, a szegények pedig legtöbbet? Nem kellene-e mindenkinek saját képessége szerint fizetni? Sire, kérjük önt, hogy ez így legyen, mert csak ez igazságos . . . Hegyoldalainkon szeretnénk szőlőt is ültetni; de a fogyasztási adóhivatalnokok annyira faggatnak minket, hogy inkább arra gondolunk, ne irtsuk-e ki már is termő szőlőinket; a mi bort termelnénk, ez az ő számukra volna, s nekünk nem maradna egyéb a fáradságnál. Nagy csapás rajtunk ezen pénzzsarolás, és hogy attól megmeneküljünk, inkább parlagon hagyjuk földeinket . . . Szabadítson meg, Sire, mindenekelőtt e nyúzóktól és sóhivatalnokoktól, sokat szenvedünk e számtalan találmányoktól; itt az ideje annak megváltoztatására; a míg meg lesznek, soha boldogok nem leszünk. Kérjük ezt öntől Sire, valamennyi többi alattvalóival egyetemben, kik éppen annyira kifáradtak már, mint mi . . . Kérnénk ezentúl még sok mást is, de tudjuk, hogy ön nem tehet mindent egyszerre.* — A valóban népies panaszfeliratokból látjuk, hogy az adó és szabadság azon két ellenség, melylyel szemben a panaszok nem szünetelnek.** »A folytonos segélykérelmek agyonnyomnak minket . . . adóink felülmúlják képességeinket . . . Nem érzünk erőt ma-

* Lásd: *Doléances de la communauté de Culmon*. (Élection de Langres.)

** Lásd: Boivin-Champeaux. *Notice historique de la révolution dans le département de l'Eure*. 34, 36, 41, 48. — Périn. *La jeunesse de Robespierre*. (Doléances des paroisses rurales de l'Artois) 301, 308. — *Archives nationales*. Procès-verbaux et cahiers des États-Généraux. XVII. köt. 12-ik l. (Lettre des habitants de Dracy le Viteux.)

gunkban, hogy ezt tovább is elviselhessük . . . elnyomva azon áldozatoktól, melyeket tőlünk követelnek. tönkre megyünk . . . A munka meg van adóztatva, s a tétlenek fel vannak mentve . . . A legvégzetesebb baj a hűbériség, s a rossz, melyet ez okoz, nagyobb a villámcsapásnál és jégesőnél . . . Lehetetlen megélni, ha termésünk háromnegyed részét elveszik seprésdíj, gabnailleték, s egyéb czimek alatt . . . A földbirtokos elveszi a negyed, a tizedbirtokos a tizenketted, az arató a másik tizenketted, az adó a tized részt, nem számítva a vadak megszámlálhatlan tömegét, mely a szántóföldet még zöld állapotban elpusztítja; a nyomorúlt földművesnek nem marad tehát egyéb, mint kín és fájdalom. — Miért fizet egyedül a harmadik rend azon utakért, melyeken a nemesség és papság hintóin száguld végig? Miért kötelesek egyedül a szegények katonáskodni? Miért »húzat a hivatalnok egyedül a védtelenek és pártfogás nélküliek által sorsot?« Miért van, hogy elég ha valaki valamely szabadalmazottnak szolgálatában áll, arra, hogy megszabaduljon a katonaságtól! — Rombolja le Sire, ezen galambdúczókat, melyek egykor csak kalitkák voltak, de most 5000 pár galambnak is helyet adnak. Törölje el az uradalmi bíráskodás jogát és azon barbár szabadalmat, melynél fogva a földesúr a jobbágyot bármikor elűzheti; Alsó-Bretagneban több mint fél millió ember sóhajtozik e miatt. »Az ön hadseregében Sire, több mint 30,000 franche-comtei jobbágy van«; ha ezek valamelyike tisztté lett és nyugdíjjal elhagyja a szolgálatot, azon kunyhóba kell vonulnia, a hol született; ha nem teszi, a földesúr elveszi tulajdonát, midőn az illető meghal. A főpapok és világi perjelek tartózkodjanak szé-

helyeiken. »Nem a mi kötelességünk a hiányt fedezni, hanem a püspököké és javadalmasoké; vegye el Sire, az egyházi fejedelmektől jövedelmök kétharmad részét.« — »A hűbéri rendszer töröltessék el. Az ember, különösen a paraszt, zsarnoki önkénynyel csatoltatik a nyomorúlt földhöz, melyen elsatnyúlva eleped . . . A hol a föld is le van igazva, ott nincs szabadság, jólét, boldogság . . . Töröljük el az adás-vevési illetéket, az önkénytesen kivetett illetékeket, melyek a szabadalmazottak zsebeibe már ezerszeresen befolytak. Elégedjék meg a hűbéri rendszer a maga vas jogarával, s ne csatolja ahhoz az illetékbérlőnek gyilkát.« * — E panaszokban egy idő óta már nem a paraszt beszél, hanem ügyének védője, ki hasonképeit és elméleteit átengedi neki. Az ügyvéd pedig a falusiak sérelmét csupán irodalmi nyelvbe öltözteté.

* Lásd: Prudhomme. *Résumé des cahiers*. III. több helyen, különösen 317—340.

III. FEJEZET.

A nép szellemi állapota. — I. Értelmi tehetetlensége. — Miként alakúlnak át az eszmék legendákká. — II. Politikai tehetetlenség. — Miképen magyarázzák a politikai újdonságokat és a kormány intézkedéseit? — III. Romboló ösztönök. — Mi ellen agyarkodik a vak düh? — A természetes vezetők iránti bizalmatlanság. — Eleinte gyanusak, utóbb meggyűlöltek. — A nép hangulata 1789-ben. — IV. Ujoncok, és a lázadások fejei. — Vadorzók. — Csempészek és titkos sófőzők. — Rablók. — Koldusok és csavargók. — A rablók megjelenése. — Párizs népe.

I.

Már most, hogy megérthessük a nép tetteit, ismerünk kell szellemének állapotát, eszméinek irányát, gondolkozásának módját. De vajjon igazán szükséges-e megrajzolni a nép arczképét, s nem elegendők-e azon részletek, melyeket állapotáról épen az imént adtunk? Meg fogjuk ez embereket később ismerni saját tetteik által, midőn látni fogjuk, hogy Touraineben az általok választott községi elöljárót és annak segédét faczipókkal verik agyon, mert e két szegény ember, engedelmeskedve a

nemzetgyűlésnek, az adójegyzéket elkészíti; vagy mielőnn látni fogjuk, hogy Troyesben, az utcán hurezolják végig és szétmarczangolják azon tiszteletreméltó birót, ki e perczen is őket táplálja, s épen elébb az ő érdekekben készített végrendeletet. Ha a jelenkori parasztnak még mindig fejletlen szellemi állapotát tekintjük, és leszámítjuk mindazon eszméket, melyek nyolczvan esztendő óta annyi réven találtak oda bemenetelt, legyen az bár a most már minden faluban meglevő elemi iskolák, a katonaköteleseknek hét év múlva való visszatérte, a könyvek, hírlapok, utak, vasutak, mindenféle közlekedési eszközök és utazási módok bámulatos sokfélesége által,* s iparkodunk már most az akkori paraszt szellemi állapotát elképzelni, azt fogjuk látni, hogy az, atyáról fiúra, kunyhójához volt mintegy lelánczolva, nem voltak utai, nem hírlapjai, s nem részesült egyéb oktatásban, mint a vasárnapi szent beszédben, hogy e »nyomort, kiaszott arcú«** embereknek egész gondjuk a mindennapi kenyér s az adó volt, nem merék házaikat tatarozni, folytonosan kínoztattak, bizalmatlanok, szellemök

* Lásd: Théron de Montaugé. *L'agriculture et les classes rurales dans le Toulousain*. 112, 103 Toulousainben ötven plébánia közül tizenben van iskola. — Gascogneban, mint az auchi tartománygyűlés (24-ik l.) mondja: »a faluk legnagyobb részében nincs tanító és plébános.« — 1778-ban a posta hetenként csak háromszor érkezik Toulouseba; Toulouseból Albyba, Rodezbe, s egyéb helyekre csak kétszer hetenként, Beaumontba, Saint Gironsba s egyéb helyekre csak egyszer. »A ki falun él, mondja Théron de Montaugé, úgy szólván pusztaságban és számkivetésben él.« 1789-ben Párizsból Besançonba a posta hetenként csak háromszor járt. — (Arthur Young. *Travels in France*. I. 257.)

** Mirabeau marquis szavai.

a nyomor által korlátolt, s hogy úgy mondjuk összeaszott vala. Állapota majdnem olyan, mint ökreé vagy szamaráé, s eszméi is ezen állapotnak felélnék meg. Hosszú időn át megmaradt ez elbutultságban, s még ösztönei sem voltak;* öröklött ekéjét gépiesen, a nélkül, hogy feltekintene, vonszolja előre. 1751-ben Argenson ezt írja naplójába: »Ma már semmi oly ujdonság nem érdekli őket, mely az udvarra vonatkozik; nem ismerik a kormányt. . . . A főváros és a tartományok közötti távolság napról napra növekedik Azon legfontosabb eseményekről, melyek minket Párizsban leginkább megdöbbenetettek, itt épenséggel mit sem tudnak . . . A faluk lakosai már nem egyebek nyomorúlt rabszolgáknál, az igához lánczolt vonó barmok, melyek úgy járnak a mint őket ostorozzák, nem gondolnak semmivel, semmi által meg nem lepetnek, s nem bánnak semmit, csak annak idejében ehessenek és alhassanak.« ** Nem panaszkodnak, »sőt még csak eszökbe sem jut panaszkodni«;*** bajaikat a természetben gyökerező oly dolgoknak tartják, minők a tél és a jégeső, gondolkozási és földművelési módjok még egészen olyan, a minő a középkorban volt. — Toulousaiban, ha az emberek a tolvajt fel akarják fedezni, vagy beteg embert s beteg marhát gyógyítani, jövőmondókhoz fordulnak, kik szita segélyével jósolnak nekik. † A falusiak egész meggyőződéssel hisznek a halottak meg-

* Lásd: *Archives nationales*. G. 300. (Lettres d'un directeur des aides à Coulommiers, 13 août 1781.)

** Lásd: D'Argenson. *Mémoires*. VI. 425 (16 juin 1751).

*** Lásd: De Montlosier. *Mémoires*. I. 102, 146.

† Lásd: Théron de Montaugé. *L'agriculture et les classes rurales dans le Toulousain*. 102.

jelenésében, és Mindenszentek éjjelén megterítik számukra az asztalt. — Auvergneben, a forradalom kezdetekor ragályos láz uralkodik, s miután kétségbevonhatlanul világos, hogy Montlosier úr kuruzsló, ő az oka ennek is; kétszáz ember megindul, hogy házát lerombolja. Vallás tekintetében is ilyen fokon állanak. »Papjaik együtt iddogálnak velök, és pénzért adják el nekik a bűnbocsánatot. Vasárnaponként, midőn prédikálnak, helytartósági és alhelytartósági állásokat kínálnak nekik a szentek mellett; pl. így: szent Péter mellett a helytartói méltóság ennyi meg ennyibe kerül! — Ha a paraszt késedelmeskedik a vételár letételével, a pap azonnal elkezd dicsoítani szent Pétert, és parasztjaink majd oda lesznek a vágytól, hogy megszerezhessék ez állást.« * — E bárdolatlan szellemű embereknek, kiknek nincsenek eszméik, de agyuk telve van képzelődésekkel, bálványokra van szükségök e földön és az égben. »Semmi kétségem sem volt, mondja Rétif de la Bretonne, hogy a királynak törvényszerű joga van bárkire ráparancsolni, miszerint feleségét vagy leányait nekem adja, s az egész falu, melyben lakom — t. i. Sacy, Burgundban — úgy vélekedett mint én.« ** Az ily agyvelőkben nincs hely az elvont fogalmak, a társadalmi rend ismeretei számára; ők eltűrik a társadalmi rendet, ez az egész. »A nagy tömeg szemeiben írja Morris kormányzó 1789-ben, az egész vallás a papokból, a törvény az előljárókból, az erkölcs saját érdekekből áll; ezek azon lények, kiket részeges lelkeszeik vezetnek, s kik most a szabadság útjára léptek;

* Lásd: *Tableaux de la révolution*, par Schmidt. II. 7. (Perrière ügynök jelentése, ki Auvergneben lakott.)

** Lásd: Rétif de la Bretonne. *Monsieur Nicolas*. I. 448.

s a szabadságot legelőször is arra használják, hogy mitán éhség uralkodik, mindenütt fellázadnak.« *

De hogyan is lehetne máskép? Minden eszme, mielőtt agyukban gyökeret ver, szükségképen, a mily képtelen, oly egyszerű legendává alakul át, mely alkalmazkodik tapasztalásaikhoz, tehetségeik, félelmeik s reményeikhez. Ha az ily eszme el van ültetve e míveletlen és termékeny talajba, elősködik ott, átalakul, vad kinövéseket, sötét lombozatot, mérges gyümölcsöt hajt. Minél torzabb, annál élénkebb, annál inkább fogózik a leggyengébb valószínűségekre, s annál makacsabbul áll ellent a legalaposabb bizonyítékoknak. — Midőn egykor XV. Lajos alatt a csavargókat összefogdosták, és visszaélés vagy tévedés folytán néhány gyermeket is elfogtak, a nép között azon hír terjedt el, hogy a király kimerült érzékeinek erősítésére vérfördőket használ, s e dolgot a nép oly világosnak tartja, hogy a nők. anyai ösztönük által fellázadva, a felkeléshez csatlakoznak; egy csendőrt megragadnak, ütlegetnek, s midőn ez azt kéri, hogy legalább meggyónni engedjék, egy nő a tömeg közől követ ragad, és azt kiáltja, hogy nem kell neki időt engedni, hogy a paradicsomba juthasson, s bezúzza fejét, és azt hiszi, hogy igazságot szolgáltatott.** — XVI. Lajos alatt a nép meg van győződve, hogy a drágaság mesterkélt módon van felidézve, s 1789-ben egy tiszt, hallgatva, mit beszélnek katonái, reá jön, hogy »azon meggyőződésben vannak, miszerint a herczegek és udvaroncok a lisztet a Szaj-

* Lásd: Governor Morris. *Correspondance*. II. 69 (1789 ápril 29-éről).

** Lásd: Mercier. *Tableau de Paris*. XII. 83.

nába dobatták, hogy Párizst kiéheztessék.« A tisztt erre az őrmesterhez fordulva azt kérdi tőle, hogyan gondolhat ily képtelenséget? »Pedig ez nagyon is igaz, hadnagy úr, mondja az; bizonyítja ezt az is, hogy a lisztes zsákok *kék zsineggel* voltak bekötve.« Ez érv oly nyomósna látszék előttük, hogy az ellenkezőről nem lehetett őket meggyőzni.* — A társadalom alsó rétegében a kiéheztetés**, a Bastille, az udvar kiadásai és mulatozásai tekintetében, ocsmány és borzadalmas regények keletkeznek, melyekben XVI. Lajos, Marie-Antoinette királyné, Artois gróf, Lamballe asszony, a Polignac-ok, az adóbérlők, főurak, és nagyúri hölgyek, vérszopó lidérczek és falókok gyanánt szerepelnek. A kor röpiratai, a titkos metszetek, réznyomatú képek és népies rajzok tömegében több ilyet láttam; az utóbbiak a leghatásosabbak valamennyi között, mert szemmel láthatólag beszélnek. E történetek még Mandrin és Cartouche történeteit is felülmúlják, s ez meg is felel azon embereknek, kiknek irodalmok Cartouchet és Mandrint sirató dalokból áll.

II.

A mondottakból következtethetünk a nép politikai értelmiségére is. Minden tárgy ferde világításban tűnik fel előttük, azt mondhatnók, hogy gyermekekhez hasonlítanak, kik az út valamennyi kanyarulatán egy-egy fában, bokorban rémítő kísértetet látnak. Young Arthur, a

* Lásd: De Vaublanc. *Souvenirs*. 209.

** *Pacte de famine* nevet adtak némelyek azon állítólag szándékos eljárásának, melynél fogva nagy mennyiségű gabonát halmoztak fel, hogy szükség esetén drágán eladják azt. — F. jegy.

clermonti fürdőt akarva meglátogatni, elfogatik; s a nőt, ki kalaúz gyanánt szolgált neki, szintén el akarják zárni; sokan azon véleményben vannak, »hogy a királyné megbízta őt, miszerint a várost aláaknázza és levegőbe repítse, s a ki a lakosok közül megmenekül, azokat a gályákra küldje.« Hat nappal utóbb, Puy-n túl, útlevelének daczára, a polgári őrség esti tizenegy órakor ágyában támadja meg; kijelentik neki, »hogy ő bizonyosan azon összeküvésnek részese, melyet a királyné, Artois gróf, Entragues gróf a vidék nagybirtokosa, készítenek, s hogy azért küldetett, miszerint mint mérnök felmérje a földeket, s az ő adójok megkétszereztessek.« * — E tényekben a nép képzelődésének önkénytelen és bonyodalmas működését ismerjük fel; egy jel, egy szó elég arra, hogy légvárakat és képzelt börtönöket alkosson, s ez ábrándja ép oly alapos előtte, mint a valóság. Nincs meg bennök azon belső szerv, mely megkülönböztetni és osztályozni volna képes; gondolataikban az álom és valóság együtt, egy testben összekapcsolva jelennek meg előttök. — Midőn a követek választatnak, Provencet azon hír járja be, »hogy a legjobb király azt akarja, miszerint mindenki egyenlő legyen, hogy nem lesznek ezentúl püspökök, főurak, nem lesz tized, urasági jog, nem lesz többé cím- és rangkülönbség. vadászati és halászati jog . . . hogy a nép fel fog mentetni minden adó alól, s hogy a két első rend egyedül fogja viselni az állam valamennyi terheit.« Ennek következtében majd ugyanegy nap negyven-ötven felkelés támad. »Számos község megtagadja

* Lásd: Arthur Young. *Travels in France*. I. 283 (1789 augusztus 13-áról). I. 289 (1789 augusztus 19-éről).

pénztárnokának egyéb, mint a királyi adók fizetését.« * Mások még tovább mennek; »midőn Brignollesben a bőrkökre kivetett adók bérlőjének pénztárát kirabolják, így kiáltanak: éljen a király!« — »A paraszt folyton azt hirdeti, hogy a rablás és rombolás, melyet végez, a király akarata.« — Valamivel utóbb, Auvergneben, midőn a parasztok felgyújtják a kastélyokat, »ezt nagy ellenszenvvel teszik«, nem szívesen kinozzák így meg az »oly jó urakat«, de nem tehetnek másképp, »mert határozott parancsuk van reá, s tudják, hogy ő Felsége akarja ezt.«** — Midőn a város korcsmárosai és a községek parasztjai Lyonban leverik a vámhivatalnokokat, meg vannak győződve, hogy a király három napra eltörölte a beviteli vámot.*** Ily nagy képzelődések, rövidlátások. »A kenyér után nem fizetünk semmiféle vámot!«, ez egyedüli kiáltásuk, a szükség kiáltása s az elkeseredett szükség előre tör, mint a feldühödött állat. Le a gabonauzsorásokkal! s elfoglalják a raktárakat, elkobozzák a gabonaszállítmányokat, a vásárokon elrabolnak mindent, felakasztják a pékeket, meghatározzák a kenyér árát, úgy, hogy az emberek már nem küldenek semmit vásárra, de mindent elrejtene. Le a városi adókkal! s a vámsorompókat szétzúzzák, a vámhivatalnokokat agyonütik, s a városok-

* Lásd: *Archives nationales*. II. 274. (Lettres de M. de Caraman — 18 mars et 12 avril 1789, — de M. Eymar de Montmeyran — 2 avril, — de M. de la Tour — 30 mars —.) »A tudatlan néptömeg a fejedelem legnagyobb jótéteményét a legoktalanabb módon értelmezte.«

** Lásd: Doniol. *Histoire des classes rurales*. 495. (Lettre de 3 août 1789 à M. de Clermont-Tonnerre.)

*** Lásd: *Archives nationales*. H 1453 (Lettre d'Imbert Colonnès, prévôt des marchands du 5 juillet, 1789).

nak nincs pénzök a legszükségesebb költségekre. Tűzbe az adójegyzékekkel, a számadási könyvekkel, a hatóságok levéltáraival, az urasági okmányokkal, a kolostorok okirataival, s minden átkos intézményekkel, melyek mindenfelé annyi adóst és elnyomottat idéznek elő! s maguk a falvak nem tudják már, hogyan vívják vissza a közvagyonot. — Vak és néma elkeseredés támad a beírt papiros, a közhatalom kezelői, s azon ember ellen, ki közelről vagy távolról érintkezik a gabonával. A felszabadult vadállat önmagát is megsebezve eltipor mindent, és ordítva sérül meg minden akadályban, melyet az útból eltakarítani kellett volna.

III.

Mindennek oka, hogy a népnek nincsenek vezetői, s hogy a tömeg, szervezet híjában, nem egyéb nyájnál. Természetes vezetői, a nagyok, gazdagok, előkelő hivatalban és tekintélyben álló emberek ellen régi, megrögzött és gyógyíthatlan ellenszenvvel viseltetik. Hasztalan viseltetnek azok ő iránta jó akarattal, hasztalan tesznek is jót vele; bizalmatlanságában nem hisz emberségök- és önzetlenségükben. Miután bizalmával igen rosszúl bántak, elfogultsággal viseltetik mindazon intézkedések iránt, melyek tőlök jönnek, legyenek azok bár a legüdvösebbek, legszabadelvűbbek. »Hallottuk, midőn egy földműves egyedül annak hírére, mondja egy tartománygyűlési bizottság 1787-ben, hogy új tartománygyűlések fognak egybehivatni, felkiáltott: Micsoda? ismét újabb zsebmét-

szés?« * — Valamennyi előjáróik gyanusak előttök, s a gyanakvás és ellenségeskedés között nem igen nagy a távolság. 1788-ban azt mondja Mercier, hogy »nehány év óta a nép, különösen pedig a kézművesek között az engedetlenség igen feltűnő . . . Egykor, ha valamely nyomdába léptem, a szedők levették fővegjeiket. Ma rád néznek és gúnyosan mosolyognak, s alig hogy ismét a küszöbre léptél, már hallhatod, hogy oly könnyed hangon beszélnek rólad, mintha csak társuk volnál.« ** Párizs közelében a parasztok között ugyanily viselettel találkozzunk, és Vigée-Lebrun asszonyság, Romainvillebe menvén Ségur tábornagy látogatására, megjegyzi: »A parasztok nemcsak nem vették le már kalapjaikat, de szemtelenül néztek reánk; sőt némelyek vastag botjaikkal fenyegettek minket.« — A következő márczius vagy ápril havában, egy általa rendezett hangverseny alkalmával vendégei megrettenve érkeznek meg. »Az nap reggelén ugyanis, a longchamps-i sétányon, a barrière de l'Étoile körül összesereglett söpredék, a kocsiban arra menőket a legijesztőbb módon bántalmazta; a nyomorútlak a kocsik lépcsőire ugráltak, s azt kiabálták a bennülők füleibe: jövő évben ti lesztek a kocsik mögött és mi fogunk azokban ülni.« *** — 1788 vége felé a folyóból folyam lett, s a folyamból vízzuhatag. Egy felügyelő azt írja,

* Lásd: *Procès-verbaux de l'assemblée provinciale de l'Orleanais*. 296-ik l. »A falukon folytonosan izgatott bizalmatlanság uralkodik . . . A megyei gyűlések első rendeletei némely helyen csak gyanut keltettek.«

** Lásd: Mercier. *Tableau de Paris*. XII. 186.

*** Lásd: Mme Vigée-Lebrun. *Souvenirs*. I. 158 (1788). I. 183 (1789).

hogy a kormánynak az ő tartományában el kell határoznia magát és pedig a nép kívánsága szerint, hogy megváljék a szabadalmazottaktól, elhagynia a régi formákat, s a harmadik rendnek kettős szavazatot adnia. A papságot és nemességet megutálta már a nép, fensőbb-ségöket igának tekinti. »Még júliusban, mondja ő, a (régi) tartományi rendeket lelkesedéssel fogadták volna, és összegyülekezések elé legfeljebb csak némi akadályokat gördítettek volna. De az utóbbi öt hónap alatt tisztultak a szellemek, megbeszéltek az érdekek, és szövetkezések alakultak. Elhallgatták ön előtt, hogy a harmadik rend valamennyi osztályában az erjedés már tetőpontját érte el, hogy egy szikra elég arra, hogy minden lángba borúljon . . . Ha a király a két első rend érdekében döntene, az egész tartományban felkelés támad. 600,000 ember fog fegyvert ragadni, s a parasztháborúk egész borzalmukkal fognak kitörni.« * — A szó már ki van mondva, nemsokára meg lesz a dolog maga is. Ha a felkelt tömeg elveti természetes vezetőit, szükségképen másokat választ magának, vagy mások kerítik őt hatalmukba. Ugyanaz történik, ha a hadsereg mellőzi valamennyi tisztjeit; a tisztségek a legvakmerőbb, legerőszakosabb, legelnyomottabb egyének kezeibe jutnak, azok kezeibe, kik a régi kormány alatt legtöbbet szenvedtek; ezek a tömeg élén járnak, ők alakítják az első csapatokat, s e kiáltásukkal: »előre!« vezérlik azt. 1789-ben a csapatok már megalakultak; mert a szenvedő nép alatt van egy másik, mely még többet szenved, mely mindig

* Lásd: *Archives nationales*. H. 723 (Lettre de M. de Caumartin, intendant á Besançon, 5 décembre 1788).

kész a felkelésre, s mely elnyomatva, üldözötve, homályban élve, csak az alkalmat várja, hogy kilépjen bűvhelyeiből, s világos nappal elvesse békóit.

IV.

Foglalkozás nélküli emberek, mindenféle csavargók, a törvényszékek és rendőrség által üldözöttek, koldusok, botokkal felfegyverzett rühös, piszkos, kiaszott és elvadult lények tűnnek fel mindenütt a kormányrendszer visszaélései következtében s a társadalom valamennyi sebében hemzsegnék mint a férgek. — A vadászati kapitányságok négyszáz mérföldnyire terjesztetvén, s a megszámlálhatlan vad, bár a tulajdonos szeme láttára pusztítja el az aratást, védelmeztetvén, ennek következtében ezer és ezer ember lesz vadorzóvá, kik annál veszedelmesebbek, mert szembeszállnak a borzasztó vadászati törvényekkel és fegyvert viselnek. Már 1752-ben Párizs közelében láthatni őket, »ötven-hatvan emberből álló csapatokat képeznek; mindenik úgy van felfegyverezve, mintha csak háborúba menne, s úgy is szervezkednek, mint a jól szervezett katonai szállítócsapatok, középen gyalogság, a szárnyakon lovasság . . . Az erdőkben laknak, hol körülsánczolják magukat és őrköt állítanak fel, s a mi élelmiszereket az emberektől elvesznek, azokat pontosan megfizetik.« * 1777-ben Burgundban, Sens közelében, Terray főkormányzó, két katonatiszt társaságában vadászott birtokán; vadászat közben két vadorzóval ta-

* Lásd: D'Argenson. *Mémoires*. 13 mars 1752.

lálkoznak, kik szemök láttára lőttek a vadakra, s nem-sokára őket is célba vették; Terray megsebesült, egyik tisztnek ruháját lőtték keresztül; megérkezvén a csend-őrség, a vadorzók szembeszállnak velök és visszaverik őket; erre Provinsból dragonyosokat hozatnak, a vad-orzók ezek közül agyonlőnek egyet, s három lovat, erre kardküzdelem fejlődik, s a vadorzók közül hárman levá-gatnak, a többiek elfogatnak.* — A tartományi rendek panaszaiból látjuk, hogy évenként minden nagy erdőség-ben, majd a vadorzók, majd, és pedig gyakrabban, az erdőkerülők fegyverei által számos emberhalál történik. — Ez folytonos házi küzdelem; minden nagyobb uradalom-ban vannak oly lázadók, kiknek van lőporuk, s vannak golyóik és azokat használni is tudják.

A lázadások még a csempészek, különösen pedig a só-csempészek köréből kapják embereiket.** Mihelyt valamely illeték túlságosan nagy, felhívja úgy szólván az embereket a furfangra, s az adószedők tömegével szembe-állítja a gonosztevők tömegét. A felvigyázók számából következtethetünk a csalók számára; ezerkétszáz mér-földnyi belső vámvonalat 50,000 ember, köztök 23,000 egyenruha nélküli katona őriz.*** »A nagy sótermelő vidé-

* Lásd: *Correspondance*, par Metra. V. 179 (22 novembre 1777).

** Beugnot. *Mémoires*. I. 142. mondja: »A choiseuli bárói uradalom egyetlen lakosa sem vegyül ezen, montigny-i hazafiak, dugárusok és a környék gazembereiből álló bandák közé.« — A kor vadorzóiról lásd Diderot *Les deux amis de Bourbonne* című munkáját.

*** Lásd: De Calonne. *Mémoires présentés à l'assemblée des notables*. 8-ik sz. — Necker. *De l'administration des finances*. I. 195.

keken, s az öt nagy sóbérlet tartományában, a védelmi vonaltól jobbra balra négy mérföldnyire« a földművelés teljesen el van hanyagolva, minden ember vagy vámhivatalnok, vagy csempész. * Minél nagyobb az adó, annál nagyobb a nyereség, mely a törvények áthágóinak kínálkozik; és midőn Bretagne és Normandia érintkezési pontjain Maineben és Anjouban a só-adó fontonként négy souval felemeltetett, a só-csempészek máskülönben is óriási száma, hihetetlen sokaságra szaporodott. »Számos emberből álló csapatok, hosszú, megvasalt botokkal, s néha pisztolyokkal vagy puskákkal felfegyverezve, erőszakosan kísértik meg utat nyitni maguknak. Asszonyok és a legzsengőbb korban levő gyermekek nagy mennyiségben mennek át a katonai csapatok vonalán; más oldalon pedig kutyákat használnak a só szállítására, úgy, hogy ezeket átviszik a szabad tartományokba, ott bezárják és kiéheztetik, s azután a sót hátokra kötik; a kutyák, az éhségtől űzve, a sót gyors futásban haza viszik gazdáiknak.« ** — A csavargók, kétségbeesettek és kiéhezettek, mint valamely zsákmányra, úgy csapnak le e nyereséges foglalkozásra. »Bretagne egész határát menekülők lakják; legtöbben száműzettek szülőföldjükről; egy évi itt lakás után azonban részeseivé lesznek valamennyi bretagnei szabadalomnak; ezek egyetlen foglalkozása abból áll, hogy nagy mennyiségű sót vásárolnak, s azt azután a só csempészeknek adják el.« Mint valamely vil-

* Lásd: Letrosne. *De l'administration des finances*. 59.

** Lásd: *Archives nationales*. H. 426 (Mémoires des fermiers généraux, 13 janvier 1781, 15 septembre 1782.) H. 614. (Lettre de M. de Coetlosquet, du 25 avril 1777). H. 1431. (Rapport par les fermier généraux, du 9 mars 1787.)

lamos éjben megvilágított csapatot látjuk e nyugtalan, éjjeli, üldözött vándorok hosszú sorait, férfiakat és nőket, vad kborlókat, kik megszokták az öklelőzést, az időjárás viszontagságait, rongyosak, »majd mindannyian kiirthatlan rühtől betegek.« Ugyanilyenekkel találkozunk Morlaix, Lorient és egyéb kikötőkben, a tartományok és az ország határain. 1783—1787-ig Quercyben, két ily egyesült, hatvan-nyolczvan csempészből álló csapatnak sikerül az adóbérlőket negyvenezer köteg dohánynyal megcsalni; visszaverésükre katonák volnának szükségesek, de a katonai parancsnokok nem bocsátanak katonaságot a vámhivatalok rendelkezésére. 1789-ben egy nagy csapat csempész folytonosan dolgozik Maine és Anjou határain; a katonai parancsnok azt írja, hogy »főnökük egy értelmes és félelmes rabló, hogy már ötvennégy emberből álló csapat engedelmeskedik neki, és hogy nemsokára, a kedélyek állapota és a nyomor következtében, félelmesen nagy lesz embereinek száma«; talán jó volna ez emberek közül néhányat megvesztegetni, hogy a főnököt kiadják, miután azt másképp elfogni nem lehet. Így folynak a dolgok azon tartományokban, melyekben a rabló-üzelmek meghonosultak. — Ezekben, épen úgy mint Calabriában a nép a csendőrökkel szemben a rablóknak fogja pártját. Gondoljunk csak vissza Mandrin működésére 1754-ben; csapata hetven emberből áll, nagy mennyiségű árút csempésznek, s a vámhivatalnokokat kényszerítik, hogy magukat pénzen kiváltsák; e rablásai egy egész évig tartanak Franche-Comté, Lyonnais, Bour-

* Lásd : *Archives nationales*. H. 145). (Lettre du baron de Bezenval du 19 juin 1789).

bonnais, Auvergne és Burgund tartományaiban, huszonhét városba ellenállás nélkül bejut, kiszabadítja a foglyokat és eladja árúit; s hogy legyőzhessék, Valence előtt tábort ütnek és 2000 embert küldenek ellene; de így is csak árulás segélyével foghatják el, s még ma is vannak e vidékeken oly családok, melyek dicsekesznek azzal, hogy rokonságban állnak vele, s őt szabadítónak nevezik.* — Nincs annál komolyabb kórjelenség, mint az, ha a nép a törvény ellenségeit a törvény védői elé teszi; a társadalom feloszlásának jele ez. s annak, hogy a férgek kezdik meg uralmokat. — Számítsuk ezekhez a valószínű rablókat, a gyilkosokat és tolvajokat. »1782-ben a montargisi városi bíróság előtt tárgyaltatik Hulin és több mint 200 bűntársának pere; a nevezettek ugyanis már tíz év óta ügyesen kigondolt terv szerint pusztítják az ország egy részét«. — Mercier számítása szerint Franciaországban »a rablók és csavargók legalább 10,000 emberből álló hadsereget képeznek«, a 3756 emberből álló csendőrség folyton ezek ellen van kiküldve.** »Napontként hallunk panaszokat, mondja a haut-guyennei tartományi gyűlés, hogy a falukon nincs rendőrség.« A távollevő főúr nem örködik; a bírák és egyéb igazságszolgáltatási tisztviselők pedig óvakodnak ingyen bíraskodni a fizetésre képtelen vétkesek ellen, s azért »az ily birtokok a kerület valamennyi gazemberei számára menedékhelyekké válnak.«*** — S így minden visszaélés egy-egy veszedelmet szül, és pedig mind a rosszúl alkalmazott

* Lásd: *Mandrin*, par Paul Simian, több helyén. — *Histoire de Beaune*, par Rossignol, 453-ik l.

** Lásd: Mercier, *Tableau de Paris*. XI. 116.

*** Lásd fentebb e kötet 92-ik lapján.

engedékenység, mind a túlságos szigor, a meglazult hűbéri, mint a nagyon is túlfeszített monarchicus rendszer. Valamennyi intézmény sokszorosítani vagy eltérni látszék a rendetlenség előidézőit, a társadalom körén kívül pedig oly embereket nevelni, kik utóbb azt le fogják győzni.

De az intézmények összehatása még veszedelmesebb; mert mindazon munkásokat, kiket tönkre tesznek, dolgozni nem akaró koldusokká teszik, veszedelmes tétleneket, kik koldúlva és erőszakoskodva, a parasztoktól csikarják ki kenyerüket, kiknek maguknak sincs eleget. »A csavargók, mondja Letrosne, a faluk legborzasztóbb csapása; ellenséges csapatok ezek, melyek mindenfelé elszórva a parasztok rovására élnek, kiket valóssággal megsarczolnak . . . folytonosan kóborolnak a falukon, megvizsgálják a házak felé vezető utakat, tudakozódnak az ott lakó egyénekről és a gazda anyagi állapotáról. — Jaj azoknak, kik oly hírben állanak, hogy van egy kis pénzök! . . . Számtalan tolvajlás történik az országutakon, és betörések által! Számtalan utas gyilkoltatik meg, számtalan házba törnek be! Számtalan lelkész, földmíves, özvegy gyilkoltatik le, kiket először megkínóznak, hogy kivallják, hová rejtették pénzöket, s azután megölik őket!« Huszonöt évvel a forradalom előtt nem volt ritkaság, hogy tizen-tizenöten »megtámadtak egy-egy bérjóságot, éjjeli szállást követeltek, megfélemlíték a bérloket, és a mire csak szükségök volt, megkövetelték tőlök.« — 1764-ben a kormány oly rendszabályokhoz nyúl ellenök, melyek a baj nagy voltára vallanak. »Kóborlóknak és foglalkozás nélkülieknek tekintetnek mindazok, s mint ilyenek ítéltetnek el, kik hat hónapon át nem gya-

korolnak semmiféle foglalkozást, mesterséget, s kik, nem levén semmiféle állásuk vagy javaik, miből megélhetnek, és kikről hitelre méltó emberek nem tesznek tanuságot, hogy jó és erkölcsös életet élnek . . . Ő Felségének nem csupán az képezi kívánságát, hogy a csatangoló kóborlókat elfogják, de az is, hogy minden koldust elzárjanak kik, nem levén semmi foglalkozásuk, a kóborlás gyanujában állanak.« Így szól a rendelet; e szerint az erőteljesek három, s ha ismét kóborlásra adják magukat kilencz, és ha kiszabadulások után másodszor is ezt teszik, élethossziglan tartó gályarabságra ítéltetnek. Az erőtlének három évi börtönre, visszaesés alkalmával kilencz évre, második visszaesés után örökös fogságra ítéltetnek. A tizenhat éven alóliak fegyházba küldetnek. »A koldus, mondja a körlevél, kit a csendőrség elfogott, csak akkor bocsátható szabadon, ha a legkielégítőbb biztosítékot adja meg arra nézve, hogy többé nem fog koldulni; ez tehát csak azon esetben fog történni, ha hiteles és *fizetésre képes* emberek vállalnak érte felelősséget, és ajánlkoznak, hogy vagy munkát vagy táplálékot adnak neki, és bejelentik, minő módon szándékoznak őt a koldulástól visszatartani.«* — Sőt, ha mindez megvan is, még a felügyelő különös engedélye szükséges, hogy az ilyen szabadon bocsáttassék. E törvény megjelenése után, mint mondják, egyszerre 50,000 koldust fogtak el, és miután sem a fegyházak, sem a rendes börtönök nem valának képesek őket befo-

* Lásd: *Archives nationales*. F¹⁶ 965, és H. 892 (Ordonnance du 4 août 1764. — Instruction circulaire du 20 juillet 1767. — Lettre du lieutenant de la maréchaussée de Toulouse du 21 septembre 1787.)

gadni, kényszerítő dologházakat kelle építeni. A régi uralom végéig ez eljárás kevés megszakítással gyakoroltattott. Languedocban 1768-ban hat hó alatt még 433-at, 1787-ben négy hó alatt még 205-öt fogtak el.* Ugyanez időtájban a besançoni koldustanyán 300-an, a rennesin 500-an, a saint-denisin 650-en voltak. Eltartásuk a királynak évenként egy millióba került, s az isten tudja, miképen tartották őket! Fekhely gyanánt szalma, táplálékul víz, kenyér, és két lat sózott zsiradék, mindez naponként öt sou értékben; s miután húsz év óta az élelmi szerek egy harmadrésszel megdrágultak, az ellátásukkal megbízott börtönőrnek vagy börtöntetnie kellett őket, vagy maga ment tönkre. — A koldustanyák megtöltésében a rendőrség a néppel szemben egészen törökös módon jár el; közéje vág a csoportnak, és seprőjével ugyanannyit ront, mint a mennyit használ. »Az 1778-iki rendelet értelmében, írja egy felügyelő, a lovas csendőröknek nem csupán azon kóborló koldusokat kell elfogniok, kikkel találkoznak, de azokat is, kik nekik mint koldusok, vagy gyanús egyének bejelentetnek. És így a legkifogástalanabb, s a kóborlás miatt legkevesebbé gyanúsítható polgár sem biztos, hogy nem fog a koldustanyába záratni, miután szabadsága egy lovas csendőrtől függ, ki hamis feljelentés által mindig megcsalható, vagy pénzen megvesztegethető. A rennesi koldustanyán láttam férfikat, kik egyedül nejeik, s nőket, kik egyedül férjeik

* Lásd: *Archives nationales*. H. 724, II 554. F^o 2397. F^o 965. — *Lettres des concierges des prisons de Carcassone* (22 juin 1789), de Béziers (19 juillet 1786), de Nîmes (1-er juillet 1786), de l'intendant, M. d'Aine (19 mars 1786).

feljelentésére zárattak el; több gyermeket, kiket mostoha anyjuk feljelentésére, számtalan szolgálót, kiket gazdájok, és hajadont, kiket csábítójok ejtett teherbe, s kik a gazda és a csábító feljelentésére zárattak el; gyermekeket kik atyáik, és atyákat kiket gyermekeik feljelentésére zártak el; mindezeket a legcsekélyebb bizonyíték nélkül, mely kóborló és koldus voltokat igazolhatta volna. . . . És daczára annak, hogy az ártatlanul elzárottak száma óriási, egyetlen egy oly ítélet sem hozatott a városi törvényszék által, mely a letartóztatottak valamelyikének szabadságát visszaadta volna.* — Tegyük fel, hogy egy emberséges felügyelő, mint a fentebb említett, őket szabadon bocsátja, ekkor szegények az utcára vannak kidobva, mert a törvény, mely üldözi a koldusságot azon nyomorúttakat, kiket üldöz, azon nyomorúttakkal szaporítja, kiket azokká tett, s kik még elkeseredettebbek, még romlottabbak lesznek testben, lélekben, mint azelőtt voltak. »Majd mindig megtörténik az is, írja ugyanazon felügyelő, hogy a letartóztatottak, kik a koldustanyától huszonöt-harmincz mérföldnyire elfogattak, elfogatásuk után csak három-négy hó múlva, sőt még hosszabb idő után záratnak el. E közben egyik katonai csapattól a másikhoz vezettetnek, azon börtönökbe, melyek útközben vannak, hol mindaddig tartózkodnak, míg elég sokan összegyűltek, hogy a továbbszállítás megtörténhessék. Férfiak és nők ugyanazon börtönbe záratnak, s ennek következménye az, hogy ama nők, kik nem valának viselősek midőn elfogattak, majd mindig azok, mi-

* Lásd: *Archives nationales*. H. 554. (Lettre de M. de Bertrand, intendant de Rennes, du 7 août 1785.)

dőn a koldustanyára megérkeznek. A börtönök rendszeren egészségtelenek, s ennek következtében a letartóztatottak azokból betegen jönnek ki; sokan e gonosztevőkkel való érintkezés által magok is gonosztevőkké lettek. — Erkölcsi és testi ragály ez; a fekély az orvosság következtében nagyobbodik, s az elnyomatás központjai a romlás tűzhelyeivé válnak.

És mégis, a törvény minden szigorúsága daczára sem ér célzt. »Városainkat, mondja a bretagnei parlament, annyira elárasztották a koldusok, hogy úgy látszik, mintha minden, a koldusság kiirtására célzó intézkedés csak nevelné számukat.« * — »Az országutakat, írja a felügyelő, szüntelen nyugtalanítják a veszedelmes csavargók, a foglalkozás nélküli emberek, valóságos koldusok, kiket a csendőrség nem fog el, vagy tunyaságból, vagy azért, mert erre különösen nem volt felszólítva.« S ha el is fogják, mit csinálnak velők? Annyian vannak már is, hogy nem lehetne őket hová tenni. És különben is, hogyan lehetné az alamizsnára szorúlt embereknek az alamizsnakéregetést megtiltani? — Kétségtelen, hogy ezen viszonyok hatásai siralmasak, de elkerülhetlenek. A nyomor bizonyos tekintetben hasonlít a lassan működő rákfenehez, melynél a beteg rész megemészti az egészségest, s azon embert, ki alig képes magát fentartani, a másik, kinek nincs miből élnie, elevenen elemészti. »A parasztság tönkre van téve, áldozat gyanánt elvész a szegények sokaságának elnyomása következtében, kik elpusztítják a falvakat és

* Lásd: *Archives nationales*. H. 426. (Remontrances du 4 février 1783.) — H. 554. (Lettre de M. de Bertrand du 17 août 1785.)

a városokba menekülnek. Ebből keletkeznek a közbiztonságot veszélyeztető csoportosulások; ebből a csalók és kóborlók tömege; egyedül a kenyér hiánya okozza, hogy annyi a gyilkos és tolvaj. S e szavakban csak felületesen jeleztem azon rendetlenséget, melyet naponként látni van alkalmam.« * »Ha már a vidéken uralkodó nyomor önmagában óriási, még inkább az a vele járó rendetlenségek által; a koldusság és minden vétkeinek rémes forrását nem is kereshetjük máshol.« ** — Mit használ minden enyhítő szer vagy erőszakos gyógymód az oly baj ellen, mely a vérben van, sőt mely a társadalmi test szerveiben meggyökerezett? Minő hatása lehet a rendőrség működésének az oly községekben, melyeknek lakosai negyed vagy harmad részben csak abból élnek, a mit házról házra járva összekoldúlnak? Argentrében Bretagneban, »azon 2300 embernek, kik sem iparral sem kereskedelemmel nem foglalkoznak, legalább fele épenséggel nincs jólétben és 500-nál többen koldulásra vannak utalva.« *** Dainvilleban Artoisban »130 ház közül 60 teljesen szegény.« † Normandiában a plébánosok kijelentése szerint »a saint-malo-i plébánia 900 híve közül a háromnegyed rész meg tud élni, a többiek szerencsétlenek.« »Saint-Patrice 1500 lakosa közül 400-an alamizsnából élnek; Saint-Laurent

* Lásd: *Archives nationales*. H. 614. (*Mémoire par René de Hauteville, avocat au parlement, Saint-Brieuc, 25 décembre 1776.*)

** Lásd: *Procès-verbaux de l'assemblée provinciale du Soissonnais*. 1787. 457-ik l.

*** Lásd: *Archives nationales*. H. 616. (Lettre de M. de Boves, intendant de Rennes du 23 avril 1774.)

† Lásd: Périn. *La jeunesse de Robespierre*. 301. (Doléances des paroisses rurales en 1789.)

500 lakosának háromnegyed része él koldulásból.« Marboeufben, mint a panaszirat mondja, »a plébániánkat lakó 500 ember közül 100-an a koldulásra vannak utalva, s ezeken kívül a szomszéd plébániákból naponként 30—40 ember jő ide koldulni.« * Boulbonneban Languedocban a kolostor kapujánál naponként »általános alamizsna-osztogatás van, melynél 300—400 szegény jelenik meg, nem számítva azon öregeket és betegeket, kik még nagyobb mennyiségű alamizsnában részesülnek.« ** Lyonban 1787-ben »30,000 kézműves a közjótékonyagságtól vár segélyt«; Rennesben 1788-ban egy vízáradás után »a lakosság két harmad része nyomorba jutott«; *** Párizsban az 1791-iki népszámlálás alkalmával 650,500 ember között 118,784 a szegények száma. † — Jőjjön egy fagy vagy jégeső, mint 1788-ban, mely tönkre teszi az aratást, minek következtében a kenyér ára fontonként 4 soura emelkedik, s a munkás a közmunkáknál naponként csak 12 sout kereshet †† — hisz-

* Lásd: Hippeau. *Le gouvernement de Normandie*. VII. 147—177 (1789). — Boivin-Champeaux. *Notice historique sur la révolution dans le département de l'Eure*. (1789). 83-ik l.

** Lásd: Théron de Montaugé. *L'agriculture et les classes rurales dans le Toulousain*. 87-ik l. (Lettre du prieur du convent, mars 1789).

*** Lásd: *Procès-verbaux de l'assemblée provinciale du Lyonnais*. 57-ik l. — *Archives nationales*. F^o 2073. Mémoire du 24 janvier 1788. hol ez mondatik: »A jótékonyág segélyei igen korlátoltak, s a tartományok rendei ily eshetőségekre nem bírnak semmiféle alapokkal.«

† Lásd: Levasseur. *La France industrielle*. 119. — 1862-ben a lakosságnak majdnem háromszorta oly nagy száma (1.696,000) mellett a szűkölködők száma csak 90,000 volt.

†† Lásd: Albert Babeau. *Histoire de Troyes*. I. 91. (Lettre du maire Huez, 30 juillet 1788.)

szük-e, hogy ráadja fejét, miszerint éhen haljon? 1788 telén Rouen környékén az erdőket világos nappal rabolják meg, a bagnèresi erdőt egészen kivágják, s a fosztogatók nyilvánosan adják el a fát.* Az éhezők és fosztogatók mind összetartanak, s a szükség bűntársakká teszi őket. Egyik tartományból a másikba követhetjük nyomait, s négy hónappal utóbb Étampes környékén tizenöt rabló éjnek idején megtámadja a bérloket, felgyújtással fenyegetőznek, s azok, hogy meneküljenek, az egyik háromszáz, a másik százötven frankot kénytelen fizetni, valószínűleg az összes pénzt, a mivel rendelkeztek.** »Tolvajok, gályarabok, mindenfajta gazemberek« fogják a felkelésekben az előcsapatokat képezni »és a parasztságot a legvégső erőszakoskodásokra ingerelni.«*** A Réveillon-ház kizsákmányolása után, Párizsban, kitűnt, »hogy a negyven elfogott lázító között alig volt olyan, ki ne lett volna már elítélve, megostorozva, vagy bélyeggel megsütve.«† A társadalom sepreje minden forradalomban a felszínre száll. Nem látták vala őket soha; mint az erdei hódok s mint a csatornákban élő patkányok, odvaikban vagy bűvhelyeikben tartózkodtak. Most csapatonként jönnek elő, s egyszerre, minő alakok láthatók

* Lásd: Floquet. *Histoire du parlement de Normandie*. VII. 506.

** Lásd: *Archives nationales*. H. 1453. (Lettre de M. de Sainte-Suzanne, de 29 avril 1789).

*** Lásd: Arthur Young. *Travels in France*. I. 256.

† Lásd: *Correspondance secrète inédite de 1777 á 1792*, publiée par M. de Lescure. II. 351. (8 mai 1789). — V. ö. C. Desmoulins. *La lanterne*. A Lyonban elfogott lázadók minden száza közt 96 megbélyegzett volt.

Párizsban! * »Senki sem emlékezett arra, hogy ilyenekkel világos nappal találkozott volna . . . Honnan jönnek? Ki hívta őket elő sötét rejtekhelyeikből? . . . Minden országból való idegenek; nagy botokkal vannak fegyverkezve, rongyosak . . . az egyik majd egészen meztelen, a másik hóbortosan öltözve« különféle rongyokba, »és borzalmasak«; íme ilyenek a lázadás vezetői vagy résztvevői, fejenként hat frankot kapnak, s a nép utánok megy.

Mercier írja: ** »A párizsi szegény elsatnyúlt, halavány, kicsiny, erőtlen«, megkínzott, »és az állam egyéb rendjeitől egészen különálló testületet látszik képezni. A gazdagok és nagyok, kik hintókon járnak, azon kegyetlen joggal bírnak, hogy őket az utczákon legázolhatják és megnyomoríthatják . . . A gyalogjárók számára nincs semmi kényelem, semmiféle járda. Évenként vagy százat gázolnak le a lovak.« »Egy szegény gyermeket, mondja Young, saját szemeim láttára gázoltak agyon, és nem egyszer történt meg velem, hogy az útszéli csatorna vize főtől talpig beszenyenezett. Ha a mi ifjú nemeseink Londonnak járda nélküli utczáiban ugyanoly sebességgel száguldoznának, mint ezt párizsi kartársaik teszik, jól elvernék őket az emberek, és a pocsolyába dobnák!« — Mercier megdöbbenik ez óriási népsöpredék láttára. »Van Párizsban talán kétszázezer ember, kiknek összes vagyona egyenként nem képvisel ötven

* Lásd: De Bezenval. *Mémoires* II. 344, 350. — Dussault. *La prise de la Bastille*. 352. — Marmontel. *Mémoires*. II. 14-ik fej. 249. — Mme Vigée-Lebrun. *Souvenirs*. I. 177, 188.

** *Tableau de Paris* című munkájában. I. 32. VI. 15. X. 179. XI. 59. XII. 83. — V. ö. Arthur Young. *Travels in France*. I. 122.

tallér értéket; s a város mégis fennáll!« A rendet nem is tartja fenn más mint az erőszak és a félelem, melyet az őrség katonái terjesztenek, kiket a tömeg *szomorú gyalogosoknak** nevez. »A katonák dühösek e gúnynév miatt, ütlegeiket csak még keményebben osztogatják, és különbség nélkül bántalmaznak mindenkit, a kívül találkoznak. Az alsó néposztály mindig kész hadat izenni nekik, mert sohasem kímélték őt.« Tény is »hogya az őrség egy csapata gyakran fáradtság nélkül üz szét öt-hatszáz emberből álló csoportokat, melyek ellenök igen hevesen viselték magukat, de melyek rögtön széteszólnak, mihelyt a katonák néhány ütleget osztogattak és két-három lázítót elfogtak.« — Mindamellett »ha a párizsi népet átengednék első felhevülésének, ha nem érezné maga mögött a gyalog és lovas őrséget, a rendőröket és a biztosokat, nem lehetne megzabolázni a rendetlenséget. A tömeg, megszabadulva a megszokott békóktól, annál kegyetlenebb erőszakoskodásokat követne el, mert nem tudná hol állapodjék meg . . . Míg a Gonesseből** jövő kenyérben nincs hiány, a mozgalom nem lesz általános; a míg az árúcsarnok*** nem vonatik be az érdekeltségbe,

* *Tristes-à-patte.*

** Francia mezőváros. igen termékeny határral, a honnan Párizsba szállítják a kenyeret. — Ford. jegyz.

*** Lásd: *Dialogues sur la commerce des blés*, par Galiani (1770), hol ez mondatik: »Ha az árúcsarnok vezetői elégedettek, semmi bajtól nem félhet a kormány, bárha a nagyok összeesküsznek és fellázadnak; a polgárok panaszkodnak és nötlenségben élnek; a parasztok és kézművesek kétségbe esnek és eltávoznak; a teherhordók összecsoportosúlnak.«

a nők csendesen maradnak . . . De ha a Gonesseből jövő kenyér egymásután két vásáron elmarad, a felkelés általános lesz és nem lehet kiszámítani, mire lesz képes a kétségbeesett tömeg, mely magát és gyermekeit az éhség kínjaitól meg akarja menteni.« — 1789-ben Gonesseben és egész Francziországban nincs kenyér.

IV. FEJEZET.

I. A fegyveres hatalom elhanyaglása. — Miként történt az ujonczozás. — Minő bánásmódban részesült a katonaság. — II. A társadalmi szervezet felbomlása. — Az egyesülés számára nincs semmi központ. — A tartományok tétlensége. — Párizs befolyása. — III. Az áramlat iránya. — A nép emberét egy ügyvéd vezérli. — Az elmélet és a tettek az egyedül fenmaradó hatalmak.

I.

Hol van a hatalom az általános lázadás ellen? — Azon százötvenezer emberben, kik a rendet fentartják, ugyanazon hajlamok uralkodnak, mint azon huszonhat millióban, kik e rendfentartást elviselni tartoznak; s a visszaélések, az ellenszenvek, s mindazon okok, melyek a nemzet feloszlását idézik elő, előidézik egyszersmind a hadseregét is. Azon kilenczven milliónyi összegből,* melyet az állampénztár évenként a hadseregnek költ, 46 milliót kapnak a tisztek, és csupán 44 milliót a legénység, s tudjuk azt is, hogy újabb rendelet, minden tiszt állást

* Lásd: Necker. *De l'administration des finances*. II. 422, 435.

azok számára tart fenn, kik nemesi származásukat igazolják. Az egyenlőtlenség, mely ellen a közvélemény felázad, sehol sem lép fel oly sértő módon. Egy oldalon ugyanis, a kisebbség tekintélyben, méltóságban, gazdagságban, kényelemben, feleslegben, a világ gyönyöreiben, a társaság élvezeteiben él, másikon pedig a nagy többség sorsa az alárendeltség, megvettetés, fáradalom, erőszakosan vagy meglepetés által történt besorozás, az előmenetelre semmi remény, naponként 6 souból álló zsold,* keskeny ágy, melyben kettenként alszanak, kutyáknak való kenyér, s néhány év óta ütlegek, mintha csak kutyák volnának;** tehát egyik oldalon látjuk a legmagasabb aristocratiát, másikon a népsöpredéket. Majdnem azt lehetne mondani, hogy szándékosan halmozták fel az ellentéteket, és élesztik az izgatottságot. »A katona zsoldjának csekélysége, mondja egy oeconomista, ruházatának módja, fekhelye, tápláléka, egész függősége olyanok, hogy igen kegyetlen volna katonának mást vinni, mint a legalsóbb néposztályhoz tartozókat.« *** S valóban, nem is keresik a katonát máshol mint itt. A sorshúzás alól fel vannak mentve nem csupán a nemesek és polgárok, de az adóbérlet, hid- és útépítészeti valamennyi hivatal-

* 1789-ben a zsold kenyér fejében 7 soura és 4 fillérre emeltetett. (Lásd: *Mercure de France*. 7 mai 1791.)

** Lásd: Aubertin *L'esprit public au dix-huitième siècle*. 345, (Lettre du comte de Saint-Germain — pendant la guerre de sept ans —.) »A katonák oly nyomort szenvednek, hogy vérzik a szív annak láttára; napjaikat alávaló és megvetett állapotban töltik, s úgy élnek, mint a lelánczolt kutyák, melyek a háborúra vannak szánva.«

*** Lásd: De Tocqueville. *L'ancien régime et la révolution*. 190, 191.

nokai, »a vadászati csöszök, erdőkerülők, az egyháziak, a községek, szerzetesházak, és nemesek szolgálatában álló cselédek és inasok«; * sőt még az előkelő módon élő polgárokéi is, de sőt a jólétben élő földművesek fiai is, szóval, mindazok, kiknek némi befolyásuk, vagy pártfogójuk van. — Csupán a legszegényebbek maradnak tehát a katonaság számára, és ezek nem szívesen lépnek a hadseregbe. Sőt ellenkezőleg, oly gyűlöletes előttük a katonai szolgálat, hogy gyakran menekülnek az erdőkhöz, hol azután fegyveres kézzel kell őket üzőbe venni; az oly területben, hol három évvel utóbb egy nap ötven—száz ember fog önként jelentkezni, most az ifjak szándékosan vágják le hüvelykujjaikat, hogy a sorshúzástól megszabaduljanak.** — Az emberiség e söpredékéhez csatolják a koldustanyák és fogházak seprjét is. Azon csavargók közül, kik ezeket benépesítik, miután azok, kik családjaikat kimutatták, vagy jótállókra találtak, elbocsáttattak, »csupán olyanok maradtak, mondja egy felügyelő, kik teljesen ismeretlenek és veszedelmesek; s ezek közül azokat, kiket kevésbbé tartanak vétkeseknek, kiválaszt-

* Lásd: *Archives nationales*. H. 1591.

** Lásd: De Rochambeau. *Mémoires*, I. 427. — D'Argenson *Mémoires* című munkájában 1752. dec. 24-éről írja: »Az 1748-iki béke óta szökés miatt vagy 30,000 embert büntettek meg; a szökések e nagy számát a gyakorlatok új módjának tulajdonítják, mely elfárasztja és kétségbe ejti a katonákat, különösen az öregeket.« — Voltaire *Dictionnaire philosophique* című munkájában a »Suppliques« cikkben mondja: »Megdöbbszem, midőn a szökvények jegyzékét láttam; nyolcz évről 60,000 volt azoknak száma.«

ják, és a csapatokba besorozzák.« * — Az ujonczozás utolsó eszköze azon félig kényszerített, félig önkéntes besorozás, melynek következtében csupán a nagy városok söpredéke, kalandorok, elűzött mesterlegények, kitagadott gyermekek, menhely és foglalkozás nélküli egyének soroztatnak be. A toborzó, ki nem csupán az egyének száma szerint díjaztatik, de minden hüvelyért is, melylyel a besorozottak öt lábnál magasabbak, »valamely csapszékben tartja üléseit, megvendégeli a jelölteket« és így szól hozzájuk: »Barátim! a hadseregben levest, húst, sültet és salátát kaptok«, többet nem, »s nem csallak meg, pástétomot és arboisi bort csak kivételes alkalommal.« ** Ő itatja őket, fizeti a bort, sőt szükség esetében szeretőjét is átengedi; »nehány napi dorbézolás után, az ifjú lakmározó, kinek nincs miből fizesse a korcsmárost, kénytelen magát eladni, s a munkás, katonává alakítva, most bottal gyakoroltatik be.« — Valóban sajátságos ujonczok ezek; hivatásuk a társadalmat őrizni, és mégis mindannyian azon osztályból választatnak, mely azt megtámadja, elnyomott parasztok, bebörtönzött csavargók, a társadalomból kidasztott, eladósodott, kétségbeesett emberek, könnyen elcsábítható, izgékony természetű szegény ördögök, kik a körülmények szerint majd lázadókká, majd katonákká lesznek.

A kettő közül melyiknek sorsa jobb? a katona kenyerere nem több mint a fogolyé; de ezénél rosszabb; a bezárt csavargó kenyerét korpa nélkül, s a katonáét, ki őt

* Lásd: *Archives nationales*. H. 554. (Lettre de M. de Bertrand, intendant de Rennes, du 17 août 1785).

** Lásd: Mercier. *Tableau de Paris*. XI. 121.

elzárja, a korpával vegyesen készítik. — A dolgok ily állapotában a katonának nem kellene elmélkednie, pedig tisztjei épen erre szólítják fel, ők maguk is ellenzéki politikusokká lettek. A forradalom előtt néhány évvel a hadseregben »már beszélgettek politikáról, okoskodtak, panaszkodtak, és az új eszmék forrongván a fejekben, két ezred között levelezés jött létre. Párizsból az újdonságok írásban jönnek meg, a mit a hadügyminiszter megengedett, úgy hiszem ez évenként tizenkét louis d'orba került. Nem sokára bölcsészi hangon valának fogalmazva, értekeztek, a miniszterekről, kormányról s az óhajtott változásokról beszéltek, és ez által csak még inkább elterjedtek.« * Kétségtelen, hogy oly egyének, minő Hoche minő Augereau őrmester valának, több ízben elolvasták ez újdonságokat, melyeket a tisztek az asztalon felejtettek, s még ugyanaz nap este az őrszobában fejtegették a katonák előtt. Az elégedetlenség régi keletű, s a régi uralom vége felé bántó szavak lebbennek el az emberek ajkairól. Egy vérbeli herczeg lakomát adott; az asztal, melyen száz teríték volt, egy óriási sátorban állíttatott fel; a szolgálatot gránátosok végezték, de a tőlök kiáradó szag bántotta a herczeg finnyás orrát. »E derék fiúk, mondja a herczeg, ugyancsak kapeza-szagúak.« »Ez onnan van, mert nincsenek kapezáink«, felelte az egyik hirtelen, »s válaszát mély csend követte.« ** A következő húsz év alatt az ingerültség érik és növekszik. Rochambeau katonái az amerikai szabad csapatok oldalán küzdöttek, s ezt nem felejtik el. 1788-ban, a Dauphiné felkelése előtt azt írja Vaux tá-

* Lásd: De Vaublanc. *Souvenirs*. 149.

** Lásd: De Ségur. *Mémoires*. I. 20 (1767).

borszernagy a miniszternek, »hogy lehetetlen a csapatokra számítani«, * és négy hónappal a rendek gyűlésének megnyitása után tizenhatezer szőkevény kóborol Párizs körül, s a felkelést a helyett, hogy elnyomnák, ők vezetik. **

II.

Ha e töltés leromboltatik, nincs másik helyette, s az ár előtti Franciaországot, mint a sík lapályt. — Hasonló esetekben más népeknél akadályok merültek fel; voltak emeltebb helyek, a menekülésre szolgáló központok, néhány erősített város, hol az általános megrettenés közepette a nép egy része menedéket talált. — Itt azonban az első lökés is elegendő az utolsó maradványok elsöprésére, s e huszonhat millió szétszórt ember közt, mindenik magára marad. Richelieu és XIV. Lajos közigazgatási rendszere már régóta, láthatatlanul lerontá a természetes csoportokat, melyek, egy hirteleni bukás után, önmaguktól alakúlnak újra. Kivéve a Vendéet, nem látnak sehol oly helyet, oly osztályt, melynek sok embere. bizalommal viseltetve néhányak iránt, a veszély órájában ezek köré gyülekezhetnék, hogy velök egy testületet alkítsen. Nincs már az emberekben sem helyi, sem tartományi hazafiság. Az alsó papság a felsőnek, a vidéki nemesek az udvariaknak, szomszéd a szomszédnak ellensége. Szabadalmaik, versengéseik, azon öntudat, hogy

* Lásd: Augeard. *Mémoires*. 165.

** Lásd: Horace Walpole. *Letters and correspondance*. (1789 szept. 5-éről.)

mások rovására túl vannak terhelve vagy megrontva, mindannyiokat szétválasztja. A szabólegény neheztel mesterére, mert ez nem engedi, hogy napszámba járjon a polgárokhoz, a fodrász-inas neheztel főnökére, mert ez nem engedi, hogy ő járjon a magán házakba fésülni, a czukrász haragszik a pékre, mert az asszonyok ennél süttetik tésztáikat; a falusi takács a városi takácsra, mert ez meg akarja rontani az ő mesterségét; a falusi szőlőművesek a polgárokra, kik hét mérföldnyi kerületben ki szeretnék irtatni az ő szőleiket;* a falu a szomszéd falura, melynek adókönyvebbisége őt terheli; a nagy adót fizető paraszt a kevesebbet fizetőre; s a község egyik fele az adószedőkre, kik az ő rovására könnyebbséget engednek a község másik felének »A nemzet, mondá szomorúan Turgot, különböző rosszul egyesített osztályokból, és igen kevés köteléssel egymáshoz kapcsolt népből álló társaság, melyben, természetesen *mindenki csak saját külön érdekeivel törődik. Sehol sem látunk közös érdeket.* A városok, a falvak között nincs több összeköttetés, mint azon kerületek közt, melyekhez tartoznak; még a reájok nézve szükséges közmunkák tekintetéből sem képesek megegyezni egymással.«** A központi hatalom százötven év óta szétválasztotta az embereket, hogy uralkodni tudjon felettök. Elválasztá az embereket egymástól, megakadályozta azok egyesülését. annyira vitte a dolgot, hogy már nem ismerik egymást, hogy egyik osztály a

* Lásd: Laboulaye. *De l'administration française sous Louis XVI.* (Revue des cours littéraires. IV. 743). — Albert Babeau. *Histoire de Troyes.* I. 111. (Doléances et vœux des corporations de Troyes.)

** Lásd: De Tocqueville. *L'ancien régime et la révolution.* 158.

másikat nem ismeri, hogy egyik a másiktól valótlan, költött képet alkot magának, egyik a másikat képzelődésének színeivel festi ki, egyik idyllt, másik melodramát alkot, egyik a parasztot érzékeny pásztornak, másik a nemest borzasztó zsarnoknak képzei. — Ezen egymásnak kölcsönös nem ismerése, és ezen százados elszigeteltség következtében, a francziák elveszték az együttes működés szokását és képességét. Már nem képesek önként együtt működni, tömegesen cselekedni. A veszély pillanatában senki sem mer szomszédaira vagy a hozzá hasonlókra számítani. Senki sem tudja hová forduljon, hogy kalauzt találjon. »Nem lehet embert találni, ki a legkisebb kerületért, sőt olyat sem, ki egy más emberért jót állani tudna.« * A rendetlenség a legnagyobb fokú már, és nincs gyógyszere. Az elméletek terjesztőinek agyrémei beteljesültek, a vad állapot újra kezdődött. Csupán egymás mellett élő egyének vannak már; mindenik visszaesik eredeti gyámoltalanságába, javai, élete a legelső rablósapattól függenek, mely megalakúl. Nem marad meg benne egyéb a mi őt vezetni tudná, mint azon a birkákban feltalálható szokás, mely várja, hogy megindítsák, hogy Párizs, az elismert központ felé tekintsen, a honnan a rendeletek mindig jönni szoktak. Young Arthur megütközik e gépiesség láttára.** Mindenütt tudatlanság és politikai tudákosság uralkodik. Young, tehát egy idegen, hozza Elsassból az ujdonságokat Burgundba; borzasztó felkelés volt ott; a népsöpredék kirabolta a

* Lásd : De Tocqueville. *L'ancien régime et la révolution* 304. (Burke szavai.)

** Lásd : Arthur Young *Travels in France*. I. 240, 263.

strassburgi városházat, s erről Dijonban senki sem tud egy szót is. »Pedig, írja ő, már kilencz napja, hogy ez történt, de kétlem, hogy tizenkilencz nap múlva is többet tudjanak róla.« A kávéházakban nincs semmiféle hírlap; a tudakozódásra, elhatározásra, a helyi működésre sehol sincs szükséges középpont. A tartomány a főváros eseményei szerint indul; az emberek mozdulni sem mernek, de még véleményt alkotni sem, mielőtt Párizs nem nyilatkozott.« — Ez eredménye a monarchikus központosításnak. Elveszi a csoportoktól létezésüket, az egyedektől a cselekvés rugóit. Nem marad egyéb hátra, mint egy kevés emberi por, melyet a szél felkavar, s mely a vihar vak erőszakának ellentállhatatlan erejével egy tömegbe fog összezsoportosulni.

III.

Tudjuk már, merről fúj a szél, s hogy erről teljes bizonyosságot szerezzünk, elég ha nézzük, miképen jöttek létre a harmadik rend panasziratai. A törvény embere, az igénytelen, irigy, elméleteken lovagló falusi ügyvéd volt az, ki a parasztot vezette. Ez megköveteli, hogy a panasziratokban hosszasan el legyenek mondva mind személyes mind helyi panaszai, az adók és illetékek elleni felszólalásai, kérvénye, hogy kutyájáról levehesse a *kölnöczöt*, és óhaja, hogy a farkasok ellen löfegyvert tarthasson.* A másik, t. i. az ügyvéd, az indító és vezető fél, mindazt az emberi jogokról való nagy szólamokkal és Sieyès

* Lásd: Beugnot. *Mémoires*. I. 115, 116.

körirataival felereszti. »Két hónap óta, írja egyik délvideki parancsnok, az alsóbbrangú bírák és ügyvédek, kik hemzsegnek a városokban és falvakban, hogy a közrendek gyűlésébe beválasztassák magukat, körülveszik a harmadik rend embereit azon ürügy alatt, hogy őket támogatassák és tudatlanságukat felvilágosítsák . . . Meggyőzni iparkodtak az embereket, hogy a közrendek gyűlekezetében ők lesznek az urak, s ők fogják intézni az ország valamennyi ügyeit, hogy a harmadik rend, ha közölük, t. i. a jog emberei közül választja képviselőit, azon joggal és hatalommal fog rendelkezni, hogy az első helyeket elfoglalja, a nemességet, annak minden jogait és szabadságait megszüntesse, hogy a nemesség nem lesz többé öröklő, hogy minden polgárnak, érdemei által joga lesz arra törekedhetni; hogy, ha a nép őket választja, megszerzik a harmadik rendnek mindazt, a mit kíván, mert a lelkészek, kik szintén a harmadik rend tagjai, elszakadtak a főpapságtól, és egyesültek önmaguk közt s a nemességgel, és így csak egy szavazatuk lesz a harmadik rend más két szavazatával szemben Ha a harmadik rend értelmes polgárokat vagy kereskedőket választott volna, akkor nehézség nélkül egyesülhetett volna a másik két renddel. De a kerületek gyűlekezetei el valának árasztva a törvény emberei által, kik maguknak bitorolták a véleményt és uralkodni akartak mindenki felett, s mindenik a maga részéről furfangos és cseles módon iparkodott arra, hogy őt válaszszaák képviselővé.« * »Touraineben, írja a felügyelő, a szavazók

* Lásd: *Archives nationales*. Procès-verbaux et cahiers des États Généraux. 13-ik köt. 405-ik l. (Lettre du marquis de Fodoas commandant de l'Armagnac á M. Necker, du 20 mai 1789.)

legnagyobb részének szavazatát kierőszakolják vagy kikoldulják. A bizalmi férfiak a szavazás perczében már egészen beírt lapocskákat adtak a szavazók kezeibe, és midőn a korcsmákba érkeztek mindenféle irományokkal és felvilágosításokkal izgatták őket, hogy a törvényszékek embereire szavazzanak.* — »A lectouri kerületi hivatal területén számtalan plébánia és község nem hivatott meg, sem nem szólíttatott fel, hogy panaszait és képviselőit a tartományi hivatal gyűlésére megküldje. A megbizottak nevében pedig, a szomszédos kis városok ügyvédei és jegyzői fogalmazták a főnökeik ellen való panaszokat, a nélkül hogy a községeket összehívták volna. . . . Egy ily fogalmazványt azután számtalanszor lemasoltak, s e másolatokat drága pénzen adták el minden falusi község tanácsának.« — Nyugtalanító jel ez, mely már előre megjelöli az utat, melyen a forradalom haladni fog; a nép embereit az ügyvédek tanítják be arra, hogy mit mondjanak és tegyenek, a tett embere a nagy szavak embere által vezetteti magát.

Az első évtől kezdve már látható a társulás hatása. Franche-Comtéban egy Rouget nevű ügyvéd tanácsára Chaila marquis parasztjai »elhatározzák, hogy többé semmit sem fognak fizetni, és hogy az erdőségekben levágott fa árát egymás közt fogják felosztani, a nélkül, hogy az erdőbírótságot meghívnák.« »A nevezett ügyvéd iratában kijelenti, hogy a tartomány valamennyi községei el vannak határozva így cselekedni. . . . Az ő tanácsai annyira el vannak terjedve a vidéken, hogy sok község meg van

* Lásd : *Archives nationales*. 150-ik köt. 174-ik l. (Lettre de l'intendant de Tours, du 25 mars 1789.)

győződve, miszerint semmivel sem tartozik már a királynak és a földesuraknak. Marnésia úr, a (nemzet) gyűlés tagja (ide) jött, hogy néhány napot egészségi szempontból birtokán töltsön; a legdurvább és botrányosabb módon bántak vele; még a felett is tanácskoztak, nem kellene-e őt fegyveres kíséret tel Párizsba vezetetni. Eltávozása után megrohanták kastélyát, feltörték annak kapuit és kertjének falát lerombolták. (Pedig) egyetlen nemes ember sem tett annyit a birtokain lakók érdekében, mint Marnésia marquis . . . Mindenféle kihágások szaporodnak; folytonos panaszok jönnek hozzám arról, hogy a nemzetörök visszaélnek fegyvereikkel, s én a dolgon nem vagyok képes segíteni.« A nemzetgyűlésen oly valamit mondtak, miből a csendőrség azt következteté, hogy fel fogják oszlatni, s ezért nem akar ellenségeket szerezni magának. »A falusi bíróságok ép oly félénkek, mint a csendőrség; minduntalan küldök hozzájuk elintézni való ügyeket, de egyetlen bűnös sem büntettetik meg . . .« »Egyetlen nemzet sem bír oly határtalan és a tisztességes emberekre nézve oly veszedelmes szabadsággal; teljességgel ellenkezik az emberi jogokkal, hogy tisztességes emberek mindig azon veszedelemben legyenek, miszerint az oly gazemberek részéről, kik a szabadságot és zabolátlanságot összezavarják, a megfojtatás veszélyének legyenek kitéve.« * — Más szavakkal: a szenvedélyek, hogy igazolják magukat, az elmélethez fordulnak, az elmélet pedig, hogy alkalmaztatást találjon, a szenvedélyekhez folyamodik.

* Lásd: *Archives nationales*. H. 784. (Lettres de M. de Lan-
geron, commandant militaire à Besançon, 16 et 18 octobre 1788.
— Rouget ügyvéd tanácsai is mellékelve vannak e helyen.)

Például: Larochefoucauld herczegnek Liancourt mellett egy míveletlen darab földje volt; »alig hogy a forradalom megkezdődik, a város szegényei kijelentik, hogy miután ők is tagjai a nemzetnek, a míveltetés nélküli földek, mint nemzeti vagyon, az ő tulajdonuk«, és rögtön »minden egyéb külsőségek nélkül« birtokukba veszik azt, felosztják maguk közt, bekerítik és feltörik. »Ez, mondja Young Arthur, az általánosan uralkodó szellem bizonyítéka . . . Ha tovább megy, nem csekély következményeket fog előidézni ez országban a tulajdon terén.«* Már az előző évben Rouen mellett, azt hirdették a fosztogatók, kik az erdőket kivágták és a fát eladták, hogy »a népnek joga van mindazt elvenni, a mire szüksége van.« — Azt hirdették nekik, hogy ők a hatalom tulajdonosai, s e szerint cselekesznek. Azon szellemi állapotban, a melyben élnek, viseletök egészen természetes. Sok millió vad embert néhány ezer szószátyár vezérel, s a kávéházi politikát az utcai csoportosulások szolgálják és magyarázzák. Egyrészt az állati erőszak a radicális dogma szolgáltatába áll, másrészt a radicális dogma szolgálja az állati erőszakot. S íme a feloszlásnak indult Francziaországban egyedül e két hatalom marad fenn a többiek romjain.

* Lásd: Arthur Young. *Travels in France*. I. 344.

V. FEJEZET.

Ö s z z e f o g l a l á s

I.

A radicales dogma és az állati erőszak a régi uralom utódai és hóhérai, és ha tekintjük, miképen hozta az létre ezeket, miképen költé ki, táplálta, juttatta hatalomra, s miképen hívta ki ezeket, nem lehet, hogy történetét ne tekintsük hosszas öngyilkosságnak, épen úgy, mint a hogy egy ember óriási lajtorja tetejére mászván, elvágna maga alatt e támaszát. — Ily esetekben a jó szándék nem elegetendő; mit sem használ szabadelvűnek sőt nagylelkűnek lenni és félreformokat hozni létre. Ellenkezőleg, a szabadalmazottak jó tulajdonságaik és hibáik, erényeik és vétkeik által egyaránt működtek közre bukásukon, s érdekeik ugyanazon mértékben járultak hozzá romlásuk előidézésére, mint elkövetett jogtalanságaik. — Ők valának a társadalom megalapítói, előnyeiket, egykor tett szolgálataik által érdemelték ki, s a rangot megtartották, de működésüket nem folytatták; helyök, melyet akár a köz-

ponti, akár a helyhatósági kormányzatban elfoglalnak, sinecura lett, szabadalmaik pedig visszaélésekké váltak. Először a király, ki Franciaországot létrehozta és magát egészen neki szentelte, mintha csak az ő sajátja volna, végre igazán úgy bánik az országgal, mint sajátjával; a közpénzeket saját zsebpénzének tekinti, és látjuk, hogy hiúságok, személyes gyengeségek, fényüző szokások, családi elfogultságok, a királyok szeretőinek fondorlatai és nejeik szeszélyei kormányozzák a huszonhat millió lakossal bíró államot, és pedig kormányozzák oly önkénnyel, gondatlansággal, tékozlással, ügyetlenséggel és oly következtelenséggel, minőt még egy magán-birtokot képező uradalomban sem lehetne eltűrni. — A király s a szabadalmazottak csak egy pontban tűnnek ki, az illemtudásban, finom hangban, jó ízlésben, a fellépés és vendéglátás ügyességében, a kecscesel való társalkodás adományában, az életnek eszesen kigondolt, ragyogó ünnepélylyé való átalakításában, mintha csak a világ nem volna egyéb, mint előkelő henyélők szalonja, hol elég szellemdúsnak és szeretetreméltónak lenni; pedig tulajdonképen küzdtek, melyen erősnek kell lenni a megvívásra, műhely, hol dolgozni kell, hogy hasznosak legyünk. — A pallérozott társalgás ezen megszokásával, tökélyével és befolyásával, a francia szellemre a klasszicizmus bélyegét nyomták, mely a tudomány vívmányaival egyetemben létrehozza a tizen-nyolczadik század bölcsészetét, elveszi a hagyomány hitét, s valamennyi emberi intézményt egyedül az ész segítségével akar újjá alkotni; a mennyiségtani módszert alkalmazták a politika és erkölcs terén, létrehozzák az emberi jogok kátéját, s a társadalmi szerződés valamennyi fejetlen és zsarnok dogmáit. — Ha egyszer megszületett

a képzelődés, összegyűjtik azt, mint a szalonok időtöltését; játszanak a szörnynyel, mely még egészen kicsiny, ártatlan és szalaggal van felcziczomázva, mint a kis bárány; nem is képzelik, hogy még valaha dühös és rémítő barommá válhatik; etetik, hízelkednek neki, s azután palotáikból lebocsátják az utcára. — E kis szörnyeteg, a forradalmi elmélet, — leszállva a polgárság körébe, melyet a kormány elkedvetlenít, mert veszélyezteteti vagyonát, melyet a szabadalmak sértenek, mert elnyomják nagyra-vágyását, melyet az egyenlőtlenség bánt, mert lehüti önszeretetét, — gyorsan növekszik, elkeseredik, s néhány év alatt, a közvélemény kétségbe nem vont urává lesz. — E pillanatban az elméletnek, t. i. a forradalmi eszmének hívására egy másik óriás emelkedik fel, egy millió és millió fejekkel bíró szörnyeteg, egy megvadult és elvakult vadállat, egy egész kifosztott, elkeserített és hirtelen felszabadult nép a kormány ellen, melynek zsarolásai kifosztják, a szabadalmazottak ellen, kiknek előjogai kiéhez-tetik, a nélkül, hogy ezen, természetes védnökeiktől meg-fosztott vidékeken találkoznék egyetlen egy fenmaradt tekintély, a nélkül, hogy ezen, a gépies központosítás alá hajtott tartományokban egyetlen egy független csoport megmaradt volna, a nélkül, hogy ezen a zsarnoki önkény által szétbomlott társadalomban kezdeményező és ellent-álló központok alakulhatnának, a nélkül, hogy a saját emberisége által fegyvertelenné vált előkelő osztályban egyetlen egy csalódásoktól ment, tette képes politikus találkoznék, a nélkül, hogy annyi jóakarát és jeles értelmi tehetség képes volna magát megvédeni minden szabadság és minden rend két ellensége, t. i. a democrata ábrán-dozás ragálya ellen, mely megzavarja a legjobb fejeket

és a söpredék durvaságainak kitörése ellen, mely a legjobb törvényeket is felforgatja. A midőn a közrendek gyűlései megnyílnak, az eszmék és az eszmények iránya nem csupán meg van határozva, de világosan látható. Minden nemzedék már előre, öntudatlanul, önmagában viseli jövőjét és történetét; ezen nemzedéknek sorsát is, jóval kiindulása előtt, előre meg lehetett volna jósolni, és ha a részleteket éppen oly pontosan előre lehetett volna látni, mint az egésznek fő vonalait, hihetnénk azon itt következő ábrándnak, melyet a megtért La Harpe a directórium vége felé, midőn emlékeit rendbe szedte, megírt.

II.

»Úgy rémlik előttem, mondja La Harpe, mintha ez tegnap történt volna, pedig 1788 elején volt. Egyik akadémiai tagtársunk, egy nagyúr és szellemes ember asztalánál valánk együtt. A társaság igen népes, és minden állás képviselve volt: udvaroncok, jogtudósok, irodalmi férfiak, s akadémiai tagok voltak jelen; a társaság, szokás szerint, jó étvágygyal bírt. Midőn már a csemegére került a sor, a malvasiai és konstanczi jó borok az előkelő társaság hangulatát oly fesztelenné tették, hogy az néha a jó izlés korlátait áthágta. Az előkelő világban azon felfogás uralkodott ekkor, hogy minden szabad, a mi megnevettet. Champfort felolvasta istentelen és ledér elbeszéléseit, s az előkelő hölgyek meghallgatták azokat, s még csak azt sem tarták szükségesnek, hogy legyezőikkel arcukat eltakarják. És aztán megeredt a vallásról szóló tréfák egész özöne; egyik a *Pucelle*-ből mondott el

egy hosszú idézetet; másik Diderot bizonyos bölcsészeti verseiből szavalt . . . Erre nagy taps következett . . . Majd komolyabb fordulatot vőn a társalgás, mindenki bámul azon nagy forradalmon, melyet Voltaire idézett elő, s elismerik, hogy dicsőségének legelső jogcíme ez. Ő adta meg századának a hangot, s az előszobákban épen úgy olvassák, mint a szalonokban. A vendégek egyike, nevetéstől majd megpukkadva, elbeszélte, hogy egy fodrász, haját beporozva, mondá neki: „Lássa uram, bár szegény ördög vagyok, nekem sincs több vallásom, mint másnak?” — A társaság azon következtetésre jut, hogy a forradalom már nem sokára bekövetkezik, mert okvetlenül szükséges, hogy a babona és vakbuzgóság helyet adjanak a bölcsészetnek, és kezdik számítani azon időt, s találgatni azt, kik lesznek a társaság azon tagjai, a kik meg fogják érni az ész uralmát. — A legöregebbek panaszkodnak, hogy nekik erre már nincs kilátásuk; az ifjak örvendenek, mert remélik, hogy ők igen valószínűleg megérik azt; s különösen az Akademiának kívánnak szerencsét, hogy a nagy munkát ez készíté elő, s a gondolkodás szabadságának fő székhelye, központja és mozgató ereje volt.«

»Az egész társaságban csak egy ember volt, ki nem vett részt a társalgás örvendező hangulatában . . . ez Cazotte, egy szeretetreméltó, eredeti ember, ki azonban fájdalom az illuminátusok ábrándjainak volt rabja. Végre megszólal ő is, és a legkomolyabb hangon mondja: „Uraim, nyugodjanak meg; önök mindannyian látni fogják e nagy forradalmat, melyet annyira óhajtanak. Önök tudják, hogy értek egy kissé a jövődőléshez, ismétlem, látni fogják azt . . . Tudják-e mi lesz e forradalom kö-

vetkezése mindazok számára, kik itt jelen vannak?’ —
 ,Ah, halljuk csak, válaszol Condorcet, komor, együgyű mosolyával, a bölcész nem boszankodik, ha látnokkal találkozik.’ — ,Ön, Condorcet úr, mondá tovább Cazotte, egy börtön padolatán elterülve fogja lelkét kilehelni, azon méregtől fog meghalni, melyet magához veend, hogy a bakó kezétől megszabadúljon, azon méregtől, melyet, szerencséjére ama kor veszélyessége által kényszerítve, mindig magával fog hordani.’ — E szavakra eleinte nagy rémület, utóbb hangos kaczagás válaszol. ,Mi köze lehet ennek a bölcészethez és az ész uralmához?’ — A beszélő tovább folytatá: ,Pontosan úgy lesz, a mint mondam; a bölcészet, emberiség, szabadság, s az ész uralma alatt fog ön így kimúlni; pedig ez valóban az ész uralma lesz, mert az észnek templomai lesznek, s ez időben egész Franciaországban, más templom, mint a mely az ész istenségének lenne szentelve, nem is lesz . . . Ön, Champfort úr, borotvájával huszonkét helyen fogja ereit megmetszeni, s mégis csak néhány hónappal ezután fog meghalni. Ön, Vicq-d’Azyr úr, nem maga fogja ereit felmetszeni, de köszvényrohamaiban egy nap hatszor fog eret vágatni magán, hogy annál biztosabb legyen a sikerről, s azon éjjel meg fog halni. Ön, Nicolai úr, a vérpadon, ön, Malesherbes úr, a vérpadon, . . . s ön, Roucher úr, szintén a vérpadon fog kimúlni.’ — ,Tehát a törökök és tatárok fognak leigázni minket?’ — ,Épen nem; mondtam már önöknek, hogy egyedül a bölcészet és az ész fog önök felett uralkodni. Azok, kik önökkel így fognak bánni, szintén mindannyian bölcészek lesznek, azon szép szavak lesznek ajkaikon, minőket önök már egy óra óta

hangoztatnak, ismételni fogják az önök elveit, s épen úgy, mint önök tevék, fognak Diderotból és a *Pucelle*-ből verseket idézni. — ,S mikor lesz mindez? — ,Hat év nem telik el és mindaz a mit mondtam, meg fog történni. — ,De hisz ön valóságos csodákat beszél, szolt közbe La Harpe, s velem semmi sem lesz? — ,Ön egy maga épen oly rendkívüli csoda lesz akkor, mert ön jó keresztény lesz. — ,Ah, viszonzá Champfort, úgy már jól vagyunk; ha mi csak akkor halunk meg, midőn La Harpe jó keresztény lesz, akkor halhatatlanok vagyunk. — ,Mi nők, mondá Gramont hercegné, szerencsések vagyunk, hogy nem lesz semmi teendőnk a forradalomban. Világos, hogy a mi nemünket csak nem fogják bántalmazni. — ,Nemök ez egyszer nem fogja megóvni önöket, hölgyeim, válaszol Cazotte . . . Önökkel is egészen úgy fognak bánni, mint a férfiakkal, minden különbség nélkül . . . Ön, hercegné, a vérpadra fog vezettetni, ön és számtalan más hölgy önnel együtt, hátrakötött kezekkel fognak taligán a vérpadra vitetni. — ,Ah, reményilem legalább, hogy ez alkalommal fekete posztóval bevont hintóban fogok ülni. — ,Nem, asszonyom, még önnél is előkelőbb hölgyek, hátrakötött kezekkel, mint ön, taligán fognak ülni. — ,Még előkelőbbek! Hogyan! a vérbeli hercegnők? — ,Még előkelőbb hölgyek. . . — A társaság úgy vélekedék, hogy a tréfa már egy kissé túlmegegy a határon. Gramont hercegnő, hogy a felleget eloszlassa, nem feszegette tovább az utolsó választ, s megelégedett azzal, hogy a legkönnyedebb hangon mondja: ,Meglássák, még gyóntató atyát sem hágy meg nekem. — ,Nem, asszonyom, még gyóntató atyja sem lesz, sem önnek,

sem bárki másnak; a legutolsó elítélt, kinek ezt meg fogják engedni, az . . . 'Egy pillanatig hallgatott. 'Nos tehát, ki lesz azon boldog halandó, a kinek e kiváltságot megadják?' — 'Igen, ez lesz az egyedüli kiváltság, melyet neki meghagynak; ez Franciaország királya lesz.' «

J E G Y Z E T E K

1-ső jegyzet.

Az egyháziak és nemesek számáról.

Az idézett, megközelítő számokat, a következő eljárás segélyével kaptam:

1-ször. A nemesek száma 1789-ben ismeretlen volt. Cherin genealogus * kijelenti, hogy ezt nem tudja. Moheau, a kire Lavoisier 1791-iki jelentésében hivatkozik, szintén nem ismeri azok számát; ** Lavoisier 83,000 egyénre teszi, Bouillé marquis pedig *** 80,000 családra, de mindketten bizonyítékok nélkül. — Én, Laroque és Barthélemy munkájából, † azon nemesek számát, kik közvetlenül, vagy megbizottjaik által 1789-ben Provence, Languedoc, Lyonnais, Forez, Beaujolais, Touraine, Normandia és Ilé-de-France tartományokban szavaztak, 9167-re teszem. — Young Arthurnak †† 1790-ről közölt számítása szerint, az említett tartományok lakosainak száma 7.757,000, mely szám, Franciaország 26 milliónyi lakossága mellett

* *Abrégé chronologique des Édits stb.* 1789.

** *Recherches sur la population de la France.* 1778, 105-ik l.

*** *Mémoires.* 50-ik l.

† *Catalogue nominatif des gentilhommes en 1789.*

†† *Travels in France.*

30,000-nél valamivel több, szavazattal bíró nemest enged számítani. — A törvények tanulmányozásából és a szavazási jegyzékek elemzéséből arra következtethetünk, hogy ezen szavazó nemesek mindegyike nem egészen egy-egy családot képvisel, miután minden hűbéri birtokkal rendelkező tulajdonosnak fia akkor szavaz, ha betölté életének huszonötödik évét; úgy hiszem tehát, nem igen csalogdom, ha a nemesi családok számát 26—28,000-re teszem, egy-egy családot pedig öt taggal számítva, 130—140,000 volna a nemesség összes száma. — Franciaországnak 1789-ben 27,000 négyszög mérföldnyi területen 26 millió lakossága lévén, egy-egy négyszög mérföldre s egy-egy ezer lakosra lehet egy nemest számítani.

2-szor. A papságot illetőleg a nemzeti levéltárban * levő egyházi bizottság irományaiból 28 szerzetes rend létszámát a következőkép állítottam össze. A reformált ágostonrendűek 694, a Párizsban székelők 250, a barnabiták 90, az angol benedek-rendűek 52, a clunyi benedek-rendűek 298, a saint-vanniak 612, a saint-mauriak 1672, a citeauxiak 1806, a Ferencz-rendűek 2238, a prémontreiek 399, a reformált prémontreiek 394, a kapuczinusok 3720, a sarútlan karmeliták 555, a Nagy-Kármel hegyéről nevezettek 853, az Istenes Szent-Jánosról nevezettek 218, a chartreuxiek 1144, a Ferenczesek 2018, a domonkosiak 1172, a bernátrendűek 148, a genovéaiak 570, a mathurinusok 310, a minoriták 684, a Nolascoi Péterről nevezettek 31, a Megváltóról nevezettek 203, szent Ferencz harmadik rendje 365, Saint Jean des Vignes de Soissons-iak 31, a theatinok 25, a szent Victor apátságbeliek 21, s a közönséges szabályokkal bírók 305 egyénnel vannak képviselve. Összesen 2489 kolostorban 20,745 egyén. Ezekhez hozzá kell még számítani az oratoriánusokat, a hitküldéreket, a keresztény tanról nevezetteket, s néhány másokat; mindezen szerzetesek összes száma 23,000 körül ingadozik. — A nőszerzetesek számát ugyancsak a nemzeti levéltárban 12 egyházmegyéről ** 5576 plénánia területén kiszámítottam; és pedig Perpignan, Tulle, Marseille, Rodez, Saint-Flour, Toulouse, le Mans, Limoges, Lisieux, Rouen, Reims,

* *Archives nationales.*

** *A France ecclésiastique de 1788* című munka nyomán.

Noyon megyékről; ezekben 198 zárda van 5394 nőszerzetessel. Franciaország 38,000 plébániájában ez arány szerint 1500 zárdában mintegy 37,000 nőszerzetes van. — S így a szerzetesek száma vagy 60,000. — A világi papság számát 70,000-re tehetjük; és pedig van 60,000 plébános és segédlelkész,* 2800 főpap, püspökhelyettes és káptalani kanonok; 5600 szerzetes kanonok és 3000 javadalom nélküli egyházi férfiú.** — A világos eszű Moheau, jó statisztikus 1778-ban írja:*** »Ma talán nincs az országban 130,000 egyházi egyén.« — Az 1866-iki népszámlálás szerint† a világi papság száma 51,000, a férfi szerzeteseké 18,500, a nőszerzeteseké 86,300; 38 milliónyi lakosság után összesen 155,900 egyházi egyén.

* Lásd: L'abbé Guettée. *Histoire de l'église de France*. XII. 142.

** Lásd: Sieyès.

*** *Recherches sur la population de la France*. 100-ik l.

† *Statistique de la France*. Population.

2-ik jegyzet.

A hűbéri illetékek s egy hűbéri uradalom állapota 1783-ban.

Az itt következő adatok egy osztályozási és becslési okmányból vétettek, mely 1783 szeptember 6-án kelt, s melynek közölhetését Boislesle úrnak köszönöm.

A blet-i és brossesi uradalomról van szó. — Blet birtok és báróság Bourbonnaisben van, két mérföldnyire Dun-le-Roitól. — Blet, mint egy vámhivatalnok emlékirata mondja, »különben jelentőség nélküli, jó plébánia, földjei jók, legnagyobb részök erdő, rét és legelő, a többi búza, rozs és zabtermelésre szolgál Utai borzasztóak, különösen télen iszonyúak. A kereskedelem legnyereségesebb czikke a szarvasmarha, ezen kívül a gabona; a falábon rohad el, mert a városok igen messze vannak és értékesíteni igen bajos.« *

»E birtok, mondja a becslő okmány, a király hűbérisége alatt áll, és pedig azért, mert ezen van Ainay kastély és erőd, mely Blet város nevezetét visel.« A város egykor erődített volt, és erődje még fennáll. Egykor igen népes volt, de a tizenhatodik század polgárháborúi, és különösen a protestánsok kivándorlása következtében elhagyatott lőn, annyira, hogy egykor 3000-nyi

* Lásd : *Archives nationales*. G. 319. (État actuel de la Direction de Bourges au point de vue des aides, 1774)

lakosságából ma * alig van 300 ; ez sorsa a tartomány valamennyi városának.«

Blet több századon át a Sully család birtoka volt ; örökös-nőjének házassága által 1363-ban a Saint-Quentin családra jutott, mely egyenes ágban egész 1748-ig bírta, a mikor a Saint-Quentin családhoz tartozó II. Sándor, bleti gróf, Berg-op-Zoom kormányzója, s három leánynak atyja, meghalt ; a három leánytól származtak a jelenlegi örökösök. — Ezek Simiane gróf, Simiane lovag, s a kiskorú Bercy-ek, mindenik fél egy-egy harmadot örökölt, melyből Bletre egyenként 97,667, Brossekre egyenként 20,408 livre esik. A legidősebb, gróf Simiane ez összesen felül még, a Bourbonnaisben uralkodó szokás szerint, 15,000 livret kap, s ez összeg fejében a kastély, a hozzátartozó bérjóság, s valamennyi földesúri illeték, és pedig mind a tiszteletiek, mind a hasznosak hozzá tartoznak.

Az egész uradalom, t. i. mind a két birtok együtt 369,227 livre van becsülve. — Blet 1437 holdat tesz, melyet két bérlő kezel ; ezeknek a tulajdonos 13,781 livre becsült marhaállományt szolgáltat. Összesen 12,060 livre bérösszeget fizetnek (s ezenkívül még némi illetékeket tyúkokban és robotban). Csupán egynek van nagy bérjósága, s ez 7800 livret fizet évenként, a többiek 1300, 740, 640, 240 livret. — Brosse 515 holdat tesz, s ezt két bérlő kezeli, a tulajdonos ezeknek 3750 livre becsült marhaállományt szolgáltat, ők pedig együtt 2240 livre bért fizetnek évenként. ** — Ezen bérjóságok mind igen szegények ; csupán egyiken van egy két szobából és egy kandallóból álló lakás, a többi lakások egy nyílt tűzhelylyel bíró konyhából, istállóból és csürből állanak. Hármat kivéve mindeniken igen sürgős tatarozásokat kellene tenni, »miután harmincz év óta teljesen elhanyagolták ezek fentartását.« Szükséges volna »hogy a malom árkát és a patak medrét,

* T. i. ez okmány keltének idejében ; ma azonban 1629 lakossal bír ismét.

** Valóságban a bleti és brossesi bérletek úgy szólván semmit sem jövedelmeznek a tulajdonosnak, miután a tized és a gabona-illeték (lásd erről alább a 22-ik és 23-ik pontot) a bérletösszegbe vannak befoglalva.

melynek kiadásai elpusztítják a nagy rétet, kitisztogassák, hogy a két tóhoz vezető utat megjavítsák, hogy a földesúr terhét képező templomot, melynek különösen fedele oly borzasztó állapotban van, hogy az esővíz már a boltíveken szikkad keresztül, kitatarozzák, hogy az utakat, melyek szintén a földesúr terhét képezik, s melyek télen siralmas állapotban vannak, kijavítsák. »Úgy látszik, hogy az utak helyreállításával és javításával soha senki sem törődött.« A blet-i birtok talaja kitünő, de árkokat kellene ásni a vizek lecsapolására, e nélkül a mélyebben fekvő részek soha gaznál egyebet nem fognak teremni. A hanyagság és elhagyatottság jelei szemeinkbe ötlenek mindenfelé. A blet-i kastélyban 1748 óta senki sem lakott, ezért majd valamennyi bútort elrothadt és használhatatlan; 1748-ban 7612 livret érték, ma már csak 1000 livrere becsültetnek. A vizimalom majdnem ugyanannyi költséget igényel, mint a mennyit jövedelmez.« — A műveltetés alatt álló földek trágyázására nézve alig ismerik a mész használatát, pedig »a mésznek ára e vidéken igen csekély.« A talaj, mely nedves és igen jó, könnyen teremhetne élő sövényt, s mégis száraz sövényvel kerítik a földeket a vadállatok ellen »s az erre szükséges kiadás a bérlők jelentése szerint a talaj jövedelmének egy harmadát veszi igénybe.« — Ez uradalom, a mint azt vázoltuk a következőképen van becsülve:

1. Blet földjei, a tartománynak a nemesi földekre alkalmazott, 4⁰/₁₀-nyi becslés után, 373,060 livre értékűek; ebből az évenkénti terhek (a plébános congruája, a javítások, stb.) fejében 65,056 livret kell leszámítani, nem vonva ez összegbe a személyes járandóságokat, mint pl. a huszadot. Tiszta jövedelme évenként 12,300, tiszta értéke 308,003 livre.

2. Brosses földjei, a tartomány szokása szerint 4¹/₂ ⁰/₁₀-nyi becslés után * 73,583 livret érnek, miből a dologi terhekre 12,359 livret kell leszámítanunk. Tiszta jövedelme évenként 3140, s tiszta értéke 61,224 livre.

* Mert, miután a hűbéri és igazságszolgáltatási jogok Bletre vannak átruházva, nem számítatik a nemesi birtokok közé.

Az említett jövedelmek a következő forrásokból erednek :

Első sorban a fentebb megnevezett bérösszegek. — Második sorban a hűbéri illetmények, melyeket azonnal felszámolunk.

1-szor. A felső, alsó és közép-igazságszolgáltatási illeték a bleti uradalom egész területén, és egyéb városokban, mint Brosses és Jalayben. A Châteletben 1702 ápril 29-én kiállított írásbeli okmány alapján a főbíró »ítél minden nemű dologi és személyes, polgári és bűnügyi perben, még a nemesek és egyháziak felett, az ingóságok lezárólása, a gyámság és gondnokság, a kiskorúak javainak, az uradalomnak, a földesuraknak jogai és szokásos jövedelmeinek ügyében is, stb.«

2-szor. Az 1707-iki rendelettel megállapított erdőbírószági illeték. A földesúr erdőbírája ítél valamennyi a vizeket és erdőket illető ügyekben, szokásokban, vétségekben, halászáti és vadászati ügyekben.

3-szor. Az utak, vagyis az utcák, utak, épületek, (kivéve az országutak) dolgában járó illeték. A földesúr nevezi ki az erdőbírót és az uti biztost, s ez Therault úr (Sagonneban), egy hivatalos ügyvédet, Baujard urat (Bletben), s »ha ezek nem fizetik járandóságait«, meg is foszthatja őket hivataluktól. — Az irodai jövedelmek azelőtt a földesúr javára bérbe adattak, de jelenleg, miután igen nehéz oly értelmes embert találni, a földesúr a jövedelmet annak engedi át, kit az iroda vezetésével megbíz. (A földesúr a hivatalnoknak évenként 48 livret fizet, a miért annak kötelessége havonként egyszer kihallgatást adni, s a hivatalos ügyvédnek 24livre-et, ki ezért a kihallgatáson jelen lenni tartozik.)

A földesúr kapja a tisztjei által kivetett bírságokat, és a marhák elkobzása után járó díjakat. E haszon középszerű években 8 livre.

A földesúrnak kötelessége börtönt és börtönőrt tartani. (Nem mondatik, hogy tart-e valóban.) — A birtokon a bitófának semmi jele sem található.

A földesúr nevezhet ki 12 jegyzőt, tényleg azonban csak 1 van, Bletben ; »s ennek sincs dolga« ; ez Baujard, a hivatalos ügyvéd. E hivatalt ingyen bírja, s érette a földesúri jogokat kell

óvnia; »különbben lehetetlen volna az egész vidéken oly értelmes emberre akadni, ki azt betölthetné.«

A földesúr nevez egy csendőrt, de ez hosszú idő óta sem bérletet, sem laktért nem fizet.

4-szer. A személyes és földjövédelmi adó; egykor ez adó jobbágyi volt, s a jobbágyok a holt kéz alá tartoztak. »Azon földesurak, kik még birtokában vannak az örökösödési illetéknek, mely hűbéri birtokaikon és igazságszolgáltatásuk területén még fenn van, még ma is örökölnek jobbágyaik után, és pedig minden esetben, még azok gyermekeinek kárára is, ha ezek nem éltek és nem laktak szüleikkel ugyanazon fedél alatt.« De, Hodes de Sully egy 1255-ben kiállított okmányban lemondott ezen dologi és személyi adóról s azt a polgárság adójával cserélte fel, mely még ma is fenn van.*

5-ször. A bitangolási illeték a talált marhák, bútorok, szerzőszámok, kóbor méhrajok után; (húsz év óta e czímen nincs semmi jövedelem).

6-szor. Az örökösök nélkül elhalt, az elhalt fattyúgyermekek, külföldiek, halálra, örökös gályarabságra, száműzetésre, stb. elítéltek javai után járó illetékek, (semmi haszon).

7-szer. A vadászati és halászati illeték; az utóbbi évenként 15 livrere becsültetik.

8-szor. A polgársági illeték; ** az 1255-iki okmány és az 1484-iki telekkönyv szerint. — E czímen a leggazdagabbak évenként s egyenként 12 mérő, 40 fontos zabot, és 12 fillért fizetnek; a középszerűek 9 mérőt és 9 fillért, a többiek valamennyien 6 mérőt és 6 fillért. »Ezen polgársági illeték igen szilárdan van megállapítva, s ki van jelente minden telekkönyvben és a királyhoz intézett feliratokban, és megszámlálhatlan kötelezvényben; nem tudjuk eltalálni azon indokokat, melyek e birtok régi gazdatisztjeit és bérlőit arra bírták, hogy ezen illetékek beszedését megszaksítsák. Számptalan földesúr Bourbonnaisben élve és fizettet magának jobbágyai által hasonló illetékeket, oly czímek alapján,

* Lásd alább a 8-ik pontban.

** Lásd fentebb a 4-ik pontban.

melyek sokkal gyanúsabbak, mint a milyenekkel a bleti földesurak bírnak.«

9-szer. A bleti kastélyörségnek járó illetékek. Ezt a királynak egy 1497-iki rendelete állapította meg, úgy hogy Blet lakosai és mindazok, kik a város igazságszolgáltatása alá tartoznak, tehát a charly-iek, boismarvier-iek, stb. kéményenként és évenként 5 sout fizessenek, a mi meg is történt. »Csak rövid idő óta hagyták abba ez illeték beszedését, bár a lakosság az újabb kötelezvények által is elismerte, hogy a kastély nevezett örségének alá van vetve.«

10-szer. A vámok, minden kereskedelmi czikk és élelmiszer után, mely Blet városán átszállítatik, kivéve a gabonát, lisztet és kerti veteményeket. (Ez ügy az államtanácsnál 1727–1745.ig várt eldöntésre, de még most sincs elintézve; »ugyanez időben meg is szakadt annak beszedése.«)

11-szer. Az ital-adó, a Bletben kimért bor után, melyből a földesúr egy-egy hordóból 9 korsót kapott; 1782-ben ez 6 évre bérbe adatott, évenkénti 60 livreért.

12-szer. Mészárszéki illeték, melynek fejében, minden, a városban leölt marha nyelvét, a borjúknak ezen kívül fejét és lábait is a földesúr kapta. Bletben nem volt mészáros, de azért »aratáskor, s minden évben vagy 12 ökröt mégis leöltek.« Ez illetéket a gazdatiszt vette át, s évenként 3 livrere becsültetett.

13-szor. A vásárokon, a rőffel való mérés, súlyok és mértékek után járó illeték. Évenként öt országos, hetenként egy hetivásár tartatott, de azok nem igen valának népeseek; árúcsarnok nincs. Ez illeték évenként 24 livrere becsültetik.

14-szer. Igás és gyalog robot, melyet a földesúr mint főbíró Blet 97 emberétől követelhet (22 igás és 75 gyalog robot), Brossesben 26 embertől (5 igás és 21 gyalog robot). A földesúr a gyalog robotosoknak táplálékra naponként 6, a négy ökrös szekérrel megjelenőknek 12 sout fizet. »A robotra kötelezettek nagy része gyakran majdnem koldulásból él, és számos családdal is bír, s e miatt a földesúr nem is követeli meg szigorúan a robotmunkát.« A robotnak így megfogyott értéke 49 livre és 15 sounak felel meg.

15-ször. A községi malom vámja; (egy 1736-iki ítélet egy Roy nevű földmivest arra ítélt, hogy gabonáját a blet-i malomban őrlesse

meg; s mivel három éven át azt nem tevő, bírságot ró rá). A molnár a megőrölt liszt egy tizenhatodát kapja. A községi és szélmalom, valamint ehhez csatolt hat hold föld, évenkénti 600 livreért van bérbe adva.

16-szor. A községi sütőkemencze vámja. A földesúr és jobbágyai között 1537-ben létrejött megegyezés folytán megengedtetik a jobbágyoknak, hogy mindenik tarthasson egy kis, három darab, fél-fél láb magas kőből álló sütőhelyet, a pástétom, lepény és lángos sütésére, másrésztől azonban el kell ismerniök, hogy kötelesek a községi kemenczében süttetni. A földesúrnak a megsült tárgyak egy tizenhatodrésszére van joga, ebből évenként vagy 150 livrere mehetne a bevétel; de néhány év óta a ház, melyben a sütőkemencze van, bedőlt.

17-szer. A galambdúc tartásának joga; egy ilyen van a kastély kertjében.

18-szor. Örökösödési illeték; (a földesúr az örökös, kivéve azon esetet, ha a megholtnak gyermekei annak halálakor vele egy fedél alatt laknak). Blet ura ezen joggal 48 holdon bír. Húsz év óta, hanyagság vagy egyéb ok miatt, e czímen nem vesz be semmit.

19-szer. A műveletlen és elhagyott földek feletti joga, valamint a vízmosás által felhordott területeké.

20-szor. Azon pusztán tiszteletbeli jog, hogy a templom szentélyében ülő és temetkezési helye van, továbbá, hogy külön megfüstöltetik, hogy nevét az imába befoglalják, hogy a gyászövével tisztelik meg.

21-szer. A hűbéri adófizetők adásvevésénél járó illeték, melyet az eladástól számított 40 nap alatt az ingatlant megszerző köteles a földesúrnak fizetni. »Bourbonnaisben ez illeték harmad, negyed, hatod, nyolczad és tizenketted része a vételárnak.« Blet és Bros-ses tulajdonosa hatod részt kap. Közép számítással ily eladás minden 80-ik évben egyszer történik; ez illeték 1356 holdon fizettetik, melyek legjobbjá 192, a középszerű 110, a silány 75 livret ér. Ezen számítás szerint az 1350 hold 162,750 livret ér. — A megszerzőnek az adás-vevési illeték egy negyed része elengedtetik. — E jog évenként 254 livret jövedelmez.

22-szer. A tized és hústized. A földesúr bír majd minden

tizedet, kivéve néhányat, melyet a dun-le-roi-i kanonokok és a chaumonti perjel kapnak. A tized minden 13-ik kéve; ezek a bérösszegbe vannak számítva.

23-szor. A gabonailleték joga; ez abból áll, hogy, ha a tized már be van szolgáltatva, a föld gyümölcsseinek egy része is beadatik. »Bourbonnaisben, különböző mennyiségben, t. i. minden 3-ik, 5-ik, 6-ik, 7-ik, általában 4-ik kéve; Bletben a 12-ik.« Blet ura e gabonailletéket uradalmának csak némely földjei után szedi; »Brossesben azonban úgy látszik, valamennyi hűbéri birtok alá van vetve ezen illetéknek.« — Ezen gabonailletékek bele vannak számítva a blet-i és brossesi bérösszegbe.

24-szer. Különféle illetékek, a különféle ingatlanok, mint házak, rétek, földek, stb. után, melyek az uradalom területén vannak.

A blet-i birtokon 810 hold, 511 apró részre osztva, 120 hűbéri adót fizető kezében van; ezek összes évi adója 137 frank készpénz, 67 mérő búza, 3 mérő árpa, 159 mérő zab, 16 tyúk, 130 csibe, 6 kakas és kappan; az egész 575 frankra van becsülve.

A brossesi birtokon 85 hold, 112 apró részre van osztva, és 20 hűbéri adót fizető kezében van, ezek évi egész adóösszege 14 frank, 17 mérő búza, 32 mérő árpa, 26 tyúk, 3 csibe, 1 kappan. Az egész 126 frankra van becsülve.

25-szor. A községi rét joga (Bletben 124, Brossesben 164 hold).

A jobbágyoknak a községi réten csupán használati joguk van. »Majdnem az egész terület, melyen ők a legeltetési jogot gyakorolják, tulajdonképen a földesúr tulajdona, kivéve azon használati jogot, melylyel a jobbágyok bírnak; de ezt is csak néhányuk engedik.«

26-szor. A blet-i bárói uradalomhoz tartozó királyi hűbéri jószágok után járó illetékek.

Ezek néhányai Bourbonnaisben vannak, és pedig 119. Bourbonnaisben azon hűbéri jószágok, melyeket nem nemesek bírnak, minden változás alkalmával nem tartoznak egyébbel, mint táplálékkal és kezők munkájával. Egykor a földesúr ily körülmények között a visszavásárlási jogot gyakorolhatta, de ez nem sokára kiment a szokásból.

A többiek Berryben vannak, a hol a visszavásárlás joga

gyakoroltatik. Ezek között csak egy hűbértörök van, t. i. Cormesse, a bourges-i érsek birtokában 85 holddal, a tizedek egy részével, s ez évenként 2100 livret jövedelmez, a mi, minden huszadik évre egy-egy változást véve fel, Blet földesurának 105 livret hoz évenként.

A már felsorolt terheken kívül még a következők vannak:

1-ször A blet-i plébánosnak járó congrua. A királynak 1686-iki határozata szerint annak 300 livrere kell rúgnia. Az 1692-iki megegyezés folytán, a plébános, biztosítani akarván magának ez összeget, átengedte a földesúrnak a tizedeket, az újonnan feltört földek után járó tizedet stb. — Az 1768-iki rendelet a congruát 500 livreben állapítva meg a plébános ez összeget karhatalommal hajtathatta be. Ennek egy részét a dun-le-roi-i kanonokoknak és a chaumonti perjelnek kellene fizetniök miután a blet-i uradalomtól tizedeket kapnak. Tényleg az egész összeg a blet-i földesurakat terheli.

2-szor. A csösznek lakásán, fűtésén, és 3 hold parlag föld használatán felül 200 livre.

3-szor. A tiszttartónak a levéltár őrizetéért, a tatározásoknál való felügyeleért, az adás-vevési illetékek, a bírságok beszédeseért, 432 livre, s ezen felül tíz hold parlag föld használata.

4-szer. A királynak a huszadadó. Előbb a blet-i és brossesi földek a két hatod fejében 810 livret, és minden livre után 2 sout fizettek. A harmadik huszad behozatala óta összesen 1216 livret fizetnek.

3-ik jegyzet.

Az egyházi méltóságok és javadalmak valódi és névleges bevételei közötti különbségek.

Raudot szerint * az egyházi méltóságok és javadalmak hivatalosan kimutatott jövedelmét, még felényivel többel kell számítani; Boiteau szerint ** azt háromszorosan, sőt négyszeresen vehetjük. — Én azt hiszem, hogy a püspöki jövedelmeket felényivel többre tehetjük, az apátságok és perjelségeket kétszeresen, néha háromszorosan, sőt négyszeresen vehetjük. Íme néhány adat, melyek a hivatalos és valódi számok közötti eltérést mutatják:

1-ször Az *Almanach royale* szerint a troyesi püspökség 14,000 livret jövedelmez; a *France ecclésiastique de 1788* szerint 50,000-et, Babeau Albert szerint *** 70,000-et.

A *France ecclésiastique* szerint a strassburgi püspökség 400,000 livret hoz. Lévis herczeg szerint † legalább 600,000-et.

2-szor. A *France ecclésiastique* szerint a jumièges-i apátság 23,000 livret jövedelmez. Az egyházi bizottság irataiban talált nyilatkozatok szerint azt állíthatom, hogy a szerzetesek az apát jövedelmét 50,000 livrere menőnek mondják.

* Lásd: *La France avant la révolution*. 84-ik l.

** Lásd: *État de La France en 1789*. 195-ik l.

*** Lásd: *Histoire de la révolution dans le département de l'Aube*.

† Lásd: Duc de Lévis. *Souvenirs*. 156-ik l.

A *France ecclésiastique* szerint a béze-i apátság 8000 livret jövedelmez. Én úgy találtam, hogy egyedül a szerzeteseknek 30,000 livret hoz ; az apát része mindig legalább ezzel egyenlő.* Tehát az apát is kap vagy 30,000-et.

Bernay (Eureben) jövedelme a hivatalos kimutatás szerint 16,000 livre. A panaszíratok 57,000-re teszik.

Saint-Amand, York bíbornoknak, hivatalos állítás szerint 6000, valóban pedig 100,000 livret jövedelmez.**

Clairvaux, a *France ecclésiastique* szerint 9000, Warroquier szerint*** pedig 60,000 livret jövedelmez. — Beugnot, ki e vidékről való és üzletember, az állítja, hogy az apát 300—400,000 livret kap évenként.

- A saint-germain des prés-i apátság gazdasági hivatala az apátság jövedelmét 100,000 livre-re teszi. Clermont gróf, ki azt azelőtt bírta, 160,000 livreért adta bérbe, »nem számítva a fentartott réteket és azon szalmát és zabot, melyet a bérlők az ő lovai számára voltak kötelesek szállítani.« †

Saint-Waast d'Arras a *France ecclésiastique* szerint 40,000 livret jövedelmez. Rohan bíbornok azonban visszautasítja azon havonkénti 1000 louis d'ort, melyet a szerzetesek az ő része fejében neki felajánlottak. †† Ebből következtethető, hogy vagy 300,000 livret jövedelmezett.

Remiremont, melynek apátnője mindig egy királyi hercegnő, s egyike a leghatalmasabb, leggazdagabb, legdúsabban javadalmazott kolostoroknak, a hivatalos kimutatás szerint 15,000 livrenyi nevetséges jövedelmet hoz.

* Lásd : *De l'état religieux*, par les abbés de Bonnefoi et Bernard 1784.

** Lásd: Luynes. *Journal*. XIII. 215.

*** Lásd : *État général de la France en 1789*.

† Lásd: Jules Cousin. *Le comte de Clermont et sa cour*.

†† Lásd: Duc de Lévis. *Souvenirs*. 156-ik l.

4-ik jegyzet.

A királyi herczegek és herczegnők neveléséről.

E tárgy egymaga elég érdekes volna, hogy egész fejezetet szenteljünk neki; azonban csak néhány apró részletet fogunk erre vonatkozólag idézni.

Barbier írja: A dauphine épen most szült herczegnőt.

»Az ifjú herczegnő negyedik dajkájához jutott . . . Ez alkalmammal megtudtam egy orvosi jegyzőkönyvből, hogy az udvarnál mindendolog minő külsőségek között megy végbe, úgy hogy egy-egy herczegnek, vagy herczegnőnek felneveltetése valóságos csoda. A dajkának nincs egyéb dolga, mint a gyermeket, ha elviszik hozzá, megszojtatni, a nélkül, hogy azt érintenie szabad volna. E célra pályázó dajkák és más asszonyok vannak rendelve, kiknek azonban a szoptató dajka nem parancsolhat. A gyermek bepályázására az órák meg vannak határozva, és pedig naponként három, vagy négyizben történik ez. Ha a gyermek ilyenkor alszik, felébresztik. De, ha tisztába tették, s ha utána rögtön be is szennyezi magát. három-négy óráig, a míg t. i. a pályázás ideje újra elérkezik, szennyjében hagyják. Ha valamely tú szúrja szegénykét, a szoptató dajkának azt nem szabad eltávolítani; egy más szolgálattevő nőt kell keresnie, s várnia, míg az megérkezik; a gyermek kiáltoz ilyenkor, kínlódik és felhevül, úgy, hogy e szertartás igazi nyomorúság.« *

* Lásd: Barbier. *Journal* (octobre 1750).

Genlis asszony írja Lujza hercegnőről, XV. Lajos leányáról, ki a karmelitanók zárdájába lépett:

»Szerettem volna tudni, mi az, a mihez a hercegnő új életmódjában legnehezebben tudott hozzá szokni. — Ön soha sem találná el, mondá mosolyogva; legnehezebb volt megszoknom egyedül lemenni a lépcsőzeten. Kezdetben ez volt reám nézve a legborzasztóbb örvény, kénytelen voltam leülni a lépcsőkre és ülőhelyzetben lecsúszni, hogy leérhessek. — S valóban mi sem lehetett borzasztóbb egy hercegnőre nézve, ki addig csupán a versaillesi nagy lépcsőzeten járt fel és le, lovagjának karjára támaszkodva, és körülvéve apródjaitól; félelmes lehetett reá nézve most egy szűk csigalépcsőn egyedül lemenni. Ilyen nevetséges sok tekintetben e főrangú egyének nevelése, gyermekségöktől kezdve folyton követik, segítik, kísérik őket, s így meg vannak fosztva mindazon képességektől, melyekkel a természet felruházta őket.« *

Campan asszony írja:

»Lujza hercegnő gyakran elmondá nekem, hogy tizenkét éves korában még nem tudta az egész abc-ét . . .

Egy alkalommal arról volt szó, hogy visszavonhatlanul kimondják, vajjon egy vízi madár böjti, vagy nem böjti eledel. Victoria hercegnő egy püspököt kérdezett meg . . . Ez azt felelte, hogy az ily kételyben, miután a madár megsüttetett, egy igen hideg ezüsttálra kell tenni, keresztül szűrni, s ha a madárból kifolyó lé egy negyedóra alatt megfagy, úgy nem böjti eledel. — Victoria hercegnő rögtön meg is tétette a kísérletet; a lé nem fagyott meg. A hercegnő nagyon szerette e vadat, igen megörült a sikernek. — Terhére volt neki a böjt; s mindig nagy türelmetlenséggel várta nagy szombat éjfelét. A mint az óra ütött, rögtön rizsszel körülrakott szárnyasokat, és egyéb ízletes eledelket hoztak neki. **

* Lásd: Mme de Genlis *Souvenirs de Félicie*. 74-ik l.

** Lásd: Mme Campan. *Mémoires*. I, 18, 28.

Dumont d'Urville a híres utazó írja X. Károlyról:

»A király és Angoulême herczeg kérdezősködtek különböző utazásaimról, különösen arról, melyet az Astrolabén tettem a világ körül. Elbeszélésem élénken látszék őket érdekelni, s ha félbeszakítottak, oly végtelenül gyermekes kérdéseket intéztek hozzám, melyek azt bizonyíták, hogy híjával voltak minden, még felületes ismereteknek is, a tudományok és utazások terén; ezekben ép oly tudatlanok valának, a milyen csak egy marais-i vén tőkepezés lehetett.« *

* Lásd: *Journal de Dumont d'Urville, commandant du navire sur lequel Charles X. quitta la France en 1830.* — Vaulabelle idézi e helyet *Histoire de la Restauration* című munkájának VIII. köt. 465-ik l.

5-ik jegyzet.

Az egyenes adókra vonatkozó számok.

A következő számok az 1778—1787-ig terjedő tartománygyűlési jegyzőkönyvekből vették.

	Földjő- veldelmi adó:	A föld- jőveldelmi adó pótlékai:	Fejadó:	Az utak fen- tartásáért járó adó:	Az ősz- szes adók hányada a földjő- veldelmi adóhoz képest:
Ile de France	4.296,040	2.207,826	2.689,287	519,989	2-23
Lyonnais	1.356,954	903,653	898,089	315,869	2-61
Roueni kormányzóság .	2.671,939	1.595,051	1.715,592	598,258 *	2-46
Caeni kormányzóság .	1.939,665	1.212,429	1.187,823	659,034	2-56
Berry	821,921	448,431	464,955	236,900	2-50
Poitou	2.309,681	1.113,766	1.403,402	520,000	2-30
Soissonnais	1.062,392	911,883	734,899	462,883	2-94
Orléanais	2.353,892	1.256,125	1.485,720	586,785	2-34
Champagne	1.783,850	1.459,783	1.377,371	807,280	3
Alençoni kormányzóság	1.742,655	1.120,041	1.067,849	435,637	2-47
Auvergne	1.999,040	1.399,678	1.753,026	310,468	2-70
Auchi kormányzóság .	1.440,533	931,281	797,268	316,909 **	2-35
Haute-Guyenne	2.131,314	1.267,619	1.268,855	308,943 ***	2-47

A földjövédelmi adó átlag 1 levén, az utolsó rovatban előforduló számok minden egyes tartományra nézve, a négy adó összegét jelentik a föld jövedelméhez viszonyítva. — Ezen számok közt a középső 2·53. Ugyanis a földjövédelmi adó pótlékai, a fejadó, s az utak fentartására fizetendő adó minden adófizetőre nézve, földjövédelmi adójának mértéke szerint van számítva. Azon számot tehát, melyet a földjövédelmi adó a tiszta jövedelem után vesz, 2·53-mal kell szorozni, hogy megtudjuk, mit vesz a négy adónem együttvéve e jövedelemből.

E rész minden tartományban, minden községben, sőt minden egyénre nézve különböző. Mindamellett állíthatjuk, hogy a földjövédelmi adó átlag, különösen midőn a kisbirtokos parasztról van szó, kinek nincs pártfogója, sem befolyása, a tiszta jövedelem hatod részét teszi, tehát 100 frank után 16 frankot és 66 centime-et. — Például: a champagnei tartománygyűlés határozata szerint 3 sout és $\frac{2}{3}$ fillért minden livre után, tehát 100 frank után 15 frankot és 28 centime-et; Ile-de-Franceban 240 livre után 35 livret és 14 sout, azaz 100 frank után 14 frankot és 87 centime-et; Auvergneben a tiszta jövedelem minden livreje után 4 sout, azaz 100 livre után 20-at. Végre az auchi kormányzóságban, a tartománygyűlés szerint a földjövédelmi adó és ennek pótlékai a tiszta jövedelem három tizedét teszik, a miből láthatjuk, ha a tartomány költségvetését tekintjük, hogy egyedül a földjövédelmi adó 100 frank jövedelem után 18 frank 10 centime.

Ezt feltéve, ha a földjövédelmi adó általában az adózó tiszta jövedelmének egy hatod részét teszi, azaz 100 frank után 16 fran-

* E számot nem a tartománygyűlés adta; e hézag pótlására, a földjövédelmi adó, a pótagók és a fejadó tized részét vettem; így jár el a lyonnaisi tartománygyűlés. Az 1787 jún. 2-iki határozat szerint, az utak fentartásáért fizetendő adó, a három megelőző adó összegének hatod részeig emelhető; rendesen azonban csak a tized rész szokott lenni, vagy a földjövédelmi adó arányában, ennek negyed része.

** Az előbbi megjegyzés alkalmazható e számra nézve is.

*** A tartománygyűlés ezen számot a földjövédelmi adó és pótlékai összegének tizenegyed részében állapítja meg.

kot és 66 centime-et a négy fentebb jelzett adó összege lesz 16 fr 66 c. $\times 2.53 = 42$ frank 15 centime, a jövedelem 100 frankja után. Ehhez még hozzá kell adni a két huszad fejében járó 11 frankot, s az első huszad minden livreje után járó 4 sout; lesz az egész, a megadóztatott jövedelem 100 frankja után 53 frank 15 centime, egyenes adó.

A tized, mely a tiszta jövedelem egy hatod részére van megállapítva, ezen felül még 14 frankot és 28 centime-et tesz. — A hűbéri illetékek, ugyanily összegben levén megállapítva, ismét 14 frankot, 28 centime-et tesznek; összesen 28 frankot, 56 centime-et

Az egyenes királyi adók, az egyházi tized, a hűbéri illetékek, egész összege tehát 100 frank tiszta jövedelem után 81 frank 71 centime. — Marad az adófizető tulajdonosnak 18 frank 29 centime

TARTALOM.

ELŐSZÓ	Lap. 1
------------------	-----------

ELSŐ KÖNYV.

A TÁRSADALOM ALKOTÁSA.

I. FEJEZET. A szabadalmak eredete.	11
I. A papság szolgálatai és jutalma (12.) — II. A nemesség szolgálatai és jutalma (18). — III. A király szolgálatai és jutalma (24).	
II. FEJEZET. A szabadalmak	28
I. A szabadalmazottak száma (28). — II. Javaik, tőkék és jövedelmök (29). — III. Mentességeik (33) — IV. Hűbéri jogaik. — Ennek előnyei az ős hatalom maradványai (38.) V. Helyi és általános szolgálatok okadatolják ezt (48).	
III. FEJEZET. A szabadalmazottak köteles helyi szolgálatai	51
I. Német- és angolországi példák. — A szabadalmazottak Franciaországban nem teljesítik ezen szolgálatokat (51). — II. Birtokaikon székelő urak. — A jó hűbéri szellem maradványai. Nem kemények jobbágyaik iránt, de már nem bírják a helyi kormányzatot. — Elszigeteltségök — Jólétök csekélysége vagy közepszerűsége — Kiadásai. — Nincsenek azon helyzetben, hogy elengedhessék a népre terhes jövedelmeiket. — Miképen gondolkoznak rólok a parasztok (54). — III. Birtokaikon nem székelő urak. — Jóságaik és jogaik nagy kiterjedése. — Nagyobb előnyökkel bírván, nagyobb szolgálatokat is	

kötelesek teljesíteni. — Távollétök okai. — Távollétök következményei. — A tartományokban uralkodó közönyösség. — Földjeik állapota. — Nem gyakorolnak jótékonytságot. — Jobbágyaik nyomora. — Bérllők zsarolásai. — Adósságaik nagysága. — Igazságszolgáltatásuk állapota. — Vadászati jogaik következményei. — A parasztság érzelmei irányukban (70).

IV. FEJEZET. A szabadalmazottakra nézve kötelező általános szolgálatok 90

- I. Angol példák. — Franciaországban a szabadalmazottak nem teljesítik e szolgálatokat. — A befolyás és jogok, melyek nekik megmaradnak. — Ezeket csak saját érdekekben használják fel (99). — II. A papság gyülekezetei. — Csupán egyházi érdekeket szolgálnak. — Az adó alól felmentett papság. — Ügynökeinek faggatásai. — A papság túlbuzgósága a protestánsok ellen (101). — III. A nemesek befolyása. — Az érdekekben megszabott eljárás. — Az egyházban élvezett kitüntetések. — A püspökségek és apátságok osztogatása. — Az államban élvezett kitüntetések. — Kormányzóságok, tisztségek, sinecurák, kegydíjak, jutalmak. — A helyett hogy használnának, terhesek (105). — IV. A fők elszigeteltsége. — Az alárendeltek érzelmei. — A vidéki nemesség. — A plébánosok (117). — V. A király. — Az ő szabadalma legnagyobb mindannyi közt. — Magához ragadván minden hatalmat, magára vállalta a valamennyivel járó működést is. — E feladat súlyos volta. — Vagy kivonja magát alóla, vagy nem képes neki megfelelni. — Lelkiismeretének nyugalma. — Franciaország az ő tulajdona. — Miképen él ezzel vissza. — A királyság a visszaélések központja (125). — VI. Franciaországnak lappangó felbomlása (136).

MÁSODIK KÖNYV.

AZ ERKÖLCSÖK ÉS JELLEMÉK.

I. FEJEZET. A régi uralom alatti erkölcsök ismertető jelei.
— Az udvar és nyilvános élete. 138

I. Versailles külseje és erkölcsi jelleme (140). — II. A király

háza. — Személyzete és kiadásai. — Katonái, istállója, vadászata, kápolnája, orvosi kara, konyhája, szobája, ruhatára, épületei, szertára, utazásai (145). — III. A király társasága. — Házi tisztjei. — A szalonjába meghívottak (158). — IV. A király foglalkozásai. — Felkelés, mise, ebéd, séták, vadászat, vacsora, játékok, estélyek. — A király mindig látható és társaságban van (165). — V. A királyi család és az udvar szórakozásai. — XV. Lajos. — XVI. Lajos (174). — VI. Más hasonló életmódok. — A királyi hercegek és hercegnők. — Az udvari főurak. — Pénzemberek és jött-mentek. — Nagykövetek, miniszterek, kormányzók, főtisztek (179). — VII. Főpapok, vidéki főurak és alsóbb nemesek. A hűbéri aristocratia szalon-társasággá lön (188).

II. FEJEZET. A szalon-élet 194

- I. A szalon-élet csupán Franciaországban tökéletes. — Ennek okai: a francia jellem; a francia udvarban dívó hang. — Ez életmód mindig kellemesebb, de egyszersmind időt-rablóbb lesz (194). — II. Egyéb érdekek és kötelességek alárendelése. — Közönyösség a köz ügyek iránt. — Ezek csak elmés ötletek tárgyát képezik. A magánügyek is elhanyagoltatnak. — Rendtelenségek a háztartásban és a pénzzel való visszaélés (199). — III. A házaselek erkölcsi elválása. — Az udvarlás. — A szülők és gyermekek elválasztása. — A nevelés, hiányai és tárgyai. — A cselédek és szállítók modora. — A világias kinyomat általánossá lesz (207). — IV. Ez életmód kellemei. — Az illetudás a tizenharmadik században. — Tökélye és forrásai. — A nők tekintélye annak tanításában és meghatározásában (218). — V. A dísz és környezet kellemei. — Tétlenség, időtöltés, tréfák (225). — VI. A vígság a tizenharmadik században. — Okai és hatásai. — Türelem és ledérség. — Tánczvigalmak, ünnepélyek, vadászat, vendégeskedések, mulatozások. — A hatóságok és főpapok szabadságai (231). — VII. Fő szórakozás a társaság színjátékai. — Fény és túlzások (239).

III. FEJEZET. A szalonélet árnyoldalai 247

- I. A szalonélet mesterkélt és száraz. — Visszatérés a természeteséghez és érzelemhez (237). — II. A szalonélet érzelmösségké-

pezi a század arczatának utolsó vonását. — Ez érzelgősség keletkezésének kora. — Jelei a művészetben és irodalomban. — Befolyása a magán életre. — Negédlései. — Öszintesége. — Kíméletessége (252). — III. Az így képződött jellem ki nem elégít. — A tényleges helyzethez alakulva, nem felel meg az ellenkező helyzetnek. — Az értelmiségben mutatkozó hiányok. — Az akaratban mutatkozó hiányok. — E jellemet az illendőség leigázza (260).

HARMADIK KÖNYV.

A SZELLEMEK ÉS A TAN.

- I. FEJEZET. A forradalmi szellem alkatrészei — Első elem : a tudomány vívmányai 268
- I A természettudományok terén történt számos felfedezés és haladás. — Ezek az új bölcészet kiindulási pontját képezik. (269). — II. A tudomány szempontjának megváltozása. — A tudomány elválik a hittudománytól, és a természettudományhoz csatlakozik mint annak folytatása (275). — III. A történelem átalakulása. — Voltaire. — Az ítészet és annak áttekintése. — Montesquieu. — A társadalmi törvények áttekintése. (279). — IV. A lélektan átalakulása. — Condillac. — Az érzések és jelek elmélete (285). — V. Az elemző módszer. — Ennek alapelve. — Sikerének feltételei. — E feltételek a tizen-nyolczadik században hiányoznak, vagy elégtelenek — Az elv igazsága és fenmaradása (288).
- II. FEJEZET. Második elem : a klasszikai szellem . . . 290
- I. Ennek jelei, tartóssága, hatalma. — Eredete és közönsége. — Szótára, nyelvtana, irálya. — Eljárása, érdemei, hibái (291). — II. Sajátságos hiányai — E hiányok jelei a tizenhetedik században. — E hiányok idővel és a sikerrel növekednek. — E növekedés bizonyítékai a tizennyolczadik században. — Komoly költemények, színház, történelem, regény. — Az emberről és emberi életéről szóló korlátolt fogalom (307). — III. A

klasszikai szellem egybehangzása a bölcsészeti módszerrel. — Az eszmetan. — A mennyiségtani eljárás visszaélései. — Condillac, Rousseau, Mably, Condorcet, Volney, Sieyès, Cabanis, Tracy. — Túlságos egyszerűsítés és vakmerő alkotások (317).

III. FEJEZET. A két elem egyesülése 322

- I. A tan, következményei és jellege. — Az észnek új tekintélye az emberi dolgok kormányzásában. — Eddig ezen kormányzás szerepét a hagyomány viselte (322). — II. Az öröklött előítéletek keletkezése, természete és értéke. — Ennek tekintetéből az erkölcsök, a vallás és az állam törvényszerűek (327). — III. A klasszikai ész nem fogadhatja el ez álláspontot. — A hagyomány régi és új jogcímei félreismertetnek. — Az ész a hagyomány szétrombolására törekszik (334). — IV. E működésben két korszak jelezhető. — Az első korszak: Voltaire, Montesquieu, a deisták és reformátoroké. — Mit rombolnak le s mit tartanak fenn (337). — V. A második korszak: visszatérés a természethez. — Diderot, Holbach és az anyagelvűek. — Az élő anyag és az önszervezkedés elmélete. — Az állati ösztön erkölestana és a jól felfogott érdek (341). — VI. Rousseau és a spiritualisták. — Az ember eredeti jósága. — A polgárisultság tévedése. — A tulajdon és a társadalom igazságtalanul vannak szervezve (349). — VII. A bölcsészeti párt elbukott harcosai. — Naigeon, Sylvain Maréchal, Mably, Morelly. — A hagyomány és a belőle származott intézmények teljesen elvesztik hitelüket (364).

IV. FEJEZET. A jövő társadalom alkotása 366

- I. A mennyiségtani módszer. — Az elvont ember meghatározása. — A társadalmi szerződés. — A szerződők függetlensége és egyenlősége. — A törvény előtt mindnyájan egyenlők, s mindeniknek lesz része a főhatalomban (366). — II. Az első következmények. — Ez elméletek alkalmazása könnyű. — A bizalom indoka azon meggyőződés, hogy az ember főképp értelmes és jó (369). — III. Az emberben levő ész elégtelensége és gyarlósága. — Az emberiségben levő ész elégtelensége és ritkásága. — Az ész alárendelt szerepe az ember viseletében. — Az állatias és veszélyes hatalmak. — A kormányzás természete

és hasznossága. — Az új elmélet által a kormányzás lehetetlenné válik (376). — IV. A további következmények. — Az új elmélet által az állam zsarnoki lesz. — Ez elmélet előzményei. — A közigazgatási központosítás — Az oeconomisták agyrémei. — Semmiféle elébbi jognak nincs érvénye. — Semmiféle mellé rendelt társulás nem türelik. — Az egyed a közösség által teljesen lefoglaltatik. — Az állam joga a tulajdonnal, neveléssel, vallással szemben. — Az állam spartai kolostor (385). — V. A klasszikai ész teljes diadala és végső túlzásai — Miképen lesz az észből monomania? — Miért nem életképesek a klasszikai ész munkái? (394).

NEGYEDIK KÖNYV.

A TAN ELTERJEDÉSE.

I. FEJEZET. E bölcsészet sikerei Franciaországban. —
Ugyanennek sikertelensége Angliában. 396

I. E különbség okai. — Az írás művészete Franciaországban. — E korszakban magas fokon áll. — Az új eszmék előmozdítására szolgál. — A könyvek a nagyvilági emberek számára írvák. — A bölcsészek is ily nagyvilági emberek, s ennek következtében a nagy világ írói — Ezért fogadtatik be a bölcsészet a szalonokba (398). — II. A bölcsészet, módszere következtében népszerűvé lesz (402). — III. Irálya következtében kellemes lesz. — A tizenharmadik század két különös fűszere: az elfátyolozott szemérmertlenség és a tréfálkozás (405). — IV. A mesterek ügyessége és eljárása. — Montesquieu. — Voltaire. — Diderot. — Rousseau. — *Figaro házassága* (408).

II. FEJEZET. A francia közönség 435

1. Az aristocratia — Rendesen ellenzi az újításokat. — Ez ellenzés okai. — Angolországi példák (435). — II. Az ellenkező okok találkoznak Franciaországban. — Az aristocraták tétlensége. — A bölcsészet a szellem gyakorlásának látszik. — Sőt a

társalgásnak táplálékul szolgál. — A bölcsészeti társalgás a tizenharmadik században. — Fölénye és bája. — Vonzereje (438). — III. A tétlenség más hatása. — A kételkedés, ledérség és elégedetlenség szelleme. — Régi ellenszenvök és új elégedetlenségek a megállapított rend ellenében. — Azon tanok, melyek megtámadják, vonzalomra találnak. — Mely mértékben vannak elfogadva? (446) — IV. Elterjedésök az aristocratia kebelében. — A hitetlenség növekedése. — Ennek eredete. — A regensség alatt kitör. — A papság elleni növekvő ingerültség. — Az anyagelvűség a szalonokban. — A tudományok divatba jönnek. — A vallásról alkotott végleges nézet. — A főpapság kétkedősége (451). — V. A politikai ellenzék haladása. — Ennek okai — Az oeconomisták és parlamentaristák. — Ezek a bölcsészek számára egyenesítik az utat. — A szalonok elégedetlensége. — Szabadelvűség az asszonyok között (461) — VI. Végtelen és ingadozó remények. — Az érzelmek és viselet nemessége. — A kormány szelídsége és jó szándékai. — Elvakultság és optimizmus (466)

III. FEJEZET. A közép osztály 479

- I. A harmadik rendben régenté uralkodott szellem. — A közügyek csak a királyt illették — A jansenista és parlamenti ellenzék határai (479). — II. Változások a polgárok állapotában. — A polgár meggazdagodik, az állam hitelezője lesz. — Követelése veszélyben van — A közügyek iránti érdeklődése felébred (482). — III. A társadalmi fokozaton feljebb emelkedik. — A nemes közeledik hozzá. — Ő is közeledik a nemeshez. — Művelődik. — Az előkelő világhoz tartozik. — A nemessel egyenlőnek érzi magát. — A szabadalmak bántják (488). — IV. A bölcsészlet behat az így előkészült szellembe. — Ekkor épen Rousseau bölcsészete van divatban. — A harmadik rend elfogadja ezt (494). — V. E bölcsészlet hatásai a harmadik rendre. — A forradalmi szenvedélyek képződése. — Az egyensúly keresésének ösztöne. — Az uralkodás szükségének érzete. — A harmadik rend kimondja, hogy ő a nemzet. — Képzlődés, tudatlanság, lelkesedés. (499). — VI. Összefoglalás (513).

ÖTÖDIK KÖNYV.

A N É P.

I. FEJEZET. 514

- I. A nyomor. — XIV., XV. és XVI. Lajos (514). — II. A parasztság helyzete a régi uralom utolsó harmincz éve alatt. — Életszükségletei veszedelemben forognak. — A földművelés állapota. — Parlagon heverő földek. — Rossz földművelés. — Elégtelen napszám. — A jólét hiánya (527). — III. A falu és a parasztság (534). — IV. Miképen válik a parasztból birtokos. — Ezért azonban helyzete nem lesz jobb. — Terhei súlyosbodnak. — A régi uralomban ő az »öszvér« (540).

II. FEJEZET. A nyomor fő oka: az adó 545

- I. Egyenes adók. — A különböző uradalmak állapota XV. Lajos uralkodásának vége felé. — A tizedek birtokosainak és a kincstárnak e'öleges levonásai. — Mi marad meg ezután a tulajdonosnak? (545). — II. Némely tartomány állapota a forradalom kitörésekor. — Földjövédelmi-, pót- és fejadó, huszad, robot — Mennyi esik mindezen adónemekből a jövedelemre. — Az e'öleges levonások óriási volta (548). — III. Az adófizető, kinek nincs egyebe két kezénél, az egyenes adónak négy féle nemét fizeti (550). — IV. Adóbehajtás és lefoglalás (553). — V. Közvetett adók. — Só- és fogyasztási adó (559). — VI. Miért oly nyomasztó az adó? — A mentességek és szabadalmak (566). — VII. Városi adók. — A teher mindenütt a szegényekre esik vissza (576). — VIII. Panaszfeliratok (580).

III. FEJEZET. A nép szellemi állapota 585

- I. Értelmi tehetetlensége. — Miként alakúlnak át az eszmék legendákká (585). — II. Politikai tehetetlenség. — Miképen magyarázzák a politikai újdonságokat és a kormány intézkedéseit? (590). — III. Romboló ösztönök. — Mi ellen agyarkodik a vak düh? — A természetes vezetőik iránti bizalmatlanság. — Eleinte gyanúsak, utóbb meggyűlöltetnek. — A nép hangulata 1789-ben (593). — IV. Ujjonczok, és a lázadások fejei.

— Vadorzók. — Csempészek és titkos sófőzők. — Rablók. — Koldusok és csavargók. — A rablók megjelenése. — Párizs népe (596).

IV. FEJEZET 612

I. A fegyveres hatalom elhanyaglása. — Miként történt az ujonczozás. — Minő bánásmódban részesült a katonaság (612). — II. A társadalmi szervezet felbomlása. — Az egyesülés számára nincs semmi központ. — A tartományok tétlensége. — Párizs befolyása (617). — III. Az áramlat iránya. — A nép emberét az ügyvéd vezérli. — Az elmélet és a tettek az egyedül fennmaradó hatalmak (620).

V. FEJEZET. Összefoglalás 625

I. (625). — II. (628).

JEGYZETEK 633

1-ső jegyzet. Az egyháziak és nemesek számáról 633

2-ik jegyzet. A hűbéri illetékek, s egy hűbéri uradalom állapota 1783-ban 636

3-ik jegyzet. Az egyházi méltóságok és javadalmak valódi és névleges bevételei közötti különbségek 645

4-ik jegyzet. A királyi hercegek és hercegnők neveléséről 647

5-ik jegyzet. Az egyenes adókra vonatkozó számok 650

TARTALOM 653

JAVÍTANDOK:

6. l. felülről	2. sorban:	mint a	helyett:	mint az a
17. » alulról	5. »	festményében	»	festményeiben
27. » »	3. »	egészet	»	egészet,
39. » »	16. »	uraság,	»	urasági
44. » felülről	5. »	egyeduraságok	»	egyedáruságok
45. » »	15. »	vele	»	velők
51. » »	1. »	II. FEJEZET.	»	III. FEJEZET.
55. » alulról	13. »	sziklahegye-	»	sziklahegyet
55. » »	12. »	vont	»	von-
73. » felülről	8. »	Bartoune	»	Narbonne
75. » »	4. »	ház-	»	bár
76. » »	12. »	várbeli	»	várható
86. » alulról	8. »	Couches	»	Conches
96. » »	7. »	parkbeli	»	pusztító
101. » felülről	2. »	területek	»	testületek
102. » »	5. »	kanonoknak	»	kanonokoknak
103. » alulról	6. »	Lonémie	»	Loménie
107. » »	7. »	40,000	»	400,000
120. » »	4. »	s	»	a
123. » »	1. »	Goutier	»	Gautier
134. » »	12. »	a pénz	»	a pénz az
143. » »	15. »	tak	»	voltak
148. » »	17. »	mely	»	melyek

149.	l. alulról	4.	sorban :	fature	helyett	future
157.	»	7.	»	Augoulème	»	Angoulème
180.	» felülről	1.	»	Augoulème	»	Angoulème
181.	»	1.	»	Marine	»	Maine
183.	»	2.	»	bitorolják	»	bitorolják,
188.	» alulról	14.	»	szólok, <i>törlendő</i>		
191.	»	5.	»	meguknál	»	maguknál
202.	»	10.	»	Folyat	»	olyat
208.	»	9.	»	véget	»	végét
227.	» felülről	10.	»	Chaoteloupban	»	Chanteloupban
234.	» alulról	11.	»	csevegék	»	csemegék
252.	»	1.	»	módjoktól	»	módjokról
259.	»	4.	»	megmentetta	»	megmentette
263.	» felülről	13.	»	megdalózni	»	rugdalózni
269.	»	9.	»	z	»	Az
298.	»	16.	»	a ki <i>törlendő</i>		
304.	»	12.	»	nyereségök	»	nyereségök
338.	»	14.	»	imádóit,	»	imádói,
354.	»	2.	»	náinkba,	»	tornáinkba,
357.	»	1.	»	ember	»	emberi
357.	»	2.	»	taná-i	»	taná-
358.	»	11.	»	melegséget	»	melegségét
358.	»	12.	»	egyenességet	»	egyenességét
358.	»	19.	»	aristocratiát	»	aristocratiát,
362.	»	6.	»	bóko-	»	békó
363.	» alulról	13.	»	következő	»	következő
373.	»	7.	»	czélmetszet	»	aczélmetszet
373.	»	4.	»	nekik	»	neki
375.	»	12.	»	megkérík	»	megkéri
377.	» felülről	3.	»	mindez	»	mindez,
382.	» alulról	4.	»	hauzság	»	hazugság
387.	»	13.	»	bevezették	»	leveztették
401.	»	9.	»	mutatjuk	»	mutatja
406.	» felülről	11.	»	található	»	találhatók
421.	» alulról	7.	»	életről	»	életről szóló
423.	» felülről	6.	»	köröltök	»	körülötte
428.	»	5.	»	utánok	»	utána

444. l. felülről	8. sorban :	s a	helyett : s ki a
450. » »	12. »	felsőb	» felsőbb
450. » »	15. »	használhat	» használhatnak
452. » »	17. »	napot	» papot
454. » »	1. »	lelelkiisme- retesebben	» leglelkiisme- retesebben
460. » »	15. »	coulonsi	» coulansi
463. » alulról	15. »	min	» mint
478. » felülről	5. »	kormányzó	» kormányzó
479. » »	12. »	E	» V. E
479. » »	16. »	Összefoglalás.	» VI. Összefoglalás
479. » »	17. »	középre : I.	
612. » »	6. »	egy	» az

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

KÖNYVTÁRA 2749 / 19 17 N. SZ.